

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

AZ ÉRETT KOR ÍTÉLETE

IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2012

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó kft.
tagja az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2012

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

© Lilium Aurum, 2012
ISBN 978-80-8062-462-0

ELŐSZÓ

2011 szeptember 30-án és október 1-én tartottuk a IX. Nemzetközi Vámbéry Konferenciát Dunaszerdahelyen. Munkánk során számos előadást hallgattunk meg, s ülésezett a Vámbéry Tudományos Kollégium is. A változatos tematikájú írásokra nem tudok most részletesen kitérni, igaz, az olvasó már a kötet tartalomjegyzékéből is tájékozódhat erről. Előadásaink közül a Vámbéryval kapcsolatos legmegdöbbentőbb felfedezést Sárközy Miklós tette. Kutatásainak hála előkerült ugyanis egy, az élete alkonyát élő Vámbéry saját kezével papírra vetett, perzsa nyelvű levél, amelyben a szerő lényegében csatlakozott, vagy csatlakozni kívánt az általa korábban nem különösebben kedvelt, iráni eredetű, s az iszlám síita ágából kinőtt bahá'í közösséghez. Ennek eredeti dokumentumát a haifai Bahá'í Központ szívességéből közölhetjük is.

Előadásainkat méltatandó, ki kell emelnünk Kakuk Zsuzsa professzor asszony nevét is. Ő Mikes munkájának töörök szókincsét dolgozta fel, s teszi közzé, nem csak a tőle megszokott alapossággal, de tekintélyesnek számító terjedelemben is. Munkája egyúttal jól illeszkedik Kiss László doktor úr, Mikes leveleinek kultúrtörténeti vonatkozásait taglaló munkájához.

Szintén eredeti forrást, Imám Gazálj (kövessük most a szerzői írásmódot) egy szövegét tette közzé magyar nyelven Németh Pál lelkész úr, s ezzel örömdetesen gyarapodott a magyarra fordított arab nyelvű művelődestörténeti források száma. Elnökünk, Hazai professzor úr pedig Szilágyi Dániel könyvgyűjtői tevékenységének méltatásával gyarapította művelődestörténeti ismereteinket.

Munkánk során már hagyománnyá vált, hogy időről időre helyt adunk olyan szerzőknek is, akik számára Dunaszerdahely a szárpróbálgatás lehetőségét jelenti. A IX.

Konferencia során Egeresi Zoltán és főképp Szálkai Kinga számára adatott meg a lehetőség, hogy tudományát először csillogtassa meg értő közönség előtt.

Akadnak sajnálatos hiányaink is. Tudományos Kollégiumunk elnöke, Vásáry István professzor úr eleve jelezte, hogy előadását megtartja ugyan, de távol kényszerül maradni a kötettől. Zsigmond Ártemisz pedig, aki egy hallatlanul izgalmas orosz nyelvű forrásanyagot ismertetett, családi körülményeinek örvendetes változása okán mondott le a közlés lehetőségéről. Bár őszinte örömmel számítottunk rá, végül Kovács Attila írását is nélkülöznünk kellett.

A Tudományos Kollégium ülésén szervezeti és pályázati kérdéseket tárgyaltunk meg először, majd rátértünk Vámbéry halálának kzelgő centenáriuma kapcsán esedékes feladataink taglalására is. Különös súllyal esett latba, hogy időközben, egy magyar államfői vizit kapcsán, hivatalosan is felmerült egy Vámbéry emlékévk meghirdetésének gondolata. E kezdeményzetés kapcsán, Dunaszerdahely vezetése és a Vámbéry Tudományos Kollégium grémiuma külön tanácskozást is tartott késő ősszel Dunaszerdahelyen.

Ülésünk protokolláris fényét emelte, hogy a megnyitón részt vettek, Hájos Zoltán polgármester úr mellett, dr. Balogh Csaba, Magyarország rendkívüli és meghatalmazott nagykövete és Yüksel Yücekal török ügyvivő úr is.

Évek óta hagyományunk, hogy a Vámbéry Konferenciák igazi csúcspontja a Vámbéry-díj átadása. 2011-ben e díjat az arra illetékesek Xenia Celnarova professzor asszonynak, a szlovák turkológia kiemelkedő személyiségének ítelték oda. Ő e díjat örömmel fogadta, s reméljük, jövőben is közösségünk tagja, munkánk résztvevője marad.

November és december amúgy is borongós napjait továbbbi szomorúsággal töltötte el, hogy már tudtuk, 2012. január elsejével befejezi munkáját az MTA-ELTE Közép-ázsiai Kutatócsoportja, amely számos személyes és partneri

szállal kötődött a Vámbéry Polgári Társuláshoz, különösen annak Tudományos Kollégiumához. Természetesen egy kutatóhely megszűnése még nem jelenti egy egyész tudományág megszűntét, így a magyarországi kutatások éppúgy tovább folynak, akár a szlovákiai munkánk. Másfajta, de mégiscsak egyfajta búcsú volt, hogy ez volt az utolsó olyan konferencia, amelyen Alföldi Andrea játszott a háziasszony szerepét.

A Vámbéry év előkészítésének eseményei januárban is folytatódtak, s a márciusi nap első sugarai ismét Dunaszerdahelyen találtak minket. A X. Vámbéry Napok rendezvényeinek fényét tovább emelte, hogy a szokásos koszorúzáson részt vettek Magyarország, Törökország és Kirgizia Szlovákiába akkreditált nagykövetei is. Többen közülük kifejtették reményüket, hogy a kapcsolatok megteremtése egyúttal egy további gyümölcsöző együttműködés kezdete is lesz. A magyarországi külügyérek külön delegációval képviseltették magukat. Nem véletlenül.

Amikor – reményeink szerint 2012 szeptemberének végén – e szerény tanulmánygyűjtemény az olvasó kezébe kerül, egyúttal a Vámbéry Év munkálatai is a kezdetüket veszik. Jelenleg még csak a lelkes és többirányú tervezgetés korszakát éljük, de őszintén reméljük, hogy a Tudományos Kollégium következő ülésén erről részletesebben is beszámolhatunk már.

Budapest, 2012. szeptember 6.

I. „EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL...”

Dalkó Jenő:

Konstantinos Porphyrogennetos

„*De administrando imperio*”

című munkája

az újabb kutatások tükrében

A bíborbanszületett császár „A birodalom kormányzása” című munkája újabb irodalmának áttekintésekor sem feledhetjük R. J. H. Jenkins-nek a kutatás mai állapotára is jellemző szavait: „*a DAI egyes fejezeteivel vagy szakaszaival foglalkozó tanulmányok száma zavarba ejtően sok...*”. Ugyanakkor kevesellte azoknak a tanulmányoknak a számát, amelyek „*a mű, mint egész eredetét, összetételét és időrendjét érintik ...*”¹. A munka egészével foglalkozó kutatók közül külön kiemelte J. B. Bury,² G. Manojlović,³ Moravcsik Gyula⁴ és C. A. Macartney⁵ munkásságát. Amint azt Béatrice Beaud⁶ hangsúlyozza: először „*forrásunkat a maga egészében J. B. Bury vette vizsgálat alá, rekonstruálta a munkát a források csoportjai, a kompozíció és a szöveg szerkezete szempontjából.*”⁷ J. B. Bury rámutatott – továbbá – arra, hogy az egyes híradások helyenként mégis túlmutatnak a hivatalos és diplomáciai csatornákon, és helyt adnak olyan értesüléseknek, mint például Velence alapításának története esetében, amelyek velencei kereskedőktől származnak, hasonló még a lombardok dél-itáliai berendezkedésével kapcsolatos előadás, ami közvetlen capuai és benventumi értesülésre támaszkodik.⁸ Ezeknek a szóbeli közléseken alapuló elbeszéléseknek a megléte főként az itáliai és a délszláv fejezetekre igazak.

C. A. Macartney megállapítása summásan összegzi a konstantinoszi mű vizsgálatának nehézségeit: „A *DAI* a legválogatottabb forrásokból származó jegyzetek sora, gyakran ismétlődő, gyakran egymásnak ellentmondó tartalommal, amelyeket igen kezdetleges szerkesztéssel fűztek össze, s ahol a fő fejezetek nem mutatnak biztos eligazítást ahhoz, hogy a különböző történeteket meg lehessen különböztetni egymástól.”⁹ A mű magyarokkal és a besenyőkkel foglalkozó fejezetei (cc. 37, 38, 39) különösen összetettek. A császári szerzőnek köszönhetően egymás mellett találunk egymástól eltérő forrásból és eltérő időpontból származó értesüléseket, amelyek nagyon gyakran ugyanarra a személyre, ugyanarra a népre, és ugyanarra az eseményre vonatkoznak, anélkül, hogy a ’szerző’ és általában a mai olvasó tudatában lenne annak, hogy ezek „doublet”-k (ismétlődések). (...) Gyakran ezeket a tudósításokat (Berichte) egymást követően ἰστέον ὅτι szavak vezetik be.¹⁰ Dolgozatában Fehér Géza is elismerte, hogy „a *De administrando imperio*nak a magyar föld határaitra vonatkozó adatait (...) Bury próbálta először megmagyarázni. Ő veti fel először a kérdést, hogy miért találunk Konstantinos munkájában két határléírást.”¹¹ Henrie Grégoire szerint a műben számos ismétlődés (doublet) van, amit a kompillátor nem vett észre.¹²

Az 1611-ben, nyomtatásban is megjelent „*De administrando imperio*” címen emlegetett munka¹³ egyik, ha nem a legfontosabb munkája a X. században élt, és műveltségéről híres császári szerzőnek, VII. (Bíborbanszületett) Konstantinosznak (913/944-959). A mű első kiadójától, Meursius-tól¹⁴ származó cím (*De administrando imperio*) nem teljesen fedi a munka tartalmát. Csak a kézirat címe: „Konstantín a rómaiak - Krisztusban, az örök királyban való - császára fiához, Romanoszhoz, az Istenkoronázta - bíborbanszületett - császárhoz”¹⁵ utal arra, hogy művét a császári szerző fiához és egyben társuralkodójához intézte. Romanosz 945. április 6-tól megkoronázott uralkodó.¹⁶ Feltehetően 14. születésnapjára (952 közepe) szánta a császári szerző a munkát.¹⁷

A „*De administrando imperio*”, a „*De cerimoniis*”-szal és a „*De thematibus*”-szal együtt különösen értékes forrása a birodalom egykori külpolitikájának, diplomáciai tevékenységének, közigazgatásának és végső soron a bizánci kultúrhistóriának. A munka – feltehetően – 948 és 952 között keletkezett. A császári szerző

fiának, II. Romanosznak ajánlja ezt a népismereti-földrajzi, diplomáciai kézikönyvet. A mű jól beilleszthető abba a nagy vállalkozásba, amelynek eredményeként megszülettek a ma is ismert szöveggyűjtemények. Ennek a hatalmas munkának kétségtelen, hogy a 930-as évektől kezdve maga a Biborbanszületett Konstantinos volt a kezdeményezője és a munka megszervezője. A *De administrando imperio* egyike a jelentős számú szöveggyűjteménynek. A császár maga köré gyűjtötte kora történetíróit, akik valóságos historiográfiai műhelyt alkottak a császári udvarban. Theophanes folytatói így feladatuknak tekintették újra szerkeszteni a birodalom 8. és 9. századi történetét, a császárok életrajzainak egymást követő formájában. Az utolsó kötetet maga a császár írta, ez a *Vita Basilii*, a Basileios élete, amely a dinasztiaalapító emlékét örökíti meg, aki egyben a császári szerző nagyapja volt. Három munkát egyenesen VII. Konstantinos művének kell tartanunk: *De Cerimoniis*, *De Thematibus* és végül a *De administrando imperio*. A kodikológiai kutatások eredményeként¹⁸ ugyanakkor joggal számolhatunk egy a császári udvarban működött kódex másoló műhely (scriptorium) létével, amely jól megmagyarázza a fent említett művek közötti rokonságot.¹⁹

A szerző a bevezetésben (*Prooimion*) intelmekkel látja el fiát és tanulásra buzdítja, hogy uralkodói hivatásának majdan kellőképpen megfelelhessen. E parainetikus részlet végső gyökerét tekintve az úgynevezett „*fejedelmi tükrök*”-kel mutat rokonságot, csakhogy Konsztantinosz ebben az esetben nem az uralkodói ideált kívánja megrajzolni, hanem gyakorlati ismertekkel akarja fiát felruházni. A szerző négy pontba foglalja a kifejtendőket: 1. milyen viszonyban vannak az egyes idegen népek a birodalommal és milyen más népeket lehet az ellenük való küzdelemben felhasználni, 2. milyen követelésekkel lépnek fel az egyes népek, 3. az egyes népek ethnográfiai, történeti és földrajzi ismertetése, 4. a római birodalom belső változásai. Miképpen Moravcsik Gyula megállapítja: „*Mindezeket az ismereteket pedig azért tartja fontosnak a császár, hogy fia kellő magatartást tanúsíthasson az egyes népekkel szemben, azokat megnyerje és felhasználja maga számára vagy sikeresen szembeszálljon velük. A bevezetést a császári szerző imája zárja be, melyben Konstantinos – a császárért való könyörgés-*

sek sztereotip bizánci fráziskészletét használva – fia uralmához Isten áldását és segítségét kéri.”²⁰

Moravcsik Gyula 1934-ben megjelent munkájában alapvetően négy fő részre bontja a konstantinoszi művet. Hangsúlyozza, hogy a bevezető egy parainetikus rész, amelybe bibliai idézetek vannak beleszöve, s amelyhez hasonlót a „*De cerimoniis*” egyik fejezetében (CB. 455.) is találunk, „végső gyökerét tekintve az úgynevezett ‘*fejedelmi tükrök*’-kel mutat rokonságot”.²¹ A Prooimionban (P:12-24) megfogalmazott célkitűzéseknek megfelelően négy nagyobb egységet különböztet meg a császári munka szerkezetében, úgymint: az első rész (I.) magában foglalja az 1:2-23:11-etr, II. részt azonosítja és önálló egységnek fogva fel az 13:12-200 parainetikus részstel majd következik a III. rész a 14:2-42:110, és végül a IV.a 49:4-53:538.²² – „A munkának a bevezetésben kifejtett egységes terve és a mű egészének ennek alapján történt beosztása, továbbá a császárnak az egyes részek, illetve alrészek élén olvasható tartalmi összegzései, melyeket éppen úgy, mint az előszót, fiához intéz, világosan bizonyítják, hogy a mű tervezője és szerkesztője maga a császár volt, aki azonban az anyaggyűjtésnél és az egyes részek kidolgozásánál, mint más munkáiban, úgy bizonyára itt is felhasználta munkatársai közreműködését és segítségét.” Miként Moravcsik Gyula megállapítja: „A munka fentebb tárgyalt részei, illetve alrészei kisebb fejezetekre oszlanak, melyeket a szerző rendszeren ‘ιστέον ὅτι vagy ὅτι formulával vezet be, ami arra utal, hogy az egyes fejezetek vagy jegyzetek más és más írott vagy szóbeli forrás tudósításait reprodukálják.”²³

Moravcsik Gyula ezt a nézetét fenntartja a Byzantinoturcicájában²⁴ is. Miként írja: „A tüzetes vizsgálatok megállapították, hogy a mű anyaga két réteget képvisel. Találunk kifejezetten didaktikus fejezeteket, amelyek praktikus külpolitikai utasításokat tartalmaznak, mások viszont egyszerű híradásokat tartalmaznak, amelyek az egyes népek történetéről, szervezetéről tudósítanak. Több helyen találunk utalást arra nézve, hogy a császári szerző szándékában állt ezt az utóbbi részt diplomáciai fejtegetésekkel kiegészíteni, amit Jenkins nézete is támogat, aki feltételezte, hogy a császár szándéka eredetileg egy az idegen népekről szóló mű (Περί ἐθνῶν) megírása volt, hasonlóan a *De thematibus*-hoz (Περί τῶν θεμάτων). Erre utalnak a szövegben található elszort megjegyzések, mint pl.: ‘a besenyőkről

szóló fejezet' (13:11), vagy a 'horvátokra és a szerbekre vonatkozó elbeszélés' (29:56) kitétel."²⁵ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai²⁶ című munkájában viszont úgy fogalmaz, hogy a császári szerző „később megváltoztatta tervét, s munkája gyakorlati és didaktikus jelleget öltött. A kettős célkitűzés magyarázza meg, hogy a munkában különböző jellegű részek egymás mellett állnak, és hogy itt-ott a Περί εθνῶν anyagából olyan részek maradtak bent a munkában, melyek az új koncepcióval nincsenek összhangban, s nem tartoznak oda, ahol vannak.”²⁷

Újabban Harmatta János foglalta össze mindazokat a tudnivalókat, amelyek a kutatás szempontjából fontosak Konstantinosz Porphyrogennetos DAI munkájával kapcsolatban.²⁸

Egyértelműen Moravcsik Gyula álláspontját foglalja el fejtegetéseiben. Méltán állapítja meg: „A mű tartalma azonban nem felel meg pontosan a célkitűzéseknek, bár valóban négy részre tagolható.”²⁹ Harmatta János jelen esetben a Prooimion-ban foglaltakat szó szerint értelmezve kereste a mű lehetséges tagolását. A következőkben éppen a mű tagolásával kapcsolatban teszünk észrevételeket.

Ugyanakkor Harmatta János felhívta a figyelmet a DAI és a *De cerimoniis* szövegtörténetének sajátosságaira és párhozamosságára. Mindkét császári munka egyetlen bizánci kézirattal rendelkezik. A DAI esetében ez a codex Parisinus gr. 2009.³⁰ A *De cerimoniis* esetében ez a lipcsei Városi könyvtár (Ratsbibliothek) Cod. I. 17.-e. Ez utóbbi egy 12. századi példány, amely Hunyadi Mátyás corvináinak egyike volt.³¹ A DAI esetében a kutatás a codex Parisinus gr. 2009. keletkezését 1059 és 1081 közé helyezi.³² Harmatta János megállapítása szerint: „Mind a DAI, mind a *De caerimoniis* a bizánci császári udvarban, magának Konstantinosz Porphyrogennetosnak, a legműveltebb bizánci császárnak az irányításával és közreműködésével készült az udvar belső használatára. Konstantinos és munkatársai sok titkos, más számára hozzáférhetetlen dokumentumot használt fel, és maguk a művek is titkosítottak voltak, soha nem kerültek a nyilvánosság elé. Ez teszi mint történeti forrásokat különleges értékűvé.”³³ A két munka „szövegtörténetének ez a jellege a szövegkritika szempontjából előnyös is, hátrányos is. Előnyös, mert nem kell számolni különböző szövegváltozatokkal, hátrányos, mert a szövegkritika csak tartalmi összefüggésekre, a nyelvhasználatra,

*írástörténeti és tárgyi tényezőkre támaszkodhat.*³⁴ Ez a megállapítás nyájából behatárolja a kutatás mozgásterét is.

Végül is Harmatta János a következőkben foglalta össze a DAI-val kapcsolatos kutatás teendőit:

- A szöveg másolása során keletkezett hibák, torzulások kijavítása,
- A DAI-ban előforduló magyar nyelvi alakok írásának nyelvtörténeti értelmezése és azonosításuk.
- A DAI nyelvhasználatának alapos vizsgálata
- A DAI forrásainak felderítése,
- A DAI és forrásai történeti beállítottságának tisztázása.³⁵

A mű szerkezetére R. H. J. Jenkins³⁶ (1962) vázolta fel a legátfogóbb megoldást. Ő összesen 15 szerkezeti egységet állapított meg.³⁷ A mű a Prooimionnal kezdődik. Azt követi a besenyőkről szóló fejezet: 1:16-8:35, ehhez a részhez lazán kapcsolódik rószok vízi útja (9:3- 114), valamint a kazárokról, alánokról, türkökről és Fekete-Bulgáriáról szóló fejezetek (10:3-13:11); a II. rész megfelel egy az idegen népekről szóló műnek (Περὶ ἐθνῶν) (14:2-42:110). 43:2-48:32 között az örményekről és a kaukázusi ibéerekről esik szó. A harmadik szerkezeti egység a birodalom belső ügyeit és fejlődését tárgyalja, ebből a szempontból a De Thematibus-hoz is illő részből van szó. Ez az egység önmagában három részre tagolódik: 1. a tartományok igazgatása (49:4-50:168), 2. a hajózás(50:169-51:191), 3. polgári ügyek (50:22-256). Végezetül az 51, 52 és 53. fejezetek (51:5-53:538) előbb a császári naszádról, majd pedig arról szólnak, hogy Peloponnésos hogyan váltotta meg magát katonai szolgálata alól és a szinte leghosszabb fejezet egy Chersonról szóló történetet ad elő. Jenkins szerint önálló betoldásokat találunk a műben, úgymint: 25:56-85 az arab uralkodókról szól, 26:2-27 a karoling leszármazottakról, a 29:54-216 szerbek és horvátok történetéről beszél Herakleios császár kortától fogva, a 31:71-82 a horvát Miroszlávról, és arról, hogy a hatalmat hogyan bitorolta el tőle Pribüna, 32:80-145: szerbek és a bolgárok egymáshoz való viszonyát írja le, 33:16-19: a zachlumok uralkodójáról beszél, 40:7-22: a bolgár-magyar(türk) háborúról, az 40:51-68 pedig Árpád leszármazottairól beszél, 42:24-55: Szarkel erődjének felépítését adja elő. Jenkins felfogása szerint a (Περὶ ἐθνῶν), amely a De thematibus-hoz hasonlóan egy népismereti munka, alkotja a DAI törzsét, eh-

hez valamivel később még maga a császári szerző illeszti hozzá a nevezetes „besenyő fejezetet” (13:11), valószínűleg a Prooimionnal együtt (P:2-1:15) valamint a birodalom aktuálpolitikai helyzetét tükröző, a kaukázusi ibérekéről és örményekről szóló fejezeteket (43:2-46:165). Egy kisebb prooimion (46:166-169) beiktatásával következik a ciprusiak Kyzikoszba, II. Justinianus korában, 691-ben történt átköltözésének története (47) valamint a trulloszi zsinat 39. cikkelye (48). Majd szól a peloponnésoszi szlávokról, hogy azok, hogyan telepedtek meg (49-50), majd szó esik a császári naszádról (51), az elbeszélésbe bele van szőve a 894-896. évi bizánci-bolgár háború egy, a türkökre (=magyarokra) vonatkozó epizódja. Az 52. fejezet azt tárgyalja, hogy a peloponnésosziak hogyan menetsültek a katonai kötelezettség alól (egy itáliai hadjárat alkalmából) és hogy hogyan történik a lovak katonai célra történő alkalmazása (besorozása). Végül az 53. fejezet Kherson városáról szól.

Paul Lemerle a IX-X. századi bizánci „reneszánsz”-ról írott munkájában gondosan tanulmányozta a X. században keletkezett, és VII. Konstantinos császár személyes kezdeményezésére megszületett kéziratgyűjteményeket (excerpta), amelyek részét képezték egy hatalmas „enciklopédikus” vállalkozásnak, amely egy hosszú, majd egy évszádon át tartó kulturális megújulásnak éppen a végeredménye. Művében figyelemreméltó módon megrajzolja ennek a IX-X. századi reneszánsznak a korszakait. Az antik görög hagyománynak a VI. és IX. század között eltelt időben megfigyelhető szünetelését követően ettől az időponttól kezdve Bizánc újjáéleszti a klasszikus antikvitás kultúráját; olvassák és másolják az antik műveket, ami a gyakorlatban érinti a görög szövegek örökségét; a minuszkláris írásmód itt is megjelenik, miként nyugaton a VIII. és IX. század folyamán, lehetővé téve nagy mértékben a régi szövegek átírását az egyházi irodalom mellett a világi irodalom esetében is.³⁸ Paul Lemerle a DAI esetében a *De ceremoniis*-szal való hasonlóságot hangsúlyozza: itt is egy olyan iratgyűjteményről van szó, amely a császári levéltárból származik, sokszor egyenesen titkos iratokról van szó, amit a bíborbanszületett császári szerző kívánt, vagy képzelt rendszerezni, ami elé egy bevezetőt illesztett, ami a mű egységes szerkezetét hivatott magyarázni. Valójában a DAI egy bizánci diplomáciai kézikönyv. A megvalósulás ugyan elmarad a bevezetőben felvázolt elképzeléstől, annak ellenére,

hogy az előadás őszinte és igazmondó. Annak ellenére, hogy a szerző nagy erőfeszítéssel kívánja követni eredeti célját, azt mégsem éri el. Azt kell hinni, hogy a mű keletkezése során változás állt be a mű koncepciójában, így a népismereti munka fokozatosan a gyakorlati külpolitika oktató könyvévé vált. A különböző forrásokból származó értesülések, így a titkos kancelláriai iratok, vagy más feljegyzések, híradások, visszaemlékezések, amelyek minden átmenet nélkül követik egymást, *ἵστέον ὅτι* szavakkal kezdődnek, rövid szakaszok, amelyek többé-kevésbé felelnek meg a bevezető fennkölt gondolatainak.³⁹

Herbert Hunger⁴⁰ a császár neve alatt fennmaradt munka jelentőségét az egykori bizánci diplomácia, külpolitika, államigazgatás és kultúrhistoria szempontjából tartja kiemelkedőnek. A minden valószínűség szerint 948 és 952 között keletkezett munkát a császári szerző fiának, II. Romanosznak szentelte, és így a mű feltehetően más a trónörökös, illetve társuralkodó 14. születésnapjára (952 közepe) elkészült. A Prooimion egy bizonyos didaktikus szándékot tükröz. Végül is a bizánci császárszmétől áthatott imával fejeződik be, melyben a szerző a trónörökös jövődöbéli uralkodásáért fohászokodik.⁴¹ A műben azonban előfordulnak ellentmondások és ismétlődések. R. H. J. Jenkins véleményét elfogadva azon az állásponton van, hogy a munka jelentős része földrajzi (népismereti) leírásnak készült.⁴² Miként megállapítja, nagy valószínűség szerint a 14-42. fejezetek történeti, topográfiai és tudományos régiségei egy, az idegen népekről írott népismereti munka részét képezik, amelyek alapvetően különböznek a didaktikus, külpolitikai értesüléseket tartalmazó részekről, így az 1-13 fejezetektől és a birodalom közigazgatását, illetve belső megújulását tárgyaló 43-46. fejezetek tartalmától. A DAI erősen kifogásolható kivitele ellenére jelentős mennyiségben fontos információkat tartalmaz a bizánci történelemről és kultúrhistoriáról, különösen pedig azokról a népekről, amelyekkel a bizánciak évszázadok során kapcsolatban voltak. Az előadás megfelel a mű jellegének, valamint annak a szándéknak, hogy az a trónörökös személyes használatára készült. Az utóbbi a magyarázata annak, hogy az egész bizánci korszakban nem készült róla másolat az egyetlen, a kaisari címet viselő Joannes Dukas nevéhez kapcsolható és feltehetően 1059 és 1081 között keletkezett kéziratán kívül.⁴³

Ugyanakkor figyelemre méltók Béatrice Beaud (1990) megállapításai. Mivel a DAI-t egy bizonyos heterogenitás jellemzi, ezért a szöveg gyakran zavarba ejti az olvasót, amely minden előzetes óvatosság nélkül, különböző (írott, elbeszélt, levéltári) forrásokból válogatott értesüléseket tartalmaz. Az így egybegyűjtött anyag ténylegesen zavarosnak és összefüggéstelennek látszik, és egy nyilvánvaló egyidejűség mellett kronológiai nehézségeket tükröz. „Igazi” szerző hiányában az elbeszélések nem képeznek egy egészet, az így összeállított mű, miként megállapították, első sorban megfelel egy összefüggéstelen és válogatott olvasmánynak. Általában a modern historiográfia a XIX. századtól fogva a Dai esetében egy bizonyos enciklopédizmusról beszél, ami alatt a X. századi bizánci kultúra sajátosságát értették. Ez alatt az „enciklopédizmus” alatt, sajátosan azokat a gyűjteményeket értették, amelyek éppen VII. Konstantinos kezdeményezésének köszönhetően megvalósultak Bizáncban, a X. században, éppen a császári udvarban, amely művek egyike a *De administrando imperio* is.⁴⁴ Ez a munka egy kompilláció eredménye, amely egyfelől magában foglalja az eredeti levéltári forrásokat, másfelől pedig szóbeli közlésekre támaszkodik, amelyek a mag a zavarosságában híven tükrözi keletkezésének folyamatát.⁴⁵ Ez a szerkesztési és előadási mód az egész középkorra jellemző volt, azt megelőzően, hogy az írói alkotás és maga az írók személyisége individualizálódott volna. Az ismeretek és az elolvasott, idézett és lemásolt szövegek összegyűjtésének effajta összegyűjtése, más szóval kompillációja azonban nem jelent valójában enciklopédikus eljárást. VII. Konstantinos császári gyűjteményeit semmiféle enciklopédizmus nem jellemzi, nem alkalmaz egy szükséges megkülönböztetést a z egyes munkák típusát és kivitelezését. Eme császári tevékenység – különösen az *Excerpta Constantiniana* – kapcsán felmerül a kérdés: mi fűzte a X. század közepén a bizánci birodalmat és saját antik és keresztény hagyományához, és melyek voltak ennek a közvető szerepnek a feltételei, miként vállalta magára ennek a kulturális örökségnek a terhet. Ez a gondolat talán segít abban, hogy jobban megértsük első sorban a császári szerzőnek azt a művét, amely minket közelebbről érdekel, ez a DAI, és abban is segít, hogy jobban megértsük azt a forrásanyagot, amelyre ez a munka támaszkodik. Ez a mű hatalmas mennyiségű nyers információt tárol, amelynek írásmód-

ját nem egységesítette egy „szerzői” akarat, vagy amelyen nem üt át egy egységes alkotói elgondolás. Ennek az anyagnak éppen az adja meg a sajátosságát, hogy miképpen kötődik a császári palotához, annak politikai és kulturális szerepéhez. A DAI létrejötté kétségtelenül a császári palotához köthető, magában foglalja a császári könyvtár és levéltár, a bizánci közigazgatás és politikai ismeretek tárházát, kifejezi a szoros kapcsolatot a császár uralkodói tevékenysége és az írásbeliség világos udvari gyakorlata között.⁴⁶

Konstantinos Porphyrogenetos DAI c. munkája Klaus Belke és Peter Soustal német fordításában és gondozásában is napvilágot látott.⁴⁷ Klaus Belke és Peter Soustal nézete szerint a Prooimion közvetlenül tartalmazza a mű programját. Moravcsikkal szemben ők úgy vélik, hogy öt problémakörrel kíván művében a császári szerző foglalkozni: 1: az egyes népek miben lehetnek hasznára vagy kárára a rómaiaknak, és annak lehetősége a rómaiak számára, hogy az egyes népeket egymással szembe állíthassák, 2: a népek mértéktelen követeléseai Bizánccal szemben, 3: az egyes népek etnográfiai leírása, és az általuk lakott területek földrajza, 4: események, amelyek a rómaiak és más népek között történtek, 5: a római birodalom belső változásai.⁴⁸ Ezek a programpontok nagyjából, de nem pontosan felelnek meg a szöveg tagolásának. Az egyes szerkezeti egységeket egymástól úgynevezett „rész-bevezetők” (introductiones partiales), más szóval „köztes prooimion”-ok (Zwischenproiomien) választják el, amelyekben a császár ismétleten, intő szándékkal fordul fiához, egyúttal jelzi a szöveg szerkezeti tagolását. A fent említett öt egységgel szemben hét köztes prooimionnal kell számolnunk, amelyek közül kettő (az 1. fejezete kezdetén és a 30. fejezet kezdetén) általános intelmeket és elmélkedéseket tartalmaz, így módon a fő-prooimionra utal vissza, így semmiféle tagoló funkciót nem tölt be. A korábbi kommentátorok a 3. és 4. egységet nem különböztették meg egymástól és egy szerkezeti egységnek vették és így négy nagyobb szerkezeti egységgel számoltak.⁴⁹

Belke-Soustal véleménye szerint a konstantinoszi mű tehát öt nagyobb szerkezeti egységből áll. Minden egyes nagyobb rész és a harmadik rész két alrész elején a császári szerző újílag fiához fordul intő szavakkal:

I. Az első rész: (1:16-13:11) azt tárgyalja, hogy „*melyik nép miben használhat s miben árthat a rómaiaknak*”. Valójában itt szó van a birodalom európai területéhez képest északra, észak-keltre lakó népekről, más néven szkíta népekről (Σκυθικά ἔθνη)⁵⁰, azaz a besenyőkről, a rószokról, a türkökről (=magyarokról), kazárokról, úzokról és alánokról, ezen népek egymás és a birodalom iránt tanúsított magatartásukról.⁵¹ Többek között beszél a rószok híres vízi útjáról (9).⁵² Az 1-13 fejezetből kilenc címében is megemlíti a besenyőket (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12). „*Ez a besenyő nép szomszédos Cherszón vidékével...*”⁵³

Szomszédosak a rószokkal,⁵⁴ türkökkel⁵⁵ és a bolgárokkal. A besenyőkkel békében

lenni birodalmi érdek.⁵⁶ Ugyanis: „*Ha a rómaiak császára a besenyőkkel békében van,*

sem a rószok, sem a türkök nem tudnak fegyveres erővel rátörni a rómaiak

birodalmára...”⁵⁷ „*Mert a besenyők, amennyiben kötelezi őket a császár iránti barátságuk,*

és az ő levelei (grammata) és ajándékai megnyerik őket, könnyen rá-törhetnek mind az

oroszok, mind a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rab-ságba ejthetik, és

földjüket végigszákmányolhatják.”⁵⁸ „*A besenyőkkel való béke követ-keztében a bolgárok*

szemében is félelmetesebbnek tűnhetik fel a rómaiak császára...”⁵⁹

Ugyanakkor „*a türkök*

szemében mindég félelmetesnek számítanak a besenyők, s ezek fé-ken tartják őket.”⁶⁰

Amikor pedig a császár követei útján a besenyők elleni harcra buz-dítja a türköket,

„...*a türkök összes fejei egyhangúan felkiáltottak, hogy: 'Mi nem kez-dünk ki a besenyőkkel;*

mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszá-mú nép és gonosz

fickók...”⁶¹ Az oroszok érdeke, hogy békében legyenek a besenyők-
kel, mivel első sorban

velük kereskednek.⁶² Hasonlóképpen a besenyők „*kereskednek a cherszóniakkal és*

*szolgálatokat tesznek nekik...*⁶³ A 9, 10, 11, 12 fejezetek kivételével az 1:16-13:11

rész tulajdonképpen a besenyők kiemelkedő szerepéről beszél.

II. A második - történet-földrajzi - rész (14:2-22:82) Mohameddel és az arabokkal foglalkozik, szó szerinti kivonat Theophaneszről. A topografikus, historikus és helyenként különös régiségekről beszámoló előadás feltehetően egy nagyobb népismereti munka (Περί εθνῶν) tartozéka.⁶⁴

III. A harmadik rész több alrészre bontható:

1. Ebben a részben (23:2-25:85) a szerző Stephanos Byzantios „Ethnika” című munkáját kivonatolja, antik híradásokba és filológiai fejtegetésekbe bocsátkozik (23, 24), majd Theophanes alapján előadja Észak-Afrikának a vandálok által történt meghódítását (25.).⁶⁵

2. Az arab világgal és Hispániával foglalkozó részek után következik a karoling „*regnum Italicum*” leírása (26), ami a nagytekintélyű Hugó királyról szóló híradásokkal zárul. Feltehetően azért mert Konstantinos fia, Romanos az itáliai Hugó király leányát Bertaudokiát vette feleségül.⁶⁶

3. Ezt követi a Langobardia thema leírása (27). A földleírás csak a Velencéhez tartozó helyek és lagúnák előadására szorítkozik.⁶⁷ Majd A 27. fejezet végén és a 28. fejezetben következik Velence betelepülésének romantikus története.

4. A 29-36. fejezetek nagyjából, egészéből a szlávok lakta Balkánnal foglalkozik. Két fejezetet (29, 30) szentel Dalmáciának, két külön értesülés alapján. Beszél a horvátokról és szerbekről (31, 32), valamint más szláv törzsekről és lakóhelyükről, akik a szerbekhez számítanak (33-36). A 30. fejezet nehezen beilleszthető értesülései, illetve az ott előforduló kronológiai adatok arra engednek következtetni, hogy ezt a fejezetet jóval a mű keletkezése, sőt Bíborbanszületett Konstantinos halála (959) után illesztették a műbe.⁶⁸

5. Egy további rész (37-42) túlnyomórészt török nyelvű sztyeppe-i népekről beszél: ezek a besenyők, a türkök (=magyarok), a kazárok és a kabarok (=három kazár törzs, amelyek a magyarokhoz csatlakoztak). Az értesülések forrása -- feltehetően különböző -- követjelentések. Morávia magyarok részéről történt elfoglalása okot ad a Sphendoplokossal kapcsolatos, páratlan legenda elbeszélésre

(41). A 42. fejezet előad egy Thesszalonikétől Sotiriupoliszig terjedő földleírást, amelybe bele van szöve Szarkel kazár erőd építésének története.⁶⁹

IV. A negyedik rész egy „köztes-prooimion”-nal kezdődik.⁷⁰

1. Az egykor a birodalomhoz tartozó keleti (kisázsiai) területek leírását tartalmazza. Az örményekkel és a kaukázusi ibérekkel (=grúzokkal) és a kisázsiai arab emirátusokkal foglalkozik (43-46), olyan területtel, amely VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos uralkodása idején nem tartozott a birodalomhoz. Így szerepel itt az örmény Bagratidák birtokai, az erős bizánci befolyás alatt álló Taron, az attól keletre fekvő Nagy-Örményország „vezérek vezéreinek” területe a Quaisiták mantzikerti, arab emirátusa, a grúz bagratidák. A 46. fejezet egy „köztes-prooimion”-nal ér véget.

2. A 47. fejezet egy 7. századi epizód előadására szorítkozik: amikor is II. Justinianus 691-ben ciprusiakkal telepíti újra Kyzikos városát.

3. Végül ide sorolhatjuk a trullloszi zsinat XXXIX. kánonjának idézetét (48:3-21).⁷¹

V. Ez a rész tartalmilag önálló híradásokat tartalmaz, minden külső-nősebb összefüggés, vagy belső rend nélkül.

1. Itt szerepel egy feljegyzés a görög tűzről (48:28-32).

2. Majd tárgyalja a peloponnészoszi témában letelepedett szlávokat, a velük vívott küzdelmeket (49), valamint a félszigetre betelepült szlávok mozgalmát, a téma-szervezet megújítását (50).

3. Továbbá itt kapott helyet a császári naszádról (dromon) szóló fejezet (51), amelynek elbeszélésbe bele van szöve a 894-896. évi bizánci-bolgár háború egy a türkökre(=magyarok) vonatkozó epizódja

4. Az 52. fejezet elbeszéli miként váltotta meg magát Peloponnészosz téma a katonai szolgálat (konkrétan egy itáliai háború) alól, ennek kapcsán esik szó a katonai szolgálat pénzbeli megváltásáról és a lovak katonai célra történő besorozásáról.

5. Végül az egész mű a Kherson történetét hosszan tárgyaló 53. fejezettel zárul.⁷²

Az öt nagyobb egységből álló munka a várttal szemben hét prooimiont tartalmaz,⁷³ úgymint maga a Bevezetés (Prooimion) P: 1-48,⁷⁴ 1. (fejezet):4-15,⁷⁵ 13:12-194, 13:195-200⁷⁶ 30:2-5,⁷⁷ 43:2-6,⁷⁸ 46:166-169,⁷⁹ 48: 22-27.⁸⁰

Belke-Soustal megállapítása szerint a fent említett hét prooimion közül csak kettő, így a Bevezetés (Prooimion:1-48) és a 30. fejezet (2-5) tartalmaz általános intelmeket és bölcselkedéseket, a többi köztes-prooimion (introductiones partiales) ily módon nem utal a fő-prooimionokra, és csak a szöveget tagoló funkciót tölt be.⁸¹

Meglátásunk szerint azonban a mű parainetikus részei a P:1-48, a 13:12-195, valamint a 30:2-5. A többi köztes-prooimion (introductiones partiales) csupán a következő szövegrészre utaló megjegyzéseket tartalmaz. A prooimionok tehát a következők:

P:1-48.

A császári szerző személyesen is megszólítja saját fiát (2-3)⁸², valamint minden uralkodói hatalom és bölcsesség forrásaként az Űristent jelöli meg (3-6)⁸³, majd pedig a jó uralkodót jellemző uralkodói ismeretek hasznosságáról beszél (6-12)⁸⁴, didaktikus céllal felsorolja munkája tartalmát, mindazokat a témákat, amelyekről beszélni kíván (12-24)⁸⁵, majd reményét fejezi ki, hogy mindezek az ismeretek segíteni fogják Romanoszt uralkodásában (24-39), végül pedig a császári szerző fohásza zárja, amelyben Isten áldását és segítségét kéri fia uralmára (39-48)⁸⁶.

1:4-15.

Megismétli (4-8) az Előszó (P:6-8) szavait, majd dicsérően beszél a köznapi, prózai stílus használatáról, amit a szerző ebben a munkájában is gyakorol (8-15).⁸⁷

13:12-194.

Ezt a részt maga a császári szerző írta 952 táján.⁸⁸ Itt ismételen fiához fordul (12-14. v.ö.:P:2-3; Példabeszédek 5:1), majd kitér az idegen népek telhetetlenségére, orcátlan követeléseire (14-23), amelyek a császári öltözékeket, koronákat és díszruházatokat érinti. Mindezekről, illetve arról, hogy ezen kéréseket miért kell visszautasítani a következőket mondja a császári szerző: *„amikor az Isten ama nagy Konstantint, az első keresztény uralkodót császárrá tett, ő küldteneki anygala útján ezeket a díszruhákat és koronákat. . . és megparancsolta neki, hogy helyezze ezeket az Isten nagy és szent székesegyházába, amelyet. . . Aja Szofiának neveznek”*. Ugyanakkor súlyos tilalom mellett senki sem veheti használatba ezeket az urakodói kellékeket: *„sem a császárnak, sem a patriarchának, sem*

más valakinek nem áll hatalmában ezeket a díszruhákat és koronákat az Isten szent székesegyházából elvenni.” Az isteni parancsot történetesen III. Leó cászár szegte meg, aki engedély nélkül tett koronát a fejére ezek közül a koronák közül, ami idő előtti halált idézett nála elő. Majd a szerző beszél a koronázás törvényes rendjéről. (24-72). Itt esik szó a görög tűzről (73-103), valamint az idegen dinasztiákkal létesítendő házassági kapcsolatokról, kivételt képeznek a frankok. De elrettentő példaként beszél V. Konstantinosz kazár házasságáról, és arról, hogy Romanosz császár unokáját miként adták feleségül Péter bolgár cárhoz (104-194).⁸⁹

30:2-5.

A második Dalmáciáról szóló fejezetet egy rövid köztes-prooimion vezet be.⁹⁰

43:2-6.

Tarón földjéről⁹¹ szóló 43. fejezet bevezető sorai egy újabb köztes-prooimiont jelentenek. Annak hasznosságát ecsetelik, hogy „*az északi szkíták*” mellett miért hasznos a birodalomtól keletre eső területeket megismerni, valamint azt, hogy ez ott élő népek „*mi okból lettek újból a rómaiak alattvalóivá, miután már egyszer kikerültek uralmuk alól.*” Jóllehet ezek a területek VII. Konstantinos idején nem tartoztak a birodalomhoz.⁹²

46:166-169.

Ez a hatodik köztes –prooimion, ami majdnem teljes meg egyezést mutat a fő-prooimionnal. Mondanivalóját tekintve a „*rómaiak és a különböző népek közt történetekre*” utal.⁹³ Ez a mondat a két és fél évszázaddal ezelőtt megkötött szégyenletes egyezsége utal, amit az utókor is szégyenletesnek érez. Ciprus helyzete rendellenes volt, valójában csak harminc esztendővel később, 965-ben foglalta vissza az araboktól Nikephoros Phokasz császár.⁹⁴

48:22-27.

Az utolsó köztes-prooimion tulajdonképpen a munka utolsó részének bevezetőjeként szolgál. Utalva a fő-prooimionokban megfogalmazottakra, összegzi az eddig előadottakat és felhívja a figyelmet a azokra az újításokra, amelyek a birodalom életében bekövetkeztek.⁹⁵

A mű egységes szerkezete mellett foglalt állást Moravcsik.⁹⁶ A Prooimion személyes hangvétele, továbbá az egyes részek, illetve alrészek élen olvasható tartalmi összefüggések világosan bizonyítják a császári szerző szerzőségét. A császári szerző szerzőségét bizonyítják azok a megjegyzések is, amelyek magának Biborbászületett Konstantinosznak az uralkodására utalnak.⁹⁷ Minden esetben első szám harmadik személyben történik említés a császárról. Két ízben megemlékezik a császár első uralkodásáról.⁹⁸ Az egyik helyen kifejezetten utal arra, hogy „*az első uralkodása alatt, ... ott volt mellette anyja, Zoé is.*”⁹⁹ Ekkor a császár még gyermek volt.¹⁰⁰ Beszél a császár második uralkodásáról,¹⁰¹ amelynek megadja pontos időpontját, a 6460-at, amely megfelel a Kr. u. 951/2. esztendőnek, ekkor a császár fiával, Roamanossal, egyúttal társuralkodójával együtt gyakorolta a legfőbb hatalmat.

A munkában elszórva találhatók utalások, amelyekből a mű keletkezésére következtethetünk. MORAVCSIK megállapítása szerint ezek a következők: Romanosz Lakapenoszról mint halottról van szó a 13. és 51. fejezetekben, ami 948 július 15 utánra utal. A 27. és 29. fejezetben a szerző maga megadja az akkori év számát, vagyis 6457-et, ami a keresztény időszámítás 948/9. évének felel meg. A 45. fejezetben azonban már 6460-at találunk, ami 951/2-nek felel meg. A 26. fejezet kronológiai szempontból két fontos eseményt említ, miszerint a császár leányát Adeleszát Lothárhoz „*Itália mostani királyához*” (947-950) adta feleségül.¹⁰² Az ugyanott említett másik történet, melyben „*a nagytekintélyű Hugó király leánya ... Berta ... Konstantinosznak, a Kirsztust szerető úrnak fiával, a biborbanszületett Romanossal*” lépett házasságra, szempontunkból érdektelen módon, kifejezetten 944. szeptemberére tehető.¹⁰³ Az is megállapítható, hogy a 26. fejezet a 949 végén, illetve 950 elején szerzett Liutprand-féle információkra támaszkodik s így később készült, mint a 27. vagy 29. fejezet. MORAVCSIK úgyszintén kizártnak tartja, hogy a művet ebben a formájában folytatólagoosan írta volna a császári szerző. A munka egyes részei különböző időben, 948/9 és 951/2 között, esetleg még a következő években egymástól függetlenül keletkeztek, a mű ránk maradt formáját csak később, mindenesetre 951/2 után nyerte.¹⁰⁴ A kéziratokban és a kiadásokban található fejezetbeosztás a fejezetek címével együtt nem a szerzőtől származik.¹⁰⁵ A munka sohasem került

nyilvánosságra, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy a későbbi bizánci írók közül senki sem említi s hogy a bizánci korból mindössze egyetlen kézirat maradt ránk.¹⁰⁶

A Prooimion (1-48; 1:1-15) személyes hangvétele és a különböző helyeken a császárnak fiához intézett szavai minden kétséget kizáró módon bizonyítják, hogy a munka Konsztantinosz személyes alkotása. A mű nagyobb szerkezeti egységei világosan megkülönböztethetők egymástól. A Prooimiont követően az első rész (1-13. fej.) didaktikus jellege szembetűnően elűt a 43-46. fejezetekben tárgyalt aktuálpolitikai kérdésektől. A mű hiányosságai ellenére bőséges forrása a bizánci történelemnek, különös tekintettel azokra a népekre, amelyekkel a birodalom egykor érintkezett. A mű személyes és feltehetően titkos jellegéből fakad, hogy a bizánci korból egyetlen, 1059 és 1081 között keletkezett, személy szerint Ioannesz Dukasz császárral kapcsolatba hozható kéziratát ismerjük (Cod. Par. gr. 2009), ami feltehetően közvetlenül a X. századi eredetiről készült.¹⁰⁷

A mű sajátos szerkesztéséből következik, hogy – a látszat ellenére – mégsem rendelkezik egységes szerkezettel: az első pillanatra egységesnek látszó elbeszélésben „világosan felismerhetők az eredetileg különálló, egymástól független kivonatok nyomai. a gyakran előforduló ismétlések és ellentmondások szintén azt bizonyítják, hogy a fentebb már említett stereotip formulával kezdődő egyes fejezetek eredetileg mind különböző forrásból származó, különálló jegyzetek voltak.”¹⁰⁸ Így a munka fent bemutatott szerkezeti egységei még további, kisebb fejezetekre oszlanak, melyeket a szerző rendszeren ἵστέον ὅτι vagy ὅτι formulával vezet be, ami arra utal, hogy az egyes fejezetek vagy jegyzetek más és más írott vagy szóbeli forrás tudósításait reprodukálják.¹⁰⁹ Önálló híradásoknak tekinthetjük az 1-13. fejezet mindegyikét, amely ὅτι formulával kezdődik. Nagyon valószínű, hogy a 39. fejezet és a 40, valamint a 41. fejezet egy szerkezeti egységet alkotnak. (A 40. fejezet nem az ἵστέον, ὅτι formulával kezdődik, hanem magyarázóan folytatja a kabarok törzseinek leírását.)

A DAI SZERKEZETE II.

J. B. Bury	Moravcsik/Harmatta	R.J.H. Jenkins	K. Belke/PSoustal
Part I. the éθνν (1) diplomatic relation (Section 1 and 2=P:2-13:200) (2) historical and geographical information (Section 3=14:2- 48: med.)	Proimion (P:2-48) I. rész (1:2-13:11) II. rész (13:12-200)	Proimion (P:2-1:15) I. (1:16-9:114) II. (10:3-13:11) III. (13:12-13:194)	Proimion (P:2-1:15) I. (1:16-13:194)
Part II. facts about internal administration (Section 4=48:med.-53:538)	III. rész (14:2-42:110) IV. rész (43:2-53:538)	IV. (13:195-25:85) V. (26:2-72) VI. 27:3-28:51) VII. (29:3-36:23) VIII. (37:2-42:100) IX. (43:2-46:165) X. (46:166-48:32) XI. (49:4-50:82) XII. (50:83-256) XIII. (51:5-52:15) XIV. (53:2-538)	II/1. (13:195-22:82) II/2. (23:2-44) II/3. (24:2-13) III/1. (25:3-85) III/2. (26:2-27) III/3. (27:3-28:51) III/4. (29:3-36:23) III/5. (37:2-42:100) IV/1. (43:2-46:165) IV/2. (46:166-48:27) V/1. (48:28-32) V/2. (49:4-50:256) V/3. (51:5-204) V/4. (52:4-15) V/5. (53:2-538)

A DAI IRODALMA

A./ KIADÁSOK

A= Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, rec. I.I. Reiske. I-II. Bonnae 1829-1830.

B= Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik. English transl. by Romilly James Heald Jenkins. New (2) rev. ed. = Dumbarton Oaks Text 1. Washington, 1967. p. 341.

C= Laskin, G., Soćinenija Konstantina Bagrjanorodnago „O femach” (De thematibus) i „O narodach” (De administrando imperio), Čtenija v Imp. Obščestvě istorii i drevnostej rossijskich pri Moskovskom Universitetě 1899, I (188) Moskva, 1899.

D= Tomašić, Život i djela cara Konstantina VII. Porphyrogenita. in: Vjestnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemljskog Arkiva 20 (1918) 1-91. és Vjestnik kr. Državnog Arkiva u Zagrebu 3. (1928) 1-70.

E= Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik. English transl. by Romilly James Heald Jenkins. (1) Bp., 1949. PPTÉ Görög Filol. Int. p. 347.

F= Bíborbanszületett Konstantín császár: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta, fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950.

G= Ausländische quellen über Armenien und die Armenier 6, Byzantinische Quellen II – Konstantinos Porphyrogennetos, Übersetzung, Einführung und Bemerkungen von R. M. Bartikjan, Erevan, 1970.

H= Constantin Porfirogenetul, Carte de învățătură pentru fiul său Romanós. Trad. de Vasile Grecu. București, 1971.

I= Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, Αυτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, Πρὸς τοὺς ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, τόμα: Α΄-Β΄. Εἰσαγωγῆ-Μεταφρασὶς-Σχόλια Φ. Α. Δημητρακοστούλου (Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων, 29-30) Athén, 1972.

J= Árpádkori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. (1) 1984. (2) 1988.

K= Litvarin, G. G. – Novosel'cev, A. P., Konstantin Bagrjanorodnyj: Ob upravlении imperiej. Tekst, prevod, kommentarij, Moskva, 1989.

L= Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die DAI genannte Lehrschrift des kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seine Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. In: Byzantinische Geschichtsschreiber. XIX. Wien, 1995.

B./ FELDOLGOZÁSOK

I. Általános rész

Podhradszky J., Mikor írta Constantinus Porphyrogennetos fia, Romanos oktatására munkáit? In: Magyar Akadémiai Értesítő 1857. 23–28.

Canard, M., Les expéditions arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende. In: Journal Asiatique 208 1926. 61–121.

Honigmann, E., Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1070 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corp. Brux. Hist. Byz. III). Bruxelles, 1935.

Ostrogorsky, G., Porfirogenitova kronika srpskih vladara i njeni kronološki podaci. In: Istorijski Časopis I. 1948. 24–29.

Tretinger, O., Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. (2) Darmstadt, 1956.

Canard, M., La relation de voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga. In: (1) Annale de l'Institut d'Études orientales de la Faculté des Lettres d'Alger 16. 1958. (2) Miscellanea orientalia (Variorum reprint) XI. London, 1973.

Ohnsorge, W., Abendland und Byzanz. Darmstadt, 1958.

Darrouzès, A. J., Epsitolières Byzantines du Xe siècle. Paris, 1960. 26, 57–61, (Einl.) 317–332 (ed.) (Privatbriefe)

Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio. 2. vol. Comentar. Edited by Romily James Heald Jenkins. London, 1962. 221. p.

Dölger, Fr., Die „Familie der Könige“ im Mittelalter. (2) In: Byzanz und die Europäische Staatenwelt. Darmstadt, 1964. 34–69.

Ahrweiler, Hélène, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète. In: Travaux et Mémoires. 2. 1965.

Antoniadis-Bibicou, H., Études d'histoire maritime de Byzance. Paris, 1966. 91–95. (Kretaexpedition)

Lemerle, P., L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'empire et particulièrement sous Const. Porphyrogénète. in. Cahiers d'histoire mondiale 963. 1966. 596–616.

Lemerle, P., „Roga“ et rente d'état aux Xe-XIe siècle. In: Revue de Études Byzantines 25. 1967. 77–100.

Jenkins, R. J. H., Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries. VR CS, 1. London, 1970.

Oikonomides, N., Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972.

Hunger, H., Byzantinische Grundlagforschung. Variorum Reprint. London, 1973.

Ostrogorsky, G., Die byzantinische Staatenhierarchie. (2) In: Zur byzantinische Geschichte. Darmstadt, 1973. 119–141.

Toynbee, Arnold, Constantine Porphyrogenitus and his World. London, 1973.

Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. (Szerk.) Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I:2. Bp., 1976. 151–154.

Oikonomides, N., Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe siècles) In: VR CS 47. London, 1976.

Haldon, J. – Byrne, M., A possible solution to the problem of Greek fire. Byzantinische Zeitschrift 70. 1977. 91–99.

Ripoch, J. C., Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du Xe siècle. In: Südostforschungen 36. 1977.

Hunger, Herbert, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. München, 1978. Bd. I. 360–367.

Karlin-Hayter, P., Studies in Byzantine Political History. Sources and controversies. London, 1981.

Karayannopoulos, J. – Weiss, G., Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz. Wiesbaden, 1982. 392–394.

Trataglia, L., Livelli stilistici in Constantino Porphyrogenito. - XVI. Internat. Byzantinistenkongress. Wien 4-9. Okt. 1981. Akten, II/3. In: JÖB 32/3. 1982. 197–206.

Huxley, G., Steppe-Peoples in Konstantinos Porphyrogennetos. In: JÖB 34. 1984. 77–89.

Sode, C., Untersuchungen zu DAI kaiser Konstantins VII. Porphyrogennetos. In: Poikilia Byzantina 13. 1984.

Lunges, T., Το κεφάλαιο του DAI Προσπαθεια για μία ιστορική ερμείνεια. In: Byzantina 13,2. 1985. 1069–1091.

Yannopoulos, P. A., Histoire et légende dans Constantine VII. In: Byzantion 57. 1987. 158–166.

Yannopoulos, P. A., Vérité et diplomatie chez Constantine Porphyrogénète. À propos d'un passage de DAI. In: Le Muséon 100. 1978. 397–406.

Markopoulos, A. (Hrsg.) Constantine VII. Porphyrogenitus and his Age (=European Cultural center of Delphi, Second international Byzantine Conference. Delphi, 22–26 July 1987) Athen, 1989.

McCovern, M., Sarkel – a Reflection of Byzantine Power or Weakness? In: Byzantinoslavica 50. 1989.

Signes Codoñer, J., El „DAI“ de Constantino Porfirogeneto: Problemas de estructura y concepción de la obra. Maschinenschriftl. Diplomarbeit (Memoria de Licenciatura) Salamanca, 1989.

Béaud, Béatrice, Le savoir et le monarque: le traité sur les „nations“ de l'empereur byzantin Constantin VII. Porphyrogénète. In: Annales É. S. C. 45. 1990. 551–564.

Lunges, T., Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου ΔΑΙ. (Προς τον ιδιον υιον Ρωμανόν) In: Hetaireia Byzantinon Eremnon 9. Thessalonike 1990.

Strässle, P. M., Το μονόξυλον in Konst. VII. Porph's Werk ΔΑΙ. In: Études Balkaniques 1990/2. 93–106.

Kutaba-Deleboria, Barbara, Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίου τοῦ Πορφυρογεννήτου τοῦ Πορφυρογεννητου, I-II. Athen 1991–1993.

Ševčenko, I., Re-reading Constantine Porphyrogenitus. In: Shepard-Franklin, 1992. 167–195.

Shepard, J. – Franklin, S., (Hrsg.) Byzantine Diplomacy papers from the 24th Spring-Symposium of Byzantine Studies. Cambridge, March, 1990. Aldershot, 1992.

Tinnefeld, F., Byzantinische auswärtige Heiratspolitik von 9. zum 12. Jh. In: Byzantinoslavica 54/1. 1993. 221–28.

Sode, Claudia, Untersuchungen zu ΔΑΙ kaiser Konstantins VII. Porph. In: Poikila Byzantina 13. Bonn, 1994. 149–260.

Brezeanu S., Toponymy and ethnic realities at the Lower Danube int he 10th century. „The deserted Cities” int he Constantine Porphyrogenitus, „De administrando imperio”. Annuario Istituto Romeno di cultura e ricerca umnaistica 4. 2002. 19–46.

Melin E., 'Sambatas' and city names in Ch. IX. of Constantine Porphyrogenitus 'De Administrando Imperio'. Welt der Slawen 48. 2003. 187–192.

Melin, E., The names of Dnieper rapid sin chapter 9 of Constantine Porphyrogenitus 'De administrando imperio'. Scando-Slavica 49. 2003. 35–62.

Arutunova-Fidanian V. A., The „Transcausian file” of Constantine Porphyrogennituss: Informations and Informants. In: Essay oin Byzantium. Contributions of Russian scholars for the 21st International Congress of Byzantinists. St. Petersburg, 2006. 5–18.

Darkó Jenő, Les peuples des steppes chez les écrivains tactiques byzantins. In: Acta Classica Univ. Sc. Debreceniensis. 42. 2006. 159–191.

Küçüksipahioğlu B., VII. Konsatntinos Porphyrogennetos (913-959). Bizans'ın Kültürü Bir İmparatoru. (Constantinus Porphyrogennetos VII. A Cultivated Byzantine Emperor). Toplumsal Tarih 148 (April 2006) 84–87.

Živković T., Constantine Porphyrogennitus and the ragusan authors before 1611. In: Istorijski časopis 53. 2006. 145–163.

Eggers M., Das „De administrando imperio” des kaisers Konstantinos VII. Porphyrogennetos und die historisch-politische Situation Südosteuropas im 9. und 10. Jahrhundert. Ostkirchliche Studien 56. 2007. 15–100.

Szovák K., A birodalom kormányzása (De administrando imperio). In: Művek lexikona. Szerk.: Szlávik L. Bp., 2008. 270–272.

II. Részlettanulmányok

a) A 'rószok'-ról szóló híradások

Falk, K. O., Dneprforsanas namn i Keisar Konstantin VII Porphyrogennetos' De administrando imperio. Lund, 1951.

Solovjev, A. V., 'Ἀρχων Ῥωσίας. In: Byzantion 31. 1961. 237–244.

Sorlin, I., Le temoignage de Cosntantine Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du Xe siècle. In: Cahier du mond Russe et. Sov. 6. 1965. 147–188.

Pritsak, O., Lenzen – in – Konstantin Porfirorodnogo Naukovij. In: Zbirnik 7. = Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov. München, 1971. 351–358.

Litvarin, G. G., Die Kiever Rus' und Byzanz im 9. und 10. Jh. In: Byzantinische Forschungen 18. 1992. 43–59.

Lunges, T., Η θέση των Ρως στην βυζαντινή πολιτική ιδεολογία των δέκατον αιώνα: Ο δρόμος προς τον εκχριστιανισμό. In: Byzantina 17. 1994. 303–316.

Malingoudi, Jana, Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds. Aus diplomatischer Sicht. (Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 5) Thessaloniki, 1994.

Bačić, J., Red-Sea – Black Russia. Prolegomena to the History of North Central Eurasia in Antiquity and the Middle Ages. New York, 1995.

Orlov, R. S., Pro čes pojavy Pečenigiv na teritorij Ukrajny. In: Etnokul'turni procesi v pivdemo-schidnij Jeuropi v. I. tysjačolitti n. e. vidnovidal'nij re-daktor. R. V. Terpilovskij, Kyjew-L'viv, 1999.

b) Délszlávok

Grégoire, H., L'Origine et le Nom des Croites et des Serbes. In: Byzantion 17. 1944–45. 88–118.

Grafenauer, Bogo, Prilog kritici izveštaj Konstantina Porfirogenita o dosiljenju Hravata. In: Historijski Zbornik 5. Zagreb, 1952.

Pritsak, O., Lenzen – in – Konstantin Porfirorodnogo Naukovij. In: Zbirnik 7. = Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov. München, 1971. 351–358.

Novaković, R., Neka zapažnaja o 29, 30 glavi DAI. In: Istorični Časopis 19. 1972. 5–54.

Malongoudis, Ph., Die Institution des Župans als Problem der frühslawischen Geschichte. In: Cyrillomethodianum 2. 1972–73. 61–67.

Ferluga, J., Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries. Amsterdam, 1976.

Margetić, L., Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska hrvate. In: Zbornik Historijskog Zavoda jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 8. Zagreb, 1977. 5–8.

Suić, M., Ocjena radnje L. Margatića: Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata. In: Zbornik Historijskog Zavoda Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 8. Zagreb, 1977. 89–100.

Ferjančić, B., Struktura 30. glave spisa de administrando imperio. In: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta 18. 1978. 67–80.

Ferluga, J., L'amministrazione bizantina in Dalmazia. Miscellanea di Studi e Memorie 17 Venedig, 1978.

Ditten, H., Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7-11. Jh. hrsg. von V. Vavrinek, Prag, 1978. 441–462

Ferluga, J., Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im Lichte der byzantinischen Quellen. In: Tradition als historische Kraft. Hrsg. v. N. Kamp u. J. Wollasch. Berlin-New-York, 1982. 254–266.

Katačić, R., Οἱ ἀρχεὲς τῆς Κροατικῆς παρουσίας στὴν Ἀδριατικὴ. Προβλήματα ἱστορικά, φιλολογικά καὶ γλωσσικά. Epeirotika Chronika 24. 1982. 36–72.n

Maksimović, L., Struktura 32. glave spisa DAI. In: ZRVI 21. 1982. 25–32.

Koder, J., Zu den Archontes der Slawen in DAI. 29, 106-115. In: Wiener Slawistisches Jahrbuch 29. 1983. 128–131.

Jakšić, N., Constantine Porphyrogenitus as the source for destruction of Salona. In: Vjestnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 77. 1984. 315–326.

Kunstmann, H., Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos? Die Welt der Slaven. 29. N. F. 8. 1984. 11–122.

Akimova, O. A., Formirovanie horvatskoj rannefeodal'noj gosudarstvennosti. In: Litvarin 1985. 219–249.

Lilie, R. J., Kaiser Herakleios und die Aussiedlung der Serben – Überlegungen zum Kapitel 32 des DAI. In: Südostforschungen, 44. 1985. 17–43.

Litvarin, G. G., (Red.) Rannefeodal'nye gosudarstva na Balkanah 6–11. vv. Moskva, 1985.

Pohl, W., Das Awarenreich und die 'kroatischen' ethnogenese. In: Wolfram-Schwarz, 1985. 293–298.

Szádeczky-Kardoss Samu – Olajos Terézia, Podlinuyj smysl často ošibočno objasnjaemogo mesta istočnika, v korom govoritsaja o drevnih vengrah [Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlennii imperii 30, 21–23.] : Congress Internationalis Fenno-Ugristarum 6. Studia Hungarica. Syktyvkar, 1985. In: Acta sessionum Sectio archaeologica, anthropologica et historica. Sectio ethnologica, Sectio literaria. Bp., 1985. 69–76.

Korres Th., 'Υγρον πυρ. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής. Thessalonike (2) 1989.

Strässle, P. M., Το μονόξυλον in Konst. VII. Porph's Werk DAI. In: Études Balkaniques 1990/2. 93–106.

Ferluga, J., Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung VI–XIII. Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, 1992.

Živković T., Contribution to the new reading about the Constantine Porphyrogenitus' statement ont he numbers of Croat horsemen, foot soldiers and sailors in early 10th century. Byzantinoslavica 65. 2007. 143–151.

Gerogiorgakis S./ Scharr A., Kulturkontakte auf dem Balkan. Serbische Namensgebung bei Kaiser Konstantin VII Porphyrogennetos und beim Chronisten Danilo. In: Mittelalter im Labor. Die Mediävistik teste Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft. Europa im Mittelalter, 10. Berlin, 2008. 390–391.

Živković T., Foring unity. The South Slavs between East and West: 550–1150. Belgrade, 2008. – Sammlung englischer Übersetzungen von 18 zwischen 1996 und 2006 auf Serbisch publizierten Aufsätzen zur Geschichte Südslaven.

Živković T., Sources de Constantin VII Porphyrogénète concernant le passé le plus ancien des Serbes et des Croates. /Byzantina Symmeikta 20 (2010) 11–37. <http://www.byzsym.org6index.php/bz/article/view/963>. With English summary.

c) Velence és Dél-Itália

Kretschmayr, H., Die Beschreibung der venezianischen Inseln bei Konstantinos , Porphyrogennetos In: Byzantinische Zeitschrift 13. 1904. 482–489.

Kretschmayr, H., In: Archiv für slavische Philologie 27. 1905. 228–240.

Hiestand, R., Byzanz und das regnum Italicum im 10. Jahrhundert. Zürich, 1964.

Oikonomides, N., Constantin VII. Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie. In: Revue de Études Byzantines 23. 1965. 118–123.

Carile, A., Le origine di venezia nella piú antiche cronacha veneziane In: Μνημόσυον Σοφίας Αντωνιαδη (Bibliotheca dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini 6.) Venedig, 1974. 27–40.

Carile, A. – Fedalto, G., , Le origini di Venezia. Bologna 1978.

Untermann, J., Veneti In. RE Suppl. 15. 1978. 855–898.

Nicol, D. N., Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations. Cambridge, 1988.

d) Besenyők, úzok, kazárok, bulgárok (a Fekete-tengertől északra eső vidék népei)

Menges, K., Etymological Notes on some Păcănăgi Name. In: Byzantion, 17. 1944. 45. 256–280. Ludat, H., Farbenbezeichnungen im Völkernamen. in. Saeculum 4. 1953. 139–155. Altheim, Franz, Geschichte der Hunnen. I. 1959.

Oikonomides, N., Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident. In: RESEE 3. 1965.

Sorlin, Irène, Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années. In: Travaux et Mémoires 3. 1968. 423–455.

Diaconu, P., Les Pétchénergues au Bas-Danube. Bucarest, 1970.

Györffy Gy., Sur la question de l'établissement des Pétchénergues en Europe. In: Acta Orientalia Ac. Hung. 25. 1972. 283–291.

Bažilov, J. A., Balgarija i pečenezite (896–1018). In: Istoričeski pregled 29. 1973

Pritsak, O., The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. In: Archivum Eurasiae Medii Aevi 1. 1975. 211–235.

Pletneva, S. A., Hazarü. Moskva, 1976. 92.

Pletneva, S. A., Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978.

Golden, P., Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Kazars. I–II. Budapest, 1980.

Beševliev, V., Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981.

Ludwig, D., Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster, 1992.

Dimitrov, H., Bulgarian and the magyars at the Beginnig of the 10th Century. In: Études Balkaniques 1986/2. 61–77.

Noonan, T., Byzantium and the Khazars: a special relationship? In: Shepard-Franklin 1992. 109–132.

Senga Toru, A besenyők 8. században. In: Századok, 1993. 503–516.

Malamut, Elisabeth, L'image byzantine des Pétchénergues. In: Byzantinische Zeitschrift 88. 1995. 105–147.

Tóth Sándor László, Hungarian-Bulgarian Contact in the Ninth Century. In: Hungaro-Bulgarica V. Szeged, 71–78.

Zimonyi István, A besenyők nyugatra vándorlásának okai. In: Acta Historica (Szeged) 106. 1998.

Zervan, V., Úloka Pečenehov v kríze euroázijskej stepi v 9. stroži na základe informácii Konštantin Porphyrogeneta. (Die Rolle der Petschenegen in der Krise der eurasischen Steppe des 9. Jhs auf Grund der Informationen von Konstantinos Porphyrogenetos.) In: Byzantinoslovaca 1. 2006. 161–174.

e) Magyarok

Róheim Géza, A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. In: *Ethnographia* XXVIII. 1917. 81) 58–98. – A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányából. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Verebélyi Kincső. Budapest, 1984. (2) 127–252.

Grégoire, H., Le nom des Hongrois. In: *Byzantion*. 12. 1937. 645–50.

Harmatta, J., Színes lovú népek. In: *Magyar Nyelv*. 42. 1946. 26–34.

Györffy Gy., A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I–II. Századok 92. 1958. 12–88, 565–615.

Vajay Szabolcs, Die Eintritt der ungarischen Stämme in der europäischen Geschichte. (862–933). Mainz, 1966.

Pekkanen, T., Ont he Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: from Spali to Asphali. In: *Ural-Altaische Jahrbücher* 45. 1973. 1–64.

Pritsak, O., From the Sabirs to the Hungarians. In: *Hungaro-Turcica. Studien in Honour of Julius Németh*. Bp., 1976. 17–30.

Györffy György, István király és műve. Bp., 1977.

Györffy György, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. in: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.. Bartha Antal-Czeglédy Károly-Róna-Tas András. Bp. 1977. 123–156.

Györffy Gy., Arpad. Persönlichkeit und historische Rolle. In: *Acta Antiqua Ac. Sc. Hung.* 26. 1978. 115–136.

Kristó Gyula, Levédi törzsszövetségétől Szt. István államáig. In: *Elvek és utak*. Bp., 1980.

Kristó Gyula, In: *Acta Ant. Arch. Univ. Szeged* 23. 1981. 82–85.

Tóth Sándor, Megjegyzések Toynbee magyar őstörténet koncepciójához. In: *Acta Historica* (Szeged) 1982. 3–12.

Benkő Lóránd, A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán. In: *Magyar Nyelv* 80. 1984/4. 389–419.

Györffy György, Levédia és Etelköz kérdéséhez. In: *Magyar Nyelv* 80. 1984/4. 385–388.

Harmatta János, Levédia és Atelkuzu. In: *Magyar Nyelv* 80. 1984/4. 419–430.

Tóth Sándor László, Kabarok (kavarok) a 9. századi törzsszövetségben. In: *Századok* 108. 1984.

Makk Ferenc, Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantinoszi szöveg hely értelmezéséhez) In: *Acta Historica* (Szeged) 82. 1985. 3–9.

Dümerth Dezső, Álmos az áldozat. Bp., 1986.

Erdélyi István, A magyar honfoglalás előzményei. Bp., 1986.

Vékony Gábor, Levédia meg Atel és Kuzu. In: *Magyar Nyelv* 82. 1986. 41–53.

Uhrman Iván, Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30. 1987/88. 206–226.

Bartha Antal, A magyar nép őstörténete. Bp., 1988.

Györfy György, A sztyeppei nomádoktól a magyar államig. In: Történelmi Szemle 1988. 516–520.

Tóth Sándor László, Az etelközi magyar-besenyő háború. In: Századok 122. 1988.

Várady László, Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. (Textanalysen und Reinterpretationen zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn.) In: Byzantinische Zeitschrift 82. 1989. 22–58.

Györfy György, A magyar-szláv érintkezés kezdetei és „Etelköz” múltja. In: Századok 124. 1990.3–24.

Darkó Jenő, A magyarság X. századi mondája és bizánci forrása. in: Hiedelmek, szokások az Alföldön. I. kötet, Acta Musei de János Arany nominati VII. Szerk.: Novák László, Nagykovács, 1992. 159–180.

Antonopoulos, P., Byzantium, the Magyar raids and their Consequence. In: Byzantinoslavica 54. 1993. 254–263.

Györfy György, Honfoglaló fejedelmek és a vezérek. in: Magyar Tudomány 1993/2. 136–149.

Kristó Gyula, Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.

Kristó Gyula, A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged, 1993.

Györfy György – Zólyomi B., A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évszázad előtt. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László Bp., 1994. 13–37.

Tóth Sándor László, A Liutika-rejtély. In: Magyar Nyelv 90. 1994. 168–176. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula (Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével) In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995.

Kristó Gyula, Falicsi és Fajsz. In: Magyar Nyelv 91. 1995. 36–44.

Kristó Gyula, A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.

Olajos Teréz, Néhány nyelvi észrevétel a DAI magyar vonatkozású részleteihez. In: Magyar Nyelv 91. 1995. 44–52.

Tóth Sándor László, A honfoglalás időpontja. In: Acta Historica (Szeged) 102. 1995. 3–10.

Darkó Jenő, A IX. század időrendjéhez. In: Szabolcs-Sztamár-Beregi Szemle 1996/2. 178–187.

Harmatta János, Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: Honfoglalás írott forrásai. Szerk.: Kovács L.- Veszprémy L. Bp., 1996. 105–111.

Róna-Tas A., A honfoglaló magyar nép. Bp., 1996.

Terplán Zoltán, Az etelközi fejedelmválasztás és vérszerződés kérdéseiről. In: Századok 130. 1996. 969–978.

Tóth Sándor László, Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz. In: Századok 130. 1996/4. 877–906.

Tóth Sándor László, A konstantinosi „Turkia” értelmezéséhez. In: Magyar Nyelv 92. 1996. 54–63

Darkó Jenő, A magyar-besenyő konfliktus bizánci toposza. In: Magyar Őstörténeti Konferencia. Budapest 1995. november 20–21. Bp., 1997. 133–145.

Kapitánffy István, Bíborbanszületett Konsztantin császár a magyarokról. In: A honfoglalás 1000 éve és a Vajdaság. Főszerk.: Rokay Péter h. n. 1997.

Márton A., Szakralitás és hatalom a türköknél. In: Aetas 1997. 72–79.

Szűcs Jenő, A magyar nemzeti tudat kialakulása. Bp., 1997.

Zimonyi István, The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio*. In: Studia Uralo-Altaica 39. Szeged, 1997. 459–471

Zimonyi István, Préhistoire hongroise: méthode de recherche et vue d'ensemble. In: Cahier d'études hongroises. 8.

Makk Ferenc, Megaszarkon. In: Acta Historica (Szeged) 105. 1989. 17–28.

Ungváry Jenő, Κεφαλή. In: Studia varia. Szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged, 1998. 148–151.

Kapitánffy István, Konstantinos magyarokra vonatkozó forrásai. In: Antik Tanulmányok 43. 1999. 283–285.

Tóth Sándor László, Az etelközi magyar fejedelmválasztás. In: Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Makk Ferenc-Tar Ibolya-Wojtilla Gyula. Szeged, 1998.

Tóth Sándor László, Levédiától a Kárpátmedencéig. Szeged, 1998.

Zimonyi István, Constantinus Porphyrogenitus *De administrando imperio* magyar fejezetének török háttéréről. In: Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Makk Ferenc-Tar Ibolya-Wojtilla Gyula. Szeged, 1998.

Bona István, A magyarok és Európa a 9–10. században. In: Históriai Könyvtár. Monográfiák 12. Bp., 2000.

Kristó Gyula-Makk Ferenc, A kilencedik és a tizedik század története. Bp., 2001.

Balogh László, Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. In: Acta Historica (Szeged) 112. 2002. 37–47.

Kristó Gyula, Városok és folyók a DAI-ban. In: Acta Historica (Szeged) 112. 2002. 3–8.

Kapitánffy István, Hungaro-byzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyar forrásokban. Bp., 2003. 215.

Kristó Gyula, Magyarország története 895–1301. Bp., 2003.

Makk Ferenc, Turkia egész szállásterülete. In: Acta Historica (Szeged) 116. 2003. 3–15.

Uhrman Iván, Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. 2003. 267–366. Különösen a 124. jegyzet.

Herényi István, A horkák törzsi és nemzetségi szállásbirtoka. In: Vasi szemle. 58. 2004.

Uhrman Iván, A gyula-dinasztia oldalhajtásai (?) Ajtony, Csanád, Doboka. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.* Bp., 2004. 129–135.

Kristó Gyula, A DAI 38. fejezetének forrásáról. In: *Acta Historica* (Szeged) 122. 2005. 3–8.

Makk Ferenc, Amicus Plato, sed magis amicitia veritas (avagy hogyan nem szabad östörténetet írni) In: *Századok*. 139. 2005. 459–476.

Balogh L., A new source on the Hungarian raid against Byzantium in the middle of the 10th century. In: *Chronica* 7 (2007) 16–25.

Olajos T., Bizánc a magyar honfoglalás korában. *História* 2008/2. 14–16.

Darkó Jenő, Symeon magister. (A magyar honfoglalás kútfői I.) In: *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére.* Agatha XXIV. Szerk.: M. Nagy Ilona, Szekeres Csilla, Takács Levente, Varga Terézia. Debrecen, 2010. 293–306.

Uhrman Iván, Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az ún. Vatafelkelésről. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. 2010. 44–112.

Uhrman Iván, Szavírok, szavártok, magyarok I. In: *A Kelet ritka nyugalma.* (VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia) Dunaszerdahely, 2010. 52–75.

Balogh László, A 10. századi magyar-bizánci kapcsolatok új forrásai. In: *Acta Historica, Acta Universitatis Szegediensis Tomus CXXVIII.* Szeged, 2011. 51–67.

Uhrman Iván, Scheiber Sándor és az ún. kabar-zsidó elmélet. *Hacofe II.* (<http://www.or-zse.hu/hacofe/vol2/uhrman-scheiber.doc.pdf>) 2011.

f) Morávia

Boba, I., *Moravian History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources.* The Hague. 1971.

Püspöki Nagy Péter, Nagymorávia fekvéséről. In: *Valóság*. 12. 1978. 60–82.

Senga Toru, Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. In: *Századok* 117. 1983. 307–345.

Boba, I., Wo war die „megale Moravia”? In: *Die Slawischen Sprache* 8. Salzburg, 1985 5–19.

Püspöki Nagy Péter, A tények erejével. Válasz Dr. Peter Ratkos, DrSc vitairatára a germánok, szlávok, avarok és nagymorvák Csehszlovákia területét érintő több fontos kérdés ügyében. *Püski.* New York, 1985. 1–68.

Boba I., Die Lage von Moravien nach den mittelalterlichen Quellen aus Bayern. In: *Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100 Todestag des hel.*

Method. (Beitr. des internat. Symposiums im september 1985 in Salzburg)
hrsg. von H. Dopsch. Salzburg, 1986. 59–69.

Vavrinek, V., Die historische Bedeutung der byzantinischen Mission. In: Grossmähren und die Anfänge der tschechoslovakischen Staatlichkeit, ed. J. Poulik u. B. Chropovský. Prag-Bratislava, 1986, 245–279.

Třeštík, D., Kdy zanikla Velká Morava? *Studia Mediaevalia Pragensia* 2. 1991. 9–27.

Havlik, L., „Hé megalé Morabia“ und „hé chôra Morabia“. In: *Byzantinoslavica* 54. 1993. 75–82.

Boba I., Morávia története új megvilágításban. Bp., 1996.

g) Örmények és (kaukázusi) ibérek

Toumanoff, C., The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century. In: *Le Museion* 74. 1961. 5–42, 233–316.

Adontz, N., *Études Armeno-Byzantines*. Lisbonne, 1965.

Youzbashian, K. N., L'administration byzantine en Arménie aux Xe-Xle siècles. In: *Revue des Études Arméniennes* 10. 1973–1974. 139–183.

h) Görögországi szlávok

Kyriakides, St., *Βυζαντινά μελέται* VI. Οί Σκλαβοί 'εν Πελοποννήσω. Thessalonike, 1947.

Bon, A., *Le Peloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*. Paris, 1951.

Orgels, P., En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d'Argos, 19). La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923–925). *Byzantion* 34. 1964., 271–285.

Kersten, O., Zur Echtheit des ΣΙΓΙΛΛΙΟΝ des Kaisers Nikephoros I. für Patras. In: *Römische Historische Mitteilungen* 19. 1977. 15–78.

i) Kherszon

Obolensky, D., The Crimea and the North before 1204. In: *Archeion Pontu* 35. 1979.

Romančuk, Alla I., Cherson im Mittelalter: städtische Funktionen und ihre Widerspiegelung in den Quellen. *Byzantinoslavica*, 53. 1992. 202–212.

JEGYZETEK

¹ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Volume II. Commentary. Edited by R. J. H. Jenkins London, 1962.

² The Treatise *De administrando imperio*. *Byzantinische Zeitschrift* 15. 1906. 517-77. – V.ö.: „J. B. Bury ... értekezése kétségkívül a legértékesebb munka az egész *De administrandi imperio* irodalomban, mint amely kútfőnk értékét, forrásait, szerkesztését s szerkesztésének módját helyesen állapítja meg.” Fehér Géza, Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogennetos *De administrando imperio*ja alapján. In: Századok 1922. 351.

³ Studije o spisu „*De administrando imperio*” cara Konstantina VII. Porfirogenita. I-IV. Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti 182. 1910. 1–65., 186. 1911. 35–103., 104–184, 187. 1911. 1–132.

⁴ *Byzantinoturcica*. Bd. I. Berlin, 1958.(2) 361-379.

⁵ *The Magyars in the IX. Century*. Cambridge, 1930.

⁶ Le savoir et le monarque: le traité sur les „nations” de l'empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète. In: *Annales ESC* 45. 1990.551–564.

⁷ Beaud, B., 1990. 553.

⁸ Beaud, B., 1990. 554.

⁹ Grégoire, Henrie, Le nom et l'origine des Hongrois. In: *Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft* 1937. 631.

¹⁰ Grégoire, Henrie, 1937. 630–631.

¹¹ Fehér Géza, 1922. 351.

¹² Le nom des Hongois. In: *Byzantion*. 1937. 647.

¹³ Biborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 25 – Moravcsik Gyula, *Byzantinoturcica*. Bd. I. Berlin, 1958. 361. – Lemrele, Paul, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971. 277. – Beaud, Béatrice, le savoir et le monarque: le Traité sur les nations de l'empereur byzantin Constantine VII Porphyrogénète. in: *Annales ESC* 45. 1990. 553.

¹⁴ Jean de Meurs – v.ö.: Beaud, Béatrice 1990. 553.

¹⁵ Moravcsik Gyula, 1950. 45.: „Κωνσταντίνου εν Ξριστω βασιλει αιωνίω βασιλεως Ρωμαίων προς τον ιδιον υιον Ρωμανον τον θεοστεψη και αιωνων βασιλεως”

¹⁶ Hunger, Profanenliteratur I. 362

¹⁷ Moravcsik, BT. I. 361.

¹⁸ Irigoin, J., Pour une étude des centres de copie byzantins. *Scriptorium*, 13. 1959. 177-181.

¹⁹ Beaud, Béatrice, *Annales ESC* 45. 1990. 552.

²⁰ Moravcsik, MTBF 149–150.

²¹ Morvacsik Gyula, A magyar történet bizáci forrásai. Bp., 1934. 149.

- ²² Moravcsik Gyula, 1934. 150.
- ²³ Moravcsik Gyula, 1934. 151.
- ²⁴ Byzantinoturcica. I. Bd. Berlin, 1958(2) 361–364.
- ²⁵ Moravcsik Gyula, 1958(2) 365.
- ²⁶ Bp., 1984.
- ²⁷ Moravcsik Gyula, 1984. 31–32.
- ²⁸ Harmatta János, Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Bp., 1996. 105–111.
- ²⁹ Harmatta János, 1996. 106.
- ³⁰ U.o.
- ³¹ Beck, Hans, Georg, Überlieferungsgeschichte der Byzantinischen Literatur. In: Hunger, Herbert – Stegmüller, Otto etc., Geschichte der textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. Bd. 1. Antikes und mittelalterliches Buch und Schriftwesen. Überlieferung der antiken Literatur. Mit einem Vorwort von Martin Bodner. Zürich, 1961. 431.
- ³² Harmatta János, 1996. 106.
- ³³ I. m. 105.
- ³⁴ U.o. 106.
- ³⁵ Harmatta János, 1996. 107.
- ³⁶ Comentary 1962.
- ³⁷ **P**:2:1:15, **I**:=1:16–9:114; **II**=10:3–13:11; **III**=13:12–13:200; **IV**=14:2–25:85; **V**= 26:2–72; **VI**=27:3–28:51; **VII**=9:3–36:23; **VIII**= 37:2–42:110; **IX**=43:2–46:165; **X**=46:166–48:32; **XI**=49:4–50:82; **XII**=50:83–256; **XIII**=51:5–52–15; **XIV**=53:2–538.
- ³⁸ Beaud, Beatrice, Annales ESC 45. 1990. 560.
- ³⁹ Lemerle, Paul, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971.277–278.
- ⁴⁰ Die Hochsprachliche Profanenliteratur der Byzantiner. München, 1978. Bd. I. 340, 362–363.
- ⁴¹ Hunger, Herbert, 1978. 362.
- ⁴² Hunger, Herbert, 1978. 363.
- ⁴³ Hunger, Herbert, 1978. 363. – Ioannes Dukas X. Konstantinos Dukas (1059–1067) fivére, VII. Mikhael Dukas (1071–1078) nagybátyja. V.ö.: Bréhier, Louis, 1968(2) 200, 232, 233, 234, 236.
- ⁴⁴ Beaud, Beatrice, Annales ESC 45. 1990. 554.
- ⁴⁵ Beaud, Beatrice, Annales ESC 45. 1990. 555.
- ⁴⁶ Beaud, Beatrice, Annales ESC 45. 1990. 556.
- ⁴⁷ Die De administrando Imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von ~. Byzantinische Geschichtsschreiber Bd. XIX. Wien, 1995.

⁴⁸ Belke, Klaus – Soustal, Peter, 1995. 47. vö.: DAI, Prooimion: „Ímé tanítást adok neked, hogy (...) ne kövess el hibát, először is, hogy melyik nép miben használható és miben árthat a rómaiaknak, és hogy melyik nép ezek közül melyiket és hogyan tudja egyenként megtámadni és leigázni, ezután szövegek ezek telhetetlen és kielégíthetetlen lelkiületéről, és hogy mi mindent követelnek esztelenségükben, azután meg az idegen népek közti különbségekről, eredtükéről, szokásaikról, életmódjukról, lakóföldjük fekvéséről, és éghajlatáról, kiterjedéséről és méreteiről, azonkívül arról, ami bizonyos alkalmakkor a rómaiak és különböző népek közt történt, ezek után pedig arról, hogy koronként milyen újítások léptek életbe államunkban, sőt mi több, az egész római birodalomban. – vö.: Moravcsik, 1950. P:12–24. p.45.

⁴⁹ Belke-Soustal, 1995. 47–48. Négy nagyobb szerkezeti egységgel számol: J. B. Bury, 1906. – Moravcsik Gyula, 1958. I. 362. – Jenkins, R. H. J., Comentary 1962. 2–5. A Codonmű négy szerkezeti egységre tagolását jogosan utasítja el: Signes Codoner, J., Salamanca, 1989. 6–19. és Sode, Claudia, In: Poikilia Byzantina 13 Bonn, 1994. 149v151, 156–163, 166–178.

⁵⁰ Leon Sophos XIV:42.: a szkitákat, más néven a türköket azonosítja a keletre lakó (βορειοτέρων) népekkel. Vö.: Moravcsik Gyula, 1984. 16. – Darkó Jenő, Les peuples des steppes chez les écrivains tactiques byzantines. In: Acta Classica Univ. Scientiarum Debreceniensis 42. 2006. 171.

⁵¹ Moravcsik, Gyula, Byzantinoturcica. I. 1958. 362. – Jenkins, R. J. H., Comentary. 1962. 12–63. – Belke-Soustal, 1995. 48.

⁵² Jenkins, R. J. H., Comentary. 1962. 16–61.

⁵³ DAI 1:25–26. – Moravcsik Gyula, 1950. 49. – DAI 6:2–3. – Moravcsik Gyula, 1950. 53.

⁵⁴ DAI 2:2. – Moravcsik Gyula, 1950. 49.

⁵⁵ DAI 3. – Moravcsik Gyula, 1950. 51. – DAI 13:2–3. – Moravcsik Gyula, 1950. 65.

⁵⁶ DAI 1:25–28. – Moravcsik Gyula, 1950. 49.

⁵⁷ DAI 4:3–5. – Moravcsik Gyula, 1950. 51.

⁵⁸ DAI 4:8–12. – Moravcsik Gyula, 1950. 51, 53.

⁵⁹ DAI 5:3–5. – Moravcsik Gyula, 1950. 53.

⁶⁰ DAI 3:4–5. – Moravcsik Gyula, 1950. 51.

⁶¹ DAI 8:29–32. – Moravcsik Gyula, 1950. 57.

⁶² DAI 3:5–8. – Moravcsik Gyula, 1950. 51.

⁶³ DAI 6:3–4. – Moravcsik Gyula, 1950. 53.

⁶⁴ Belke-Soustal, 1995. 49.

⁶⁵ Belke-Soustal, 1995. 49–50.

⁶⁶ Belke-Soustal, 1995. 50. : Romanos a „házasság” idején, 944-ben mindössze öt éves volt, jegyese halálakor 949-ben pedig tíz.

⁶⁷ Belke-Soustal, 1995. 50.

⁶⁸ Belke-Soustal, 1995. 51.

⁶⁹ Belke-Soustal, 1995. 51.

- ⁷⁰ Jenkins, R. J. H., Comentary. 1962. 112. – De Cer. 456:4-5.
- ⁷¹ Belke-Soustal, 1995. 52.
- ⁷² Belke-Soustal, 1995. 53.
- ⁷³ Belke-Soustal, 1995. 47.
- ⁷⁴ Moravcsik, 1950. 45–47.
- ⁷⁵ Moravcsik, 1950. 49.
- ⁷⁶ Moravcsik, 1950. 67–77.
- ⁷⁷ Moravcsik, 1950. 139.
- ⁷⁸ Moravcsik, 1950. 189.
- ⁷⁹ Moravcsik, 1950. 223.
- ⁸⁰ Moravcsik, 1950. 227.
- ⁸¹ Belke-Soustal, 1995. 48.
- ⁸² „A bölcs fiú örvendezteti atyját, és a szerető atya gyönyörködik az okos fiú-ban (...) Mert az úr értelmet ad, ... és fület hozzá a hallásra...” Vö.: Példabeszédek I, 5.
- ⁸³ Jenkins, R. J. H., Comentary 1962. 9. L.d. még: Bréhier, Louis, L'origine des titres impériaux à Byzance. In: Byzantinische Zeitschrift 15. 1906.. – Ostrogorsky, Georg, Die Krönung Symeon von Bulgarien durch den patriarchen Nikolaos Mystikos. In: Bulletin de l'Institut archéologique bulgare. IX. 1935. 275. skk. – Dölger, Franz, Johannes IV. Kantakuzenos als dynastischer legitimist. In: Annales Kondakovianum (Seminarium Kondakovianum) 10. 1938. 19–30. – Uő., Der Bulgarenherrschers als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers. In: (1) Sbornik zum Gedächtnis an P. Kikov. Sofia, 1940. 219–232. (2) Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953, 183–196. – Uő.: Die Familie der Könige. In: Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953, 34–69. – Uő., Die mittelalterliche „Familie der Fürsten und Völker“ und der Bulgarenherrscher. In: Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953, 159–182.
- ⁸⁴ „Most tehát hallgass rám, fiam,” Vö.: Példabeszédek I, 8., és ha elsajátítottad ezt az oktatást, bölcs leszel az okosak előtt, és okosnak fognak tartani a bölcssek; áldani fognak téged a népek, és a nemzetek sokasága magasztalni fog. Stb.” Vö.: 13:12–24, 195–197, 43: 3–4, 46:167–169, 48:25–27.
- ⁸⁵ Vö.: 13:197–200, 46:166–167, 48:23–25.
- ⁸⁶ Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica. Berlin, 1958(2) I. 362.
- ⁸⁷ Jenkins, R. H. J., Comentary. 1962. 11–12.
- ⁸⁸ Jenkins, R. H. J., Comentary. 1962. 63.
- ⁸⁹ Jenkins, R. H. J., Comentary. 1962. 63–64.
- ⁹⁰ Jenkins, R. H. J., Comentary. 1962. 112. – Belke-Soustal, 1995. 51. – Példabeszédek I, 7.
- ⁹¹ Jenkins, R. H. J., Comentary. 1962. 159–160.
- ⁹² Belke-Soustal, 1995. 51.
- ⁹³ Belke-Soustal, 1995. 52.
- ⁹⁴ Jenkins, R. J. H., Comentary. 1962. 181.

- ⁹⁵ Jenkins, R. H. J., Cometary. 1962. 182.; Belke-Soustal, 1995. 52–53.
⁹⁶ Moravcsik, 1934. 151.
⁹⁷ DAI 22:80; 26:67, 72; 45:40; 50:159, 230, 233; 51: 137, 164, 169.
⁹⁸ 50:160; 51:136.
⁹⁹ 50:160.
¹⁰⁰ 51:159.
¹⁰¹ 45:40.
¹⁰² DAI ed. Moravcsik, 113.
¹⁰³ Bréhier, L., 1969. 151.
¹⁰⁴ Moravcsik, MTBF 151-152.
¹⁰⁵ I.m. 151.
¹⁰⁶ U.o. 152,153.
¹⁰⁷ Hunger, I. 363.
¹⁰⁸ Moravcsik, MTBF 152.
¹⁰⁹ Moravcsik, 1934. 151.

REZÜMÉ

A dolgozat írója szembesíteni kívánta a magyar szakirodalom álláspontját a külföldi kutatásával. Itt első sorban Harmatta János akadémikus megállapításait vette figyelembe, aki egyúttal felhívta a magyar kutatás figyelmét az előtte álló feladatokra is. Harmatta egyébként a DAI szerkezetére vonatkozóan híven követi Moravcsik Gyula megállapításait. Jóllehet a mű szerkezeti tagolódásának finomítására R. J. H. Jenkins-nek a Moravcsik-féle kiadás angol nyelvű változatához készített kommentárja lehetőséget kínál, amely már alaposan feltárja a mű lehetséges szerkezeti tagolódását.

A dolgozathoz kapcsolódóan a szerző közli az 1958-tól napvilágot látott, a DAI-val foglalkozó szakirodalmat.

RESUME

The aim of this study is to make a comparison between the Hungarian studies on the DAI and the mainstream of the international researches. Beginning with Harmatta (who mostly based his conclusions on Moravcsik's statements), it was R. J. H. Jenkins' Commentary that played a crucial role in a more detailed exploration of the structure of the work.

A bibliography of the studies on the DAI (beginning with 1958) is also added to the paper.

Dobrovits Mihály

Miért zokog a türk kagán?

Kanyargósak a tudománytörténet útjai. Azt, hogy ismereteink mikor, milyen körülmények között válnak aktív tudássá, több esetben csak a véletlen szerencse határozza meg. Vannak ugyanis olyan ismereteink, amelyek akár két és fél évszázadot is lappanghatnak, mégsem válik belőlük aktív tudás. Más esetekben éppen fordított a helyzet – évszázadok óta biztosnak tűnő tudásainkat ingathatja meg vagy rendezheti újra egy-egy új, vagy éppen régóta rejtőzködő ismeret.

Zemarkhos követjárása

Nem akarván most túl hosszú elméleti fejtegetésekbe bocsájtkozni, Zemarkhos jól ismert türk követjárását (569-570) hozhatjuk fel például. E követjárás címzettje, ahogy az jól ismert, a nyugati türkök uralkodója, görög forrásokban fennmaradt néven Silzibulos, az orchoni feliratok Istemi kagánja volt. Zemarkhos útjáról Degugines művének megjelenése (1756-1758) óta tud a nyugati közvélemény.¹ Gyakorlatilag képtelenség lenne felsorolni valamennyi említését.

Deguignes, s nyomában követői,² általában egy jól ismert görög nyelvű bizánci szerző, Menandros Protektor munkáját vették elbeszélésük alapjául.³ Való igaz, hogy ebben a szövegben található meg Zemarkhos utazásának legbővebb leírása.⁴ Menandros, s más görög nyelvű források sikerét nagy mértékben elősegítette e nyelv jól ismert volta.⁵ Így történhetett, hogy sem a bizánci filológia, sem a turkológia sem fordított kellő figyelmet arra a forrásra, amely Zemarkhos utazásának első és a maga nemében egyetlen kortárs leírásának tekinthető.

Ephesosi János (507 k.—588 k.) szír nyelvű egyháztörténete régóta jól ismert forrás, eredeti szövege mellett német és latin nyelvű fordításokban is hozzáférhető.⁶ Zemarchos utazását a munka egyedül fennmaradt harmadik kötetének VI. könyve tartalmazza. Ez a mű, görög nyelvű forrásokhoz hasonlóan, perzsa-bizánci háborúk kapcsán beszél a türkökről és az avarokról, s türk történet leírása alapvetően Zemarchos követjárásának összefoglalása.⁷

Menandros szövegének kérdéseiről

Menandros történetével összehasonlítva, Ephesosi János története lényegesen szűkszavúbb, célratörőbb, ugyanakkor akadnak benne kisebb pontatlanságok is.⁸ Ugyanakkor valószínűleg realisabban határozza meg a követség útjának időpontját egy egész évben,⁹ az utazást Szogdiánáig „több napi járóföldre” tevő Menandrosnál.¹⁰ E szűkszavúságot egyébként nem föltétlenül kell hibának vennünk. Menandros, aki testőrtiszti rangban Maurikios császár (582-602) magas rangú udvari embere volt,¹¹ minden bizonnyal hozzáférhetett a követjárásra vonatkozó dokumentumokhoz, azonban nem csak, hogy a követség kortársa nem volt, de munkájából érezhető, hogy ahol nem volt kellő ismeretanyaggal felvértezve, ott hiányosságait az antik földrajzi irodalom klasszikusai, Strabón (i.e. 64 k. – i.u. 23 után) és főképp Arrianos (i.sz. 95-180) gyakran egész más vidékekre vonatkozó adataival egészítette ki. Így válhatott a klasszikus antik földrajzi irodalomból a mai afganisztáni Kábul folyó nevéként jól ismert *Kophên* elnevezés¹² a Kaukázus előterében található Kuma folyó megnevezésévé.¹³ Menandros egyébként nem véletlenül hozható kapcsolatba a két szerzővel, főképp Arrianossal. Nem csak a korszak műveltségi kánonjának voltak részei, de Arrianos, akinek India leírása mellett Nagy Sándor történetének leghíresebb leírását is köszönhetjük, egyúttal a Fekete-tenger vidékéről is írt egy önálló leírást.¹⁴

Ephesosi János és forrásértéke

Természetesen Ephesosi Jánost sem tekinthetjük mindenben tökéletes forrásnak. Nagy előnye viszont, hogy olyan kortárs szerzővel állunk szemben, aki nem csak hallgatott a követjárás ügyes-bajos dolgairól, de származása és kötődései folytán közelről érin-

tett lehetett az eseményekben, valamint, udvari kapcsolatai révén, személyesen is ismerhette a követjárás résztvevőit.¹⁵ Ephesosi János még udvari befolyásának csúcspontján lehetett, amikor a főváros *prefectura* volt 560-ig Zemarkhos, aki később *comes Orientis* (560-ban), majd 562-ban a császári paloták *curatora* volt.¹⁶

Miért zokog a türk kagán?

Miközben a görög nyelvű szerzők általában arról írnak, hogy a türk *orduban* a bizánci követséget milyen kitörő örömmel fogadták, Ephesosi János szövegében az alábbi, az első pillanatban megdöbbenőnek ható részletre bukkanhatunk:

„Amikor ezek a követek, ahogy elmesélte, egy egész év után elérték arra a tájra, és eme népek egyik királya, mivel nyolc másik is volt kívüle, megtudta, hogy egy római követség keresi őket, ámulatba jött és keserű gyász és siralom fogta el, különösen, amikor a követeket fogadta és sokáig látta őket maga előtt állni, anélkül, hogy az emberek szólni mertek volna hozzá. Mások úgy mesélték, hogy oly keservesen zokogott, hogy senki nem mert a hozzá szólni, elfordítottuk tőle a tekintetünket, és a tolmácsokat az alábbi elmondására kértük: »Kérdezzük tőled, ó király, hogyan lehet, hogy amikor a testvéred, a római császár (a szír eredetiben MLK, király) hozzád követet küld, de sírva fakadsz?« Ahogy ezt meghallotta, még keserűbben zokogott hosszú időn át, anélkül, hogy egy szó is szólt volna, egész két órán keresztül. Majd felhagyva a sóhajtozással így szólt hozzánk: »Mivel a gyászom és sírásom okait tudakoljátok, elmondom nektek, hogy körünkben nemzedékek óta él ez a hagyomány: 'Ha római követeket láttok errefelé, akkor tudjátok meg, s vegyétek igaznak, hogy az egész világ elmúlik és véget ér, elmúlik minden birodalom, s az emberek egymást kölcsönösen azon nyomban elpusztítják.' Ezért, ahogy titeket meglátalak, ez jutott az eszembe, s gyászban és sírásban törtem ki.«¹⁷

Ez a látszólag értelmetlen és naív történet több, mint valószínű, hogy nem türk, s nem is afféle egzotikus dalbetét. Éppen ellenkezőleg, egy olyan hagyománnyal állunk szemben, amelyek az ókori Elő-Ázsiában éppúgy megtaláljuk a hagyományt, akár a közép-ázsiai buddhista tradícióban, vagy a késő-ókori Iránban. Az ókori Elő-Ázsiában, eredetileg a hettita királyok tartották azt, hogy hozzájuk csak a fáraó, valamint Asszíria és Babilon királyai mérhe-

tők.¹⁸ Később, valószínűleg ebből az elképzelésből nőtt ki Dániel könyve, illetve majd a szír és korai iszlám történetírás birodalom-szemlélete. E hagyomány Európában még a török hódoltságról alkotott elképzeléseket is befolyásolta.¹⁹ Másfelől ezt a hagyományt, változó szereplőkkel, jól ismerték a közép-ázsiai buddhizmus és az iráni kultúra határvidékén.²⁰ Ismerte a korai Omajjád művészet is.²¹ Utoljára pedig a kései Szászánida tradíciót megőrző, de már iszlám korban lejegyzett *Fársznáma* rögzítette:

„És Anúsírván udvarának szokásai közül volt, hogy trónja jobb oldalára egy arany széket állíttatott, s annak bal oldalára és annak háta mögé ugyanígy arany székeket helyeztetett, és e három szék-ből az egyik a kínai császár (*malik-i Sín*) helye volt, a másik a bizánci császáré (*malik-i Rüm*), a harmadik a kazár kagáné (*malik-i Hazar*). Mert ha udvarába érkeznének, e székekre ülhetnének. S ezt a három széket minden évben odahelyezték, és soha nem távolították el őket, s e három személyen kívül senki nem merészelt ezekre le-ülni” (saját fordításunk)²²

Tekintve hogy Khosró Anúsírván (531-579) korában kazárokról még szó sem lehetett, így nagy valószínűséggel egy, a (nyugati) türkökre kiterjeszthető extrapolációt kell e szövegben lássunk. Nagy valószínűséggel ennek a tradíciónak szír műveltségi háttérből magyarázható lecsapódását láthatjuk Ephesosi János szövegében. Ugyanakkor ez a tradíció segíthet megértenünk talán azt is, hogy az önálló, totemisztikus eredethagyománnyal is rendelkező Árpádok, Kazária valós kötelékéből már rég ki is szakadva, miért őrizték meg és hangsúlyozták Bizáncban az a legitimációs kapcsolatot, amely őket a kazár uralkodókhoz fűzte.

JEGYZETEK

¹ Deguignes, J.: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartars occidentaux* I/2 (Paris 1756), 385-390.

² Klaproth: *Tableaux historiques de l'Asie* (Paris-Londres-Stuttgart 1826), 117-118.

³ Legújabb kiadása: *The History of Menander the Guardsman*, ed. by. R. C. Blockley, London 1984 (a továbbiakban: Menandos/Blockley); magyar fordítását ld. Moravcsik Gyula: Menandrosz, in: Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* (Budapest 2002), 77-80.

⁴ Menandos/Blockley: 116, 117-126, 127.

⁵ Theophanes Byzantius, in: *Photius Bibliothèque*, T. I. («Codices» 1-84), Texte établi et traduit par R. Henry (Paris 1959), 77-78; Johannes de Epiphania: *Fragmenta* in: Müller: *FHG*, IV. 272-276; Theophylaktos Simokattes: *Geschichte*, übersetzt und erläutert von Peter Schreiner (Stuttgart 1985), 100; *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes* (ed. by Michael and Mary Whitby (Oxford 1986), 85-86.

⁶ Schönfelder, J. M.: *Die Kirchen Geschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt* (München 1862); *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae pars tertia* (interpretatus est E. W. Brooks, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium vol. 106, Scriptorum Syri tomus 55, Louvain 1964 (a továbbiakban *HE III*); munkánk során ezt a fordítást tekintettük alapnak.

⁷ *HE III*, 244-246; Schönfelder: *Kirchen-Geschichte*, 251-253.

⁸ Így például a követség útra kelését II. Justinus uralkodásának (565–578) hetedik éveire, azaz 571-re teszi: „*Iustinus enim rex anno 7° regni sui ad eosdem qui vocantur Turcii legatos miserat, principum quendam cui nomen Zemarchus (...)*”, *HE III*, 244.

⁹ „*Quamobrem, cum post annum unum totum legatus ad regiones ut narrabat pervenisset, (...)*”, *HE III*, 244.

¹⁰ Menandros/Blockley, 116, 117.

¹¹ Baldwin, B.: Menander Protector, *Dumbarton Oaks Papers* XXXII (1978), 99-125; Szádeczky-Kardoss, S.: Über das Werk der Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens, in: Harmatta, J. (ed.): *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapest 1979), 61-70.

¹² Strabón [*Kôphês*] XV.1.26, XV.1.27: Strabón: *Geographika* (fordította dr. Földi József, Budapest 1977), 727, 728 ; Arrianos: *Indikê* [*Kôphên*] I.1, I.8, IV. 11: Arrian with an English translation by P. A. Brunt, vol. II (The Loeb Classical Library 269, Cambridge, Mass.—London 1983, a továbbiakban Arrianos/Brunt) 306, 308, 314-316 (eredeti), 307, 309, 315-317 (angol fordítás); v.ö.: Tarn, W. W., Sir: *The Greeks in Bactria and India*, (Cambridge 1966), 471.

¹³ Menandros/Blockley, 124, 125, 226 (145. jegyz), Moravcsik: Menandrosz, 80 (fordítás *Kofin*) 274 (134. jegyzet *Kophén*).

¹⁴ Arrien: *Périple du Pont-Euxin*. Texte établi et traduit par Alain Silberman, Paris 1995.

¹⁵ Honigmann, E.: *Evêques et évêches monophysites d'Asie antérieure au VIe siècle* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia, t. 2, Louvain 1951), 207-215; Whitby, M.: *The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare* (Oxford 1988), 245-248; van Ginkel, J. J.: *John of Ephesus. A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium*, Groningen 1995.

¹⁶ Grégoire, H.: *Ἐπάρχος Ῥώμης* [vészmegoldás: *Ἐπάρχος Ρωμης*], a propos d'un poids-étalon grecque, *Bulletin de Correspondance Hellénique* XXXI (1907), 325; Stein, E.: *Bas Empire...* II., 799; Cameron, A.-Cameron, A.: *The*

Cycle of Agathias, *The Journal of Hellenic Studies* LXXXVI (1966), 9; 9Russu, I.: Zemarkhus. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie (6 Jhdt), *Dacia* XIV (1970), 415-416; Feissel, D.: Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estempillage de l'argenterie au VIe et VIIe siècle, *Revue numismatique* 6e série XXVIII (1986), 126; Greatrex, G.: The Nika Riot: A Reappraisal, *Journal of Hellenic Studies* CXVII (1997), 71 (note 55).

¹⁷ „Quamobrem, cum post annum unum totum legatos ad regiones ut narrabat pervenisset, rex quidam horum ipsorum populorum (ultra quem octo alii magni reges esse dicuntur) legationem Romanorum ad eos missam esse didicisset, stupuit statim et commotus est, et ad maerorum gravem et fletum acerbam se subito convertit ; et *id* magis cum legatos recepisset eosque diu ante se stantes vidisset, hominibus cum eo loqui non audentibus. «Quamobrem, cum eum ita ita fletu adflictari alii narrarent, nec quisquam e primoribus eius cum eo loqui auderet, proni ante cum procubuimus, et interpretibus mandavimus ut ei dicerent: 'Te rogamus, rex, quia nos vidisti qui a fratre tuo rege Romanorum ad te missi sumus, ita fles?' Qui cum audivisset rursus fletu magis diu adflictatus est, nec usque ad duas horas verbum omnino nobiscum locutus est. Et deinde ipse singultibus paulum remissis ad nos dixit: 'Ut maeroris et fletus mei pesentis causam sciatis, iam dico vobis, nos a generationibus et a generibus hanc traditionem accepisse, «Quando legatos de terra Romanorum in his regionibus videbitis, scitote et vobis certum est fore ut mundus totus transeat et dissolvatur, et regna omnia desinant, et statim his ipsis temporibus omnes homines se invicem caede perdant». 'Et ego nunc, cum vos vidissem et haec in memoriam revocassem, propter hoc maerui et fleui.' HE III, 244-245; „Da dieser Gesandte nun, wie er erzählte, nach einem ganzen Jahre in jenen Gegenden anlangte, und der König eines dieser Völker erfuhr – es gab nämlich noch acht andere mächtige Könige weiter drinnen von ihm, – daß eine Gesandtschaft der Römer zu ihnen geschickt worden, gerieth er alsbald in Staunen und (Rührung), und fiel in heftige Trauer und bitterliches Weinen, besonders als er die Gesandten empfing und lange Zeit vor sich stehen sah, ohne daß die Leute mit ihm zu sprechen wagten. Andere erzählten : Als er so bitterlich weinte, und keiner von seinen Vornehmen mit ihm zu sprechen wagte, fielen wir vor ihm auf unser Angesicht nieder und sagten zu den Dolmetschern, sie möchten zu ihm sagen: Wir fragen Dich, o König, ob Du deshalb, weil Du uns von Deinem Bruder, dem römischen Kaiser zu Dir gesand siehst, also weinst? – Als er das hörte, weinte er nur noch bitterlicher lange Zeit, ohne mit uns ein Wort u sprechen, zwei Stunden lang. Dann ließ er ein wenig mit seinen Seufzern nach und sagte zu uns: Damit ihr den Grund meiner Trauer und meines jetzigen Weinens erfahret, so sage ich euch: Wir haben von Generationen und Geschlechtern her diese Überlieferung empfangen: Wenn ihr Gesandte von den Römern in diesen Gegenden seht, so wisset

und es gelte euch für wahr, daß die ganze Welt vergeht und aufhört, alle Reiche aufhören, und alle Menschen sich Gegenseitig umbringen, soleich in jejej Zeiten. Deshalb habe ich, als ich euch jezt sah und mich daran erinnerte, getraurt und geweint“, Schönfelder, 251-252.

¹⁸ Gurney, O. R.: *Die Hethiter* (Dresden 1969), 55-66, ezt az adatot Uhrman Ivánnak köszönöm.

¹⁹ Óze S.: Török fenyegetettség és protestáns apokaliptika a XVI. századi Magyarországán, in: Dobrovits M. (szerk.): *A kívánt világosság. A VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2010), 394-444.

²⁰ Pelliot, P.: La théorie des quatre Fils du Ciel, *T'oung Pao*, 2nd series, XXII (1923), 97-125; de la Vaissière, É.: Les Turcs, rois du monde à Samarcande, Compareti, M.-de la Vaissière, É. (eds.): *Royal Naurüz in Samarkand: Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Pisa-Roma 2006, 147-162.

²¹ Herzfeld, E.: Die Könige der Erde, *Der Islam* XXI (1933), 233-236; Grabar, O.: The Painting of the Six Kings at Quşayr 'Amrah, *Ars Orientalis* I (1954), 185-187.

²² Ibn Al-Balhî: *Fārsnāma* (eds. Le Strange, G.- Nicholson, R. A., London 1921), 97; Ibn-i Balhî: *Fārsnāma* (ed. Waḥid Dāmġānī, Tihṛān s.a.), 129-130; Christensen, A.: *L'Iran sous les Sasanides* (Copenhagen 1971), 411-412; Golden, P. B.: Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited, *Acta Orientalia Hungarica* LX (2007), 162.

REZÜMÉ

Írásunkkban Ephesosi János *Egyháztörténetének* (III. kötet, VI. könyv) egy izgalmas eschatológiai momentumára keresünk magyarázatot. Nevezetesen arra, hogy Zemarchos jól ismert követjárását említve, miértbeszél arról, hogy a türk kagán a közelgő világvége előjelének tartotta és rettegéssel fogadta a kelet-római követeket.

RESUME

The aim of our paper is to give an explanation of an eschatological moment in the *Ecclesiastical History* of John of Ephesus. In the Sixth Book of the Volume III, he makes a mention of the well-known embassy of Zemarchus to the ruler of the Turks. According to him, the Qaghan was shocked and terrified by the arrive of a Roman embassy, what he thought to be a sign of the forthcoming end of this world.

Madaras László

Vámbéry

– és a kettős honfoglalás elmélete*

Ha a történettudományon belül az utóbbi csaknem fél évszázad legnagyobb közönségsikerét keresnénk, aligha lehetne kétségünk afelől, hogy ezt a címet László Gyula „Kettős honfoglalás” elmélete vinné el. Így van ez még akkor is, ha felemlgetjük a sumér-magyar rokonság gyakorta kísértő szellemét, vagy őstörténetünk egyéb vadhajtságait, melyeket oly nagy számban találhatunk meg a könyvtárak polcain, pultjain.

Persze ennek az elméletnek is megvan a maga sajátos élete. Külön kell választanunk a szakmai közvélemény állásfoglalását e kérdésben, s megint másképpen kell a közvéleményben lecsengő – elsősorban a sajtó által gerjesztett – véleményeket vizsgálnunk. Míg a szakma az első körben, 1970-1980-as években, szinte egysegesen elutasította, addig László Gyula lenyűgöző személyiségének köszönhetően, elsősorban a reálértelmiség körében, egyre népszerűbb lett. Ehhez persze kellett László professzor több kisebb-nagyobb könyve is, melyekben az idő előrehaladtával egyre inkább azt az érzést sugallta a Szerző, hogy elmélete – bár a bírálatok keresztüzébe került – egyre magabiztosabb lábakon áll.¹

Néhány csendesebb évtized után ismét előtérbe került László Gyula elmélete. Köszönhető ez elsősorban néhány jeles történésznek és régésznek. Közöttük mindjárt elsőként Engel Pált említhetjük, aki a „Magyarok Európában I. Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig” című munkában a kettős honfoglalás elmélete mellett foglal állást.

„Az avarok sorsát illetően a szerző *képtelen elhinni* /kiemelés tölem ML./, hogy a frankok és a bolgárok teljesen kiirtották vagy beolvasztották őket, tekintettel igen jelentős számukra a frank támadás előestéjén. Ettől függetlenül *sem tudja elképzelni* /kiemelés tölem ML./, hogy a magyar Alföld évtizedeken át lakatlan maradt. Így viszont *kénytelen azt gondolni* /kiemelés tölem ML./, hogy továbbra is avarok éltek ott viszonylag jelentős számban, és megérték a magyar honfoglalást. Ugyanakkor a szerző tisztában van vele, hogy idegen etnikum a feltételezett létszámban nem csatlakozhatott a beköltöző magyarsághoz, mert ennek nincs semmi nyoma. Ezért ismét csak *kénytelen feltételezni* /kiemelés tölem ML./, hogy az ott maradt avarok magyar etnikumúak voltak. Mivel előzőleg már más okból feltételeznie kellett, hogy a magyar törzsek 700 körül a Kárpátok keleti lejtőjéig jutottak el, egy nagyobb magyar néptöredék egyidejű bevándorlását a Kárpát-medencébe nem tartja elképzelhetetlennek.”²

Engel Pál sohasem foglalkozott behatóan a magyar őstörténet problematikájával. Azok a megfogalmazások pedig, mint hogy „képtelen elhinni”, „nem tudja elképzelni”, „kénytelen azt gondolni esetleg „kénytelen feltételezni” nem igazán tartoznak a tudományos érvrendszer kategóriájába. Ezért az általa kapott végeredmény aligha vehető komoly, szakmailag megalapozott eredménynek.

Annál inkább megpróbálják alátámasztani László Gyula gondolatait két jeles régész, Makkay János és Vékony Gábor munkái.

Időrendben Makkay János fogalmazta meg korábban nézeteit a kérdéssel kapcsolatban. „A magyarság keletkezése” c. munka 1994-ben Szolnokon jelent meg,³ míg Vékony Gábor „Magyar őstörténet * – Magyar honfoglalás” c. munkája 2002-ben Budapesten.⁴

Legújabban egy antropológus kutatócsoport tette le a voksát az elmélet mellett.⁵

Nem feladatunk itt és most a munkák ismertetése, melyekben a Szerzők László Gyula elmélete mellett sorakoztatnak fel érveket.

A fentiek azonban egyértelműen alátámasztják, hogy az elmélet mind a mai napig él, arról már nem is beszélve, hogy nincs

olyan előadás, múzeumi foglalkozás, ahol valaki meg ne kérdezné, s mi a véleménye a kettős honfoglalás elméletéről?

Na de hogy kerül ide Vámbéry?

Vámbéry élete végéig vallotta azt, hogy Árpád magyarjainak az anyanyelve török volt. Igaz ez a kijelentés még akkor is, ha élete vége felé már árnyaltabban fogalmazott a magyar nyelv török és finnugor elemeinek viszonyáról. Mint azt Vásáry István találóan megfogalmazta: „...az öreg Vámbéry, ha vonakodva is néha, s pár régi téves elképzeléséhez továbbra is ragaszkodva, de elfogadta Budenz alaptézisét a magyar nyelv finnugor alaprétegéről.”⁶

Ugyanakkor erről a kettősségről többször is megfogalmazza álláspontját az 1895-ben megjelent „A magyarság keletkezése és gyarapodása” c. munkájában.

„Az avarok gyűjtőnéven ismeretes népconglomerátum finnugor alkotó részét illetőleg, sajnos, hypothesisekkel kell beérnünk. Sem a hunnok krónikásai, sem későbbi tisztársaik nem szóltak egy árva szót sem az ugor nép létezéséről. De mint már említettük a tények ékeesebben szólnak minden történeti hagyománynál. A finn-ugorok népe mélyreható, eltörölhetetlen nyomokat hagyott azon ethnikai vegyületekben, melyet jelenleg a Kárpátok és a Duna alsó vidékei közt találhatunk, s mivel ez az összekeveredés, mint később bővebben kifejtjük, tulajdonképpen csak az Árpád vezette magyarok megjelenése előtt történhetett meg, azért jogosult az a feltevés, hogy ha a finn-ugor elemek törökökkel egyesülve és egybeolvadva a jelenleg magyarok néven ismeretes népnek képződéséhez első alapul szolgáltak, a később, az avar korban ráható anyag az említett népkeveréket még inkább gyarapította és megerősítette.”⁷

Másutt, amikor az avarok maradványairól szól, így fogalmaz: „A történelem főleg szlávokat emleget, azonban hogy ezen alattvalóik nem lehettek egyedül szlávok és hogy nagy részök finn-ugor nemzetiségű volt, az olyan tény, a melyet minden józan megfigyelőnek világosan kell látnia, ha kiemeljük és később még be is bizonyítjuk azt, hogy a IX. évszázad végén beköltözött magyarok tiszta török törzshöz tartoztak és hogy a magyarok mai nyelvében bőségesen meglévő finn-ugor elemeknek bizony csak korábbi időszakból kell származniuk.”⁸

Igazából, már csak egyetlen kérdésre kellett válaszolnia Vámbérynek. A kérdés pedig valahogy úgy fogalmazható meg, miért is finnugor és nem török nyelven beszélünk. Ezt egy sorozatos nyelvcsere elképzelésének felvetésével oldotta meg. Az avarok – akik szintén török nyelven beszéltek – a IX. század folyamán átvették az ekkor már túlnyomó többségben lévő alattvalóik, a finnugorok nyelvét. Ám megtartották avar tudatukat, s amikor Árpád és népe elfoglalta a Kárpát-medencét, csatlakozott a rokon néphez, akik természetesen felismerték bennük a testvéreiket. Majd ezután a természetes szövetségesek között is létrejött egy nyelvcsere. Árpád magyarjai ugyanis a kalandozások során olyan jelentős vérvesztéseket szenvedtek, hogy számbelileg az avarok túlsúlyba kerültek. „Mivel azonban a magyarok az állam alapítói voltak és mivel fegyvertényök államuknak a nevét messze földön félelmetessé tette és végül mivel mint első jövevények az avar hatalom hanyatlása után az ural-ajtáji elemnek Pannoniában új fényt és életerőt adtak, ezért törzsük teljes joggal megtartotta felsőbbbőségét és a nagyobb számú kúnoknak alájok kellett magokat rendezniük. *Az egyetlen áldozat, melyet az uralkodó osztály hozott, török nyelvjárásuk elhagyása volt, /Kiemelés tőlem ML./* a mennyiben ezt a hozzájuk legközelebb álló és irántok leghűségesebb avar maradványok nyelvével felcserélték.” Majd másutt tovább folytatja: ... az avarok voltak a magyar vitézek és vezérek legközelebbi környezetében, az avarok, kikkel a magyarok összeházasodtak, mert a legtöbb harzos Etelkuzuban elvesztette családját a besenyők és a bolgárok bosszúja által; és a magyar vitézek messze terjedő elosztását tekintve könnyen hihető, hogy Árpád vezetése alatt megjelent seregnek már a harmadik, sőt talán második nemzedéke lassankint elfogadta az avarok nyelvét.”⁹ A nyelvprobléma így tehát megoldódott anélkül, hogy Vámbéry eredeti álláspontját feladta volna.

Mindemellett nem mondhatjuk azt, hogy Vámbéry a kettős honfoglalás gondolatát bármilyen formában is vallotta volna. Egyrészt azért nem, mert magát a honfoglalás gondolatát sem tartotta elfogadhatónak. Azt pedig, hogy Árpád népének a Kárpát-medencébe való költözésében bármiféle tudatos elem lett volna egyenesen tagadta. „A Magyar történetírók és krónikások felfogásában, hogy Árpád és övéi Etelkuzuból vagy éppenséggel

már a Volga mellől azon határozott szándékkal indultak el, hogy új otthonot keressenek, vagy új hazát alapítsanak, egyáltalán nem osztozhatunk, mivel a nomád társadalom a «haza» fogalmát nem ismeri és az örökös vándorlásnak vele-született hajlamánál fogva nem is akarja elismerni. Még kevésbé fogadható el az a gondolat, mely szerint a magyaroknak azon régóta táplált és át meg átgondolt tervet tulajdonítják, hogy a hunnok birodalmát újra meg akarták hódítani.”¹⁰

A Vámbéry által megfogalmazott gondolatok már a Milleneum idejében elterjedtek. Ennek fő oka, hogy a korszak egyik meghatározó monográfia sorozatát, melyet úgy ismerünk népszerű nevén, hogy a „Milleneumi tízkötetes Magyarország történet” az a Marczali Henrik szerkesztette, aki egyébként az ugor-török háborúban Vámbéry elgondolásai mellett tette le a voksát. Az általa szerkesztett kötetben az „Avarok” c. fejezetet Nagy Géza – korának egyik legnagyobb hatású régésze – írta. Az alábbiakat olvashatjuk nála: „E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok ne lehettek volna. Hiszen Kuvrát egyik népét unugurnak nevezik a byzanci írók s azt az azovi hunn királyt, kinek székhelyén tűnik fel Kuvrát, Maugernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dynastiát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált ebben a hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az ivadékait s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.”¹¹

Íme, a kettős honfoglalás elmélete a maga teljes valóságában.

Ezt a koncepciót vette át László Gyula – néhány közvetítőn keresztül –, s az alapokat már a „Honfoglaló magyar nép élete” című munkájában megfogalmazta.¹² (László 1944. 66-67.) Az elmélet kiteljesedése 1970-ig váratott magára. Ekkor azonban mind tudományos folyóiratban (Arch.Ért.1970. 161-190.), mind pedig népszerűsítő formában (Valóság 1970./1. 48-64.) közzétette.¹³

Óriási vita kerekedett a publikációk nyomán. A tudományos élet meghatározó szereplői szinte egyöntetűen elutasították az elméletet (pl. Kristó Gyula, Györffy György, Fodor István és még sokan mások), ellenben a közvélemény, főleg az értelmiség teljes mértékben mellé állt, elfogadta azt.¹⁴

Anélkül, hogy felsorolnám általában a szakmai publikációkban megjelent és olvasható ellenvéleményeket, csupán az elmélet régészeti vonatkozásaival szeretnék a továbbiakban foglalkozni.

A régészeti vonatkozások alapvetően a következő három nagy témakörben fogalmazhatók meg:

1., A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád féle honfoglalást.

2., A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak a lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.

3., A magyar nyelvterület és a griffes indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai mégis magyar helynevek kerülnek elő.

Ez az a három kérdéskör – melyeket László Gyula vetett fel –, ami régészeti módszerekkel vizsgálható.

1., *A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád féle honfoglalást.*

Mindenekelőtt tisztázni kell egy fontos szempontot. László Gyula tanulmányának megírása idején Csallány Dezső, az akkor modernnek számító leletkataszterét használta a griffes-indás lelőhelyek összeállításánál, mint maga írja néhány kiegészítéssel. Csallány műve 1956-ban jelent meg, tehát gyűjtése nyilvánvalóan ez időpont előtt fejeződött be. Könnyen belátható, hogy László Gyula rendelkezésére az akkori kép állott. Így a következő adatokat kapta: "160 griffes-indás lelőhely színmagyar környezetben, 50 vegyes magyar-szláv területen és mindössze 4 tisztán szláv vidéken" (László 1970. 59.) került elő. Ez összesen 214 lelőhely. Az általunk bemutatandó térképek leletkatasztere 2002-ben jelent meg, az anyag gyűjtése nagyjából az 1990-es évek közepén fejeződött be. Míg László Gyula alig ezernyi adatból dolgozott, a bemutatott térképek tanulságainak levonásához 2061 lelőhely adatait lehetett figyelembe venni, a teljes kiadvány pedig 3543 lelőhelyet tartalmaz (ezek közül 1068 adat településeket fed). Tehát mintegy kétszeres adatbázissal számolhatunk.

Felmerül egy másik probléma is. László Gyula minden griffes-indás lelőhelyet feltüntetett dolgozatainak térképein. Sajnos azonban semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy minden lelőhely, minden közösség, megélte a korszak végét. Tehát a lelőhelyek között szelektálni szükséges. El kell választani azokat a lelőhelyeket, melyek a korszakon belül igen későiek azoktól, amelyek használata már korábban befejeződött. Ehhez pedig a kronológia finomítására volt szükség. Ez a finomítás az utóbbi harminc év feltárásai, a feltárások anyagainak elemzései folytán úgy tűnik, hogy sikeresen megtörtént.

László Gyulával szemben Szentpéteri József már negyed századonként ábrázolta térképein a lelőhelyeket. Minket a kettős honfoglalás szempontjából a 8. század harmadik és negyedik negyede érdekel első lépésként. Mindkét negyedben a lelőhelyek száma nagyjából azonos, a 8. század harmadik negyedében 1214, míg a 8. század negyedik negyedében 1270 lelőhely használata valószínű. Ami különösen fontos, hogy mindkét időszakban az ekkor újonnan induló lelőhelyek száma csekély, ami azt jelenti, hogy a településstruktúra ezekre az évtizedekre állandósult.¹⁵ (l. ábra) Mit tapasztalunk ezzel szemben a 9. század első negyede és második negyede alatt? A lelőhelyszám drasztikusan lecsökken. A 9. század első negyedében 279 lelőhelyről van adatunk, a 9. század második negyedében pedig már csak 172 lelőhellyel számolhatunk. Nagyjából ez a szám állandósul a későbbiekben is azzal a megjegyzéssel, hogy új lelőhelyek indulásáról már csak igen ritkán (9. század harmadik negyede 9 lelőhely, 9. század negyedik negyede egy sem számolhatunk.¹⁶ (2-3. ábra)

Tehát ha arra a kérdésre akarunk bármilyen szakmailag megalapozott választ adni, hogy tömegeiben megélték-e a griffes-indások Árpád magyarjainak honfoglalását, akkor ezekből az adatokból kell kiindulnunk. Kárpát-medencei méretekben tömeges továbbélésről a fentiek alapján esetünkben szó sem lehet, az Avar törzssországba bizonyosan nem, némelyik periféria területen szórványosan, egy-egy kistérség esetében kisebb szigetekben tömbönként talán lehetséges a továbbélés.

2., A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.

Bár avar oldalról a probléma eléggé egyszerűnek tűnik ezek után, annál bonyolultabbnak mutatkozik Árpád magyarjainak

oldaláról. Ugyanis a 10. századi magyar anyag felől megközelítve a kérdést már közel sem ennyire egyértelmű a megoldás. Sajnos jelenleg még nem tartunk ott a régészetben, hogy a betelepülők első generációjának hagyatékát egyértelműen el tudnánk különíteni a 10. század első két harmadának leletanyagától. Így általában azt tesszük, hogy a lovas sírok által jellemzett temetőket bizonyosan 10. századnak határozzuk meg, de még mindig nem tudunk mit kezdeni az egyre szaporodó köznépi temetőkkel, ráadásul immár az is egyértelmű, hogy az a különbség, melyet korábban a középréteg és köznép leletanyaga közé húztunk, az tarthatatlan. A köznépi temetőkben megtaláljuk a középréteg tárgyait, s fordítva, egyre több temetőnkől, melyek egyértelműen a középréteghez tartoznak, olyan tárgyak – elsősorban ékszerek – kerülnek elő, melyeket korábban köznépinek tartottunk.

Így azután igen nehéz mit, mihez hasonlítani. Az pedig nagy valószínűséggel kizárható, hogy ennyi bizonytalansági tényező után pontos térkép készíthető a honfoglaló magyarok által a 10. század elején megszállt területről.

Ennek ellenére természetesen több ilyen térkép is készült a történeti adatok felhasználásával.¹⁷ Itt most a Millecentenárium alkalmából megjelent reprezentatív katalógus térképet mutatom be.¹⁸ Ezen jól látható, hogy a magyarság a Kárpár-medence azon területeit szállta meg elsősorban, melyek korábbi életvitelének megfeleltek, tehát a medence számára gazdaságilag jól hasznosítható területeit. Az is eléggé világos, hogy ez nem ugyanaz a terület, melyet a magyarság a 11. század végéig benépesített.¹⁹

3., *A magyar nyelvterület és a griffes-indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai, mégis magyar helynevek kerülnek elő.*

Ez az a pont, ahol mint régész kissé túllépek azon a határon, amelyet sokan a régészet kompetenciájának határaként gondolnak. Itt a kettős honfoglalás elméletének egyik alapkérdéséről van szó. László Gyula 1. számú térképe ugyanis arról szól, hogy ha a Knieza István által összeállított nyelvi térképre felvetítjük a griffes-indás lelőhelyeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek túlnyomó többsége (160 lelőhely) szintiszta magyar nyelvterü-

leten került elő, egy jó része (50 lelőhely) vegyes magyar szláv, s mindössze 4 lelőhely került elő tiszta szláv nyelvterületen. Végkövetkeztetés: "... a színmagyar, korai helyneveket nem adhatták Árpád magyarjai, mert ők a „griffes-indások” területeit általában kikerülték.”²⁰

Érdeemes azt megvizsgálni, hogy mi is volt Kniezsa István dolgozatának pontos címe: „Magyarország népei a XI. században.”. Már a cím önmagában kétségeket kelt akkor, ha a másik két korszak etnikai viszonyainak az összehasonlítására kívánjuk felhasználni. Ez a másik két korszak a griffes-indás kultúra (8. század) és Árpád magyarjai (10. század).

Ha a Kniezsa féle térképet részletesen elemezzük, akkor még inkább szembetűnik az ellentmondás. Anélkül, hogy itt és most részletesen bemutatnám magának a térképnek a forrásait (ezt megtettem egy korábbi munkámban: Madaras: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. Acta Iuvenum 1975. 32-54. A dolgozat eredményeinek időszerűségére: Takács 2006. 79.), bizvást kijelenthetem, hogy a térkép leginkább a 11. század végére érvényes etnikai viszonyokat tükrözi.

Ezek után, ha figyelembe vesszük mindazt, amit a griffes-indás lelőhelyekről már fentebb megállapítottunk, nem lehet más a végkövetkeztetésünk, mint az, hogy László Gyula egyik legfőbb érve semmiképpen nem állja ki a tudományos kritikát.

Összegzés

Mivel László Gyula önmaga is régészeti elméletként fogalmazta meg a kettős honfoglalás gondolatát, s fő érvei is régészetiek, ezért ezekre a fő érvekre a régészeknek célszerű reflektálni.

Reméljük, hogy sikerült meggyőzően valószínűsíteniünk, hogy ma már nem ugyanúgy látjuk a régészeti eredményeket, mint ahogyan László Gyula látta ezeket mintegy negyven évvel ezelőtt megjelent írásaiban.

Végezetül had idézzek az egyik legkiválóbb magyar régész-től néhány gondolatot. Móra Ferenc egyik karcolatában Attila temetéséről írt:

„A csíra tehát Ipolyié, Jókai nevelte belőle a fát és Gárdonyi Géza megszólaltatta rajta a fülemülét” (Móra: Leszámolás Attilával. In.: Utazás a földalatti Magyarországon 404.)

S hogy ezt a hasonlatot a kettős honfoglalás elméletére vonatkoztassuk, Vámbéry vetette el a magot, Nagy Géza nevelt belőle fát, s László Gyula szóltatta meg rajta a fülemülét.

Nagy kár, hogy mindkét esetben egy kicsinykét hamisan szól a dal.

Van azonban egy másik megközelítése is a kérdésnek. Ez az érzelmek felől láttatja a problémát, éppen úgy, mint ahogy egy költő, egy művész áll a kérdéshez. Nekik is Móra Ferencet tudom idézni:

„Egyebünk sincs, mint a legendáink, és azokra olyan nagy szükségünk van, hogy ha nem volnának, csinálnunk kellene őket. Csak érdekesnek találtam elmondani, hogyan született szemünk láttára ez a szép legenda, ami hogy csak legenda, az még öröm is nekünk, pusztázó alföldi áskálóknak”. (Móra Ferenc)

JEGYZETEK

* Dolgozatom elkészülése után jelent meg Bollók Ádám „Avarok és magyarok. László Gyula és a „Kettős honfoglalás” című dolgozata a Rubikon történelmi magazin 2011/11. számában. A Szerző dolgozatában áttekintheti azt, mi vezette László Gyulát arra, hogy „történeti, nyelvészeti, néprajzi és régészeti adatokat a korábbiól gyökeresen eltérő keretbe illesztve kísérletet tegyen az általa „griffes-indásnak” nevezett nép/régészeti kultúra magyar voltának bizonyítására, azaz a magyar etnikum 9. század vége előtti megtelepedésének igazolására a Kárpát-medencében.” (Rubicon 2011/11. 28.)

Részletesen foglalkozik az elméletet ért korabeli kritikákkal, majd megjegyzi, hogy az utóbbi néhány évtized kutatásának fényében már a késő avar kor népességének 9. századi sorsáról is sokkal részletesebb képet tudunk adni, mint a „kettős honfoglalás” tézisének első megfogalmazása idején.

Példákat sorol fel arra, hogy a Dunántúl nyugati felén az avar maradványok a Karoling fennhatóság mellett kiépülő új központokban megélték a magyar honfoglalást, s úgy látja – lelőhely konkrét említését mellőzve – „hogy komoly előrelépések történtek az Alföldön a 9. században tovább élő avar lakosság régészeti hagyatékának körvonalazása terén.” (Rubicon 2011/11. 29.)

Végkonklúziója szerint: „A Kárpát-medence késő avarkorának lakossága tehát valóban megélte a magyarok 9. század végi honfoglalását, még ha anyagi kultúrája jelentős átalakuláson ment is keresztül az avar állam bukását követő évtizedekben” (Rubicon 2011/11. 29.)

Anélkül, hogy Bollók Ádám dolgozatát bármiféle kritikával illetnénk, megjegyezzük, hogy tanulmányunkban mi tőle eltérő utat járunk be. László Gyula elméletének elemzése kapcsán mi a meglévő adatok rendbe állításával, konkrétumok említésével jutunk el az elmélet valós voltának kétségbe vonásához.

¹ László 1944. 66-100.; László 1970/a 48-64.; László 1970/b 161-190.; László 1977. 213-275.; László 1978.; László 1999. 140-147.; 492-496.

² Engel 1990. 105-106.

³ Makkay 1994.

⁴ Vékony 2002.

⁵ Szatmáry-Lenkey-Csóri-Holló 2011. 253-266.

⁶ Vásáry 1986. 19-25.; Vásáry 2001. 99.

⁷ Vámbéry 1895. 62-63.

⁸ Vámbéry 1895. 74.

⁹ Vámbéry 1895. 231-241.

¹⁰ Vámbéry 1895. 185.

¹¹ Nagy G. 1895. CCCLII.

¹² László 1944. 66-67.

¹³ László 1970/a 48-64.; László 1970/b 161-190.

¹⁴ Kristó 1983. 177-190.; Fodor 1975. 237-240.; Györffy 1973. 1-2.

¹⁵ Szentpéteri 2006. 481.

¹⁶ Szentpéteri 2006. 459-460.

¹⁷ Hóman 1921. 89-144.; Karácsony 2010. 16-20.; Moór 1944.13.; Kristó 1980. 441.467.

¹⁸ Honfoglaló magyarság 1. sz. térkép

¹⁹ Kniezsa 1938. 1. térkép

²⁰ László 1970/a. 59.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A honfoglaló magyarság 1996, A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István Bp. 1996.

Engel 1990, Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. In.: Magyarok Európában I. Bp. 1990.

Fodor 1975, Fodor István: Verecke híres útján... Bp. 1975.

Hóman 1912, Hóman Bálint: A honfoglaló magyar törzsek megtelepülése. Turul XXX.(1912) 89-114.

Karácsony 2010, Karácsony János: A magyar nemzet honalapítása. Historiaantik Könyvesház 2010. Reprint Kiadás.

Kniezsa 1938, Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk.: Serédi Jusstinián Bp. 1938. 367-472.

Kristó 1980, Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István állam-ig- Bp. 1980.

Kristó 1983, Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A "kettős honfoglalás" elméleti alapjaihoz. In.: Szegedi Bölcsész-műhely. 1983. 177-190.

László 1944, László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete Bp. 1944.

László 1970/a, László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság XIII. /1970/11/ 48-64.

László 1970/b, László Gyula: A „kettős honfoglalásról. Arch. Ért. 97 /1970/ 161-190.

László 1977, László Gyula: Régészeti tanulmányok Bp. 1977.

László 1978, László Gyula: A kettős honfoglalásról. Bp. 1978.

László 1999, László Gyula: Múltunkról utódainknak I-II. Bp. 1999.

Madaras 1975, Madaras László: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. Acta Iuvenum. Sectio Historica. Tomus VIII. 32-54. Szeged 1975.

Madaras 1992, Madaras László: A „kettős honfoglalás” elméletének néhány problémája az újabb kutatások tükrében. Kézirat. Szolnok 1992.

Makkay 1994, Makkay János: A magyarság keletkezése. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Közleményei. Szolnok 1994.

Moór 1944, Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 13. Szeged 1944.

Nagy G. 1985, Nagy Géza: A magyarok története a népvándorlás korában. In.: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor Bp. 1985. CCCLII. Szatmáry-Lenkey-Csóri-Holló 2011, Szatmáry László – Lenkey Zsuzsanna – Csóri Zsuzsanna – Holló Gábor: A Tiszántúl népességeinek rekonstrukciója a 8. és 11. század között. In.: Sötét idők falvai. 8-11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2011. 253-166.

Szenpéteri 2006, Szentpéteri József: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keletkezési problémaköréhez. In.: Arrabona 455-496.

Vámbéry 1895, Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895.

Vásáry 1986, Vásáry István: Vámbéry és a magyar őstörténet. In.: Vámbéry Ármin emlékezete. Bp. 1986. 19-25.

Vásáry 2001, Vásáry István: Vámbéry és a magyar őstörténet In.: Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Szerk.: Kovács Sándor Iván Pozsony 2011. 96-102

Vékony 2002, Vékony Gábor: Magyar őstörténet. Magyar honfoglalás. Bp. 2002.

REZÜMÉ

Dolgozatomban László Gyula „Kettős honfoglalás” elméletének régészeti bizonyítékait vizsgálom. A kutatástörténeti előzmények között Vámbéry Ármin 1895-ben megjelent munkájára is hivatkozom. Ebben ugyanis Vámbéry a magyar nyelv török kapcsolatainak taglalása során egy sor olyan megállapítást tesz, amelyeket a kettős honfoglalás elmélete ’előfutárának’ tekinthetünk. Annyira így van ez, hogy Nagy Gézánál, korának egyik kiemelkedő tekintélyű régészénél – illetve az ő gondolataira alapozva – a maga teljességében olvashatjuk az elmélet előzményét.

László Gyula több munkájában egyre növekvő bizonyossággal állt ki elméletének következtetései mellett.

Alapvetően három régészeti érv köré rendezte érvrendszerét Ezek a következők voltak:

- 1., A griffes-indások nagy tömegben megélték az Árpád-féle honfoglalást.
- 2., A griffes-indások által lakott területek és Árpád magyarjainak a lakóterületei nagy tömbjeikben kiegészítik egymást.
- 3., A magyar nyelvterület és a griffes-indások által megszállt terület fedi egymást, s olyan helyeken, ahol nem telepedtek meg Árpád magyarjai mégis magyar helynevek kerülnek elő.

Ez az a három kérdéskör, amely régészeti módszerekkel vizsgálható, s ha ezekben nem igazolhatóak László Gyula elképzelései, akkor maga az elmélet sem állja ki a tudományos kritikát.

Mindhárom alapkérdés vizsgálata után arra a következtetésre jutotunk, hogy jelenlegi ismereteink fényében a „kettős honfoglalás” elmélete ebben a formában már nem tartható.

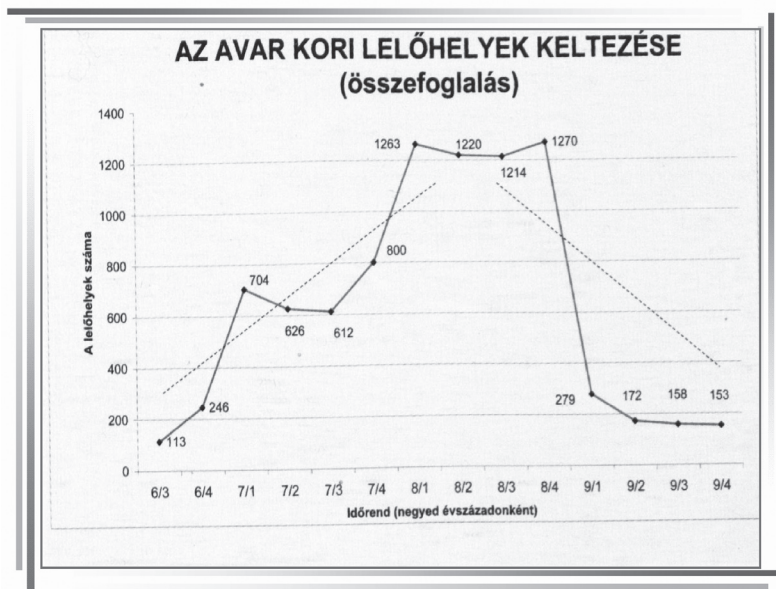
RESUME

In our paper we examine Vámbéry's works as a forerunner of the famous theory of Gyula László „the twofold conquest of Hungary”. Originally this theory was workwdout, not regardless to Vámbéry's concepts, by Géza Nagy, and later canonized by László.

To proof this idea three conditions should be fulfilled:

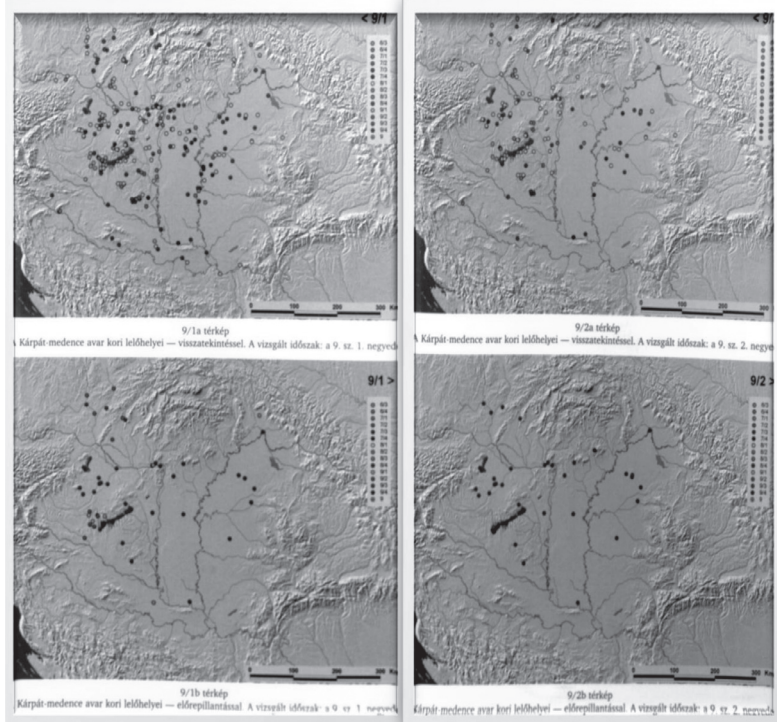
1. Vaste bulks of the so-called „Griphon-and-tendrill” culture suvived until the Hungarian landtaking.
2. The habitats of the landtaking Hungarians were apart from those of the „Griphon-and-tendrill” culture.
3. One can meet Hungarian placenames in the territories inhabited by the „Griphon –and-tendrill” culture.

According to the data of the contemporary archaeological excavations László's conception can not be proofed at all.

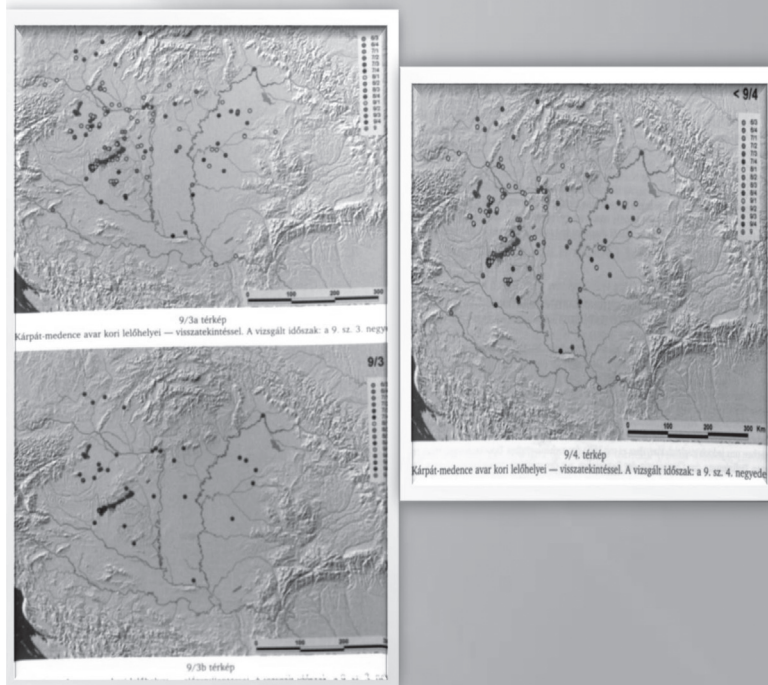
1. ábra

Szentpétery József: Amiről a térképek mesélnek

2. ábra

Szentpétery József: Amiről a térképek mesélnek

3. ábra

Uhlmann Iván

EZELEKH/ECSER. EGY ISMERETLEN MAGYAR FEJEDELEM A 10. SZÁZADBÓL

1.

A régiség kutatójának századunkban már ritkán lehet része olyan szenzációban, mint egy addig ismeretlen, de igen nagy jelentőségű forrás váratlan felbukkanása – amilyen Ibn Hayyān munkájának, s ebben a magyarok 942 évi hispániai kalandozásáról szóló beszámolónak 1969-es előkerülése volt.¹ Nem csoda, ha az ebben megnyilvánuló új lehetőségek még komoly, tekintélyes kutatókat is időnként kevésbé meggondolt és felelős hipotézisekre sarkalltak. Ez azonban ma már tudománytörténet.² A dokumentum vizsgálatának történetében alighanem korszakhatárt jelez Elter Istvánnak a közelmúltban megjelent szép monográfiája. Bár ő maga könyve *Előszavában* hangsúlyozza, hogy e művel reményei szerint a hazai Ibn Hayyān-kutatás „...nem lezárul, hanem sokkal inkább ténylegesen elkezdődik”³ – mégis bizonyosnak látszik, hogy e kutatás első korszakát igenis lezárja. A filológiai alapkérdések, úgy látszik, tisztázódnak, s ezzel a további vizsgálatok immár a tartalmi problémákra koncentrálódhatnak – az arabisztikában járatlan külső szemlélőnek legalábbis ez a benyomása. S mivel e sorok szerzője maga is ilyen, ezért filológiaiilag a legmesszebb menően Elter eredményeire hagyatkozik,

mikor egyetlen – történettudományi – szempontból maga is vizsgálni próbálja a szöveget.

Az egyetlen ellenvetés is, amelyet Elter eredményeivel szemben tenni merészkedünk, történettudományi jellegű. Elter ugyanis a forrásszöveg legizgalmasabb részének, a hét vezérnevet felsoroló listának vizsgálatát azzal vezeti be: „A szöveg struktúrája, szintaktikai és logikai összefüggései alapján egy dolgot mindjárt előjáróban szükséges leszögeznünk: a hét vezér a kalandozó csapat vezetőit jelenti. Emellett szól az, hogy a szerző... a Lérida elleni ostrom, illetve a környék mohamedán helyőrségei ellen indított hadjárat-sorozat mellékes körülményeként említi meg egyrészt azt, hogy a támadók milyen hatalmas kontingenst képeztek... másrészt, hogy a kalandozó csapat hét parancsnok irányítása alatt állt.”⁴

Ez az állásfoglalás már csak azért is meglepő, mivel a szöveg részleges filológiai vizsgálatakor maga Elter szögezi le, hogy a Lérida ostromáról szóló beszámolóhoz Ibn Hayyán két különböző forrást használt fel. Ezek közül a másodikat⁵, amely a vezérnévsort is tartalmazza, egyetlen tömbben illesztette bele munkájába, amint arról bárki meggyőződhet pár oldallal később, ahol Elter mind a szöveg arab eredetijét⁶, mind annak magyar fordítását⁷ a feltételezett korábbi források szerint szétbontva, más-más színű alagra nyomtatva közli.⁸ E szövegrésznek már a legvégén, a támadó magyarok visszavonulását követően hangzik el a hét vezérről szóló információ. Egyáltalán nem szükségszerű hát, hogy csak a támadás, és nem általánosságban a magyarok vezéreire céloz.

Egyébként is: mekkora kellett volna legyen az a „hatalmas kontingens”, hogy hét vezérnek kellett volna állni az élükön? A szövegbeli „Igen nagy számban voltak, hatalmas tömegben...”⁹ kitétel általánosság, amelynek objektivitása ráadásul több irányból is megkérdőjelezhető: az eseményekről beszámoló szemtanút az átélt sokk ösztönözheti tódításra, az utólagos elbeszélőt a szándék, hogy az arabok későbbi felülkerekedését annál nagyobb sikerként állíthassa be. De még ha akármilyen népes sereget feltételezünk, akkor is máig aktuálisnak kell tartanunk Kristó Gyula eredetileg 1982-ben megfogalmazott állásfoglalását: „Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egy oly távoli kalandozásra, mint amilyen a 942. évi hispániai volt, a magyar törzsszövetség há-

rom leghatalmasabb méltósága kart karba öltve kivonult volna.”¹⁰ Györffy György is hasonlóan nyilatkozott két évvel korábban.¹¹ Márpedig Elter maga is „elfogadható”-nak minősíti az itt előforduló első vezér nevének *Dyila*, azaz *gyula* alakban történő kiolvasását¹², s némi megszorítással bár, de lényegében a harmadik vezér nevének megfejtéseként is *Bulčudit*, ami természetesen a közismert *Bulcsú* becézett alakja. Mármost Bulcsúról tudjuk, hogy a magyar törzsszövetség harkája, vagyis „harmadik”¹³ *fejedelme*” volt, s ugyanígy a *gyuláról*, hogy az nem személy-, hanem méltóságnév, méghozzá a „második fejedelemé”.¹⁴

Mindezeket túl pedig alig valószínűsíthető egybeesés lenne, ha egyetlen kalandozó hadjárat élén véletlenszerűen állna ugyanannyi parancsnok, ahány az egész „hétmagyar” törzsszövetséget is irányította.¹⁵

Így magunk az Ibn Hayyán-féle névsorban nem tudunk egyebet látni, mint a hét törzs főnökeinek névsorát – az *egyetlen* hiteles névsort a ránk maradtak közül. Amelynek értéke így még akkor is felbecsülhetetlen, ha nem a honfoglalás korabeli törzsfők, hanem majd’ fél évszázaddal későbbi utódaik neveit őrzi meg. S éppen ezért vélem szükségszerűnek, hogy az ugyanitt *!h.*¹⁶ néven szereplő második vezért csakis „...az Árpád nemzetiségéből sorban következő fejedelem”-mel¹⁷ tekinthetjük azonosnak.

Jelen tanulmányom célja e fejedelem alakjának vizsgálata, lehetőleg elhelyezése az Árpád-ház családfáján.

2.

A fenti arab névben már Czeglédy is a magyar *Ecser* helynevet vélte felismerni¹⁸, s ezt utóbb Elter is „kifogástalan”-nak minősítette.¹⁹

Hogy az *Ecser* helynév személynévből keletkezett, abban úgyszólván egységes a szakirodalom²⁰; ám korábban elterjedt német etimológiája, úgy látszott, akadálya lehet az arab név-alakkal való azonosításának, amint arra Czeglédy utalt.²¹ Ez Karácsonyi Jánostól származott, aki Szent Istvánról írott monográfiájában a korabeli hazai egyházpolitika egyik meghatározó személyiségének, Ascricnak nevéből vélte levezetni a mondott helynevet, „...mert például a régi magyarban *Udalrik*-ból *Ódor*,

Frideric-ből Feldör, Felder lett.”²² Ez az indoklás azonban eleve nem tökéletesen kielégítő. A németes *-ik* végződés eltűnését, illetve a második magánhangzó betoldását megmagyarázza, ám épp a legproblematisabb kérdésre, a *cs* hang megjelenésére az *-sc-* helyén nem tér ki.

Igaz, Melich János ezt két évvel később igazolni látszott, mondván, hogy az *Ascric* névnek ismert *Ascher* változata is, s ebből ekkor még levezethetőnek vélte az *Ecser* alakot.²³ Utóbb azonban²⁴, amikor Gombocz Zoltánnal a *Magyar Etymologiai Szótárt* szerkesztették, már másképp látta a kérdést. Mint írja: Karácsonyi hipotézise csak akkor állhatna meg, ha a német *-sc=-sch-* már ekkor is *-š-*-nek lenne kiolvasandó, holott ekkor még *-šk-*, amint azt például az ekkoriban átvett magyar *püspök* főnév *-k-*-ja (a hangzóátvetés után is) mutatja.²⁵ Mi több: ekkor már a *-š-*-ből is valószínűtlennek érzi, hogy az *Ecser* *-č-*-je levezethető lenne.²⁶

Éppen ezért vetették fel Gomboczcal alternatív javaslatként²⁷ az alapnyelvi *ecs/öcs*, azaz „*fiatalabb testvér, rokon*”²⁸ tövéből való eredeztetést – anélkül azonban, hogy ennek mikéntjét felvázolták volna. Talán ez lehetett az oka, hogy véleményük meghökentően kicsiny visszhangra talált a szakirodalomban: Eckhardt Sándor megemlíti ugyan Karácsonyi koncepciója mellett, de állást nem foglal²⁹; hasonlóan jár el – szótára szerkesztési elveinek megfelelően – Kiss Lajos³⁰; Szabó Dénes pedig – mindenféle indoklás nélkül – annyival intézi el a kérdést: „*A név magyar származtatása nem meggyőző.*”³¹

Nem csoda, hogy ennyi cáfolat csak rövid időre tudta elriasztani Czeglédyt, aki utóbb a magyar nyelvtörténet-kutatás nem kisebb tekintélyének, mint Benkő Lorándnak szóbeli közléséből is úgy értesült, hogy „...az *Ecser* név német származtatása egyáltalán nem bizonyított, ezzel szemben mint lehetségesen eredeti magyar etimonú és valószínűleg személynévből keletkezett Árpád-kori helynevünk, kifogástalanul illeszkedik a régi magyar helynévi anyagba.”³²

Ha elfogadjuk a helynév és az Ibn Hayyánnál olvasható vezérnév azonosságát, akkor német etimológia nyilván aligha maradhat érvényes. Hogy viszont a Gombocz és Melich által utóbb javasolt urali etimológia megállhatja-e a helyét, az attól függ, hogy le tudjuk-e vezetni az *Ecser* alak morfológiáját a feltételezett *ecs-* tövből.

Másrészt azt is meg kell vizsgálnunk: hogyan tudjuk Ecsert elhelyezni az Árpád-ház korai leszármazottainak családfáján.

3.

Mint az köztudott, az Árpádoknak a névadó őst követő első két-három generációját Kónstantinos Porphyrogennétos munkájából ismerjük.³³ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez a családfa nem teljes. Nem csupán azért, mert maga a császár is megemlíti még ugyanabban a fejezetben két olyan Árpád-ivadékot (Leventét és Tast)³⁴, akiket a családfán nem tüntet fel, hanem főképpen azért, mert, ahogy Kristó Gyula rámutatott, Kónstantinos „...minden Árpád-fiúnak csak egy-egy fiát említ meg, amivel nyilván nem meríti ki az Árpád-házi fiági unokákat.”³⁵ Valóban nehéz elképzelni, hogy a Szent István előtti magyar törzsfők többnejűségének³⁶ közepette, ahol magának a dinasztia névadójának is *legalább* négy-öt fia élte meg a felnőttkort, ugyanezek egyikének sem sikerült volna egynél több fiút hagyni maga után.

Kristó ezzel elintézettnek is tekinti azt a kérdést, hogy az Ibn Hayyánnál emlegetett, s szerinte értelemszerűen Árpád-házi fejedelmünket miért nem látjuk a kónstantinosi családfán.³⁷ Magunk azonban nem érezzük e megoldást megnyugtatónak. Mert hogy melyik Árpád-ivadékot említi meg a császár, illetve az őt informáló Tormás, Árpád dédunokája, az aligha a véletlenül múlt. Értelemszerűen azokra tér ki, akik a birodalom szempontjából jelentőséggel bírnak vagy bírtak. S egy korábbi „első fejedelem”, egy kündü-kagán, aki Tormás bizánci útja előtt hat-nyolc évvel még uralkon volt, ne tartozott volna ezek közé?!

Nézzük meg a kérdést a másik oldalról, vagyis az ismert családfa oldaláról is! Az itt szereplők döntő többségét illetően egyértelmű, miért említi meg őket a császár. Tormást azért, mert ő, a császár „barátja”³⁸, aki személyesen is megfordult Bizáncban, kulcsfontosságú lehet a konstantinápolyi udvar számára. Az ő kedvéért kell feltüntetni két felmenőjét, Tevelt és Tarhost is, hogy Árpádtól való származását egyértelművé tegyék. Fajsz a „mostani fejedelem”, fontosságát így magyarázni sem kell, s rá való tekintettel szerepel az apja, Jutas is Árpád fiai között. Taksony és a kicsit később megemlített Tas jelentősége abban áll, hogy az uralkodó fejedelmen kívül már csak ők ketten élnek Árpád va-

lamennyi unokája közül, alkalmasint tehát kettejük közül kerül majd ki Fajsz közvetlen utódja. Ezért fontos tisztázni Taksony apjának, Zoltának a kiletét is.³⁹ Végül a családfától függetlenül megemlítt Levente nem is lehet kérdés – a honfoglalást közvetlenül megelőző bolgár háborúban játszott szerepével érdemli ki, hogy szó eshessék róla.

Van azonban a családfán két név, amelyek magyarázata nem ilyen egyszerű: Üllő és a fia, akit görögös alakban *Ezelekh*nek nevez a császár. S ha Üllő esetében megint csak feltételezzük, hogy ha másért nem, fia kedvéért, annak Árpádtól való származását szemléltetendő őrizték meg az emlékét, akkor is felmerül a kérdés: maga *Ezelekh* mivel érdemelte ki a császár figyelmét?

Netán azzal, hogy Fajsz előtt maga is „első fejedelem” volt? S ha igen: pusztá véletlen-e, hogy neve, ha egyelőre úgy tűnhet, igen távolról is, de emlékeztet Ecserére?

4.

Hogy Ibn Hayyán szóban forgó névalakja *Ezelekh*re utal, azt magam – Várlaki Péter professzor sugallatára⁴⁰ – már az ezredforduló környékén felvettem. E kérdésben akkor konzultáltam Tamás Gáborral; az ő szíves szóbeli közlése azonban ismét csak az *Ecser* olvasatot erősítette meg. Így e hipotézist akkor eljettük.⁴¹ Most viszont, immár véglegesen bizonyítottnak tekintve ezen olvasat érvényességét, az ellenkező oldalról, a görög forrás felől vetjük fel újra a kérdést.

A Kónstantinosnál megőrzött *Ezelekh* alakra több etimológia is készült régebben. Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy Vámbéry Ármin is foglalkozott vele: ő *eszelik* vagy *eszlik* alakban vélte kiolvashatónak, ami egyaránt jelenthetne öszerinte *jóillatút* és *eszest*.⁴² Nagy Géza hét évvel később a kun(!) *iszilik*=„heves, tüzes, forró” melléknévből származtatta.⁴³ Ám ezt s minden más korábbi értelmezést felülírt Németh Gyula megoldása, aki *Ézeley* alakban olvasta a nevet, és az *ézel*=„ízlel, kóstol” ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte, „*kóstolgotó, nyalánk, ingyenc*” jelentésben.⁴⁴

Németh Gyula szakmai tekintélyét jellemzi, hogy azóta érdembeli ellenvetés erről nem is hangzott el: álláspontját fenntartás nélkül átvette Gombocz és Melich⁴⁵, Gyóni Mátyás⁴⁶, majd

Moravcsik Gyula is.⁴⁷ És kétségtelen, hogy ha szigorúan nyelvészeti alapon nézzük, Németh levezetése támadhatatlan; hangtani szempontból mindenképpen, de lényegében jelentésstanilag is.⁴⁸ Ligeti Lajos volt az egyetlen, aki 1979-ben megfogalmazott néhány óvatos kétséget – de ő sem a cáfolat, csupán a reménybeli pontosítás szándékával.⁴⁹

Történeti oldalról viszont felmerülhet két kérdőjel is. Az első eleve, a második viszont Ibn Hayyán munkájának felbukkanása óta.

Az első probléma abban áll, hogy hagyomány a kónstantinosi családfe máskülönben ismeretlen személyneveit a modern kori magyar helynevekkel egyeztetni, s így határozni meg napjainkban is stílszerű kiejtésüket. E gyakorlat kezdeményezője Pauler Gyula volt⁵⁰, teljes kidolgozása azonban Karácsonyi János nevéhez fűződik.⁵¹ S bár azon névegyeztetések közül, melyeket ők ketten – néhol egymással is vitázva – felállítottak, egyet-kettőt azóta megcáfolt a kutatás⁵², a módszer egészében véve máig sem veszített érvényességéből.

Karácsonyi talált megfeleltethető helynevet az *Ezelekh* névalakhoz is: az erdélyi *Ecsellőt*.⁵³ Ezt az egyeztetést azonban Gombocz és Melich szerint „elfogadhatatlanul” hajtotta végre.⁵⁴ Hogy miért, nem indokolják; tény azonban, hogy Karácsonyi elképzelésének vannak gyenge pontjai.

Az még hagyján, hogy az erdélyi helynév mindjárt legelső előfordulásakor egy *t* fonémát visel az elején: *Thychelew*.⁵⁵ Ezt Gombocz és Melich⁵⁶, Scheiner⁵⁷ (és az ő nyomdokaikon Kiss Lajos⁵⁸) csakúgy egy német (szász) névelő hozzátapadásával magyarázzák, mint Kniezsa István.⁵⁹ Az sem lenne perdöntő, hogy ennél az 1330-as adatnál régebbi nem is ismerünk, illetve, hogy az előfordulási helyen, Erdélyben aligha van jogunk Árpád egyik unokáját keresni. Ez utóbbi két körülmény csupán azt zárja ki, hogy maga az Árpád-unoka lenne a névadó; azt semmiképpen, hogy kettejük neve azonos lehetett. S bár Gombocz és Melich a helynevet ismeretlen eredetűnek mondják, de hivatkoznak rá, hogy a Váradi Regestrumban személynévként is előfordul⁶⁰; ennek nyomán Kniezsa⁶¹ és Kiss Lajos⁶² már egyértelműen személynévi eredetűnek minősítik, noha az előbbi kifejezetten szász személynévre gyanakszik.

Mindennél súlyosabb gond azonban, hogy a kónstantinusi alak *zétájából* a helynév cs-je aligha vezethető le. Karácsonyi először maga is leszögezte, hogy a *zéta* nem jelölhet -č- fonémát, csupán -z-t vagy -c-t;⁶³ ám e problémát elhárítani véli azzal, hogy Kónstantinos informátora bizonyos szisztegetve beszélt volna, mint a csángó magyarok, s ezért ejtett -c-t -č- helyett.⁶⁴ Ez viszont alig hihető, hiszen akkor a családja más, -č-t tartalmazó neveiben (*Almutzész, Tarkatzus, Termatzus, lutotzas, Phalitzis*) is egyetlen *zéta* kellene, hogy szerepeljen a *tau-zéta*-kombináció helyett.

Karácsonyi elképzelése tehát tarthatatlannak látszik – mindaddig, amíg a görög *Ezelekh* alakot korrektnek fogadjuk el. S nyilván nem is szerencsés egy *hapax legomenon*ként felbukkanó névben korrekciókat hajtani végre, mert ahogy Czeglédy éppen az Ibn Hayyán-féle névalakokkal kapcsolatban figyelmeztetett rá: „...filológiaiag nagyon meggondolandó egy *hapax legomenon* adat akár legcsekélyebb emendálása is, hiszen különböző kisebb változtatásokkal szinte tetszés szerinti olvasatokat lehet elérni...”⁶⁵

Ha mi most mégis erre vetemedünk, arra két mentségünk lehet. Az egyik, hogy Kónstantinos eredeti kézírata nincs meg, a legrégebb (11. század végi) kéziratot még csak nem is közvetlenül erről, hanem egy közbülső, szintén elveszett változatról másolták tovább, s a még rendelkezésre álló további, 16. századi kéziratok már mind e 11. századira mennek vissza.⁶⁶ Így ha akár a rendelkezésünkre álló legkorábbi másolat, akár az ezt megelőző elveszett készítője véletlenül kihagyott valahol egy *tau*-t a számára idegenül hangzó névből, az egyszer és mindenkorra meghatározhatta a további szöveg hagyományt.

S hogy valóban történhetett ilyesmi, s hogy az *Ezelekh* alak helyett eredetileg egy *Etzelekh*-kel számolhatunk, annak feltételezésére az Ecsellő helynévvel való egyeztetés igénye önmagában még kétségtől nem szolgáltatna indokot.

De talán változik a helyzet, ha figyelembe vesszük az Ibn Hayyán-szöveg felbukkanása nyomán felmerült második problémát: hogy *Ezelekh* nevét immár esetleg az *Ecser* helynévvel is meg lehet (kell?) próbálnunk ugyanebbe az összefüggésbe illeszteni.

5.

Kérdés tehát: lehet-e az *Ecser* és az *Ecellő* helyneveknek közül egymáshoz?

Hogy mindkettőt általánosan személynévi eredetűnek tekintik, azt már láttuk. Így az *Ecellő*re vonatkozó etimológiák is a feltételezett személynévre értendők. Ezért rögtön kizárható a lehetőségek közül Scheiner ötlete, aki feltételezte, hogy a helység neve egy patak nevéből keletkezett.⁶⁷ (Mint Gombocz és Melich nem mulasztották el rámutatni: kérdéses, létezik/létezett-e ilyen nevű patak egyáltalán.)

Külön meghökkentő, hogy Scheiner ugyanakkor tud egy magyar *ecsel* igéről, amelynek ez a név folyamatos melléknévi igeneve lenne.⁶⁸ Itt Szinnyi József *Magyar Tájszótára*ra hivatkozik, amely valóban hoz ilyen tájnyelvi igét a magyar nyelvterület számos részében, négyféle jelentésben: 1. *gerebenez*; 2. *fésül*; 3. *fej* (tehenet); 4. *közösül*. Az adatok mind 19. századiak.⁶⁹ De a TESz sem hoz Heltai Gáspárnál (1575) régebbi előfordulást az ige *fésül* jelentésére⁷⁰, a többiről pedig nem is vesz tudomást. Ezek alapján eleve kockázatos egy 14. századi vagy esetleg még régebbi név etimologizálása. Annál is inkább, mert a TESz ezt az *ecsel* igét az *ecset* főnévből eredezteti, s a *fésül*vel feltételezett etimológiai kapcsolátát tévesnek minősíti.⁷¹ S ha mégis erre gondolnánk: melyiknek a melléknévi igenevét képzelhetnénk el pataknévnek?

De nem sokkal megnyugtatóbb Karácsonyi etimológiája sem, aki szintén Szinnyi adatait veszi alapul, s ennek alapján jelenti ki: „...tudjuk, hogy az *ecsellő*, *ecselő* a régi magyar nyelvben *fésüt* jelent.” E kijelentésnek szinte minden pontja csúsztatás: a *fésül* jelentésű *ecsel* igeire nem a régi magyar nyelvből, hanem a 16-19. századi tájnyelvből ismerünk adatokat, s hogy ennek folyamatos melléknévi igeneve *fésüt* jelentene, az elképzelhető, de adatok híján kétséges.⁷²

Mi történik ellenben, ha *Ecellő* töveként az *ecs/öcs* főnevet vizsgáljuk meg, amelyet Gombocz és Melich *Ecser* etimológiájához vetettek fel? Le lehet-e vezetni mindkét alakot ugyanezen tőből, ráadásul ugyanazon képzőkkel?

Megkockáztatnánk: igen.

Hogy az *Ecellő* végén álló *-ő* (régebben *-ew*, *-eu*) nem lehet más, mint a folyamatos melléknévi igenév képzője, az valóban

aligha kétséges. Hogy az *Ezelekh* alak végén álló *-eh* is ugyanígy értelmezendő, azt már 1922-ben hangsúlyozta Jakubovich Emil.⁷³ Abban viszont Scheiner is, Karácsonyi is tévedett, hogy e képzőt az erdélyi helynév esetében egy *ecsel* tőhöz illesztik. A tő kettőződését ugyanis gyaníthatóan egy *-nl-* hangcsoport hasonulása idézi elő.⁷⁴

Eszerint az *ecs/öcs*=„*fiatalabb testvér*” tőhöz előbb egy *-n-*, majd egy *-l-* képző járul. Utóbbi nem igényel sok magyarázatot. Ahogy az új Etimológiai Szótárban Jankovicsné Tólas Anikó összefoglalja: denominális verbumképzőről van szó, mely legtöbbször a cselekvés eszközához (pl. *szítál, dobol*) avagy a tárgyához (*ebédel*) járul, de „számos más jelentéstartalmat is hordozhat”.⁷⁵ Ilyen „más jelentéstartalom” például, amikor a tő azt jelzi, aminek a cselekvés alanya tekint valamit: például *csodál, értékel*⁷⁶, *becsül*⁷⁷, *szégyell*⁷⁸, *ural*.

Az *-n-* képző azonosítása sokkal kevésbé nyilvánvaló, de nem lehetetlen. Egy eleve is ritkán használt, mára kiveszett kicsinyítőképzőről van szó, amely például a *pislen* (=kiscsirke) főnévben fordult volt elő⁷⁹; de Pais Dezső ugyanezt mutatta ki *isten, sőt, nöstény* főnevünkben is.⁸⁰

Vagyis: ha morfológiai elemzésünk helyes, az **Ecsenlő*→*Ecsellő* név (eredetileg melléknévi igenév) olyan embert jelent, aki (másokat) *kicsi testvérkéjének tart*. Elsőszülött fiú számára igen logikus megnevezés. Miért ne viselhette volna hát az a személy, aki Árpád fia Üllőnek nagy valószínűséggel elsőszülött fia volt?

Ha tehát elfogadjuk az *Ezelekh*→*Etzelekh* emendációt, s ennek alapján a kónstantinosi nevet azonosnak tekintjük az erdélyi *Ecsellő* helynévvel, olyan etimológiát tudunk neki kimutatni, amely nemcsak hangtanilag-morfológiailag logikus, de fejedelemlévként logikusabb is, mint a Németh Gyula javasolta „*inyenc*”.

Kérdés: *Ecser* levezethető-e ugyanezen névalakból, és hogyan?

Nos, a régi magyarban a hosszú *-ll-* váltakozhat *-rl-* hangcsoporttal. Erre jó példa az eddig vizsgáltakkal hasonló alakúnak mondható, de azokkal etimológiai kapcsolatban semmiképp nem álló *Ehellős* név. Ez az ógörög *Akhilleus* megmagyarosodásával keletkezett⁸¹, amit az bizonyít, hogy első mássalhangzóját a harminckét előfordulás közül csak négy alkalommal írják *-ch-*-val, a

többi huszonnyolc alkalommal egyszerűen *-h-*-val: így nyilvánvaló, hogy a *-ch-* abban a négy esetben sem olvasható *-č-*-nek.

Mármost ennek a névnek, amelyben a második mássalhangzó helyén értelemszerű a hosszú *-ll-*, mégis van egy *Eherleus* alakváltozata is.⁸² Márpedig, ha az *Akhilleus* név magyar változatában (minden etimologikus ok nélkül) lejátszódhatott egy *-ll-→-rl-* hangváltozás, ugyanez miért ne történhetett volna meg az *Ecsellő* személynévvel?

S ha ennek alapján feltételezünk egy **Ecserlő* alakváltozatot, abból az *Ecser* már egyszerű csonkítással létrehozható.

A modern kor embere számára talán furán hat, de a 9-10. századi magyarok számára egészen magától értetődő, hogy fejedelmeket, főnökeiket a nyilvánosság, akár a külföld füle hallatára is becenéven emlegessék.⁸³ Árpád neve, lám, kizárólag becézett formában maradt fent, úgy a hazai, mint a bizánci forrásokban: eredeti alakja *Arpa* vagy *Arpa-khan*, amelyet azonban csak a 14. századi iráni hagyomány őrzött meg, a magyar nem. (Dzsingisz kán ilyen nevű leszármazottjára elsőként éppen Vámbéry Ármín hívta fel a magyar kutatás figyelmét.⁸⁴) Árpád vezértársának, Ku(r) szánnak nevét a hazai források közül egyedül Anonymus őrizte meg⁸⁵ teljes (ráadásul ő is – valószínűleg tudatosan – torzított⁸⁶) alakban: minden más helyen a becézett⁸⁷ *Kusid* szerepel⁸⁸. Bulcsú nevét, látjuk, Ibn Hayyán is *wulcsudi* alakban hozza, s ez pontosan megegyezik a Ióannés Skylitzés görög szövegében olvasható *Bulosudésszel*⁸⁹. Magam valószínűnek tartom, hogy Árpád Levente nevű fiának a Kónstantinosnál olvasható *Liuntika* alakjában hasonlóan a *-ka* (*-ke*) kicsinyítő képzőbokr van jelen, hiszen ez is az ősmagyar korban jött létre.⁹⁰

A fenti példákban a becézés fő eszköze a kicsinyítőképző (*-di*, *-ka*) volt, ám megtörtént, hogy hozzányúltak a tőhöz is. Árpád (eredetileg *Arpa-khan*?) és Bulcsú (eredetileg *Vér-bulcsú*⁹¹) esetében csak az összetett név egyik tagját hagyták el (Árpádnál az utó-, Bulcsúnál az előtagot); Ku(r)szán esetében azonban már tapasztalhatjuk a tő csonkítását is. A kónstantinosi családfán sem ismeretlen ez a gyakorlat: Fajsz fejedelmet a császár először még teljes névalakban említi (*Phalitzis*), másodszor azonban már csonkított, *Phalés* (=Fali) alakban; Taksony viszont mindkét ottani előfordulásakor mint *Taxis*, vagyis *Taksi* szerepel.⁹²

Ebből a sorból egyáltalán nem lóg ki, ha *Ecsellő*–**Ecserlő* fejedelmet is a csonkított-becézett *Ecser* néven emlegette a mór történetíró informátora, vagy akár, ha helynevek is inkább ebben az alakban őrzik a nevet, amelyet ő is viselt.

Ibn Hayyán és Kónstantinos információi tehát e ponton is – akárcsak a gyula és Bulcsú esetében – tökéletesen kiegészítik és így igazolják is egymást. Mindez pedig újabb érv amellet, hogy az Ibn Hayyán-féle vezérnévsor valóban a magyar törzsfők listája 942 körül. A további kutatás során ezt ajánlatosnak látszik tekintetbe venni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baják László: A kendétől a királyig. Ómagyar Kultúra 4. (1991) 3. skk.
Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
Budeniz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873–1881.
Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890 (I.), 1894 (II.), 1897 (III.);
Czeglédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól. In u.ő: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 129–138. (Eredetileg: Magyar Nyelv 75. [1979] 273–282.)
u.ő: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. u.o. 139–143. (Eredetileg: Magyar Nyelv 77. [1981] 419–423.)
u.ő: Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz. u.o. 144–145. (Eredetileg: Magyar Nyelv 78. [1982] 456–457.)
u.ő: Ibn Hayyán a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009.
Czuczor Gergely-Fogarasi János: A magyar nyelv szótára III. Pest, 1862.
Eckhardt Sándor: Asztrik érsek származása. Magyar Nyelv 43. (1947) 271–274.
Elter István: Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. Magyar nyelv 77. (1981) 413–419.
u.ő: Ibn Hayyán a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009.
Fehértői Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.
Gombocz Zoltán in Adatok a magyar etymologiai szótárhoz. s.v. Árpád. Magyar Nyelv 10. (1914) 282.
u.ő-Melich János: Magyar etymologiai szótár I. Budapest, 1914–1930.
Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966 (I.), 1987 (II–III.), 1998 (IV.).

u.ő: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 76. (1980) 308–317.

u.ő: Honfoglalás és megtelepedés. In Magyarország története I. Előzmények és a magyar történet 1242-ig/1. (fszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal). Budapest, 1984. 577–650.

u.ő: A csatlakozott népek. In u.ő: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 43–79. (eredetileg: Századok 92. [1958] 44–76.=u.ő: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 44–76.)

u.ő: Honfoglaló fejedelmeink és a vezérek. Keletkutatás, 1992/ősz 51–70.

u.ő: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In Honfoglalás és nyelvészet. (A honfoglalásról sok szemmel III.) Budapest, 1996. (szerk. Kovács László, Veszprémy László) 221–234.

Ila Bálint-Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona I. Budapest, 1964.

Jakubovich Emil: Herdechelin, Seyta. Magyar Nyelv 18. (1922) 163–165.

Jankovicsné Tólas Anikó: s.v. -ka/ke. In Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. (Fsz. Zaicz Gábor.) Budapest, 2006.

u.ő: s.v. -l. u.o.

u.ő: s.v. öcs. u.o.

Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904. (repr. Királyszentistván, 1994).

u.ő: Árpád birtokai. In Árpád és az Árpádok. Budapest, 1908. szerk.: Csánki Dezső. 137–145.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etiological szótára I. Budapest, 1988.

u.ő: Korai magyar helységnévtípusok. In Honfoglalás és nyelvészet. (A honfoglalásról sok szemmel III.) Budapest, 1996. (szerk. Kovács László, Veszprémy László) 177. 186.

Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. In Magyarok és románok I. (A Magyar történettudományi Intézet Évkönyve). Budapest, 1943. szerk.: Deér József, Gáldi László. 111–131.

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.

u.ő: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. In u.ő: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 51–76. (Eredetileg: Erthnographia 93. [1982] 463–474.)

u.ő: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.

Ligeti Lajos: Régi török eredetű neveink III. in u.ő: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van II. Budapest, 1979. 442–469. (Eredetileg: Magyar Nyelv 75. [1979] 129–141., 259–273.)

Makk Ferenc: Csaba és Alpár. In Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (szerk. Koszta László) Szeged, 1995. 351–365.

Melich János: Adatok hazánk honfoglaláskori s X-XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. Magyar Nyelv 2. (1906) 50-58., 97–106.

u.ő: Keresztneveinkről. Magyar Nyelv 10. (1914) 249–255.

u.ő: A helynevek egy csoportjáról. Magyar Nyelv 19. (1923) 105–111.

u.ő: Brünn nevéről. Magyar Nyelv 36. (1940) 1-19.

Moravcsik, Gyula: Bevezetés. In Bíborbanszületett Konstan-tín: A birodalom kormányzása. (ed. és ford. Moravcsik Gyula) Budapest, 1950. 15–42.

u.ő: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen (2nd ed.) Berlin, 1958.

Nagy Géza: Árpádkori személyneveink és az Osl nemzetség eredete. Turul 9. (1891) 49–57., 112–130.

Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. (2nd ed.) Budapest, 1991.

Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Budapest, 2002.

Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana I. Magyar Nyelv 17. (1921) 158–163.

u.ő: Fal. Magyar Nyelv 27. (1931) 242–246.

u.ő: Isten és ördög. In u.ő: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975. 282–299.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.

Scheiner, Walther: Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens. Balkan-Archiv 2. (1926)

Sípócz Katalin: s.v. szégyen. In Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. (Fsz. Zaicz Gábor.) Budapest, 2006.

Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Budapest, 1954. (MnyTK 85.)

Szegfű Mária: A névszóképzés. In A magyar nyelv történeti nyelvtana II. Budapest, 1992. (Szerk.: Benkő Loránd.) 268–320.

Szinnyei József: Magyar tájszótár (+Gombocz Zoltán: Pótlékok a Magyar tájszótárhoz). Budapest, 2003. (repr.)

Tamás Ildikó: s.v. ajánl. In Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. (Fsz. Zaicz Gábor.) Budapest, 2006.

u.ő: s.v. becül. u.o.

Tóth Sándor László: X. századi magyar fejedelmek és törzsfők. In Fons, sepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 445–451. (A)

u.ő: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010. (B)

Török Sándor: Mi volt a neve a három kabar törzsnek? Századok 116. (1982) 987–1057.

Uhrman Iván: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 267–366.

Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. Budapest, 1982.

u.ő: Bokhara története. Dunaszerdahely, 1910.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁKMBTF= Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Budapest, 1984. szerk., Moravcsik Gyula. ed. Ritoók Zsigmond, Kapitánffy István.

SRH=Scriptores rerum Hungaricarum I-II. ed. Emericus Szentpétery. Budapest, 1937–1988.

TESZ=A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV. Budapest, 1984–1995. (2nd ed.)

JEGYZETEK

¹ Elter 2009. 5–6.

² Id. a teljesség igénye nélkül: Czeglédy 279–281., 140–143.; Györffy 1984. 609., 625–626., 629.; u.ő 1992. 59–64.; Kristó 1983. 62–72.; Makk 352–358.

³ Elter 2009. 7.

⁴ u.o. 70.

⁵ Elter jelölése szerint L2 (u.o. 69–70.)

⁶ u.o. 80–85.

⁷ u.o.86–89.

⁸ Az L2 szövegrész itt a szerző szándéka szerint bíbor (a nyomda ördögének betudhatóan valójában inkább lila) alapon szerepel. (u.o. 81., 87.)

⁹ u.o. 87.

¹⁰ Kristó 1983. 72.

¹¹ Györffy 1980. 309.

¹² Elter 2009. 91–95. Itt megválaszolja azt az arabisztikai oldalról felvethető problémát is, hogy a *gyula*, azaz 10. századi kiejtéssel még *dzsula*/*dzsila* főnév kezdő fonémáját miért nem *ġim* betűvel írja át az arab szerző. „...a spanyolországi arab szerzők a *d* hangértéket hangtörténeti okokból kétféle grafémával adják vissza, mégpedig *t*-vel vagy *d*-vel. Ezért joggal feltételezhető, hogy a *t.x.x.l.h alak t-je idegen nyelvi d-t ad vissza, s feltéve, hogy az x-szel jelölt két graféma helyes olvasata y, úgy a kérdéses név olvasata csakis Dyila lehet, Dzsilá-t, arab ġim-mel azért nem ír a szerző, mert*

ğ-vel az idegen nyelvi č-t írja át.(u.o. 94. Előzőleg részletesen kifejti a t ilyen használatának hangtörténeti okait és bizonyítékait: u.o. 992–993.)

¹³ Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 40. („... meta tu Bultzu, tu tritu arkhontos kai karkha Turkias.”)

¹⁴ u.o. (to de karkhas estin axióma, hósper kai to gylas <ho> estin meizon tu karkha.)

¹⁵ Anonymus 5. (SRH I. p. 39.): „...VII principales persone, qui Hetumoger vocantur...” ; v.ö. Györffy Id. 11. sz.j.

¹⁶ Elter 2009. 87.

¹⁷ Kónstantinos u.o. (Ekhusi de kephalén prótén ton arkhonta apo tés geneas tu Arpadé kata akoluthian...)

¹⁸ Czeglédy 141.

¹⁹ Elter 2009. 95. „Ehhez azonban a ħ betűt diakritikus ponttal kell kiegészítenünk és ğ-nek kell olvasnunk. Hangtanilag ez az olvasat kifogástalan és összhangban van a č spanyolországi arab átírásáról a fentiekben mondot-takkal.” (Id. 12. sz.j.!); v.ö. még Tóth S.L. A. 449., B. 180., 182. – ő csak kérdőjellel fogadja el, és láthatóan nem hajlandó felvetni sem a gondolatot, hogy fejedelem lehetett volna.

²⁰ Karácsonyi 1904. 17.; Melich 1906. 50.; Kiss Lajos 1988. s.v. *Ecser*.

Az e dolgozat élő változatát képező konferencia-előadás után az általam igen nagyra becsült Madaras László bírálatul megjegyezte, hogy sokkal több ilyen helynévnek kellene előfordulnia már a legkorábbi időpontban, amikor magyar helynevek egyáltalán azonosíthatók – vagyis a 11. században – ahhoz, hogy Czeglédy és követői ezen olvasatát érvényesnek tekinthessük; legalább annyinak, ahány Berény helynevet ismerünk ugyanezen időből.

Mármost tény, hogy Györffy történeti földrajza öt Berény helynevet dolgoz fel (I. 505., II. 228., 487., IV. 231. – s nyilván csak azért nem többet, mert töredékben maradt!), míg Ecserből csupán két egyértelműt (I. 894., II. 360.), s még egy bizonytalan olvasatút (Ecel~Ecsel: IV. 237. – persze talán itt is akadna több, ha a mű befejeződhetett volna.). De ez azért nem nagyságrendi különbség, ráadásul az öt Berény közül a legkorábbi is 1193-ban szerepel először, míg az egyik Ecser legrégibb említése pár évtizeddel mégis korábbi (1138); a másik két (?) Ecser/Ecsel 1204-ből, illetve 1302-ből adatolható először, s ez is átlagosan régebbi időt ad ki, mint a többi Berény első említései (1246, 1274, 1297, 1347.)

Kissé módosul a kép, ha Csánki történelmi földrajzának, s még inkább, ha Török Sándor térképstatistikai vizsgálatának adatait is figyelembe vesszük. Csánki tizenhárom (!) további Berényről tud (Ördög 110.), viszont csak három újabb Ecserről (Csánki I. 27., II. 199., III. 48.). Így Berény összesen már valóban háromszor annyi fordul elő a 15. századig, mint Ecser. Török (1017–1018.) összesen 26 Berény (Beryn, Beren, Berhen, Berenye, sőt, Berhida – eredetileg Berenhida, Id. Ila-Kovacsics s.v. *Berhida*

) helynevet vett fel, s ehhez jön még 7 Berencs (u.o. 1019.) (Ilyen már Csánkinál is volt 5 [v.ö. Ördög 109.]);)

Ugyanakkor azonban 11. századi előfordulása Csánkinál is csak egyik-egynek van mindkét helynévből: történetesen mindkettőnek 1082-ből. (u.o. II. 592., III. 48.) Török (u.o. 989.) hangsúlyozza, hogy nem csak a középkorból igazolható előfordulásokat veszi figyelembe; korábban nem vizsgált esetei között mindenesetre nincs a 12. századnál régiebb. (u.o. 1018.)

Elvileg tehát nem vehetnénk bizonyosra, hogy a Berény helynevek megsokasodása nem későbbi fejlemény-e. Valójában persze magam sem gondolom, hogy így lenne, de ez azért intő jel lehet: a helynevek első datálása igen esetleges, gyakran jóval későbbi, mint hogy a helység valójában nevet kap.

Másfelől nem is világos számomra, miért kellene az Ecser és Berény helyneveknek közel azonos számban előfordulniuk, holott az utóbbi nagy valószínűséggel törzsnévből származik. Gombocz Zoltán és Melich János *Magyar Etymologiai Szótár*uk *Berény* szócikkében még ismeretlen eredetűnek mondták, ám pár évvel később Melich (1940. 18.) már bizonyosra vette, hogy törzsnévről van szó, míg Györffy 1958-ban (1990. 60. 121. sz.j.) még csak gyanította, ám Török Sándor 1982-ben publikált topográfiai-statisztikai vizsgálata nyomán ő is bebizonyítottak tekintette. (u.ö. 1896. 228., 231.). Török (1057–1058.) arra jutott: Berény-Berencs kellett, hogy a három kabar törzsnév egyike legyen; a két névalak együtt olyan statisztikai mérési eredményeket ad, mint a Kónstantinosból ismert magyar törzsnevek, s amelyet a kabar törzsnévként gyanúsítottak közül csak még Őrs, illetve az egyaránt alánokra utaló *Oszlár* és *Varsány együtt*. Kiss Lajos (1988. s.v. *Berencs*) Berencset személynévi eredetűnek mondja, Berényt viszont maga is legalább „törzsnévszerű”-nek (u.o. s.v. *Berény*), bár nyolc évvel később (u.ö. 1996. 179.) még mindig igen óvatosan nyilatkozik e kérdésben.

Ha azonban Berény-Berencs törzsnév, aligha meglepő, hogy hat-hétszer annyi helynév származik belőle, mint a személynévi eredetű Ecserből!

Az összevetés kedvéért megvizsgáltam a 10. századi Árpád-ivadékok nevének helynévkénti előfordulásait (egy pillanatig sem tévesztve szem elől, hogy e helységek, ha azonos nevet viselnek is egy-egy Árpád-fival, ezt nem feltétlenül tőlük kapták, sőt valószínűbben nem – v.ö. Kristó 1980. 357–359.) Így *Tarhos* Györffynél egyáltalán nem fordul elő, Csánki is csak egyetlen egyről tud (II. 128.), az is már a 14. században jelenik meg. *Tevel* Györffynél egy van 1193-ból (II. 409–410.), Csánki ehhez még hármat tesz hozzá (Ördög 817.), s ezek között sincs korábbi. *Üllő* ilyen alakban egy van Györffynél (IV. 562.), az is 14. századi; de ide von két *Elő (Jelő)* alakot is, amelyek legalább 12. századiak. (IV. 382.) Csánki ehhez

még egy Üllőt tesz a 14. századból (I. 488.) és egy Üllőfalvát éppenséggel a 15-ből. (III. 258.) Jutas Györfffynél nem fordul elő, Csánki (III. 236.) kettőről tud, s ezek valamelyikéről már 1082-ből van adat. Tas kettő szerepel Györfffynél (III. 141., IV. 560.), még további kettő Csánkinál (I. 527., III. 353.) Közülük a legkorábbi is a 13. század utolsó negyedéből. Zolta megint csak nincs Györfffynél, csupán egyetlen Zoltán (II. 204.), amelyet Györfffy maga sem Árpád fiával, hanem a 14. századi krónikakompozícióból (66.) ismert „Erdélyi” Zoltánnal hoz kapcsolatba; Csánki is csak egyetlen Zoltát ismer, azt is a 15 század elejéről. (ld. Ördög 945.) Taksony csak ugyanaz a kettő szerepel mindkettejükénél (Györfffy III. 141., IV. 558.; Csánki I. 35., 72.), a korábbi is 1270-ből van egyértelműen adatolva, bár kétségtelen, hogy a 14. századi krónikakompozíció (86.) szerint már Levente temetésekor, azaz az 1040-es évek végén is létezett. Szerénd egy fordul elő Györfffynél (I. 235.), további három Csánkinál (I. 748., II. 107.), de a legkorábbi is 1308-ból való. Végül Koppány vagy Koppán Györfffynél kettő található, (de mindkettő a 13. sz. utolsó negyedéből – I. 329., II. 139.) Csánki hoz még további hatot (I. Ördög 460-461.), ezek közül a legrégebbi 1086-ból való (III. 239.), az utána következő 1138-ból (III. 436.) – aztán nincs több, amely régebbi lenne a 13. századnál, inkább későbbiek.

Összesen tehát találunk egyetlen Tarhost, négy Tevelt, öt Üllőt, két Jutast, négy Tas-t, egy Zoltát, két Taksonyt, négy Szeréndet és nyolc Koppányt; mindezek közül okleveles adat szerint egy Jutas és egy Koppány mutatható ki a 11. századból, s még egy Taksony, ha a krónikának lehetünk. Ezzel összevetve az Ecser név hat előfordulása, amelyből van egy 11. századi, semmivel nem mutat rosszabb átlagot, inkább jó néhányuknál jobbat. Ha tehát amazok előfordultak a fejedelmi dinasztiában, Ecserről miért ne lehetne ezt elképzelni? (Vizsgálatomból szándékosan kihagytam a Tormás és Fajsz helyneveket, amelyek megfeleltetése 10. századi Árpád-házi nevekkal erősen kétséges – ld. 52. sz.j!)

²¹ Czeglédy u.o.

²² Karácsonyi 1904. 17.

²³ Melich 1906. 50.; v.ö. u.ő 1914. 251.

²⁴ ld. már u.ő 1923. 109.: itt már a „*régi magyar személynevekből*” való helynevek között említi Ecsert. (Kiemelés tőlem.)

²⁵ Gombocz-Melich s.v. *Ecser*

²⁶ u.o.

²⁷ u.o.

²⁸ ld. TESz s.v. *öcs*; Jankovicsné Tóth Anikó s.v. *öcs*

²⁹ Eckhardt 273.

³⁰ Kiss s.v. *Ecser*

³¹ Szabó 21.

³² Czeglédy 141.

³³ Kónstantinos 40. (*Isteon, hoti ho Arpadés, ho megas Turkias arkhón, epoiésen tessaras hyios: próton ton Tarkatzun, seuteron ton lelekh, triton ton lutotzan, tetarton ton Zaltan. Isteon, hoti ho prótos hyios tu Arpadé, ho Tarkatzus epoiésen hyion tion Tebelé, ho de deuteron hyios, ho lelekh epoiésen ton hyion ton Ezelekh, ho de tritos hyios, ho lutotzas epoiésen hyion ton Phalitzin, ton nyni arkhonta, ho de tetartos hyios, <ho> Zaltas epoiésen hyion ton Taxin...Isteon, hoti eteleutésen ho Tebelés, kai estin ho hyios autu ho Termatzus...*) (ÁKMBTF p. 49.)

³⁴ u.o. (p. 47., 49.) (...*ton Liuntika, ton hyion tu Arpadé...*; *Isteon, hoti pantes <ho> hyioi tu Arpadé eteleutésan, hoi de engonoi autu, ho te Phalés kai ho Tasés kai ho exadelphos autón, ho Taxis, zósin.*)

³⁵ Kristó 1983. 71.

³⁶ Id. Legenda S. Gerhardi episcopi II. 8. (SRH II. p. 489.): „...*Acthum... Habebat autem septem uxores...*”

³⁷ Kristó u.o. Annál is inkább, mivel ő még a szöveg korábbi, hibás olvasatából kiindulva Ecserről nem tud, hanem egy *Šānā* nevű „első fejedelmet” feltételez.

³⁸ Kónstantinos u.o.: „...*ho Termatzus... philos...*”

³⁹ v.ö. Uhrman 335. (411. sz.j.)

⁴⁰ A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Milleniumi Bizottságának anyagi támogatásával és programja keretében végzett közös kutatómunkánk során. Id. Uhrman 335. 412. sz.j.

⁴¹ Igen önkritikusan kell elismernünk, hogy a *!h.r* alak alternatív olvasataként akkor általunk (Uhrman 335.) javasolt héber *haszár=„a fejedelem”* ötlet szerű és végiggondolatlan felvetés volt. Az, hogy a *sin/šin* betű e héber főnévben értelemszerűen **nem** -š-nek olvasandó, holott a *ḥ* betűből diakritikus jel odaértésével kihozható *ḡ*-hez (Id. Elter 2009. 95.) csupán annak lehetne – még úgy is igen vitatható – köze, hagyján: ezt még magyarázhatnánk a héber szó félreolvasásával az arab szerző vagy informátora részéről. Ám éppen ezek a szó eleji *hét*, amelynek névelői funkciója egyértelmű, nyilván nem cserélték volna *alefra*.

⁴² Vámbéry 136.

⁴³ Nagy G. 121.

⁴⁴ Németh 278.

⁴⁵ Gombocz-Melich s.v. *Ezelekh*

⁴⁶ Gyóni 48–49.

⁴⁷ Moravcsik 1958. 121. s.v. *Ezelekh*

⁴⁸ Főként, miután Németh (u.o. 278–279.) egy másik korai Árpád-házi nevet – Jutas (lutotzas) megnevezését – is ugyanebben a jelentésben fejt meg, csak éppen nem uraliból, hanem köztörökből, a két nevet így mintegy egymás tükörfordításaként értékelve. Pais Dezső (1931. 242–243.) pedig ennek nyomán alakította ki azt az elméletét, hogy a 10. századi Árpád-leszármazottak között kifejezetten szokás volt az étkezéssel kap-

csolatos nevek adása: ennek jegyében magyarázta Fajszt (?) nevét is a *fal* igéből, Üllőét pedig egy „*ehető*” jelentésű török igenévből.

⁴⁹ Ligeti 458–459. E fenntartások azonban nagyobb részt a Jutas, s nem az Ezelek név eredeztetésével kapcsolatosak. Szóvá teszi többek között, hogy a feltételezett török szót személynévként egyetlen török nyelvben sem lehet kimutatni, s ezért úgy véli, hogy a magyar nyelvű Ezelek lehetett az eredetibb, Jutas ennek a tükörfordítása, nem pedig fordítva, ahogyan Németh gondolta. Fontosabb ellenvetése, hogy a török szó nem annyira „*inyenc*”-nek, mint inkább „*falánk*”-nak fordítható, s így inkább gúnynév-számba megy, semmint egy fejedelmi család megbecsült tagjának neve lehetne; s így már a tételezett „Ézelő” alaknak sem olyan pontos megfelelője. Mindebből azonban csupán annyit von le: „*Lehet, hogy ennek a problémának is megvan a kulcsa; meg kell keresni, s hiba volna felette könnyedén napirendre térni.*”

⁵⁰ Pauler 47., 74., 163–164. (80. sz.j.), 172. (113.sz.j.), 173. (114. sz.j.)

⁵¹ Karácsonyi 1908. 139–141.

⁵² Az ilyenek összefoglalását ld. Uhrman 281–282. (108. sz.j.)

⁵³ Karácsonyi 1908. 141.

⁵⁴ Gombocz-Melich s.v. *Ecsellő*

⁵⁵ Györffy 1987. 140.

⁵⁶ Gombocz-Melich u.o.

⁵⁷ Scheiner 46.

⁵⁸ Kiss Lajos s.v. *Ecsellő*

⁵⁹ Kniezsa 253. (Annyi különbséggel, hogy ő nem a nőnemű *die*, hanem egy semlegesnemű *dat* [→*das*] névelőre gondol.)

⁶⁰ Gombocz-Melich u.o.

⁶¹ Kniezsa u.o.

⁶² Kiss Lajos u.o.

⁶³ Karácsonyi 1908. 140.

⁶⁴ u.o.

⁶⁵ Czeglédy 137.

⁶⁶ Moravcsik 1950. 15–24., 28–31., 35.

⁶⁷ Scheiner 46.

⁶⁸ u.o.

⁶⁹ Szinnyei s.v. *ecsel*

⁷⁰ TESz s.v. *ecsel*

⁷¹ u.o.

⁷² Szinnyeit megelőzően Czuczor-Fogarasinál szerepel ugyan s.v. *ecsel* főnév három jelentésben (*kendert, lent, gyapjút gerebennel tisztít; hajat kefél, fésül; nővel közösül*) valamint s.v. *ecselő* főnév „hajkefe”, illetve „a nyúzott bőr belsejének tisztítására szolgáló hosszúkás, kicsit görbe vaseszköz” jelentésben; adatok azonban itt nem szerepelnek.

⁷³ Jakubovich 164. (Gombocz és Melich e cikke mint Melegdi János művére hivatkoznak: e tévedés oka az, hogy a *Magyar Nyelv* „Kisebb közlemények” rovatában közvetlenül Jakubovich e munkája után következett Melegdi *Népnevek* c. cikke.)

⁷⁴ v.ö. *ajánl—ajáll* (Budenz 780. [723. p.]); TESz s.v. *ajánl*; u.o. s.v. *szégyell*; Sipőcz

⁷⁵ Jankovicsné Tóth Anikó s.v.-l

⁷⁶ u.o.

⁷⁷ Tamás Ildikó s.v. *becsül*

⁷⁸ ld. 74. sz.j.!

⁷⁹ Szegfű Mária 303.

⁸⁰ Pais 1975. 285. „*Különben az isten és a nőtény szókban a -t kicsinyítő -n~ny kicsinyítő követi...*”

⁸¹ Fehértói s.v. Echelleus, Echileus, Echilleus, Eheleus, Ehelleus, Ecleus.

⁸² u.o.

⁸³ ld. Uhrman 299–300. 198. sz.j.

⁸⁴ Arpa-khan (1335–1336) volt az utolsó Ilkhánida fejedelem, aki ténylegesen uralkodott; ám elődeitől, Hülegü leszármazottaitól eltérően Toluj-otcsigin Ariq Böke nevű fiától származott. Vazallusai fellázadtak ellene, s így indult meg az Ilkhánida birodalom szétdarabolódása. (Vámbéry 2010. 199–200.; v.ö. Sárközy Miklós X. sz. szerkesztői jegyzetét u.o. 208.) A nevet már Vámbéry (u.o.) *Arpa khán* alakban, tehát külön írta, jelezve ezzel, hogy a „khán”-t méltóságnévnek tekinti, s csupán az *Árpá*-t személynévnek; Sárközy (u.o.) ugyanígy járt el, csupán a *kán* szót használta modernebb helyesírással. Így értelmezte Gombocz (1914) is, noha ő – miután Vámbéry művének német nyelvű változatát használta – a köztöjeles *Arpa-khan* alaknál maradt: a névből arra következtetett, hogy a török népek között *Arpa* személynévként is ismert volt, s Árpád esetében a magyarok már e személynévet vették át, a fejedelem neve így nem az *árpa* köznévi jelentéséből származik. Pais (1921. 159.) is valószínűnek minősítette ugyanezt; Németh (276. v.ö. u.o. 334. sz.j.) ellenben – noha ő igenis a köznévből származtatja fejedelmünk nevét – szintén utal az „*il-kán*” nevére, mint párhuzamra, ám ő *Arpa-xant* egészében névnek fogta fel. (Ezt követtem magam is – Uhrman 2003. 300. 198. sz.j.) Persze még e kiemelkedő tudósok szakmai tekintélye is csak nehezen segíthet áthidalni a 9–10. század fordulóján Magyarországon és a 14-ben Iránban használt nevek közötti tér- és időbeli távolságot. Ám maga a tény, hogy török nyelvi környezetben felbukkan ilyen személynév, legalább a feltételezést megengedi, hogy Árpád kicsinyítőképzős (tehát becézett) neve mögött is valóban *Arpa*, esetleg *Arpa-khan* személynév áll. (Megjegyezhető, hogy noha Vámbéry pontosan tisztázza *Arpa-khan* kilétét, Gombocz – őrá hivatkozva – csak annyit említ róla, hogy „*Bokhara történetében*” szerepel; ami igaz, ha a könyv címére érti, ám e szükséztől utalás

már itt azt a félreértést keltheti, hogy Arpa-khan a bokharai történelem szereplője lehetne. Pedig ehhez semmi köze, hiszen Vámbéry sem azért említette meg vazallusainak lázadását, mintha az bármilyen közvetlen módon Bokharához kapcsolható lett volna, hanem csupán párhuzamként. Pais [u.o.] ugyanilyen kétértelműen fogalmaz, de ő még csak nem is hivatkozik Vámbéryre, s így utalása még inkább félreérthető. Ennek nyomán fogalmaztam magam is úgy (Uhrman 2003. 300. 198. sz.j.), hogy a nevet Bokhará**ból** ismernénk. [*Mea maxima culpa!*])

85 Anonymus 6. (SRH I. p. 41.): „...Cundu pater Curzan...”; u.ő 46. (u.o. p. 95.): „...Cundunec patri Curzan...”

86 Kristó 1993. 82-86.

87 Baják 4-5.

88 Kézai (II.) 31. (SRH I. p. 166.): „...Cund... huius filii Cusid et Cupian sunt vocati.”; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 28. (SRH I. p. 288.): „... miserunt nuncium nomine Kusid filium Kund...”

89 Jóannés Skylitzés: Synopsis historiôn. (...Bulosudés ho tutôn arkhégos...) (ÁKMTBF p. 85.)

90 Jankovicsné Tólas Anikó s.v. -ka/ke

91 Kézai (II.) 33. (SRH I. p. 167.): *Werbulchu*

92 Kónstantinos 40.

REZÜMÉ

Megítélésünik szerint a magyarok hét vezetőjének névsora, amelyet Ibn Hayyán beszámolójában találhatunk a magyarság 942 évi hispániai kalandozásáról, semmi körülmények között nem lehet az aktuális kaland vezetőinek felsorolása, hanem azon időszak hét magyar törzsfőjének listája. Így az *!h.r.* név, amelyet már Czeglédy Károly, s Elter István legutóbb is *Ecsemek* olvasott ki, az akkori Árpád-házi fejedelem neve kell, hogy legyen. A név Magyarország néhány pontján helynévként maradt fent. De a családfán, amelyet Bíborbanszületett Kónstantinos munkája őrzött meg, nem találkozzunk ilyen névvel. Ismerjük viszont e családfáról az *Ezelekh* névalakot, amely talán az erdélyi *Ecsellő* helynévben őrződött meg.

E dolgozat azt igyekszik igazolni, hogy az *Ecser* és *Ecsellő* helynevek közös etimológiára mennek vissza: az *öcs/ecs*=„*fiatalabb testvér*” többől származnak, s alapalakjuk egy **Ecsenlő*=„*aki fiatalabb testvérekjének tart*” (valakit) melléknévi igenév. Így mindkét helynév ugyanazon (eredetileg személy-)név variánsa, s ez az, amelyet Kónstantinosnál *Ezelekh*, Ibn Hayyánnál *!h.r.* alakban találunk meg.

RESUME

In our opinion the register of the seven heads of Hungarians found in the account of Ibn Hayyan about the adventures of Hungarians in Spain in 942 can be the roll of the leaders of the actual adventures in no way, but it is the register of the Seven Hungarian Chieftains that epoch. So the name *!h.r.* read *Ecser* by Károly Czeglédy and recently István Elter must be the name of the prince of the Árpád-dynasty of that time. This name is known as a place-name on some points of the historical Hungary. But we can't find such a name on the family tree found in the work of the Emperor of Byzantium, Constantine Porphyrogenite. On the other hand we know the name *Ezelekh* on that family tree, surviving conceivably in the place-name *Ecsellő* in Transsylvania.

This paper tries to verify, that the place-names *Ecser* and *Ecsellő* go to a common etymology back: they are derived from the root *öcs/ecs*=*younger brother* (or *sister* originally), and their base form was a participle **Ecsenlő*=*„who considers sy his little younger brother or sister.”* So both these place-names are variations of the same (originally personal) name, and this personal name is what we can find in Ibn Hayyan's work as *!h.r.* , and in Constantine's as *Ezelekh*.

II. KELETI UTAKON

Lacza Tihamér

Egy „szabadúszó”
az arab középkorból

Abú l-Haszan Alí ibn al-Huszajn
al-Maszúdí

1.

A magyar közönség viszonylag keveset tud arról, hogy a kommunista Csehszlovákiában is voltak olyan szellemi vállalkozások, amelyekre joggal illene a jellemzés, hogy korrektek voltak, túlléptek a marxista szemléleten. Különösen néhány patinás prágai és brünni kiadó kell gondolni, amelyek széles látókörű, művelt szerkesztői az 1968-as Prágai Tavaszt követő neosztálinista restauráció időszakában is megtalálták a módját, hogy olyan könyveket, könyvsorozatokat jelentessenek meg, amelyek végtermékben – sportnyelven szólva – a surranó pályán jutottak el az érdeklődő olvasókhoz. Ezeknek a kiadóknak az egyike az 1925-ben alapított, majd a 1953-ban újraindított prágai Odeon volt, amely elsősorban a világirodalom legjobb alkotásait adta közre cseh nyelven, de volt egy sorozata, amelyet talán „A múlt élő művei”-nek fordíthatnánk, és ennek 94. darabjaként látott napvilágot 1983-ban al-Maszúdi *Murúdzs adz-dzahab va maádin al-dzsaváhir* című munkája, amelyet a magyar szakirodalomban *Az aranymezők és drágakőbányák* címmel említenek. A cseh megnevezésben¹ az „aranymosóhelyek” kifejezés áll, és a fordító,

Ivan Hrbek (1923–1993) – aki a cseh orientalisztika egyik jeles képviselője volt és a nevéhez fűződik a *Korán* cseh fordítása is – a műhöz írt élettrajzi bevezetőjében ezzel kapcsolatosan szükségesnek tartja megjegyezni a következőket: „Az európai orientalisztikában hosszú ideig a helytelen *Aranymezők* fordítás volt használatban, mivel a *murúdzs* szó elsődleges jelentése *mezők, legelők*. Így az eddigi egyetlen francia kritikai kiadás is, amelyet 1861–1877 között C. Barbier de Meynard és Pavet de Courteille adott közre Párizsban ezt a címet viseli: *Les Prairies d'or*, akárcsak Sprenger befejezetlen, csak az 1. részt tartalmazó 1841-es angol fordításának címe is *Meadows of gold*. De már 1844-ben² J. G. Gildemeister felhívta a figyelmet, hogy a *murúdzs* kifejezés itt *aranymosóhelyet* jelent, mert a cím második részével állítható párhuzamba – *drágakőbányák*. Ennek ellenére ma is – nyilván a francia kiadás hatására – gyakran találkozunk az *Aranymezők* címmel, még az arabisztikai szakirodalomban is.”

Nem az én tisztem eldönteni a kérdést, már csak azért sem, miután maga Hrbek is úgy látja, hogy al-Maszúdi címválasztása jelképes, mindenekelőtt azt kívánta sugallni vele, hogy milyen gazdag ismeret- és tényanyagot kínál az olvasónak. Ezt örömmel elismerjük, annak ellenére, hogy a cseh kiadás a teljes műnek csak a kétharmadát tartalmazza, mivel „a mai olvasónak nem mindegyik fejezete egyformán értékes és érdekes” – véli a fordító, aki helyenként lerövidítette az eredeti szöveget, elhagyott olyan részeket, amelyekben túltengenek a személynevek, de még a hiányzó fejezetek esetében is legalább rövid tartalomismertetéssel szolgál. Mivel tudomásom szerint al-Maszúdi szóban forgó munkájából magyarul csak szemelvények láttak napvilágot és azok is jobbra a magyar honfoglalás körüli időszak magyarságára vonatkoznak (bár ez sem mindig egyértelmű), úgy vélem nem lesz teljesen fölösleges, ha az általam ismert cseh fordítás alapján megkísérlem részletesebben is bemutatni ezt a mindenképpen érdekes és sajátos művet.

2.

Ahogy az akkori idők szereplőinek többségéről nem tudni sem a születésük, sem a haláluk pontos időpontját, al-Maszúdi esetében is csak következtethetünk erre. Ráadásul a korabeli

összefoglalások is igen szükségesek vele kapcsolatosan, ami egybek mellett valószínűleg azzal magyarázható, hogy – mint Hrbek megjegyzi – „sohasem töltött be jelentős állami, udvari vagy egyházi hivatalt, nem vett részt tudományos véleménycserében vagy hitvitában, és költőként, irodalmárként sem tűnt ki”. Emellett még félrevezető adatok is szerepelnek az egyik korabeli „névjegyzékben” (*Al-Fihriszt*), amelynek szerzője, Ibn an-Nadím (meghalt: 995-ben) kortársa volt al-Maszúdinak. Ő ui. azt állítja hősünkről, hogy Észak-Afrikából érkezett a keleti iszlám világba, noha éppen ezekről a térségekről – könyve tanúsága szerint – jobbra csak közvetett információi voltak.

Ma már egyértelműen állítható, hogy al-Maszúdi valamikor 890–900 között (talán 893 körül) Bagdadban született, és műveiben is Irakot emlegette hazájaként. Feltehetően jó módú családból származott (az ősök az egyik síita központnak számító Kúfa városában éltek), emiatt nem volt semmilyen pénzkereső foglalkozása, viszont megengedhette magának azt is, hogy már fiatal korától kezdve hosszabb utazásokat tegyen. Ezt megelőzően Bagdadban folytatott vallási, történelmi és irodalmi tanulmányokat és személyesen ismert jó néhány kiváló tudóst is (pl. a nyelvész Muhammad ibn Durajd vagy a vallásjogász, történész Muhammad ibn Dzsarír at-Tabari). Ez a tehetséges családok gyermekei esetében szinte természetes volt, az már kevésbé, hogy a karrierépítés helyett inkább – afféle kedvtelésből – utazgassanak. Al-Maszúdi első nagyobb kiruccanására 915-ben vállalkozott, akkor Iránon át eljutott Indiába, ahol közel két esztendőig időzött. Felkereste a nyugati parton fekvő kikötőket, és valószínűleg Srí Lanka szigetén is megfordult, sőt a műveiben található célzásokból arra következtethetünk, hogy távolabbi vidékekre is eljutott (pl. a maláj vizeken hajózva talán a dél-kínai partokig is). Az viszont határozottan állítható, hogy a kelet-afrikai partvidéket jól ismerte és megfordult Zanzibár vagy Pemba szigetén is. Innen hajózott haza Omán érintésével. A következő, lényegesen hosszabb ideig tartó utazásra 918–926 között került sor, de jóval kisebb területet járt be: a Kaszpi-tenger déli partvidékét és a transz-kaukázusi térségeket, ahol elsősorban az ottani népekről gyűjtött adatokat és földrajzi megfigyeléseket végzett. Saját elmondása szerint 926-tól felváltva Palesztinában és Baszrában

élt, de további részleteket nem közölt erről, és az sem tisztázott, hogy életének utolsó 13 esztendejét (943–956) miért kellett, úgymond, emigrációban, Irakon kívül töltenie, részben Szíriában és főleg Egyiptomban, ahol (pontosabban: Fuszátban, amely ma Kairó része) 956 szeptemberében elhunyt. Egyiptomban írta műveinek legnagyobb részét is, de hogy miért érezte fontosnak lejegyezni mindazt, amit olvasott, látott és megtapasztalt, nehezen megválaszolható. Hrbek számára is rejtély, hogy vajon miből tartotta el magát. Talán kereskedő, talán követ volt, de lehetett akár kém is, ami abban az időben sem volt szokatlan, hiszen megbízható információk nélkül sem kereskedni, sem sikeres hadjáratokat vezetni nem lehetett. De sok jel utal rá, hogy al-Maszúdi – mai szóhasználatlaltal élve – afféle turista vagy szabadúszó volt, aki pusztán a kedvtelésének hódolva járt-kelt a világban. Bizonyára sok mindent lejegyzett közben és később ennek alapján írta meg műveinek földrajzi, etnográfiai és történelmi fejezeteit. Persze már akkor sem volt ismeretlen az átvétel vagy a kompiláció „módszere”, és al-Maszúdi is alkalmazta lép-tén-nyomon. Gyakran olyan történeteket is beépített a munkájába, amelyeket valahol olvasott és mivel érdekesnek találta, más népre, személyre vonatkoztatva ismét közreadta őket.

3.

Műveinek számát nem tudjuk pontosan, mivel csak két könyve maradt fenn. A már említett *Aranyezők...* mellett az *A figyelmeztetés és ellenőrzés könyve (Kitáb at-tanbîh va l-isráf)*, amelyet nem sokkal a halála előtt fejezett be és egyfajta összegzése al-Maszúdi történelmi-földrajzi jellegű könyveinek, de egyszerűen az azokban található pontatlanságok helyreigazítását, egyes hiányos részek kiegészítését és a korábban tárgyalt témák tömör összefoglalását is tartalmazza. Mint Ivan Hrbek írja: „Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy általános tárgymutatóról van szó, amelyet pótlásokkal és hibajegyzékkel egészítettek ki”. Terjedelmét tekintve alig fele az *Aranyezők*-nek, „stílusa száraz, tömör, sokszor nehézkes”, sőt helyenként homályos is. Ugyanakkor al-Maszúdi ebben a könyvében megbízhatóbb adatokra támaszkodott, nem írt le kétes eredetű híreket és történeteket, ennek köszönhetően forrásértéke jóval meghaladja a másikat.

Arra a kérdésre, hogy al-Maszúdi a két ismert munkája mellett mit alkotott még, ő maga adja meg a választ. Fennmaradt könyveinek bevezetőjében felsorolja legfontosabb műveit, emellett egyik-másik fejezetben utal korábbi írásaira. Ivan Hrbek a következő listát állította össze:

- 1) Az események sodrásában letűnt korok, régi népek, kihalt nemzetségek és elpusztult királyságok krónikája (*Ahbár az-zamán va man abádahu min al-uman al-mádija va l-adzsja al-hálja wa l-mamálik ad-dáthira*),
- 2) Középső történelemtan (Al-kitáb al-auszat),
- 3) Aranymező és drágakőbányák, ajándékként előkelő uralkodóknak és tudós embereknek (*Murúdzs adz-dzahab va maádin al-dzsaváhir fi tuhaf al-asráf min al-mulúk va ahl ad-darját*),
- 4) Az ismeretek különböző ágazatainak könyve arról, mi minden esett meg az elmúlt korokban (*Kitáb funún al-ma'árif va má dzsará fi d-duhúr asz-szaválif*),
- 5) A tudományok és az elmúlt századokban történtek kincses ládája (*Dzahá'ir al-'ulúm va má kána fi szálif ad-duhúr*),
- 6) Emlékeztető az előző korszakokban történt eseményekre (*Al-istidzkár limá dzsará fi száli fal-a'szár*),
- 7) Gyöngy nyakék a királyság és a hadseregek irányításáról (*Nazm al-dzsaváhir fi tadbír al mamálik va l'-aszákir*),
- 8) A figyelmeztetés és ellenőrzés könyve (*Kitáb at-tanbih va l-isráf*),
- 9) Rendszerezett jelzések az igazságos törvények alapjairól (*Nazm al-a'lám fi uszúl al-ahkám*),
- 10) Rendszerbe foglalt feltételezések a vallás alapjairól (*Nazm al-adilla fi uszúl al-milla*),
- 11) Kérdések és okok könyve a szektákról és a vallásokról (*Kitáb al-maszá'il va l-'ilal fi l-madzahib va l-milal*),
- 12) A vallás és a világegyetem titkainak kincses ládája (*Hazá'in ad-dín va szirr al-'álamín*),
- 13) Értekezések a vallások alapjairól (*Al-makálát fi uszúl ad-dijánát*),
- 14) Az élet titkának a könyve (*Kitáb szirr al-haját*),
- 15) Áttekintő értekezés az imámok nevééről (*Riszálat al-baján fi aszmá' al-a'imma*),
- 16) Maszúdi beszámolója (*Al-ahbár al-Masz'údiját*),

- 17) Társalgások gyűjteménye (*Vaszl al-madzsálisz*),
18) A dinasztiai ingatag voltáról és a nézetek és szekták változásairól (*Takallub ad-duval va taghajjur al-ará' va l-milal*),
19) Világos magyarázat a vallás alapjairól (*Al-ibána fi uszúl ad-dijána*),
20) Könyv a nem arab lovagok haláláról (*Kitáb makátíl al-furszán al-'adzsam*),
21) Öszinte tanácsadó az imamátság kérdéseiben (*Kitáb asz-szafvat fi l-imáma*),
22) Tűnődések könyve az imamátságról (*Kitáb al-isztibszár fi l-imáma*),
23) A problémák és a tapasztalatok könyve (*Kitáb al-kadája vat-tadzsarib*).

Más szerzők még további műveiről is tudnak, ugyanakkor akadnak, akik kételkednek abban, hogy al-Maszúdi ennyi könyvet írt volna. Elsősorban azzal érvelnek, hogy túlságosan sok kötet fellelhetősége ismeretlen, ráadásul az is kérdéses, hogy ennyi művet meg lehetett-e írni az alatt a tíz év alatt, ami al-Maszúdinak az alkotó munkára megadatott. Pedig ő maga még azt is közli különböző helyeken, hogy pl. az elsőként említett *Korok krónikája* 30 kötetből, a *Középső történelemkönyv* 20 kötetből állt, és mindkettő részletes világtörténetet nyújtott, a bevezetőben kozmológiai és földrajzi összefoglalással. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a könyvnyomtatás felfedezése előtt a művek sokszorosítása csak fárasztó és sok hibával járó másolás útján volt lehetséges, emiatt al-Maszúdi terjedelmes munkái csak szűk körben forogtak, és ezek a kéziratok nagy valószínűséggel el is veszhettek. Nem kizárt, hogy al-Maszúdi gyakorlati megfontolásból döntött úgy, hogy egyfajta kompendiumot állít össze ezekből a munkákból és így keletkezett 944–945-ben az *Aranymezők* első változata, amelynek bizonyos fejezeteit a későbbiekben még tovább bővítette, ezért a kalifátus története a 947. esztendővel zárul.

Számos utalásból arra következtethetünk, hogy ezt a művét a kortársak kedvezően fogadták, és a nagy érdeklődésnek köszönhetően rövid idő alatt viszonylag sok másolat készült belőle. Ennek azonban megvolt a hátulütője is, miután a gyors munka miatt rengeteg hiba csúszott a szövegbe, sőt gyakran bi-

zonyos részek ki is maradtak, ezért al-Maszúdi úgy döntött, hogy egy bővített és javított változatot állít össze. Ennek a terjedelme azonban duplája lett az eredeti könyvnek és a másolása is körülményesebb volt, a kapkodás „eredménye” pedig ismét csak hibák garmadája lett. Ha létezett is néhány példánya ennek a bővített változatnak, ezek mára nyomtalanul elvesztek.

4.

Vegyük most már szemügyre a szóban forgó munkát, amelynek műfaját nehéz lenne röviden jellemezni, hiszen egyszerre krónika, útleírás, érdekességek és korabeli ismeretek tárháza, és persze kronológia is, amely kétségtelenül hasznos eligazítást nyújt az utókornak. A bevezető részben al-Maszúdi „a könyv céljairól” ír, de először összegzi, hogy mivel is foglalkozott a *Korok krónikája*³ című munkájának bevezetőjében⁴. Ugyanakkor ismerteti a könyvben olvasható további fejezetek tartalmát is, amelyek híven a címhez az egykori uralkodók viselt dolgairól, az elfelejtett népekről, letűnt korokról, a különböző népekről és mindenféle nemzetiségekről, törzsek és vallások szerinti megoszlásukról szólnak. Emellett leírja ősi bölcs mondásait, filozófusai nézeteit, az uralkodóikról és előkelő férfijaikról szóló beszámolókat, ahogy ezeket az idők során feljegyezték. Majd rátér a következő munkára, a *Középső történelemkönyvre*, amely az ókori és a koraközépkori európai annaleseket idézi, hiszen időrendben, évről évre sorolja fel a történelmi eseményeket, „a világ kezdetétől addig a pillanatig, amikor befejeződött az említett hatalmas szöveg, amelynek a *Középső történelemkönyv* a kiegészítése”.

Al-Maszúdi mentegeti is magát, mondván, hogy emlékezete már gyengül és ereje is fogytán van, hiszen a sok utazás a tengereken és a szárazföldön eléggé elfárasztotta. Fel is sorolja, hol merre járt: „A vágytól hajtva, hogy megismerjem a különböző népek figyelemre méltó látnivalóit és saját szememmel megtekintsem az egyes földi öveket, beutaztam a szindek⁵, a zandzsák⁶, a szanfák⁷, a kínaiak országát és Zabadszot⁸, miközben váltokozva keleten és nyugaton felkerestem Khorasszán és Középső Örményország, Azerbaidzsán, Arrán⁹ és Bailakán¹⁰ legtávolabbi

vidékeit, bejártam Iránt és Szíriát, úgy utaztam az országokban, ahogy a Nap vándorol az égen”.

Az utazó szomorúan állapítja meg, hogy az egykori szellemi ragyogás és tudás világítótornya már kialudt, az ismeretek megfakultak és az emberek már képtelenek a maguk valóságában ezeket megérteni. „Mindenütt csak hiú, beképzelt és közönyös embereket, tökéletlen iparosokat látsz – állapítja meg –, akik beérik felszínes nézetekkel és vakoknak mutatkoznak a nyilvánvaló igazsággal szemben. Ezért írtam könyveket a különböző szektékről és a sokféle vallásról”. Itt felsorolja az idevágó munkákat, amelyeket korábban már ismertettünk. Al-Maszúdi nemcsak a korábban élt és alkotott tudósok nyomdokaiba kívánt lépni, hanem szóban forgó könyveivel önmagának is „tartós és jól elrendezett emlékművet” kívánt állítani.

Ezt követően felsorolja azoknak a szerzőknek a legjavát, akik a régebbi és az újabb korok történelméről írtak, és akiket nyilván olvasott és helyenként kijavított. A lista több mint 40 nevet tartalmaz, némelyeknél feltünteteti munkájuk címét is. A legfontosabb műveket részletesebben is taglalja, elejtve egy-két jó szót róluk, és a szerzőikről szólva nem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel sem. Persze akadnak, akiket azért bírál, mert olyasmiről is írtak, amihez nem értettek vagy nem a bevált módszerrel próbálkoztak, amikor az eseményeket ismertették¹¹. A bevezető rész zárásaként egyrészt elégedetten nyugtázza, hogy semmi lényegesről nem feledkezett meg, és könyvében csupa olyan fontos dolgot ír le, amelynek ismerete minden művelt embertől elvárható. Másrészt megfenyegeti azokat, akik meg akarnák változtatni, hamisítani, vagy éppen ki akarnák sajátítani a munkáját. Sújtsa őket az isten haragja és minél hamarabb bűnhődjenek meg ezért.

A könyv második fejezete áttekintést nyújt a munka tagolásáról. Al-Maszúdi felsorolja mind a 132 fejezet címét, amire nyilván azért volt szükség, hogy az esetleg be nem kötött részek ne keveredjenek össze, illetve, hogy a másoló vagy az olvasó megbizonyosodhasson róla, hogy a teljes szöveget tartja a kezében. A harmadik fejezet a világ teremtésével foglalkozik és már az első mondatában leszögezi, hogy az Isten minta nélkül és a semmiből teremtette a dolgokat. Mint megjegyzi: „Ibn al-‘Abbász és mások hagyománya szerint az első teremtett dolog a víz volt,

amelyen az isteni trón állt. Amikor az Isten elhatározta, hogy alkotni fog, megparancsolta a párának, hogy lépjen ki a vízből és így keletkezett az ég. Majd kiszárította a vizet és ebből egyetlen szárazföldet alkotott, amelyet később hét részre osztott, mégpedig két nap alatt: vasárnap és hétfőn. Az isten a Földet egy hal hátán teremtette, a hal és a víz egy kötömbön volt, a kötömb egy angyal hátán, az angyal egy sziklán és a szikla a szél hátán.” A továbbiakban – több fejezeten át – lényegében a Biblia leírását követi, de következetesen a Koránra hivatkozik.

A 6. fejezet a Jézus halála és Mohamed színrelépése közötti „Szünet” időszakát (*Fitra*) taglalja, különös tekintettel arra a kérdésfelvetésre, hogy voltak-e ebben az időszakban próféták. Olvashatunk itt Hanzala ibn Szafvánról, a Napot megközelítő és „szarvait” Nyugatról és Keletről megragadó Dhu l-Karnainról (a „Kétszarvúró”), bár al-Maszúdi maga sem hisz ebben a történetben. A „Barlangok népéről” szólva is kételyeinek ad hangot, de a könyv 27. fejezetében azért egy rövid összefoglalást ad róluk. Érdekes Dzsirzsis története is, akit az Úr háromszor is elküldött egy mószi fejedelemhez, hogy meggyőzze őt az egyetlen igaz isten létezéséről, de ő háromszor is megölette (harmadszorra elégette és hamvait a Tigris folyóba szórta), az Isten negyedszer már nem támasztotta fel küldöncét, hanem egyszerűen elpusztította a fejedelmet és azokat, akik vele egy hiten voltak. Az iszlám vallásban nem járatos olvasónak érdekes szembesülnie az Újszövetségből jól ismert apostolok nevével és a különböző történetekkel. Érdekes az a megjegyzés is, hogy az arabok körében terjedni kezdett a tűz imádata is, és kis híján zoroasztriánusok lettek.

Al-Maszúdi könyvét lapozgatva persze nagyon sok részletnél elidőzhetnénk, és rácsodálkozhatnánk arra a sok információra és tényre, amelyet a szerző utazásai során összegyűjtött, illetve különböző olvasmányaiból gondosan kijegyzetelt. A megfigyelések között sok érdekes és hasznos néprajzi adat és földrajzi leírás szerepel, különösen az általa bejárt és kedvelt Indiáról, amelyről megállapítja, hogy „a legkorábbi időktől a világnak az a része volt, ahol a rend és a bölcsesség uralkodott”.

Könyvének 8. fejezetét a következő megállapítással indítja: „A tudósok négy világtájra osztják a Földet – kelet, nyugat, észak és

dél. Továbbá két részre osztják – lakott és lakatlan területre. Azt mondják, hogy a Föld gömbölyű, középpontja a szféra tengelyén található, minden oldalról levegő veszi körül; az állatöv szférájának nagyságához viszonyítva matematikai ponthoz hasonlít”. A Föld és a világegyetem (közelebbről a Naprendszer) leírása a korabeli ismereteket tükrözi, és Al-Maszúdi gyakran hivatkozik az arab szerzők mellett az ókori görögökre is, például Ptolemaioszra. A sok érdekes és a valósággal korrespondáló adat mellett persze számtalan téves vagy megalapozatlan állítást is közread, és ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen a korabeli földrajzi és csillagászati ismeretek meglehetősen foghíjasak voltak, ráadásul azok a források is, amelyekből al-Maszúdi meríthetett, gyakran csupán másod- vagy harmadkézből szerzett információkat adtak tovább, de nem volt ritka az sem, amikor egy-egy beszámoló mendemondákra épült. Szerzőnk is számtalan téves, sőt egyenesen elképesztő állítással rukkol elő, és nemcsak a bolygókkal vagy a távoli tájakkal, hanem még az általa bejárt és jól ismert országokkal kapcsolatosan is. Széles körű ismeretei lenyűgözik az olvasót, naivitása és hiszékenysége viszont megmosolyogtatja az embert. Másrészt kételkedik is egy-egy állítás helyességében, így pl. idézi Al-Dzsáhizt, aki azt írja, hogy az orrszarvú anya hét évig hordja méhében a kicsinyét, amely időnként kidugja a fejét, legel egy kis fűvet, majd visszabújik az anyja testébe. Amikor al-Maszúdi ománi embereket és Indiában megismert kereskedőket kérdezett meg erről, ők módfelett meglepődtek ezen és határozottan állították, hogy az orrszarvú ugyanúgy hordja ki és hozza a világra a kicsinyét, mint a tehén vagy a bivaly.

A könyv egyes fejezetei tematikailag olykor szorosan illeszkednek, például az általa ismert tengerek jellemzésekor, aztán váratlanul egy egészen új témába kezd, miközben sajátosan vegyíti a földrajzi leírást a történelmi események ismertetésével és a szóban forgó országok szokásainak és lakóinak a jellemzésével. A lehetőségekhez mérten az időszerű politikai és társadalmi eseményeket is követi még az olyan távoli országokban is, mint Kína, amelynek kaotikus belviszonyairól lényegében valóságghűen tájékoztat. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az olvasást rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy al-Maszúdi gyakran csapong, el-elkalandozik nemcsak a történetek mesélésében és

az országok leírásában, hanem olykor többször is visszatér egy térségbe, hogy aztán a fejezet végén már egészen más helyszínről tudósítson.

A könyv 17. fejezetében olvashatunk néhány utalást a magyarokról is, de véleményem szerint ezeknek a bekezdéseknek a forrásértéke nem különösebben jelentős, legalább is én nem tulajdonítanék nekik akkora jelentőséget, mint némely magyarországi szerző¹². Az egyetlen hosszabb bekezdés, amelyben szó van a „basgirdok” – azaz a magyarok – hősiességéről, egy harci cselekménnyel kapcsolatos, amikor is eleink 933–934 táján egy muszlim sereg kötelékében részt vettek egy bizánci fennhatóságú terület elleni támadásban. Természetesen elképzelhető, hogy bizonyos további népvnevek alatt is magyarokra kell gondolni, de ehhez al-Maszúdi könyvét sokkal tüzetesebben és számtalan korabeli forrás ismeretében kellene megvizsgálni, amire e sorok írója aligha vállalkozhatott.

Az *Aranymezők*... meghatározó részét a korabeli muszlim világ földrajzi és politikai viszonyainak, valamint történelmi eseményeinek a leírása teszi ki. A könyv alapján nemcsak a szerző szerteágazó tudásáról alkothatunk képet, hanem azokról az ismeretekről is, amelyeknek a művelt muszlimok birtokában voltak. Ez a hatalmas információhalmaz azonban nem állt össze egységes rendszerré, inkább emlékezteti a mai olvasót a keleti bazárok sokszínű tarkaságára, arra a megejtő kavalkádra, amellyel az oda látogató európai turista kissé meglepődve szembesül. Nyilván al-Maszúdi sem léphetett át a saját korán és árnyékán, ezt a szemléletet és módszert vette át elődeitől, de a mű mégis tükrözi az ő egyéni látásmódját is, és amikor a saját élményeire és tapasztalataira hivatkozva számol be egy-egy felkeresett vidékről megcsillannak azok az aranyrögök és drágakövek is, amelyekre könyve címében utal.

JEGYZETEK

¹ Rýžoviště zlata a doly drahomamů

² A *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 5. évfolyamában, 202–204. p.

³ Az események sodrásában letűnt korok, régi népek, kihalt nemzetségek és elpusztult királyságok krónikája (*Ahbār az-zamān wa man abādahu min al-uman al-mādija wa l-adzšjāl al-hālja wa l-mamālik ad-dāthira*)

⁴ „Foglalkoztam a Föld alakjával és érdekességeivel; leírtam a városokat, a tengereket, a völgyeket, a hegységeket és a folyókat, megfigyeltem a bányák és a folyók termékeit, adatokat soroltam fel az erdőkről, a mocsarakról, a szigetekről és a tavakról, de beszámolókat is a nagy építkezésekről és a zárandokhelyekről. Megemlékeztem a dolgok kezdetéről, az egyes országok keletkezésének és a köztük lévő különbségeknek az elveiről; kifejtettem azt a véleményt, hogy ami egykor folyó volt, az most tenger lett, ami tenger volt, mára szárazfölddé vált, ami szárazulat volt, az idők során és a korszakok váltakozásával tengerre változott, akár az égi testek hatására, akár a természeti jelenségek közreműködésével. Megmagyaráztam a Föld felosztását éghajlati övekre (*iklimák*) a csillagok hatása szerint, a hegyvonulatok irányát, a térségek és országok kiterjedését.”

⁵ A mai Pakisztán lakói

⁶ Kelet-Afrika partvidékének bantu népei

⁷ Vietnam déli részén és Kambodzsában egykor elterült Csampa királyság népe

⁸ Jáva és Dél-Szumátra

⁹ Az ókori Albánia, a mai Tbiliszi és a Kaszpi-tenger között húzódó terület

¹⁰ Térség és város a Transz-Kaukázus iráni tartományában

¹¹ Különösen Szinán ibn Tábit ibn Kurra al-Harráni kapott alapos fejmosást tőle

¹² Pl. Kánnai Zoltán

REZÜMÉ

Al-Maszudi (kb. 893–956) arab utazó, történetíró, geográfus, polihistor legismertebb munkáját, *Az aranymezők és drágakőbányák* c. munkáját mutatja be a tanulmány. A könyv eddig magyar nyelven még nem jelent meg, csupán töredékek láttak napvilágot belőle. A tanulmány szerzője a cseh fordítás alapján mutatja be a művet, amely Ivan Hrbek (1923–1993) jeles orientalista és Korán-fordító nevéhez fűződik. Ennek kapcsán röviden ismerteti al-Maszúdi egyéb írásait is, amelyek azonban eddig nem kerültek elő, csupán a két ismert könyvében található felso-rolások alapján tudunk róluk.

RESUME

The study presents the best-known work of al-Masudi (approx. 893-956), the Arabian traveller, story-writer, geographer and polyhistor, the

Meadows of Gold and Mines of Gems. The book has not been published in the Hungarian language so far, only some fragments came to light from it up to now. The author of the study presents the work on the basis of its Czech translation, which is associated with the name of Ivan Hrbek (1923-1993), an eminent orientalist and translator of the Koran. In this regard, he briefly introduces al-Masudi's other writings, too, which have, however, not been uncovered up to now, we only know about them on the basis of the lists that can be found in his two well-known books.

Németh Pál

900 éve halt meg Abú-Hámid
Mohammed al-Ghazálí,
az iszlám világ legnagyobb
vallási gondolkodója

„Ne emberek által ismerd meg az igazságot,
hanem előbb ismerd meg az igazságot,
és akkor rá fogsz ismerni követőire.”

‘Alíj ibn Abí Tálib

Al-Ghazálí jelentőségét ebben az értékelő jellemzésben foglalja össze *D. B. Macdonald*: „az iszlám legeredetibb gondolkodója és legnagyobb teológusa”¹. Maguk a muzulmánok is éreztek ebből valamit, hisz közöttük is ámulatot keltett fő művével; ezért mondták róla: Ha az egész iszlám romokban heverne is, az sem lenne nagy veszteség, föltéve, hogy Al-Ghazálí műve: *A vallástudományok életre keltése* fennmaradna. Személyének hatalmas vallási jelentőségét mutatja a következő mondás: „Ha Mohamed után jöhetett volna még próféta, az bizonyára Al-Ghazálí lett volna”².

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálí (al-Ghazzálí³) a keresztény időszámítás szerint (Kr.u.) 1058/1059-ben, a hidzsra szerint

(h.sz.) 450/451-ben született Khorászán tartomány Túsza⁴ nevű városában a mai Iráni Iszlám Köztársaság területén. Apja szegény ember volt, gypjűfonásból élt. Tuszban volt egy kis üzlete, ott árusította az általa készített termékeket. Nem volt egyéb jövedelme, amit családja eltartására fordíthatott, mint az, amit saját kezének munkájával szerzett.

Vonzódott a vallástudományhoz, szívesen vett részt a tudósok tanácskozásain, s készségesen állt szolgálatukra mindenben, ahol alkalom kínálkozott, hogy segítsen nekik. Könnyekig meghatódott, amikor hallotta bölcs tanácsaikat. Mély alázattal fohászkodott, hogy Isten ajándékozza meg egy fiúgyermekkel, akiből majd tekintélyes vallástudóst nevelhet. Isten két fiúval áldotta meg, az elsőt Mohamednek, a másikat Ahmednak nevezte. Bennük látta vágyainak és imádságainak beteljesülését.

A halál azonban korán elragadta, mikor a gyermekek még kicsinyek voltak. Halála közeledtét sejtve egy jámbor misztikus barátjának gondjaira bízta őket azzal, hogy ha már belőle nem lehetett vallástudós, legalább fiaiban teljesüljön élete nagy álma. Ezért kérte, hogy taníttassa őket a lehetőségek szerint, s errefordítsa szerény örökségüket. Az örökség hamar elfogyott, a jámbor misztikus szegény ember lévén egy vallási iskola oltalmára bízta őket, ahol lakhatásukat és megélhetésüket biztosították.

Abú-Hámid a vallástudományok művelésére adta a fejét és hamarosan kivívta társai elismerését. Testvére, Ahmed a kegyesség gyakorlásában tett előhaladást, s híressé vált jámborságáról, és mint kiváló szónok komoly sikert aratott ékes beszédével s kifejezőmódjának erőteljességével. Volt egy nagybátyjuk, akit szintén Ahmednek hívtak, az iszlám vallásjog jelentős tudósaként írt egy bevezetést az iszlám jogba „al-Waszít” címmel.

Az édesanya egyszerű asszony volt. Otthon a háztartást vezette. Halálának dátuma nem ismeretes. Feltételezik, hogy évekkel túlélte férjét s halálakor fiai már felnőttek lehettek.

Az arab nyelv elemeit és a vallástudomány alapjait szülővárosában sajátította el. Tanáraiként említik a misztikus Júszuf an-Nasszádzsot és a tradicionalista Ahmed ibn Mohammed ar-Rádzakánijt. Mindketten koruk nevezetes tudósai voltak.

Első nagy tanítómestere, akitől a vallástudományokat mélyebben elsajátította, a Tuszhoz közeli Dzsordzsánban tanító hí-

res tudós, Abu'l-Qászim Iszmá'il ibn Masz'ada al-Iszmá'ilí⁵ volt. Tanulmányai során a kor szokása szerint al-Ghazálí pontos jegyzeteket készített.⁶

Égész életét meghatározta egy ebből az időből származó élménye. Alig húsz évesen, miután Dzszordzsánban Abu'l-Qászim al-Iszmá'ilí előadásairól jegyzeteket készített és hazafelé igyekezett Túsza, útonálló tartóztatták föl, mindenét elvették tőle, aztán továbbálltak. „Követtem őket, majd a rablóvezérhez fordultam. Az rám förmedt: Pusztulj a szemem előtt, különben véged! Akkor így szóltam hozzá: Arra kérek, akihez könyörögsz, és akitől épséget remélsz, csak a jegyzeteimet add vissza, hisz az nem olyan dolog, amiből valami hasznatok lehetne! Erre így szólt: Miféle jegyzetéről beszélsz? Ezt válaszoltam: Az abrakostarisznyában lévő könyvekről. Hosszú utat tettem meg, hogy halljam, leírjam és megismerjem a bennük levő tudományt. Erre elnevette magát és így szólt: Hogyan állíthatod, hogy megismerted a bennük levő tudományt, hisz amikor elvettük azt tőled, te máris ismeret híján és tudomány nélkül maradtál. Aztán odaszólt az embereinek, s azok visszaadták az abrakostarisznyát.”⁷ Ebben az eseményben isteni felelősségre vonást látott, ezért miután visszaérkezett Túsza, három teljes évet szentelt annak, hogy jegyzeteit kívülről megtanulja, nehogy még egyszer előfordulhasson vele, hogy az útonálló könyveivel együtt a tudományát is elrabolják.

Ezután Nísápúrba ment, és a híres Dijá'd-Dín al-Dzsuwajní tanítványául szegődött, aki ekkoriban a helybeli Nizámíja-főiskola vezető tanára volt. Kitűnt rendkívüli szorgalmával és tehetségével. Önálló gondolatokat fogalmazott meg a vallásjog, a dialektika, a logika, a filozófia területén. Többen úgy vélik, hogy előhaladása érthető büszkeséggel töltötte el mesterét, de vannak olyanok is, akik arra gyanakodnak, hogy al-Dzsuwajní csak színből dicsekedett kiváló tanítványával, szívében ellenszenvet érzett iránta. Bármilyen legyen is az igazság, al-Ghazálí hűségese tanítványa maradt mestere 1085-ben bekövetkezett haláláig.

Ez az időszak jelentette al-Ghazálí tudományos tevékenységében a legtermékenyebb korszakot. Az iszlámtudományok majd minden ágában jelentős alkotó munkát végzett. Sorra

jelentek meg művei az alapvető kérdésekről, melyeket feltűnő körültekintéssel és nagy alapossággal dolgozott ki.

Mestere halála után elhagyta Nisápuirt és a közelfekvő al-Mu'aszkarba, a szeldzsúk kormányzat székhelyére ment. Itt ismerkedett meg Nizám al-Mulkkal, Maliksáh szeldzsúk szultán (1072–1092) hatalmas és tehetséges miniszterével, aki a bátiniták visszaszorítása és a szunnita iszlám megerősítése érdekében vallási főiskolákat („Nizámiját”) hozott létre. Miután volt alkalmá meggyőződni al-Ghazálj tudományos felkészültségéről, 1091-ben kinevezte őt a bagdadi Nizámija-főiskola tanárává. Ez az intézmény számított akkoriban az iszlám világ legfontosabb egyetemének. Itt öt évet töltött s nagy tekintélyre tett szert. Sokra becsülték gondolatainak eredetiségét. Az iszlám világ minden tájáról érkeztek hozzá tanítványok. A Bagdadban töltött évek alatt elmélyedt a filozófia tanulmányozásába. Behatóan foglalkozott Al-Fárábij és Ibn Színá műveivel. Ekkor írta meg a *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései), majd a híres *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok összefüggéstelensége) című művét, amely később latin fordításban (*Ruina/Destructio philosophorum*) nyugaton is ismertté tette nevét és gondolatait. Ebben a művében nem annyira a filozófusok véleményével foglalkozik, inkább módszereik tarthatatlanságát próbálja megmutatni. Tanításaik sokszor megegyeznek a vallás tanításaival, de az ész használatának, az érvelésnek és bizonyításnak a módja s egész eljárásuk, melynek segítségével ezekhez az eredményekhez eljutnak, már komolyan kifogásolható. Tehát nem azért támadja a filozófusokat, mert például a „lélek halhatatlanságát” állítják, hanem azért a módszerért, melynek segítségével ezt az állításukat bizonyítani igyekeznek.

1095-ben lelki válságra hivatkozva elhagyta Bagdadot. Ezután meglátogatta Damaszkuszt, Jeruzsálemet, Hebront (al-Khalíl), majd elvégezte a Mekki zarándoklatot. Damaszkuszi és jeruzsálemi tartózkodása idején kezdte el írni nagyszabású iszlám-tudományi művét *A vallástudományok életre keltése (Ihjá' 'ulúm ed-dín)* címmel. Damaszkuszban az Omajjádá dzsámi nyugati minaretjének alsó részén talált magának misztikus elmélyülésre alkalmas helyet, esetenként azonban felment a minaret tetejére és ott folytatta meditációit. Összesen kilenc évet töltött így tá-

volt hazájától. Ideje nagy részét rangrejtve Damaszkuszban töltötte szegény embernek öltözve. Ha valaki a körülötte élők közül felfigyelt tudására és általában arra, hogy több ő, mint aminek mutatja magát, mindjárt elhagyta környezetét, megváltoztatta öltözetét, s a szegénységnek más alakját öltve jelent meg újra az emberek előtt.

Ezután szülővárosába ment s ott élt visszavonultan a világ bajától-zajától. Háza mindig készen állt tanulni vágyó látogatók fogadására. Művei ebben az időben váltak szélesebb körök számára ismertté, különösen nagy érdeklődéssel fogadták *A vallástudományok életre keltése* című nagyszabású művét. 1104-ben még elfogadta a felkérést, hogy ismét visszatérjen az oktatáshoz, most már a nísápurí Nizámíja-főiskolán. Ez nem tartott sokáig. 1106-ban végleg visszavonult Túsza és misztikus elmélkedésnek szentelte idejét. 1111. december 18-án (h. sz. 505. Dzumáda'l-ákhira hónap 14. napján) hétfőn a kora hajnali órákban halt meg az iszlám világ legnagyobb vallási gondolkodója, életének 53. esztendejében. Sírja Túsza (ma: Meshed) van Hárún ar-Rasíd kalifa, 'Alíj ar-Ridá (a sí'iták nyolcadik imámja) és a hírneves perzsa költő, al-Firdausz íj síremléke közelében.

A *Kedves fiam!* című parainézise, melyben utolsó értekezésének egyikét látjuk, átfogó összefoglalása az iszlám erkölcsi felfogásának. Lényegre törő, igényes előadásmódja népszerű olvasmánnyá tette keleten és nyugaton egyaránt. Ennek magyar fordítását adjuk a szerző halálának 900 éves évfordulóján olvasóink kezébe.

JEGYZETEK

¹ „Der originellste Denker und grösste Theologe des Islam” vö. *Handwörterbuch des Islam* (Szerk.: A. J. Wensinck és J. H. Kramers) Leiden, E. J. Brill, 1941, 140–144. p. Ernest Renan (1823–1892), aki az iszlám filozófiát pusztán „arab betűkkel írt ókori görög filozófiának” tartotta, így értékeli al-Ghazálí filozófiáját: „Ő az egyetlen a muzulmán filozófusok között, aki a filozófiai gondolkodásban saját módszert alakított ki magának.”

² Szajjid Murtadá: *Itháfu'sz-szádati'l-muttaqin*, 1. kötet, 9. p.

³ A névnek kétféle kiejtése van. Vannak, akik kettőzött „z”-vel ejtik, mert a nevet a „ghazzál” (gyapjúfonó) szóból származtatják, de van olyan vélemény is, mely szerint ez a név a Túszhoz tartozó falvak egyikének a nevéből (ún. „niszbe” a Ghazála helységnévhez) származik. Vö. Dzsáláluddín ‘Abdurrahmán al-‘Uszjútij (asz-Szujútij): *Lubbu’l-lubáb fi tahriri’l-‘anszáb* (*De nominibus relativis*), kritikai kiadás: Petrus Johannes Veth, Lugduni Batavorum, MDCCCXL, utánnymás: Bagdad, é. n. 186. p. Bármi legyen is a név eredete, mi az arabok által szívesebben és könnyebben (tehát egy „z”-vel) ejtett és ezért elterjedtebb formát (Al-Ghazálj) használjuk.

⁴ Tús akkoriban Nisápur után Khorászán legfontosabb városa volt. Két nagy városrészből állt és számos falu tartozott hozzá. Az egyik városrész a neve Tábarán, a másiké Nauqán volt. Al-Ghazálj Tábaránban született és ott is halt meg. A várost a tatárok 1220-ban elfoglalták és lerombolták, romjain épült fel a mai Meshed, a sí’iták szent városa.

⁵ A régiek és újabbak közül többen itt Abú Naszr al-Iszmá’íljt említik, de ez csak tévedés lehet, mert hiszen ő h.sz. 405-ben, majd fél évszázaddal al-Ghazálj születése előtt meghalt.

⁶ Dr. Mohammed Sza’íd Ramadán al-Bútij: *Sakhszját isztauqafatní*, Dár el-Fikr, Damaszkusz, 1999, 83. p.

⁷ *Ihjá’ ulúm ed-dín*, Dár el-ma’rifa lit-tibá’a wan-nasr, Beirút – Lubnán, é. n. 1. kötet, IV. p.

Abú Hámid Mohammed al-Ghazálj

KEDVES FIAM!
AJJUHA'L-WALAD
(parainézis)

Arab nyelvből fordította: Németh Pál

A fordítást az eredetivel egybevetette: Saleh Thaier

A könyörülő Irgalmas Isten nevében

Hála és dicsőség Istennek, a mindenség Urának; végső jutalom az istenfélőknek!; áldás és békesség legyen az Ő prófétáján, Mohammeden és mindenkin, aki családjához tartozik.

Tudd meg, hogy valaki az egykori diákok közül, aki a nagy tanító-mesternek, a vallás díszének, az iszlám kiváló tudósának, Abú Hámid Mohammed ibn Mohammed al-Ghazáljnak – Isten szentelje meg az ő lelkét! – hűséges tanítványa volt, irányításával folytatta tanulmányait s fáradozott a tudomány elsajátításán. Mígnem összegyűjtötte a tudományok pontos részleteit, tökéletessé tette a lélek erőit, azután egy napon elgondolkodott saját állapotán s erre a következtetésre jutott: Sokféle tudománnyal megismerkedtem, életem idejének legjavát ezek összegyűjtésével és áttanulmányozásával töltöttem. Most már szükségem van arra, hogy megtudjam, melyik az a tudomány, amely ama napon hasznomra fog válni, és a sírban vigasztal majd engem, és melyik az, amely nem lehet hasznomra, s ezért nem kell többé figyelembe vennem. Amint az Isten prófétája – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – mondta: „Istenem, őrizd meg engem az olyan tudománytól, melynek semmi haszna nincsen!” Egyre csak ez a gondolat foglalkoztatta, míg aztán levelet írt a nagytekintélyű tanító-mesternek, az iszlám kiváló tudósának, Mohammed al-Ghazáljnak – a magasságos Isten legyen hozzá irgalommal! –, hogy kikérje véleményét. Kérdéseket tett fel neki, tanácsot és imádságot kért tőle. Ezt írta: Igaz ugyan, hogy a Mester művei, mint *A vallástudományok életre keltése* és egyebek, tartalmazzák a választ kérdéseimre, az én kívánságom azonban az, hogy írja le a Mester, amire szükségem van néhány lapra, amelyek azután velem lehetnek egész életemben és a bennük foglaltak szerint cselekedhetek, amíg csak élek, ha a magasságos Isten is ezt akarja. És akkor megírta neki a tanító-mester válaszul ezt a levelet.

Kedves Fiam! Drága Barátom! Adjon az Isten neked az iránta való engedelmességben eltöltött hosszú életet és vezessen azoknak útján, akik szeret! Tudd meg, hogy az igazi jótanács a prófétai küldetés forrásából származik. Ha ebből eljutott hozzád valami, akkor mi szükséged még az én tanácsomra? Ha azonban nem jutott el hozzád, akkor mondd meg nekem, ugyan mit sajátítottál el az elmúlt esztendőkből?

Kedves Fiam! Azok közül a jótanácsok közül való a következő mondas, amelyeket Isten prófétája – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – adott az ő gyülekezetének: „Az, hogy a magasságos Isten elfordult az ő szolgájától, abban lesz nyilvánvalóvá, hogy az olyan dologgal foglalatoskodik, amihez semmi köze nincsen.”² Ha egy embernek életéből akár csak egy óra is mással telik el, mint amire Isten az ő szolgálataként a teremtésben szánta, az méltó arra, hogy hosszúra nyúlják töredelme. Ha valaki elmúlt negyven éves és nem diadalmaskodott a jó cselekedete a rossz felett, az készüljön a pokol tüzeire.” Ez a jótanács elégséges azok számára, akik a tudománnyal foglalatoskodnak.

Kedves Fiam! Könnyű jótanácsot adni, de annál nehezebb megfogadni; mivel azok, akik vágyaikat követik, keserűnek érzik a tanácsot, ugyanis szívük szerint a tiltott dolgok kedvesek számukra. Ez különösen is az olyanra jellemző, aki csak felszínes tudásra törekszik, mert a személyes előny és az evilági hírnév érdekében munkálkodik.³ Az ilyen arra számít, hogy a pusztá tudomány által elnyeri a szabadulást és a megváltást, és fölösleges számára a megfelelő cselekedet. Ez a filozófusok véleménye. Dicsőség a magasságos Istennek! Hát nem tudja ez az elbizakodott, hogy midőn elsajátította a tudományt és nem aszerint cselekedett, az tanúbizonyság lesz ellene? Ezért óvott ettől olyan határozottan Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – midőn így szólt: „A legnagyobb kínokat a végítélet napján az olyan tudós fogja elszenvedni, akinek mit se használ Isten előtt az ő tudománya”.

Azt mondják, hogy al-Dzsunejd⁴ – Isten szentelje meg az ő titkát! – miután meghalt, megjelent valakinek álmában s az így szólította meg: „Mi újság odaát, ó Abu'l-Qászim?” Így válaszolt: „Nincs értelmük itt a szép kifejezéseknek s elvész a jelentése a szimbólumoknak, csak a leborulások számitanak az éjszaka közepén (végzett istentiszteletkor).”

Kedves Fiam! Ne fogj ki soha a jócselekedetből, ne mulaszd el az elragadtatás alkalmait, légy bizonyos afelől, hogy a tudomány önmagában nem lehet segítségére. Vegyünk például egy olyan férfit, aki lakatlan helyen tartózkodik tíz indiai karddal és egyéb harci eszközökkel felfegyverkezve, és ez az ember bátor, harcedzett férfiú s hirtelen rátámad egy hatalmas, félelmetes oroszlán. Mit gondolsz? Elhárítja-e róla a veszedelmet a sok fegyver anélkül, hogy használná őket és vagdalkozna velük? Jól tudjuk, hogy csak akkor háríthatja el, ha forgatja fegyvereit és hadakozik velük. Hasonlóképpen, ha valaki áttanulmányoz százezer

tudományos kérdést és felfogja értelmüket, de nem eszerint cselekszik, nem használ neki, kivéve akkor, ha megcselekszi. Ehhez hasonló az is, amikor egy ember lázas beteg, sárgaságban szenved, amely mézes ecettel és árpaléval gyógyítható, de nem nyeri el a gyógyulást, hanem csak akkor, ha alkalmazza ezeket.

„Ha ezrével méred is poharakba a bort, nincsen mód arra, hogy megizleld a mámort, ha nem iszol belőle.”⁵

És ha száz esztendeig foglalkoznál a tudománnyal és összegyűjtenél akár ezer könyvet, csak a cselekvés által készülhetnél fel a magasságos Isten kegyelmének elfogadására. *„Csak az lesz az emberé, amiért munkálkodott.”⁶ „És aki Urával való találkozásban reménykedik, az jót cselekedjék.”⁷ „Viszonzásul azért, amire szert tettek.”⁸ „Akkik hisznek és jót cselekednek, azok a Paradicsom Kertjeit kapják lakóhelyül. Abban lakoznak majd mindörökké s nem vágnak elmenni onnan máshová.”⁹ „Utánuk azonban oly nemzedék következett, amely elhanyagolta az istentiszteletet, és vágyait követte, ezért pusztulásra lel. Annak kivételével, aki bűnbánatot tart, hisz és jót cselekszik. Az ilyenek mennek be a Paradicsomba, és nem fognak semmiféle igazságtalanságot elszenvedni.”¹⁰*

Mi a véleményed a következő prófétai mondásról: *„Az iszlám öt alapvető dologból épül föl: tanúságtétel arról, hogy nincs más isten az Istenen kívül, és hogy Mohammed Isten küldötte, az istentisztelet megtartása, a közösségi adó megfizetése, ramadán-havi böjt, zarándoklat Isten Házához, ha valakinek van módja az út megtételére.”¹¹*

A hit vallástételt beszéddel, bizalom a szívben, cselekvés a vallási kötelességek szerint.

A cselekedetek mellett sokkal több érvet lehet felsorolni, mintsem megszámlálhatnánk, még akkor is, ha az ember a magasságos Isten jóságából és kegyelméből jut be a Paradicsomba, viszont csak az után, hogy készen áll arra, hogy engedelmeskedjék neki és szolgálja őt, mert *„az Isten kegyelme közel van azokhoz, akik jót cselekednek”¹²*. Ha erre azt mondaná valaki: pusztán hite által jut be (a Paradicsomba). Mi ezt feleljük: Igen, de mikor fog bejutni? És hány legyőzhetetlen akadállyal találja szembe magát, míg eljut odáig? Az első ilyen akadály a hit nehézsége. Mentessül-e attól, hogy elveszti a hitét, vagy nem? És ha eljut is odáig, nem érkezik-e üres kézzel, semmit nem hozva? Al-Haszanu'l-Baszri¹³ ezt mondta: *„A Végítélet napján ezt mondja majd a magasságos Isten az ő szolgálóinak: Szolgáim! Menjetek be a Paradicsomba az én kegyelmem által, és osztozzatok rajta cselekedeteitek szerint.”*

Kedves Fiam! Amíg nem cselekszel, nem nyersz jutalmat. Azt beszéljük, hogy valaki Izrael fiai közül hetven évig imádta a magasságos Isten. A magasságos Isten erre elhatározta, hogy bemutatja őt az angyaloknak. Elküldött hozzá egy angyalt azzal az üzenettel, hogy a sok istentisztelet ellenére sem méltó arra, hogy bejusson a Paradicsomba. Amikor meg-

hallotta az üzenetet, így szólt az imádkozó: Teremtetésünknek célja az Isten szolgálata, ezért imádnunk kell őt. Amikor visszatért az angyal, így szólt: Istenem, te tudod a legjobban, hogy mit válaszolt. Erre így szólt a magasságos Isten: „*Ha ő nem fordult el a mi szolgálatunktól, akkor kegyelemből mi sem fordulunk el tőle. Angyalaim! Legyetek tanúi annak, hogy én megbocsátottam neki.*”

Így szólt Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – : „*Számoltassátok el magatokat, mielőtt számadásra szólítanának titeket, tegyetek mérlegre cselekedeteiteket, mielőtt megmértetnének.*” Ezt mondta 'Alíj'¹⁴ – Isten legyen vele elégedett! – : „*Aki azt hiszi, hogy erőfeszítés nélkül érkezik meg (a Paradicsomba), az ábrándozik, aki meg azt hiszi, hogy erőfeszítés révén érkezik meg, az elbizakodott.*” Al-Haszan (al-Baszrj) – a magasságos Isten legyen hozzá irgalommal! – így szólt: „*A Paradicsomba vágyakozni jócselekedet nélkül bűn a bűnök között.*” Ezt is ő mondta: „*Az igazság jele lemondás a jócselekedet számontartásáról, de nem a jócselekedetről.*” Így szólt Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – : „*Az okos ítéletet tart önmaga felett és annak érdekében munkálkodik, ami a halál után van, az ostoba pedig kívánságát követi, és hiú ábrándokat kerget a magasságos Istennel szemben.*”

Kedves Fiam! Hány éjszakát töltöttél ébren tudnivalód ismétlésével, könyvek olvasásával, s megtagadtad magadtól az alvást! Nem tudom, mi indított erre? Ha evilági hívság elnyerése, múlandó javai iránt való vonzódás, vagy valamilyen rangjának a megszerzése, vagy felvágás a riválisok és hasonszőrűek előtt, akkor jaj neked, kétszeresen jaj! Ha azonban az volt a célod vele, hogy a Próféta – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – vallását életre keltsed, erkölcsi tulajdonságaidat megtisztítsd, rosszra hajló énedet legyőzzed, akkor boldog vagy, kétszeresen boldog! Igaza van a költőnek, amikor ezt írja:

*„Elapad az a szem, mely nem a te kedvedért virraszt,
Hiába folynak könnyei, ha nem hiányod siratja.”*

Kedves Fiam! Él, ameddig csak akarsz, meg fogsz halni egyszer, szeress, amit csak akarsz, meg kell válnod tőle, tégy, amit akarsz, elnyered jutalmát.

Kedves Fiam! Mi mást értél el azzal, hogy elsajátítottad a teológiát, a logikát, az orvostudományt, a retorikát, a költészetet, a csillagászatot, a verstant, a mondattant, az alaktant, mint hogy a Felséges Isten nélkül töltötted életed idejét. Magam olvastam Jézus evangéliumában¹⁵ – Áldás és békesség vele! – : „*Attól az órától, hogy felravatalozzák a halottat egészen addig, míg leteszik a sír szélére, Isten a maga dicsőségében negyven kérdést intéz hozzá. Ezek közül az első így szól: Éveket szenteltél annak, hogy lásd a teremtett világot, de nem szántál egy órát sem arra, hogy megpillants engem. Naponta a szívedbe néz és megkérdezi: Mit foglalkozol mással, amikor körülvettelek minden jóval. Te azonban süket vagy, semmit se hallasz.*”

Kedves Fiam! A tudomány jócselekedet nélkül örültség, a jócselekedet tudomány nélkül lehetetlen.

Tudd meg, hogy az a tudomány, amely ma nem távolít el a bűnös cselekedetektől, és nem juttat el az Isten iránti engedelmességre, ama napon nem fog távol tartani téged a pokol tűzétől. Ha nem cselekszel ma a tudásod szerint, és nem tettél helyesen az elmúlt napokban, nem mondhatod majd a feltámadás napján: „Vigyél vissza minket, hogy jót cselekedjünk!”¹⁶ Ez a válasz hangzik: „Esztelen! Te épp onnan érkezel.”

Kedves Fiam! Acélozd meg a lelkedet, tagadd meg önmagad, szánd halálra a testedet, mert a sír a lakóhelyed, odavárnak a sír lakói minden pillanatban, hátha hozzájuk érkezel. Nagyon vigyázz, nehogy útravaló nélkül érkezz meg közéjük. Ezt mondta Abú Bekr asz-Sziddíq¹⁷ – Isten legyen vele elégedett! – : „Ezek a testek vagy madárkalitkák, vagy állatistállók. Vizsgáld meg magad, a kettő közül te hová tartozol? Ha a fennszárnyaló madarakhoz, akkor midőn hallja a dobpergést – Térj vissza Uradhoz!”¹⁸ – , szárnya kel majd és felemelkedik, hogy elfoglalja helyét a Paradicsom tornyainak csúcsain.” Amint Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – mondta: „Megremegett az Irgalmasnak trónja Sza’d ibn Mu’ádz¹⁹ halála miatt.” Isten mentsen akkor, ha te a háts állatok közé tartoznál a magasságos Isten ígéje szerint: „Olyanok ók, akár a jószágok, de nem, sőt még inkább tévelyegnek.”²⁰ Nem vagy biztonságban attól, hogy lejjuss a ház szegletéből a pokol fenekére. Azt meséli, hogy Al-Haszanu’l-Basríjt – Isten legyen hozzá irgalommal – megkínálták hideg vízzel. Amikor elvette a poharat, eszméletét veszítette, s az kiesett a kezéből. Midőn magához tért, így szóltak hozzá: Mi történt veled, Abú Sza’íd? Ezt felelte: Eszembe jutott a Pokol lakóinak epekedése, midőn azt kéri a Paradicsom lakóitól, „hogy áraszszatok ránk egy kis vizet, vagy valamit abból, amivel Isten gondviselése ellátott titeket.”²¹

Kedves Fiam! Ha a pusztá tudomány elegendő lenne számodra, és nem lenne szükséged rajta kívül még cselekedetre is, akkor értelmetlenségbe veszne az ilyen felszólítás, mint „Van-e valaki, aki kér?... Van-e valaki, aki bocsánatért folyamodik?... Van-e valaki, aki bűnbánatot tart?”. Mesélik, hogy a kortársak egy csoportja – Isten jóindulata legyen mindnyájukkal! – megemlékeztek ‘Abdalláh ibn ‘Omarról²² – Isten legyen elégedett mindkettőjükkal! – Isten küldötténél – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – , mire ő így szólt: „Mily dicséretre méltó a férfi, ha éjszaka imádkozik!” Majd így szólt a Próféta – Isten áldása és békessége szálljon reá! – valakihez a kortársai közül: „Ember! Ne aludj sokat éjjel, mert a sok alvás éjszaka szegénnyé teszi az embert a feltámadás napján.”

Kedves Fiam! „Az éjszaka egy részét önkéntes imádsággal töltsd el!”²³ – ez parancs; „Hajnalhasadáskor bűnbocsánatért könyörögtek”²⁴ – ez hálaadás; „Akik hajnalhasadáskor bűnbocsánatért könyörögnek”²⁵ – ez megemlékezés. Így szólt a Próféta – Békesség vele! – : „Háromféle hangot

szertet a magasságos Isten: a kakas hangját, annak a hangját, aki felolvassa a Koránt, azoknak hangját, akik hajnalhasadáskor bűnbocsánatért könyörögnek.” Szufjánu’th-Thauríj²⁶ – Isten legyen hozzá irgalommal! – Így szólt: „Az áldott és magasságos Isten támaszt egy szelet, amely elkezd fújni hajnalhasadáskor és magával viszi a megemlékezéseket s a bűnbocsánatért mondott könyörgést a mindenekfelett uralkodó Király elé.” Így szólt továbbá: „Mikor eljön az éjszaka kezdete, felhangzik egy kiáltás az Isten trónja alól: Ideje már, hogy felkeljenek a kegyes imádkozók! Felkelnek akkor és imádkoznak, ameddig Isten jónak látja. Azután felhangzik egy kiáltás az éjszaka közepén: Ideje már, hogy felkeljenek az engedelmesek! Felkelnek akkor és imádkoznak egészen hajnalhasadásig. Hajnalhasadáskor is kiáltás hangzik: Ideje már, hogy felkeljenek a bűnbocsánatért folyamodók! Felkelnek tehát, és bűnbocsánatért esedeznek. És miután feljött a hajnal, kiáltás hangzik: Ideje már, hogy felkeljenek a hanyagok! Felkelnek akkor ágyukból, mintha halottak kelnének ki sírjaikból.”

Kedves Fiam! A bölcs Loqmán²⁷ fiához intézett intelmei között maradt fenn ez a mondás: „Kisfiam! Ne legyen a kakas értelmesebb nálad, amely hajnalhasadáskor kukorékol, te meg még javában alszol.” Helyesen beszélt, aki ilyen verset mondott:

„Búsán búgott a galamb az ágon az éji sötétben, s közben én aludtam. Isten házára esküszöm, hogy hazudtam, mert ha szerelmes letterem volna, nem előztek volna meg a galambok a sírásban. Azt hiszem mégis, hogy én szerelmes vagyok, örültem szerelmes az én Uramba, mégsem sírok, noha az állatok sírnak.”

Kedves Fiam! A tudomány summája, hogy megtanuld, mi az engedelmesség és az istentisztelet. Tudd meg, hogy az engedelmisség és az istentisztelet a törvényadó parancsainak és tiltásainak pontos betartása szóval és cselekedettel. Tehát mindennek, amit mondasz, cselekszel, vagy nem cselekszel, az isteni útmutatást kell követnie. Ezért ha nagyünnepen, vagy az azt követő három napon²⁸ böjtölsz, akkor törvényszegő leszel, vagy ha jogtalanul eltulajdonított ruhában végzed az istentiszteleti imát, az istentisztelet látszata ellenére, bünt fogsz elkövetni.

Kedves Fiam! Elengedhetetlen számodra, hogy beszéded és cselekedeted megfeleljen az isteni előírásnak, mivel a tudás és a cselekedet az isteni útmutatás pontos betartása nélkül eltévelyedés. Az is fontos számodra, hogy meg ne tévedsz téged a misztikusok extázisban kimondott szava és önsanyargatásuk, mert ennek az útnak a bejárása csak komoly erőfeszítés, az érzéki vágyakkal való szakítás, és a testi kívánságnak a folyamatos gyakorlás fegyverével való megöklölése által lehetséges, nem pedig önsanyargatással és pózolásal.

Tudd meg, hogy a zabolátlan nyelv és a hanyagsággal és vággyal teli szív a nyomorúság ismertetőjegye, és ha meg nem öklöklöd őszinte erő-

feszítéssel érzéki önmagad, nem fog élni a szíved az ismeret világosságá-
által.

Tudd meg azt is, hogy némelyik problémád, amelyekről kérdeztl engem, nem válaszolható meg szóban és írásban. Csak hogyha eljutsz arra az állapotra, akkor tudhatod meg, mi az. Ha pedig nem, akkor megismerése lehetetlennek tűnik, mert csak tapasztalat útján szerezhető meg. Ezért minden, ami tapasztalati dolog, nem írható le szavakkal. Mint például az édesség édes íze és a keserűnek a keserű íze nem ismerhető meg, csak közvetlen tapasztalás által. Amint mesélik, egy impotens férfi azt írta az egyik barátjának, hogy mondja el neki, milyen érzés a nemi élvezet. Az ezt írta neki válaszában: Kedves Barátom! Eddig csak impotensnek tartottalak, de most már tudom, hogy nemcsak impotens vagy, hanem ostoba is. Mert ez az élvezet tapasztalati, ha lesz benne részed, meg fogod ismerni. Ha pedig nem, akkor lehetetlen azt elmondani szóban vagy írásban.

Kedves Fiam! Kérdéseid egy része ebből a fajtából való. A többit viszont, melyekre lehet válaszolni, már említettük *A vallástudományok életre keltésében* és másutt. Ezen a helyen csak kis részét említjük utalásképpen.

Négy dolog kötelező az utas számára.

Az első az igaz hit, melyben nincs semmi újítás.

A második az őszinte megtérés, mely után nincs visszaesés.

A harmadik az ellenséggel való kiengesztelődés, míg csak nem marad senkinek követelni valója rajtad.

A negyedik a vallási törvény tudományának elsajátítása, amennyiben elérhetők általa a magasságos Isten parancsai, és még egyéb tudományok, amelyek által elnyerhető a szabadulás.

Mesélik, hogy As-Sibljí²⁹ – Isten legyen hozzá irgalommal! – miután négyszáz tanítómesternek volt hú tanítványa, ezt mondta: Átolvastam négyezer prófétai mondást, aztán kiválasztottam közülük egyetlen egyet, és annak megfelelően cselekedtem, a többit meg figyelmen kívül hagytam. Azért, mert átgondoltam és benne találtam meg szabadulásumat és menekülésemet. Hisz' a legkorábbiak, majd későbbiek minden tudománya benne foglaltatik, és ez elegendő számomra. Isten küldötte – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – mondta néhány kortársának: „*Cselekedj ezért a világért annak arányában, amit benne töltesz, cselekedj a túlvilágodért annak mértékében, amennyit benne tartózkodsz, cselekedj az Istenért a szerint, amennyire szükséged van rá, és cselekedj a Pokol tüzéért annyit, amennyit majd képes leszel elviselni belőle.*”

Kedves Fiam! Ha ennek a mondásnak az értelmét megtanultad, nincs többé szükséged sok tudásra. Gondolkozz csak el még más elbeszéléseken is. Mint például az, hogy Hátim al-Aszamm³⁰ társa volt Saqíq al-Balkhijnak³¹ – Isten irgalma legyen velük! – s az egyszer megkérdezte

tőle: Társam vagy immár harminc esztendő óta, mit sajátítottál el ez idő alatt? Így válaszolt: Megtanultam, hogy a tudománynak nyolcféle haszna van, és ennyi elég is nekem, mert ezektől remélem szabadulásomat és megmentésemet. Saqíq megkérdezte: Mik ezek? Hátim al-Aszamm ezt felelte:

Első haszna az, hogy megfigyeltem az embereket, s azt találtam, hogy mindegyiküknek van barátja és szerelmese, akit szeret, és akire vágyakozik. A szeretett lények némelyike társként kíséri a halálos ágyig, mások egészen a sír széléig, de onnan már mindnyájan visszatérnek, és teljesen magára hagyják, és senki sem megy be vele közülük a sírba. Elgondolkodtam ezen, és így szóltam: Az ember legjobb barátja az, ami bemegy vele a sírba, és ott vigasztalja őt. A jócselekedeteken kívül nem találtam mást, ezért szeretetembe fogadtam őket, hogy lámpásul szolgáljanak nekem a síromban, és ott vigasztaljanak engem, s ne hagyjanak magamra.

Második haszna az, hogy láttam, amint az emberek vágyaikat követik, önző elképzeléseik megvalósítására törekednek, és elgondolkodtam a magasságos Isten igéjén: *„Aki azonban félt, hogy Ura elé kell majd állnia, önző énjét megtartóztatta az alantas vágyaktól, annak a Paradicsom lesz a menedéke.”*³² Meggyőződtem arról, hogy a Korán az igazság beszéde. Arra kezdtem törekedni, hogy megtagadjam önmagam, igyekeztem felvenni a küzdelmet önmagam ellen, hogy megtagadjam alantas vágyaimat, míg meg nem edződött lelkem a magasztos és magasságos Isten iránti engedelmességben, hogy szerinte éljen.

Harmadik haszna az, hogy láttam, hogy minden egyes ember e világ múltó javainak összegyűjtésére törekszik, aztán görcsösen ragaszkodik hozzá. Elgondolkodtam tehát a magasságos Isten igéjén: *„Ami nálatok van, mind mulandó, ami Istennél van, maradandó.”*³³

Amire szert tettem e világból, arra fordítottam, hogy a magasságos Isten kedvébe járjak, szétoztottam tehát a szegények között, hogy kin-csem legyen nékem a magasságos Istennél.

Negyedik haszna az, hogy az emberek egy része azt gondolja, hogy tisztelete és tekintélye rokonsága és családja létszámának nagyságától függ, s elvakulttá teszik. Mások úgy vélik, hogy vagyonuk bőségétől, sok gyermeküktől, s dicsekednek velük. A többiek azt hiszik, hogy hatalmukat és tekintélyüket azzal tudják fitogtatni, hogy erőszakkal elveszik az emberek vagyonát, hatalmaskodnak rajtuk, vérüket ontják. Még olyanok is vannak, akik vagyonuk eltékozlásával, költekezéssel, pazarlással teszik ugyanezt. És akkor elgondolkodtam a magasságos Isten igéjén: *„Isten előtt az a legnemesebb közöttetek, aki a leginkább féli őt.”*³⁴ Az istenfélmet választottam tehát és meggyőződéssel vallom, hogy a Korán az igazság beszéde, minden vélekedésük és elképzelésük érvénytelen és semmivé lesz.

Ötödik haszna az, hogy láttam, az emberek szidják-hordják egymást, és azt találtam, hogy ezt a vagyont, a rang és a tudás miatti irigységből teszik. Ekkor elgondolkodtam a magasságos Isten igéjén: „Mi osztjuk el közöttük megélhetésüket az evilági életben”. Ebből megtudtam, hogy az életkörülmények a magasságos Istentől vannak az örökkévalóságban. Ezért nem irigykedtem senkire, és megelégedtem azzal, amit Isten mért ki számomra.

Hatodik haszna az, hogy láttam, hogy az emberek valamilyen célból vagy valamilyen okból ellenségeskednek egymással. Elgondolkodtam azért a magasságos Isten igéjén: „*A sátán a ti valódi ellenségeitek, úgy bánjatok hát vele, mint ellenséggel!*”³⁵ Megtudtam ebből, hogy a sátánt kivéve senkivel sem szabad ellenségesen viselkedni.

Hetedik haszna az, hogy mindenki nagy komolysággal és túlzó erőfeszítéssel törekszik a kenyér és a megélhetés megszerzésére, s miközben ezt teszi, kétes és tilalmas dolgokba³⁶ keveredik, lealázza magát, elveszti tekintélyét. Elgondolkodtam tehát a magasságos Isten igéjén: „*Egyetlen élőlény sincs ezen a földön, melynek táplálása ne az Isten gondja lenne*”³⁷. Megtudtam ebből, hogy az én tápláltatásom a magasságos Isten gondviselésén múlik, és ő biztosítja számomra. Most már az ő szolgálatával foglalatkozom, nem vágyakozom más után rajta kívül.

Nyolcadik haszna az, hogy láttam, hogy mindenki valamilyen teremtet dologra támaszkodik. Van olyan, aki az arany- és ezüstpénzre, van olyan, aki a vagyonra és birtokra, mások a mesterségre és iparra, megint mások hozzájuk hasonló teremtményre. Elgondolkodtam azért a magasságos Isten igéjén: „És aki Istenre bízta magát, annak ő elégséges. Isten megvalósítja akaratát. Isten mértéket szabott mindennek”³⁸. Istenre bízta magam, ő elégséges nekem és teljesen megbízható.

Saíq így válaszolt: A magasságos Isten tegyen téged eredményessé! Én áttanulmányoztam a Tórát, a Zsoltárokat, az Evangéliumot és a Koránt, és azt találtam, hogy mind a négy könyv erről a nyolc haszonról beszél. És aki ezeknek megfelelően cselekszik, az e szerint a négy könyv szerint cselekszik.

Kedves Fiam! E két elbeszélésből megismerted, hogy nincs szükség arra, hogy gyarapítsd a tudásodat. Most pedig világossá teszem számodra, hogy mire van szüksége annak, aki az igazság útján jár.

Tudd meg, hogy az utasnak szüksége van lelki vezetőre, nevelő tanítómesterre, hogy neveléssel kiüzze belőle a rossz jellemvonásokat, és helyére oltsa az erkölcsös jellemet. A nevelés lényege hasonlatos a földművelő tevékenységéhez, aki gyökerestől kitépi a tövises bozótot és kigyomlálja az idegen növényeket a vetés közül, hogy szép legyen a növény, és teljes legyen a termés. Hasonlóképpen nem nélkülözheti az utas a tanítómestert, aki neveli, és a magasságos Isten útjára vezet. Mert az Isten az ő szolgálóihoz prófétát küldött, hogy az ő útjára vezesse őket, és

mikor a Próféta eltávozott tőlük – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – utódokat állított a maga helyére, hogy a magasságos Istenhez vezessenek. Annak feltétele, hogy valaki tanítómester lehessen – aki alkalmas arra, hogy az Isten küldöttjének helyettese legyen –, hogy tudós legyen, ám de nem minden tudós alkalmas arra, hogy a próféta helyét betöltsé. Ezért most én nagy általánosságban megmutatom neked az ilyen néhány jellemző vonását, nehogy azt képzelje mindenki magáról, hogy ő lelki vezető. Ezt mondjuk: Aki elfordul e világ szeretetétől és a nagyravágyástól, és olyan mély értelmű személy követője lesz, akinek a tanítómesteri láncolata³⁹ a próféták fejedelméhez – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – vezethető vissza, és aki helyesen gyakorolja az önmegtagadást kevés eledellel, beszéddel és alvással, de sok istentisztelettel, alamizsnával és böjttel. Aztán ennek a mély értelmű tanítómesternek a követése által a jó erkölcsök alakítják élete folyását, mint például a béketűrés, az istentisztelet, a hálaadás, a bizalom, a bizonyosság, az elégedettség, az érzékiség nyugalma, a belátás, az alázat, a tudás, az igazmondás, a szemérmesség, a megbízhatóság, a méltóság, a nyugalom, a csendesség, a megfontoltság és ezekhez hasonlók. A mester tehát fénysugár a próféta – Isten áldja meg őt és adjon neki üdvösséget! – világosságából, ezért méltó arra, hogy példakép legyen. Hozzá hasonló azonban ritkán található; drágább, mint a vörös kén. De akit megsegít a szerencse, és talál olyan tanítómestert, amilyent az imént említettünk, és a mester tanítványául fogadja, akkor tisztelnie kell külsőképpen és belsőleg egyaránt. A külső tiszteletadás abban mutatkozik meg, hogy nem vitatkozik vele, és nem vonultat fel érveket vele szemben minden kérdésben, akkor sem, ha tévedést fedezett fel nála. Ne terítse le jelenlétében imaszőnyegét, kivéve az istentisztelet tartásának idejét, s az istentisztelet befejeztével vegye fel. Ne gyarapítsa jelenlétében az önkéntes istentiszteletek számát. Azt a feladatot, amellyel a tanítómester megbízza, legjobb tudása, képessége és lehetősége szerint végezze el. A belső tiszteletadás abban mutatkozik meg, hogy mindazt, amit külsőképpen hall és elfogad tőle, ne tagadja meg tőle bensőképpen se szóval, se cselekedettel, nehogy képmutatónak lehessen tartani. Ha erre képtelen, akkor hagyjon fel a követésével egészen addig, amíg a benső meg nem egyezik a külsővel. Őrizkedjék a gonosz társaságtól, hogy kiszoruljon a dzsinn és ember formájú sátánok fennhatósága az ő szívének pitvarából, és megtisztuljon minden ördögi tisztátalanságtól. S minden esetben a szegénységet válassza, ne a gazdagságot.

Aztán tudd meg azt is, hogy a misztikának két jellemző tulajdonsága van: egyenesség a magasságos Isten iránt s béketűrés az emberekkel szemben.

Eszerint az a misztikus, aki nyíltszívű az erős és hatalmas Istennel, jó erkölcs szerint bánik az emberekkel, és kíméletet tanúsít irántuk. Az

egyenesség azt jelenti, hogy önző boldogságát feláldozza az Isten parancsa kedvéért. Az emberekkel akkor bánsz a jó erkölcs szerint, ha nem kényszerítéd önző akaratodat az emberekre, hanem alárendeled önzésedet az ő akaratuknak, amíg nem hágják át a vallási törvényt.

Aztán kérdezte engem arról, hogy mit jelent Isten szolgájának lenni. Három dolgot.

Első: a törvény parancsának megtartása.

Második: az isteni döntés, az eleve elrendelés és a magasságos Isten-től adott életkörülmények elfogadása megelégedéssel.

Harmadik: önzésed kielégítéséről való lemondás a magasságos Isten megelégedésének keresése közben.

Megkérdezte engem arról is, hogy mit jelent Istenre bízni magunkat. Azt jelenti, hogy rendíthetetlen hited legyen a magasságos Istenben arra nézve, amit ígért. Vagyis szilárdan higgyed, hogy ami elrendeltetett a számodra, az egyszer kétségtelenül el fog érni téged, még ha e világon mindenki azon igyekezne is, hogy elhárítsa rólad; ami azonban nincs megírva, az nem ér el téged, még ha az egész világ hozzá akarna is segíteni.⁴⁰

Megkérdezte engem az őszinte hűségéről. Ez pedig az, hogy minden cselekedetedet az Istenre való tekintettel végezd. Ne elégedjen meg szíved az emberek dicséretével, és ne törődj dorgálásukkal! Tudd meg, hogy a képmutatásra az emberek túlbecsülése ösztönöz. Ebből azáltal tudsz kigyógyulni, hogy az isteni mindenhatóság alávetettjeinek tekinted őket, és azt tartod róluk, hogy olyanok, mint az élettelen testek, teljességgel képtelenek az elégedettségre és a nehezeltésre, hogy megszabadulj képmutatásuktól. Amíg önálló képességet és akaratot tulajdonítasz nekik, addig nincs távol tőled a képmutatás.

Kedves Fiam! Fennmaradó kérdéseidnek egy része ki van fejtve a műveimben, tehát bennük keresd. A másik részéről azonban nem szabad írni! Cselekedj tehát a szerint, amit már tudsz, hogy feltárljon előtted, amit még nem tudsz.

Kedves Fiam! Mától fogva ne kérdezz engem többé arról, ami problémát jelent neked másképp, mint a szív bensőséges nyelvén. Amint a magasságos Isten igéje mondja: *„Ha türelemmel várták volna, amíg kijössz hozzájuk, az bizony jobb lett volna nekik”*⁴¹. Fogadd meg Al-Khadir⁴² – Békesség vele! – tanácsát midőn így szólt: *„Ne kérdezz engem semmiről addig, amíg én magam szóba nem hozom.”*⁴³ Ne türelmetlenkedj, eljön az ideje, feltárl előtted, és meg fogod látni. *„Meg fogom mutatni nektek jeleimet, csak ne sietessétek.”*⁴⁴ Ne kérdezz hát semmit tőlem időnek előtte, és légy biztos afelől, hogy nem érkezel meg, ha nem jársz az úton. Mert ezt mondja a Magasságos igéje: *„Vajon nem jártak-keltek-e a földön és nem nézték-e meg...”*⁴⁵

Kedves Fiam! Istenemre mondom, hogy ha úton jársz, csodálatos dolggal fogsz találkozni, valahányszor megállsz. Add áldozatul lelkedet, mert önmagunk feláldozása a legfontosabb ezen az úton. Amint Dzu'n-Nún al-Miszrij⁴⁶ – Isten legyen hozzá irgalommal! – mondta egyik tanítványának: „Ha képes vagy áldozatul adni lelkedet, akkor jöjj velünk, de ha nem, akkor ne utánozd a misztikusok hamis pózolását.”

Kedves Fiam! Nyolc dolgot tanácsolok neked. Fogadd el ezeket tőlem, hogy tudományod ne váljék veszélyes ellenfeleddé a feltámadás napján. Ezek közül négyet cselekedj meg, a másik négyet pedig kerüld el.

Amiket kerülnöd kell, a következők:

Az első, hogy ne bocsátkozz vitába senkivel semmilyen kérdésben, amíg lehetőség van rá, mert sok baj származhat belőle, és a miatta elszenvedett kár nagyobb, mint a haszna. Hiszen ez minden rossz tulajdonság forrása. Ilyen a képmutatás, az irigység, a kevélység, a gyűlölet, az ellenségeskedés, a nagyravágás és egyébek. Valóban, ha felvetődik egy probléma közted és másvalaki, illetve többiek között, és ezzel az a célod, hogy kiderüljön az igazság, és el ne vesszen, akkor helyénvaló a megvitatás. Ennek a célkitűzésnek azonban két ismérve van. Az egyik az, hogy ne tégy különbséget aközött, hogy a te szavaidban táru fel az igazság, vagy valaki más mondja ki. A másik, hogy egy kérdés megvitatása zárt körben kedvesebb legyen számodra, mint a nyilvánosság előtt. És most figyelj ide, mert itt egy hasznos dolgot emlékeztetlek neked. Tudd meg, hogy a problémák felvetése olyan, mint a szív betegségének orvos elé tárása, a rájuk adott válasz pedig a betegség meggyógyítása érdekében tett fáradozás. Tudd meg továbbá, hogy a tudatlanok a szívükben betegek, a tudósok pedig az orvosok. A felkészületlen tudós nem képes megfelelő gyógyításra, az érett tudós pedig nem tud minden beteget meggyógyítani. Csak annak a gyógykezelésére képes, aki bizalommal van a gyógyulás iránt, és maga is törekszik az egészségre. De ha a betegség idült vagy krónikus, akkor már nem gyógyítható. Ezért ne foglalkozz többé a kezelésével, mert csak elfecsérelnéd a drága idődet. Aztán még tudd meg azt is, hogy a tudatlanság betegségének négy fajtája van.

Az első ezek közül gyógyítható, a többi gyógyíthatatlan. A gyógyíthatatlanok közül is az egyik olyan kérdéssel és ellenvetéssel hozakodik elő, amely irigységből és gyűlöletből származik. De akárhányszor válaszolsz is neki a legjobb, legszabatosabb, legvilágosabb felelettel, semmi mást nem gyarapít ez nála, csak a gyűlöletet, ellenségeskedést és az irigységet. A megoldás az, hogy egyáltalán ne foglalkozz azzal, hogy válaszolj neki. Így szól a vers:

„Minden ellenségeskedés – meglehet – el fog múlni egyszer, azé viszont soha, aki irigységből lett az ellenséged.”

El kell fordulnod tőle, és ott kell hagynod őt a betegségével együtt. Mert így szól a magasságos Isten: *„Fordulj el attól, aki megveti a mi inté-*

*sünket, és nem kíván mást, mint az evilági életet*⁴⁷. Az irigykedő minden-
nel, amit mond és cselekszik, tüzet gyújt és felégeti cselekedetének ve-
tését, amint a Próféta – Békeség vele! – mondta: „Az irigység elemészti a
jócselekedeteket, amint a tűz felemészti a tűzifát”.

A második, hogy betegségének okozója az ostobaság legyen, mert
ez sem képes a gyógyulásra. Amint Jézus – Békesség vele! – mondta: „Ké-
pes voltam arra, hogy halottakat támasszak életre, de arra már képtelen,
hogy valakit az ostobaságból kigyógyítsak.”

Ez olyan ember, aki csekély időt szán a tudománnyal való foglala-
tosságra, el is sajátít valamiképp a logikából és a vallástudományból,
és akkor ostobaságában kérdésekkel és ellenvetésekkel hozakodik elő
a nagy tudóssal szemben, aki egész életét a logikai és vallástudományok
tanulmányozásával töltötte. És ez az ostoba tudatlan, és azt hiszi, hogy az
a kérdés, amely problémát jelent számára, problémát fog okozni a nagy
tudós számára is. És hogy ha nincs ennek eléggé a tudatában, akkor a
kérdése ostobaságból származik. Ezért nem kell válaszolnod rá.

A harmadik, hogy az igazság megismerésére őszintén törekedjen, és
mindaz, amit nem ért meg a nagy tudósok beszédéből, a megértésre
való alkalmatlanságának tulajdonítható. A kérdése ugyan a jobb meg-
értésre irányul, de ehhez értelmileg gyenge, nem fogja fel az igazságok
értelmét. Ezért szintén nem kell foglalkoznod azzal, hogy válaszolj rá.
Amint a Próféta – Isten álja meg őt és adjon neki üdvösséget! – mondta:
„Mi, a próféták mindnyájan, azt a parancsot vettük, hogy értelműkhöz
mérten szóljunk az emberekhez”.

Az a betegség pedig, ami gyógyítható, abban áll, hogy az illető az
igazság megismerésére őszintén törekvő, okos és értelmes legyen, ne
uralkodjon rajta az irigység, a harag, a dicsőiségvágy, a rangkórság és a
pénzsóvárság, hanem az egyenes utat keresse, mert akkor a kérdése és
ellenvetése nem irigységből, önfejűségből és leckéztetésből származik.
Ez gyógyítható, és lehet foglalkozni a kérdése megválaszolásával, sőt
szükséges is, hogy választ keress rá.

A második azok közül, amit el kell kerülnöd. Óvakodj attól, hogy pré-
dikátorként és figyelmeztetőként lépj fel, mert ebből is sok baj származ-
hat. Hacsak úgy nem, hogy már előbb megcselekszed azt, amit mondasz,
s csak azután buzdítod rá az embereket. Gondolkozz el azon, amit Jé-
zusnak – Békeség vele! – mondtak: „Ó Mária Fia! Önmagad intsed előbb,
és ha már megszívlelted az intést, akkor prédikáld az embereknek, mert
különben szégyenkezned kell Urad előtt”⁴⁸. És ha már megkísérettéltél
ebben a tevékenységben, két szokástól őrizkedjél.

Mindenekelőtt a szép kifejezéseknek, a szimbólumoknak, az önsa-
nyargatás fájdalmainak, a versformáknak és verseknek fitogtatásától,
mert a magasságos Isten gyűlöli a fennhéjázókat. Aki nem tud mérté-
ket tartani a nagyozásban, ezzel belső ürességre, a szív hanyagságára

utal. A figyelmeztetés értelme, hogy megemlékezzék a szolga a túlvilág tüzéről, s hogy mily kevésbé szentelte magát a Teremtő szolgálatának. Elgondolkozzék életének elmúlt időszakán, melyet olyannal töltött el, amely nem fog rajta segíteni. Majd elgondolkozzék az eléje tornyosuló akadályokon, amelyek abból adódnak, hogy élete végén nem teljes a hite, továbbá azon, hogy milyen lesz az állapota akkor, midőn a halál angyala elragadja; képes lesz-e válaszolni Munkar és Nakír⁴⁹ kérdéseire. S azzal foglalkozzék, hogy milyen állapotra jut a feltámadás napján és egyes állomásain, épségben átjut-e a Sziráton⁵⁰, vagy alázuhan a pokol fenekére? És megmarad ezeknek a dolgoknak az emlékezete a szívében, és feldúlja nyugalma. Eme tüzek forrásának felidézését, és e szenvedések miatti jajkiáltást hívják emlékeztetésnek.

Eme dolgok felidézése és tudatosítása az emberekben, figyelmeztetésük hanyagságukra és felületességükre, rámutatás önnön hibáikra, hogy már-már el is érik ezek a tüzek a társaság tagjait, és nyugtalanítják őket ezek a szenvedések, hogy amennyire csak bírják, megjobbítsák korábbi életüket, fájlják a napokat, amelyek nem az Isten iránti engedelmségben tünnek tova. Ha mindez ezen a módon együtt van, prédikációnak nevezik. Olyan ez, mint amikor látod, hogy az áradat valakinek a házáat elöntéssel fenyegeti, és mind ő, mind pedig a családja a házban tartózkodik, akkor te így kiáltasz: Figyelem! Vigyázat! Meneküljetek az áradat elől! Vajon vágyakozik-e a szíved ebben a helyzetben arra, hogy a ház tulajdonosának a kifejezések, szójátékok és szimbólumok finomkodó modorosságával add tudtára ezt? Bizonyára nem vágyakozik. Ugyanez a prédikátor helyzete is. Számára is fontos, hogy ezt elkerülje.

A második szokás, hogy ne törekedj a prédikációdban arra, hogy hallgatóságodban az emberek felkiáltanak és zokogjanak, vagy kifejezzék felindultságukat, megszagassák ruháikat, azért, hogy azt mondják: Mily nagyszerű ez a társaság! Mert ez mind a világ szeretete, amely gondatlanságból származik. Neked azonban elszántan kell törekedned arra, hogy hívd az embereket ettől a világtól a másik világhoz, az engedetlenségtől az engedelmséghez, a kívánságtól az önmegtagadáshoz, a fősévységtől a nagylelkűséghez, a kételkedéstől a bizonyossághoz, a gondatlanságból az éberséghez, a képzelgésből az istenfélelemhez, meg hogy szeretetet ébressz bennük a másik világ, és gyűlöletet e világ iránt. Oktasd őket az istentisztelet és önmegtagadás tudományára, ne hagyj, hogy homályban maradjon előttük az erős és felséges Isten jósága és irgalma, mivel jellemüket a vallástörvény útjától való elfordulás döntő módon befolyásolja, olyannal foglalatoskodnak, amely nem a magasságos Isten akarata szerint való, a rossz erkölcsök botlásra készítetik őket, ezért ébressz aggodalmat a szívéükben, támassz félelmet, figyelmeztess őket arra, hogy mily rettenetes dolgok várnak rájuk. Hátha megváltoznak belső tulajdonságaik és átalakul külső magatartásuk, megjelenik az en-

gedelmességre való vágyakozás és törekvés, és megtérés a bűnből. Ez a módja a prédikációnak és a jóra buzdításnak. Minden olyan prédikáció, amely nem eszerint való, vesztét okozza annak is, aki hirdeti, meg annak is, aki hallgatja. Sőt azt mondhatni, hogy az ilyen hasonlatos a pusztában kóborló démonhoz és sátánhoz, amely letéríti az embereket a helyes útról, és vesztüket okozza. Menekülniük kell tehát előle, mert az ilyen szónok olymértékben károsítja vallásukat, melyhez hasonlóra a sátán sem képes. Akinek megvan arra a hatalma és képessége, le kell parancsolnia az illetet a szónoki emelvényekről, el kell tiltania attól, amivel foglalkozik, mert ez maga is jóra buzdítás és visszatartás a rossztól.

A harmadik, amit el kell hagynod, hogy ne vegyülj a fejedelmek és uralkodók közé, ne is lásd őket. Mert az, ha látod őket és elvegyülsz a társaságukban, igen nagy szerencsétlenség, még próbatételként is. Kerüld el, hogy dicsérd és magasztald őket, mert a magasságos Isten haragra gerjed, ha valaki a gonosztevőt és a zsarnokot dicséri. És ha valaki hosszú életért fohászkodik számára, ezzel azt kívánja, hogy megszűnjék az engedelmesség Isten parancsai iránt a maga földjén.

A negyedik, amit el kell hagynod, hogy ne fogadj el semmi adományt és ajándékot a fejedelmektől, még akkor se, ha tudod, hogy az megengedett. Mert az, amire vágyakoznak, rombolja a vallást, hiszen hízélgés, irántuk való elfogultság, önkényükkel való egyetértés származik belőle. És ez mind romlást idéz elő a vallásban. A legkisebb kár abból adódik, hogy ha elfogadod adományait, és mulandó javaikat élvezed, akkor megszereted őket. És aki megszeret valakit, mindenképpen magas kort, hosszú életet kíván neki. És abban, hogy valaki hosszú életet kíván a zsarnoknak, benne van annak óhajtása, hogy a magasságos Isten szolgálói zsarnokság alatt éljenek, és hogy romba dőljön a világ. És mi lehetne ártalmasabb ennél a vallásra és a végső jutalomra nézve? Vigyázz és óvakodj, nehogy áldozatául ess a sátánok csábításának, vagy egyes emberek hozzád intézett szavainak, hogy jobb és méltóbb átvenned tőlük az arany és ezüstpénzt és kiosztanod a szegények és nyomorultak között, mert azok csak erkölcstelen és bűnös dolgokra költik. Jobb azért az emberek elesettjeire fordítanod, mint ha ők költenék el. A sátán az emberek közül sokat leigázott már ezzel a csábítással. Ezt azonban már említettem „A vallástudományok életre keltése...” című művemben, ott megtalálhatod.

Ama négy közül pedig, amelyet meg kell cselekedned, az első, hogy olyanná formáld magatartásodat a magasságos Istennel szemben, hogy ha a szolgád ugyanúgy viselkedne veled szemben, azt szívesen vennéd tőle, nem neheztelnél rá s nem lennél haragos miatta. Amit tehát nem kívánsz magadnak látszólagos szolgádtól, azt a magasságos Isten sem fogadja szívesen tőled, hisz' ő a te valóságos urad.

A második, hogy az emberekkel szembeni cselekedetedet olyanná formáld, amint szeretnéd, hogy ők is cselekednének veled, mert nem teljes Isten szolgájának a hite addig, míg nem kívánja a többi embernek azt, amit önmagának kíván.⁵¹

A harmadik, hogy ha olvasod, vagy tanulmányozod a tudományt, szükséges, hogy tudásod megjobbjítsa szívedet, megtisztítsa lelkedet annyira, hogy ha megtudod, életedből már csak egy hét van hátra, természetesen ez idő alatt nem foglalkozhatsz vallásjoggal, erkölcstanal, alapelvekkel, teológiával és hasonlókkal, mert tudod, hogy ezek a tudományok nem lesznek hasznodra. Hanem azzal légy elfoglalva, hogy megvizsgáld szívedet, megismerd lelked tulajdonságait, elfordulj a világhoz való ragaszkodástól, megtisztítsd lelkedet a rossz tulajdonságoktól, a magasságos Isten szeretetével és imádatával törődj, és jó tulajdonságokat öltö magadra. Ne múljon el Isten szolgája felett se nappal, se éjszaka anélkül, hogy ne lenne alkalmas azon halálának eljövetele.

Kedves Fiam! Van még számodra más mondanivalóm, gondolkozz el rajta, hogy meglegd szabadulásodat. Ha hírért veszed, hogy az uralkodó egy hét múlva látogatásodra érkezik, biztos vagyok abban, hogy te ezt az időt arra fogod fordítani, hogy rendbe szedd a ruhádból, testedből, házadból, ágyadból és egyébből azt, amiről gondolsz, hogy rá fog esni az uralkodó tekintete. És most gondolkozz el azon, amire ezzel céloztam, mert te értelmese vagy, és egyetlen szóból is okul az, akinek helyén van az esze. Isten küldötte – Áldás és békesség veled! – így szól: „Az Isten nem tekint külső megjelenésekre, sem a cselekedeteire, hanem a szívedet nézi és a szándékotokat.” És ha a szív állapotainak tudománya iránt érdeklődsz, akkor nézz utána *A vallástudományok életre keltésében*... és egyéb munkáimban. Mert ez a tudomány személyes kötelesség, a többi mind közösségi kötelesség, kivéve a magasságos Isten iránt teljesítendő kötelességek körét, amihez ő ad neked sikert, hogy elsajátíthasd.

A negyedik, hogy ne gyűjts az evilági javakból többet, mint ami egy esztendőre elegendő. Ekkora tartalékot készített Isten küldötte – Áldás és békesség veled! – némelyik lakrészé számára, s akkor így fohászodott: „Istenem, tedd, hogy Mohammed családjának eledele elegendő legyen!” De nem készítette el ezt minden lakrészé számára, hanem csak azok számára, kikről tudta, hogy szívükben erőtlenség van, annak azonban, akinek szilárd bizonyossága volt, annak számára nem készített többet egy napi vagy fél napi élelemnél.

Kedves Fiam! Ebben az írásban válaszoltam kérdéseidre, a te feladatod, hogy eszerint cselekedj, s közben ne feledkezzél meg arról, hogy megemlékezzél rólam könyörgő imádban. Azt az imádságot pedig, amit tőlem kértél, keresd a hagyomány által hitelesített imádságok között. Mondd el ezt az imádságot minden időszakban, különösen pedig az istentisztelet elvégzése után.

„Istenem! Kérlek Téged,
add a kegyelemből annak teljességét,
a büntelenségéből, hogy tartós legyen,
az irgalomból, hogy mindenre kiterjedjen,
a jó egészségéből, ami elnyerhető,
a megélhetésből, hogy gondtalan legyen,
az életkorból, hogy a legboldogabban teljen,
a jócselekedetből a legteljesebbet,
ajándékból, hogy bőséggel legyen,
jóságodból a legmegnyugtatóbbat,
kegyességéből, ami legközelebb van.
Istenem! Légy velünk, s ne ellenünk!
Istenem! Boldogsággal pecsételd le utolsó óránkat;
ráadással teljesítsd be reménységeinket;
adj jó egészséget a reggel kezdetén, s ha ránk esteledik;
fogadd kegyelmedbe életünknek végét s kimenetelét;
áraszd megbocsátásodat a mi bűneinkre;
add meg kegyelmesen hibáink kijavítását;
az istenfélelmet add nekünk útravalóul,
hogy buzgók lehessünk a te vallásodban;
reád bízunk önmagunkat, te vagy a támaszunk.
Istenem! Szilárdíts meg minket az egyenes úton;
ments meg minket e világon attól, hogy bánkódnunk kelljen a feltáma-
dás napján;
vedd le mirőlunk bűneinknek terhét;
ajándékozz meg minket az ártatlanok életével;
kímélj meg minket attól, ami a lelkünket nyomja ezen a világon és a túl-
világon;
és hárítsd el rólunk a gonoszok gonoszágát és az erkölcstelenek mes-
terkedéseit.
Tégy szabaddá minket,
atyáinkat, anyáinkat, fivéreinket és nőtestvéreinket
az örök tűztől a te kegyelmed által,
ó te erős, megbocsátó, kegyes, oltalmazó, mindentudó, hatalmas Isten!
Én Istenem! Én Istenem! Én Istenem!
Irgalmad által, ó irgalmasok legirgalmasabbika!
Aki megelőzi az elsőket, megmarad az utolsók után.
Kinek ereje rendíthetetlen,
aki könyörül sz a nyomorultakon,
ó irgalmasok irgalmazója!
Nincs más Isten rajtad kívül, légy felmagasztalva!
Én bizony a vétkezők közé tartozom.”

Isten áldása legyen a mi urunkon, Mohammeden, családján és kortársain, mindnyájukon!

Hála és dicsőség Istennek, a mindenség Urának!"

JEGYZETEK

¹ Korán 7:128, 28:83; vö. 11:49, 20:132

² Nem az ő ügye, nem rá tartozik, ezért semmi haszna nincs belőle. „Az ember iszlám-hitének legszebb megnyilvánulása, hogy nem avatkozik olyan dologba, amihez semmi köze nincsen.” Vö. An-Nawawij, *Negyven hagyomány*, fordította: NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 1998. 31. p.

³ Vallomásai szerint a szerző is beleesett ebbe a hibába: „Azután elgondolkoztam azon, hogy milyen szándék vezérel a tanításban, és úgy találtam, hogy azt nem feltétlenül és kizárólagosan a magasságos Isten kedvéért végzem, hanem indítéka és mozgató rugója inkább a minél nagyobb tekintély kivívására irányuló törekvés és a hírnév terjedése utáni vágyakozás. Megbizonyosodtam tehát afelől, hogy omladozó szakadékok peremére jutottam és már közel vagyok a pokol tüzéhez, ha neki nem látok dolgaim rendbe tételéhez.” Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálí, *A tévelygésről kivezető út (Vallásfilozófiai önarckép)* Ford. NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 2003. 76, 77. p.

⁴ Teljes neve: Abu'l-Qászim ibn Mohammed ibnu'l-Dzsunejd al-Khazzáz al-Qawáriníj an-Niháwendíj (meghalt 298/910-ben). Bagdadi származású híres misztikus gondolkodó. Vallásjogi tanulmányok után Hárith al-Muhászibíjhoz (meghalt 243/857-ben) csatlakozott, s hozzá hasonlóan a mérsékelt szunnita misztika jeles képviselője.

⁵ Perzsa nyelvű versidézet.

⁶ Korán 53:39

⁷ Korán 18:110

⁸ Korán 9:82, 95

⁹ Korán 18:107, 108

¹⁰ Korán 19:59, 60

¹¹ Vö. An-Nawawij, *Negyven hagyomány*, fordította: NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 1998. 16. p.

¹² Korán 7:56

¹³ Al-Haszan al-Baszríj (21/642–110/728) az iszlám első századának kiemelkedő vallástudósa. Mind a teológusok (*kalám*), mind a misztikusok (*taszauwuf*) szellemi atyjuknak tekintik. Az ő tanításától vált külön (*i'tazala*) Wászil ibn Atá', a mu'taziliták csoportjának feje.

¹⁴ 'Alíju'-bnu Abí Tálib (600–661) Mohamed próféta unokatestvére és lányának, Fátimának a férje. Az elsőként tért át az iszlámra. Ő volt a ne-

gyedik kalifák sorában (656–661), a sííták szerint azonban a Próféta halála után mindjárt neki kellett volna hatalomra kerülnie. A Próféta után ő a legfőbb vallási tekintély az iszlámban.

¹⁵ Az iszlám tradíció számos olyan mondást tulajdonít Jézusnak, amelynek semmi nyoma nincs sem a kanonikus evangéliumokban, sem az apokrifokban. Ennek reprezentatív gyűjteményét találjuk a R. Graffin és F. Nau által szerkesztett *Patrologia Orientalis* 13. (Paris, 1919) 327–431. pp. és 19. kötetében (Paris, 1926) 529–624. pp.: *LOGIA ET AGRAPHA DOMINI JESU* apud moslemicos scriptores asceticos praesertim, usitata collegit, vertit, notis instruxit MICHAËL ASIN et PALACIOS in Universitate Matritensi arabicae linguae ordinarius professor. A gyűjteményben szerepelnek az Al-Ghazáljától e műben idézett Jézus-mondások is.

¹⁶ Korán 32:12

¹⁷ Mohammed próféta halála után (632) mint kalifa („utód”) lett a próféta örököse az államfői tisztben. Rövid uralkodása (meghalt 634-ben) alatt indult el az iszlám világhódító útjára. Az „igazságos” (asz-Sziddíq) jelző Abú Bekr nevének állandó kísérője vagy helyettesítője.

¹⁸ Korán 89:28

¹⁹ Mohammed próféta kortársa, aki részt vett az iszlám kezdeti nagy küzdelmeiben.

²⁰ Korán 7:179; vö. 25:44

²¹ Korán 7:50

²² A második kalifának, 'Omarnak (634–644) a legidősebb fia, a próféta bizalmi embere, részt vett az iszlám nagy küzdelmeiben. Mekkában halt meg 73/693-ban 84 éves korában.

²³ Korán 17:79

²⁴ Korán 51:18

²⁵ Korán 3:17

²⁶ Szufján ibn Sza'íd ibn Maszrúq Abú 'Abd-Alláh al-Kúfij ath-Thaurij (97–161/716–778) a korai iszlám jogtudomány, hagyománykritika és Koránmagyarázat kiemelkedő művelője.

²⁷ A Koránban a 31. szúra viseli a nevét (Szúratu Loqmán). Bölcs mondásairól volt ismeretes. A tudósok egy része a próféták között tartja számon, mások szerint csak Isten hűséges szolgája volt.

²⁸ Az iszlám legfontosabb vallási ünnepe az ún. „áldozati ünnep” ('édu'l-adhá). Dzu'l-hiddza hónap 10. napján tartják. A muzulmán népeknél még a következő nevekkal jelölik ezt az ünnepet: 'édu'l-qurbán („áldozati ünnep”), 'édu'n-nahr („az áldozati állat levágásának ünnepe”), al-'édu'l-kabír („a nagy ünnep”), Indiában baqar'íd vagy baqra'íd, a törököknél büyük bairam vagy qurbán-bairam. Az ünnephez szervesen kapcsolódik a Dzu'l-hiddza 10-ét követő három nap (ajjámu't-tasriq).

²⁹ Teljes neve: Abú Bekr Dulaf ibn Dzsahdar as-Sibljí (247–334/861–945), bagdadi vagy számarrái születésű szunnita misztikus. Először az

abbászida birodalom hivatalnoka volt. Negyven éves korában fordult al-Dzsunejd egyik barátjának hatására a misztika felé.

³⁰ Híres misztikus, Balkhban született, és ott halt meg 851-ben.

³¹ Hátim al-Aszamm tanítómestere (meghalt 815 körül)

³² Korán 79:40, 41.

³³ Korán 16:96

³⁴ Korán 49:13

³⁵ Korán 35:6

³⁶ „Ami meg van engedve, az nyilvánvaló és ami tilalmas, az is nyilvánvaló. De a kettő között ott vannak azok a dolgok, amelyek felől kétség van, és az emberek közül sokan nem ismerik ezeket. Aki őrizkedik a kétes dolgoktól, az feddhetetlen marad vallásában és becsületében. Aki azonban a kétes dolgokba keveredik, az a tilalmas dolgok területére is betéved. Éppúgy mint a pásztor, aki tiltott terület körül legeltet, könnyen megeshetik vele, hogy oda is betéved. Nincs-e minden királynak ilyen másoktól eltiltott birtoka? Istennek nem ilyen sajátjai-e azok, amiket tilalmasnak nyilvánított? Nincs-e a testben egy egészen kicsiny szerv, amely ha rendben van, rendben van az egész test, de amely ha megromol, megromlik vele az egész test? De van; a szív az.” – Vö. An-Nawawij, *Negyven hagyomány*, fordította: NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 1998. 22, 23. p.

³⁷ Korán 11:6

³⁸ Korán 65:3

³⁹ A szúfi mesterektől megkövetelték a Prófétától való szellemi leszármazási folytonosságot. Vö. a keresztény „*apostolica successio*” tanával, amely az apostolokig visszanyúló püspöki utódlás folytonosságát jelenti.

⁴⁰ „És tudd meg, hogy ha az egész közösség összefogna is annak érdekében, hogy neked használjanak valamivel, nem használhatnának mással, mint azzal, amit Isten már előre megírt a javadra; és ha mindnyájan összefognának is annak érdekében, hogy valamivel ártsanak neked, nem árthatnának mással, csak azzal, amit Isten már előre megírt a károdra. A tollak már fel vannak emelve és megszáradtak a lapok.” ... „És tudd meg, hogy ami elkerült téged, az nem arra volt, hogy téged érjen, és ami téged ért, nem azért volt, hogy elkerüljön...” Az Isten rendelkezését senki sem kerülheti el. Ezért, ami elkerült téged (amiből kimaradtál), az nem arra volt, hogy veled megtörténjen, és ami megtörtént veled, az nem arra volt, hogy kikerülhesd. Mindenkinék keresztül kell mennie a neki szánt eseményeken, és át kell élnie a számára előírt sorsot. Vö. An-Nawawij, *Negyven hagyomány*, fordította: NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 1998. 38, 39. p.

⁴¹ Korán 49:5

⁴² A legendák Al-Khadir alakját a 18. szúra 59–81. verseiben elbeszélte törtenethez kapcsolják. Eszerint ő lenne Istennek az a szolgája, akinek több tudása volt, mint Mózesnek.

⁴³ Korán 18:70

⁴⁴ Korán 21:37

⁴⁵ Korán 30:9; 35:44; 40:21; 12:109,

⁴⁶ Dzu'n-Nún Abu'l-Fajd (Fajjád) Thaubán ibn Ibráhím al-Misrj (180–245/796–859) Híres núbiai származású misztikus gondolkodó. A misztikusok körében nagyra becsülik, „a misztika atyjának” tekintik, nevezetes kijelentéseit sokan és gyakran idézik.

⁴⁷ Korán 53:29

⁴⁸ Vö. Patrologia Orientalis 13. kötet (szerk: R. Graffin és F. Nau, Paris, 1919) *LOGIA ET AGRAPHA DOMINI JESU* (apud moslemicos scriptores asceticos praesertim, usitata collegit, vertit, notis instruxit MICHAÄL ASIN et PALACIOS in Universitate Matritensi arabicae linguae ordinarius professor) 7. számú agraphon 352, 353. (22, 23.) pp. Ld. még *DAS NEUE TESTAMENT und frühchristliche Schriften* (Übersetzt und kommentiert von Klaus Berger und Christiane Nord) Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, 1999. 167. számú agraphon, 1140. p.

⁴⁹ Munkar és Nakir annak a két angyalnak a neve, akik a halottat a sírban cselekedetei felől faggatják, és alkalmasint meg is büntetik. A Koránban nem szerepelnek, de a hagyomány és a legendák megemlékeznek róluk.

⁵⁰ A Gyehenna fölött átvélő híd arab neve.

⁵¹ „Nem teljes a hite közületek senkinek sem addig, amíg nem kívánja felebarátjának ugyanazt, mint amit önmagának kíván” Ld. An-Nawawj, *Negyven hagyomány*, fordította: NÉMETH Pál, Palatinus, Budapest, 1998. 32. p.

REZÜMÉ

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj (al-Ghazzálj) a keresztyén időszámítás szerint 1058-ban, a hidzsra szerint (h.sz.) 450-ben született Khorászán tartomány Tusz nevű városában. Apja szegény ember volt, gyapjúfonásból élt.

Az arab nyelv elemeit és a vallástudomány alapjait szülővárosában sajátította el. Első nagy tanítómestere a Tuszhoz közeli Dzsordzsánban tanító híres tudós, Abu'l-Qászim Iszmá'il ibn Masz'ada al-Iszmá'ilj volt.

Ezután Nísápúrba ment, és a híres Dijá' ad-Dín al-Dzsuwajnj tanítványaül szegődött, aki ekkoriban a helybeli Nizámija-főiskola vezető tanára volt. Kítűnt rendkívüli szorgalmával és tehetségével. Önálló gondolatokat fogalmazott meg a vallásjog, a dialektika, a logika, a filozófia területén. Ez az időszak jelentette al-Ghazálj tudományos tevékenységében a legtermékenyebb korszakot. Az iszlámtudományok majd minden ágá-

ban jelentős alkotó munkát végzett. Sorra jelentek meg művei az alapvető kérdésekről.

Mestere halála után elhagyta Nisápuirt és a közelfekvő al-Mu'aszkarba, a szeldzsúk kormányzat székhelyére ment. Itt ismerkedett meg Nizám al-Mulkkal, Maliksáh szeldzsúk szultán (1072–1092) hatalmas és tehetős miniszterével, aki a bátiniták visszaszorítása és a szunnita iszlám megerősítése érdekében vallási főiskolákat („Nizámiját”) hozott létre. Miután volt alkalma meggyőződni al-Ghazálj tudományos felkészültségéről, 1091-ben kinevezte őt a bagdadi Nizámija-főiskola tanárává.

Ez az intézmény számított akkoriban az iszlám világ legfontosabb egyetemének. Itt öt évet töltött s nagy tekintélyre tett szert. Sokra becsülték gondolatainak eredetiségét. Az iszlám világ minden tájáról érkeztek hozzá tanítványok. A Bagdadban töltött évek alatt elmélyedt a filozófia tanulmányozásába. Behatóan foglalkozott Al-Fárábij és Ibn Színá műveivel. Ekkor írta meg a *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései), majd a híres *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok összefüggéstelensége) című művét, amely később latin fordításban (*Ruina/Destructio philosophorum*) nyugaton is ismertté tette nevét és gondolatait.

1095-ben lelki válságra hivatkozva elhagyta Bagdadot. Ezután meglátogatta Damaszkuszt, Jeruzsálemet, Hebront (al-Khalíl), majd elvégezte a Mekka-i zarándoklatot. Damaszkuszi és jeruzsálemi tartózkodása idején kezdte el írni nagyszabású iszlámtudományi művét *A vallástudományok életre keltése (Ihjá' 'ulúm ed-dín)* címmel. Összesen kilenc évet töltött így távollat hazájától.

Ezután szülővárosába ment s ott élt visszavonultan a világ bajától-zájától. Háza mindig készen állt tanulni vágyó látogatók fogadására. Művei ebben az időben váltak szélesebb körök számára ismertté. 1104-ben még elfogadta a felkérést, hogy ismét visszatérjen az oktatáshoz, most már a nisápuiri Nizámija-főiskolán. Ez nem tartott sokáig. 1106-ban végleg visszavonult Túsza és misztikus elmélkedésnek szentelte idejét. 1111. december 18-án (h. sz. 505. Dzsumáda'l-ákhira hónap 14. napján) hétfőn a kora hajnali órákban halt meg az iszlám világ legnagyobb vallási gondolkodója, életének 53. esztendejében. Sírja Túsza-ban (ma: Meshed) van Hárún ar-Rasíd kalifa, 'Alíj ar-Ridá (a sí'iták nyolcadik imámja) és a hírneves perzsa költő, al-Firdauszj síremléke közelében.

RESUME

Abū Hāmid Mohammed al-Ghazālī,

the greatest thinker of the Islamic world died 900 years ago

Abū Hāmid Mohammed al-Ghazālī (al-Ghazzālī) was born in 1058 A.D., in 450 A.H. (Anno Hegirae) in the town of Tūs in Khōrāsān province. His father was a poor man, who made his living by wool-spinning.

He started his studies in his hometown, learning the elements of the Arabic language and the bases of the science of religion. His first tutor was Abu'l-Qāsim Iszmā'il ibn Mas'ada al-Ismā'ilī, the famous scholar, who lived in Djordjān, near to Tūs.

Later he continued his studies in Nīshāpūr, where he became the student of the well-known Diyā' ed-Dīn al-Djuweynī, who was the main teacher of the Nizāmiya-college. Al-Ghazālī excelled in diligence and talent. He formed independent ideas about the fields of religious law, dialectics, logic and philosophy. This term was the most productive period in his scientific work. He did creative work in several branches of Islamic disciplines. His works about fundamental theological questions were published in succession.

After his master's death al-Ghazālī left Nīshāpūr and went to al-Mu'askar. It was the centre of the Seldjūq government. Here he met Nizām el-Mulk, the powerful and talented minister of Meliksāh seldjūq sultan (1072 – 1092), who established religious colleges (Nizāmiyāt) in order to force back bātinis and to strengthen sunni Islam. After having been convinced by his scientific thorough grounding, the minister appointed al-Ghazālī professor of Nizāmiya-college in Bagdad in 1091.

At that time this institution was considered as the most important university of the Islamic world. He spent there 5 years and became highly respected. The originality of his thoughts was honoured everywhere. Disciples came to him from all parts of the Islamic world. During these years spent in Baghdad he immersed in philosophical studies. He was thoroughly engaged in the works of al-Fārābī and Ibn Sīnā. At this time did he write the Maqāsīd al-falāsifa (The aims of the philosophers) and the famous Tahāfut al-falāsifa (The incoherence of the philosophers), which later was translated into Latin (Ruina/Destructio philosophorum) and made his name and thoughts well-known in the western world.

In 1095 al-Ghazālī left Bagdad owing to spiritual crisis. He visited Damascus, Jerusalem, Hebron (al-Khalil) and went on pilgrimage to Mecca. During his stay in Jerusalem and Damascus he started to write his monumental work of Islamic science: Revival of religious sciences (Ihyā' 'ulūm ed-dīn) Altogether he spent 9 years far from home.

Then he moved back to his native town and lived retired. His house was always open to visitors who wished for learning. His works became widely known at this time. In 1104 he accepted the request for teaching in Nizāmiya-college of Nishāpūr, but it did not last long.

In 1106 he finally retired to Tūs and spent his time there with mystical meditation.

Al-Ghazālī, the greatest thinker of Islamic world died on December 18th 1111 (A.H. 505 month Djumāda'l-ākhira 14th day) at the age of 53.

His grave is in Tūs (today: Meshed) near to the grave of caliph Hārūn ar-Rashīd, 'Alīy ar-Ridā (the 8th imam of the siits) and that of al-Firdausī, the famous Persian poet.

Beáta Čierniková

VALLÁS ÉS NACIONALIZMUS AZ ÖRMÉNY KULTÚRÁBAN

Az örmény keresztény egyház megalapítása óta eltelt 1710 év. Kissebb keresztény csoportok éltek Örményországban már korábban is, de ezek a keresztény közösségek gyakori üldözéseknek voltak kitéve. A történelmi források szerint Örményországban először szt. Tádé és szt. Bertalan hirdették a kereszténységet. Államvallása III. Trdát király tette 301-ben. Nem kizárt, hogy ennek politikai okai is voltak. A kereszténység védőpajzsként szolgálhatott a Perzsa birodalom hatalmi törekvései ellen. Amikor 428-ban az Örmény királyság hosszú évszázadokra elvesztette függetlenségét, a perzsák megpróbálták erőszakkal bevezetni a zoroasztrizmust. Az örmények reménykedtek abban, hogy a bizánci birodalom segítséget nyújt hitestvéreinek, és az Artasati egyházi zsinat 449-ben harcba hívta az örmény hívőket az elnyomók ellen. A harcban, melynek a végső csatája 451 május 26-án zajlott az Avarajri harcmezőn, az örmények egyedül maradtak az óriási túlerővel szemben. A csatát elvesztették, de a perzsa mágusok visszavonultak. Ez a hitért vívott harc szent háborúként szerepel az örmény történelemben. Ebben az időben ülésezett a khalcedóni zsinat, melyen az örmények érthető okok végett nem vettek részt. A zsinat határozatait nem fogadták el és ezentúl az örmény egyház önálló nemzeti egyházként működött tovább. Évszázadokon át állt megingathatatlanul az örmény nép mellett. Az idegen hatalmak uralma alatt helyettesítette a nép számára az államot, segített megőrizni az örmény identitást, az örmény kultúrát nemcsak

Örményországban, hanem a diaszpórában is. Az egyház legfőbb vezetője a Minden Örmény Katolikosza címet viseli.

Az Örmény apostoli szent egyház még a IV. században átvette a régi pogány vallás több elemét annak érdekében, hogy akadálymentesebben terjedjen a nép között az új hit. A régi ünnepek, szertartások, hagyományok közel álltak az egyszerű emberekhez, ezeket csak újra kellett értelmezni. A legjelentősebb pogány elemekhez a *matagh*, a véres áldozat tartozik, amely egyetlen más keresztény egyházban nem elfogadott. A szertartások nagyon fontosak voltak az örmények számára a szovjethatalom idejében is, amikor ezeket még az ateista gondolkodású emberek is megtartották, mint örménységük kifejezését.

A XX-ik sz. 80-as éveinek vége felé, amikor kissé megnyílt a politikai helyzet, Örményországba is elkezdtek begyűrözni különböző keleti és nyugati vallási tanítások, mint a krisnaizmus vagy a Jehova tanúi. Ekkor kezdtek megalakulni az első újpogány mozgalmak is. A politikai helyzet azonban nagyon zavaros volt, újra felütötte fejét a Karabahi kérdés, ami később a karabahi háborúhoz vezetett. A háború és a Szovjetunió széttesése újra szorosabba fűzte az örmények kapcsolatát a nemzeti egyházzal. Az újonnan megalakult Örmény köztársaság elkezdett védekezni az idegen vallási tanokkal szemben. Bár a vallásszabadság törvényben volt meghatározva, ez a törvény a nemzeti egyház kiválságos helyzetét is megállapítja. Azonban ez sem nyújtott megfelelő védelmet az idegen tanokkal szemben, így később a törvényhez csatoltak egy külön elnöki dekrétumot, amely jelentősen korlátozza a külföldi vallási szervezetek tevékenységét Örményországban. Ezt a dekrétumot értelmezhetjük úgy is, hogy elismerése az örmény egyház érdemeinek az örmény identitás és kultúra fenntartásának és ápolásának érdekében.

Tehát az örmény kormány és az Örmény egyház mindent megtettek annak érdekében, hogy az örmények ne forduljanak el a nemzeti egyháztól, identitásuktól és a több ezer éves nemzeti hagyományoktól. De akadtak örmények, elsősorban az újkeletű emigránsok körében, akiknek ez sem volt eléggé nemzeti. Hogy még „örményebb” örményekké váljanak, Garegin Nzsdeh nacionalista ideológiája felé fordultak.

Garegin Nzsdeh, eredeti nevén Garegin Jeghisevics Terharutjunjan (1886-1955) az egyik legellentmondásosabb alakja a modern örmény történelemnek. Felvett neve a Nzsdeh száműzöttet jelent. Nzsdeh már ifjúkorában felhagyott tanulmányaival a Pétervári egyetemen, hogy részt vehessen a törökök elleni nemzeti felszabadító harcban. Az egyik legjobb örmény katonai parancsnokká vált és az örmények nemzeti hősként tisztelik. Hazája érdekében részt vett a balkáni háború harcaiban is. Örményország veresége után a Dasnakcutjun párt több tagjával emigrált és Bulgáriában telepedett le. 1933-ban kiutazott az Egyesült államokba, ahol Muhtar Bej török követ elleni merénylet előkészítésében vett részt. Nzsdeh megérkezése előtt már léteztek az Államokban különböző örmény ifjúsági szervezetek, mint pl. A (H)ajordi (Örményország fiai), de működésük nem volt központilag megszervezve. Ez Nzsdehet arra buzdította, hogy egy olyan szervezetet alapítson, amely egyesítené az örmény diaszpóra ifjúságát. A szervezet célja a nemzeti öntudat növelése volt az örmény ifjúság körében. Nzsdeh megállítani és visszafordítani akarta az asszimiláció folyamatát. Írásaiban kifejezte gondolatát, miszerint az olyan ember, aki átélte a népiirtást, lélekben elesett és úgy érzi, minden el van veszve és végül beletörődik sorsába. Az ifjúságnak meg kell ismernie gyökereit, történelmét, kultúráját és büszkének kell lennie nemzetére. Garegin Nzsdeh megalapította a C'eghakron mozgalmat, amely később, 1941-ben felvette az Armenian Youth Federation (AYF) elnevezést. Az AYF főleg kulturális és sport rendezvényeket szervezett.

Garegin Nzsdeh ellentmondásos tevékenysége a II. világháborúhoz kötődik. Amikor Európában olyan nézetek kezdtek terjedni, hogy az örményeket ki kell irtani mint a zsidókat, és Romániában, ahol néhány évszázados örmény közösség élt, elkezdtek az örmények diszkriminálását, Garegin Nzsdeh felvette a kapcsolatot a német náci kormánnyal és meggyőződésében, hogy itt csak török propagandáról lehet szó, együttműködött vele. Remélte, hogy sikerül a németeket meggyőzni, hogy támadják meg Törökországot. Úgy gondolta, Németország lehet a Kaukázus népeinek felszabadítója. A németországi örmény fogjokból kialakította a német hadsereg örmény légióját. Légiós tevékenysége és a nacionalizmusa miatt 1944-ben Szófiában letartóztatták és Moszk-

vába hurcolták. 25 évre ítélték. 1955-ben a börtönben halt meg. Börtönéből több levelet írt, világszerte ismert Sztálinhoz írt levele. Leveleiben elmagyarázza azt a két motívumot, ami a nációkkal való együttműködéshez vezette: törökellenes érzelmek és igyekezte megmenteni az örményeket a zsidók sorsa elől. 1992-ben Örményország legfelsőbb bírósága rehabilitálta.

A C'eghakron, illetve az AYF az örmény ifjúság művelődési, szociális és sport aktivitásaira összpontosított. A szervezet elnevezése azonban mást sugall. Nem egészen pontos fordításban a C'eghakron jelentése nemzeti vallás, vagy inkább kultusz. Ennek ellenére a mozgalom ideológiája nem érinti szó szerint a vallást. Bár Garegin Nzsdeh nem titkolja, mennyire szimpatizál az örmény kereszténység előtti vallással, híveit nem arra szólítja, hogy térjenek vissza a pogány kultuszokhoz. Nem ellensége, de nem is nagy híve a kereszténységnek. Elismeri Jézust, de tanításait, elsősorban a felebarátok iránti szeretetről veszélyesnek tarja, ha szó szerint vannak értelmezve. Szerinte az örmények a keresztény erkölcsök áldozatai. Hasonlóan gondolkodtak az örmények a kereszténység felvétele idejében is, amikor országukat ellepték az idegen szerzetesek. Egy részük csak kolostoraik érdekeit nézte, a többiek pedig szélsőséges aszkéták voltak, akik barlangokban éltek. Hitük szerint a lélek megmentése érdekében le kellett mondani a világi örömeikről, sőt bármilyen tevékenységről is. Arra biztatták a népet, hogy tegyék le fegyvereiket és vonuljanak vissza a barlangokba. Érthető, hogy az ilyen hit bizalmatlanságot keltett az örményekben, akik állandó harcban éltek a környező terjeszkedő nagyhatalmak között. Még a régi pogány templomközösségeknek is voltak saját seregeik. Ezekről a seregekről kiváló képet kapunk Zenob Glak „Taron történelme” c. írásából, melyben leírja Giszane isten templomközösségének harcát a király seregei ellen, amikor a kereszténység felvétele után templomukat készültek lerombolni. Garegin Nzsdeh nem követeli az Örmény egyház felszámolását, bár az szerinte helytelenül értelmezte a keresztény szeretet ideáját és így a nemzet példátlan tragédiájának okozójává vált. Nzsdeh csak az egyház nacionalizálásáról és ideológiájának ártékeléséről beszél. Az örmény népnek az önvédelem az igazi hitvallása. Emlékeztet arra, hogy a régi istenek a nemzet születésének tanúi és a nemzeti értékek hordozói voltak. Különösen

kiemeli Vahagn istent, a menydörgés és háború istenét. Ő a hősi-es örmények valódi istene. Ahol örmények élnek a világban, mindenütt templomokat kellene építeniük tiszteletére.

Nzsdeh szerint a hazafiasság az igaz vallás. Az egyetlen igaz isten a HAZA, az a föld, ahol megszületett az örmény nemzet és amelyért a hősi-es ősök életüket áldozták. A vér tisztasága biztosítja a jövőt, ezért Nzsdeh elutasítja a vegyes házasságokat. A nyelvet is tisztelni kell, mert a nyelv halála a nemzet halálát jelenti. Garegin Nzsdeh saját ideológiáját egészséges nacionalizmusnak tartotta, a vallás nem állt érdeklődése központjában. Megjelent azonban egy másik mozgalom, az armenizmus. Az elnevezés megtévesztő lehet, ugyanis a XIX-ik században létezett egy központilag nem szervezett mozgalom, amely ezt az elnevezést kapta. A mozgalom célja az örmény identitás megvédése volt, próbálta meggátolni az erdélyi örmények teljes asszimilációját. A mai armenizmus mozgalom annyiban különbözik ettől a kulturális mozgalomtól, hogy szimpatizánsai vallási nacionalizmusnak nevezik. A mozgalom tagjai és szimpatizánsai a világ különböző országaiban élnek és az egész mozgalom csak virtuálisan létezik. Nézeteik nem egységesek, vitáik különböző internetes fórumokon zajlanak. A viták esetenként eléggé kiéleződöttek. Egyes fórumok között nincs megegyezés még abban sem, hogy mikor indult a mozgalom. Egyesek azt állítják, a mozgalom a XX-ik sz. 90-es éveiben kezdődött, mások hogy már az örmény nép születése óta tart. Legtöbbször úgy gondolják, a mozgalom az 1915-ös népirtás után jelent meg. A szimpatizánsok egy része azonosítja a mozgalmat Nzsdeh C'era kronutjunjával. Garegin Nzsdeh tényleg használta ezt az elnevezést, amikor kijelentette, hogy az örmények valódi vallása az armenizmus. A különböző irányzatokat ebben a mozgalomban egyetlen dolog köti össze – a nacionalizmus. Egyes csoportok azt állítják, hogy az Örmény apostoli egyház és az armenisták létezhetnek egymás mellett békében és kiegészíthetik egymást, mások teljesen elutasítják a kereszténységet. A két ellentétes nézet között létezik egy olyan irányzat is, amely az Örmény apostoli egyházat nem keresztény, hanem nemzeti intézménynek tartja. Minden irányzat megegyezik abban, hogy a kereszténység egy idegen kozmopolita hit, amelyet az örményekre ráéőszakoltak. Szent földnek nem Palesztinát tartják, hanem az

Örmény fennsíkot. Amikor Isten megteremtette a földet, saját lakóhelyének kiválasztotta az Ararát hegyet, tehát csak ez lehet a Szentföld. Az armenizmus szimpatizánsai a fórumokon emlegetnek bizonyos beavatási szertartást, amely után a jelölt tagjává válik az armenizmus mozgalomnak. A mozgalom tagjai megtartanak bizonyos keresztényélg előtti ünnepeket, de ezek részei az örmény keresztény egyház ünnepi naptárának is. Nem szabad elfelejteni, hogy Világosító Szent Gergely a kereszténység részévé tett több pogány ünnepet és szertartásokat is, annak érdekében, hogy a népnek ne legyen idegen az új vallás. Az armenizmus hívei nem definiálják pontosan, miben is hisznek. Számukra elég, hogy hitük tárgya örmény legyen.

Sem Garegin Nzsdeh ideológiája, sem az armenizmussal kapcsolatban nem beszélhetünk igazi vallásról vagy vallási mozgalomról. Egészen más a helyzet az Arordineri *ucht* esetében. Ez egy bejegyzett vallási szervezet, melyet Szlak Kakoszjan alapított. Szlak, eredeti nevén Edik Kakoszjan (1936-2005) 1979-ben megvádolták nacionalista ideák terjesztésével és kiutasították a Szovjetunióból. Az Egyesült Államokba utazott, ahol felvette a kapcsolatot a C'era kron mozgalom tagjaival. Megismerkedett Garagin Nzsdeh írásaival és elkezdett dolgozni egy új vallás megalkotásán. Kakoszjan még az Államokban kijelentette, hogy ő a Szlkuni nemzetség, tehát az öröklődő pogány papság leszármazottja. A Szlkuni nemzetséget említi művében az V.-ik sz. Örmény történész, Horeni Mózes. Kakoszjan megváltoztatta keresztnevét Szlakra és indítványozta, hogy legyen kinevezve főpappá. A szertartást valószínűen Garegin Nzsdeh hívei végezték el.

Kakoszjan még a Szovjetunió szétesése előtt visszatért Örményországba és elkezdte maga köré gyűjteni a hasonlóan gondolkodó embereket. Eleinte ezek csak a rokonai és barátjai voltak, mégis hamarosan kialakult egy kis vallási közösség, melyet bejegyeztették mint Arordineri *ucht* – Árja fiai testvérisége vallási szervezetet. Az örmény *ucht* szó eredetileg ígéretet jelent, mai értelme inkább testvériség vagy rend. Ekkor kezdte Kakoszjan híveinek szűk körében kialakítani az ünnepi szertartások rendjét is. Ebben az időben a szertartások színhelye kizárólag az egyetlen megmaradt pogány templom volt Garniban. A Garnii szentély Mihr napisten temploma volt a kereszténység felvétele előtt és csak Trdat király

nővérének kérésése nem tették földel egyenlővé a kereszténység államvallása hirdetése után. Bár egy XVI-ik sz. földrengés tönkretette, 1666 és 1977 között felújították.

A XX-ik sz. 90-es éveiben Kakoszjan nagyon népszerű volt Örményországban és gyakran szerepelt az örmény televíziók műsoraiban. A televíziók és más médiák folyamatosan informáltak a Garni-ban történő pogány szertartásokról, Kakoszjant különböző vitaműsorokba hívták meg, a sajtó a tanításairól tudósított. Ezt az érdeklődést azzal lehetne megmagyarázni, hogy több kormánypárt tagja is az újpogányok híve volt, így Kakoszjan szervezete különleges állami támogatást élvezett.

Az újpogány mozgalmakra jellemző, hogy keletkezésük idejében elsősorban a városi értelmiséget szólítják meg. Így az örmény újpogányok között is eleinte főleg politikusokat, állami hivatalnokokat, művészeket, újságírókat lehetett találni. Egy idő múlva szórványosan a vidéki emberek is kezdtek csatlakozni a mozgalomhoz. Ez a jelenség természetesen nem csak az újpogány mozgalmakra jellemző, hasonló volt a helyzet a kereszténység felvétele idejében is. Elsőként a királyi udvar és az arisztokrácia tért át az új vallásra, a nép nehezebben fogadta az új vallást.

Az első szimpatizánsok Kakoszjan tanításaiban elsősorban a saját nemzeti büszkeségük és hazafiasságuk kifejezését keresték. Úgy vélték, ezt megtalálhatják egy igazán csak nemzetüket érintő vallásban. Eleinte csak Kakoszjan rokonai, barátai, esetleg tanítványai csatlakoztak hozzá. Kakoszjan ugyanis eredetileg tanár volt. Ezek az emberek ma is aktív tagjai a mozgalomnak. Számuk nem jelentős, körülbelül 100 személyről van szó. A passzív tagok számát lehetetlen felbecsülni. Ide tartoznak azok a személyek is, akik átestek a beavatáson, és azok is, akiknek elég, hogy hisznek a régi isteneikben és nincs szükségük semmiféle beavatásra ahhoz, hogy tiszteljék régi isteneiket. Az a jelenség, hogy a mozgalomhoz kezdtek csatlakozni a vidéki emberek is, azt jelenti, hogy változott a motiváció is. Eleinte csak a tudatos nemzeti önértzet, a hazafiasság vezette a művelt embereket az Arordineri ucht soraiba. Ennek természetesen különböző okai lehetnek. Főleg a hatalom, politika, vagyon, vagy más kiváltságok. Ezen túl azonban létezik egy olyan csoport is, amikor az ember egy misztikus vallási tapasztalat után konvertál egy más vallásra. Egy ifjú

örmény kulturológus, Julia Antonian leírt egy esetet, amikor ilyen misztikus tapasztalat után döntött egy hívő keresztény asszony, hogy válalja a pogány beavatási szertartást. Egy 35 éves férjezett nőről van szó, aki több év házasság után sem tudott teherbe esni. Ezt a nőt Anahitnak hívták, ami Örményországban nagyon kedvelt női név és ugyanakkor az örmény pogány panteonban az anyistennő neve. Anahit éveken át imádkozott a keresztény Istenhez, az örmény szentekhez, egymás után látogatta a keresztény szentélyeket, eredménytelenül. Anahit férjével Hegyi Karabahban élt, szülővárosából Abovjanból mégis eljutottak hozzá a hírek az Arordineri ucht vallási szervezetről, ugyanis Abovjan Jereván után a mozgalom második legnagyobb bástyája. Elkezdett imádkozni Anahit istennőhöz. Született egy lánya, aki egy másik ókori örmény istennő, Nane nevét kapta. 2007-ben Anahit annyjával és lányával együtt beavatási szertartás által az Arordineri uht tagjaivá váltak.

Sok embert az vezet az Arordineri ucht körébe, hogy véleményük szerint a kereszténység túl sokat követel tőlük, túl szigorúak az elvárásai, és ezeket az embereknek nehéz betartaniuk. Ezzel szemben az Arordineri uht csak azt kéri tőlük, hogy legyenek örmények és szeressék hazájukat. Ez igazán nem túl nagy elvárás. A konvertiták között akadnak olyanok is, akiknek megjelent valamelyik pogány örmény isten. Ez persze kivétel. Az első Garegin Nzsdeh, utánna Szlak Kakoszjan volt, de akadnak mások is, főleg az aktív hívők között.

Annak ellenére, hogy az Arordineri uht egy bejegyzett vallási szervezet, nincs valódi hierarchikus szerkezete. A tagok rokoni és baráti kapcsolatok alapján csoportosulnak. Hogy valaki újpogánnyá váljon, nem kell egyetlen újpogány csoporthoz sem csatlakoznia, nem szükséges, hogy résztvegyen bármilyen vallási szertartáson. Ez kizárólag a magánügye, senki nem követel tőle semmit. Ha valaki csatlakozni akar, senki nem utasítja, senki nem állítja teljesítendő feladatok elé. Az örmény újpogányok nem végeznek térítő munkát, a csatlakozást magánügynek tartják. Ez persze nem túl hatékony módszer, ha a csatlakozók számát nézzük, de így nem is vált ki túlságos ellenérzéseket a hívő keresztények, vagy az Örmény egyház részéről.

Az Arordineri *ucht* bázisa a középkori történelemírók műveiben fennmaradt örmény mitológia. Ezt azonban az úgynevezett „árja elmélet” szellemében értelmezik. Az árja elmélet Örményországban a XIX-ik században jelent meg az akkor születő indoeurópai nyelvész hatása. Amikor a II. világháború idejében a német kormány hatására az örményeket a szemita népekhez sorolták, az örmény történészek és nyelvészek több tanulmányt publikáltak, melyek az örmények indoeurópai eredetét igazolták. 1984-ben Tamaz Gamkrelidze és Vjačeslav Ivanov megjelentették munkájukat az indoeurópai nemzetek eredetéről. A szerzők nem akarták megcáfolni a régebbi indoeurópai elméletet az indoeurópaiak őshazáját illetően. Kutatásaik azonban azt bizonyították, hogy az indoeurópai népek őshazájának valahol kelet Anatóliában, illetve észak Mezopotámiában kellett lennie, amit azonban tudományos körökben a mai napig sokan kétségbe vonnak.

Ezek az elméletek azonban kiváló lehetőséget adtak Szlak Kakoszjannak. Kakoszjan kidolgozott egy teljesen új mitológiát az árja elmélet szellemében. „Araráti mitológiának” nevezte és így tette közzé egy irodalmi folyóiratban. Az előszóban ezt a mitológiát a terepkutatásai eredményeként mutatja be, s teszi ezt olyan szövegeken, melyeket soha egyetlen kutató sem jegyzett fel az Araráti fennsíkon. Kakoszjan azt állítja, hogy sok év kutatás után a töredékekből alkotta újra ezeket a legrégibb örmény mítoszokat. Kifejti, hogy ez csak egy töredéke a régi örmény mitológiának, a többi még mindig felkutatásra vár.

Aki olvasta Kakoszjan „Araráti mitológiáját”, néhány másodperc megdöbbenés után biztos abban, hogy nem tudományos munkát, hanem egy szépirodalmi remekműt tart a kezében. Kakoszjan felhasználja minden mozzanatát a régi mitológiai történeteknek. Ezek ott vannak a koraközépkori szerzők műveiben, tehát nagyon nehéz lenne változtatni rajtuk. Kakoszjan viszont hozzákölt rengeteg más történetet és más személyt is. Olyan istenekről ír, akiket az örmények soha nem ismertek, de neveik azt sugallják, elődeik talán tényleg így nevezhették isteneiket. Kakoszjan azt állítja, hogy ezeket az isteneket az örmény nép csak elfelejtette. Nem foglalkozik azzal, miért is nem említik neveiket vagy történeteiket a koraközépkori szerzők, bár ők feljegyezték mindent, amit hallottak a régi énekesektől vagy csak az egyszerű emberektől.

Az egész mű szerkezetében másolja a Genezist, bár Kakoszjan ezt másképp értelmezi. Az első fejezet, melynek a címe A terem-
tés titka, arról szól, hogy eredetileg volt az Ar¹, és Ara (Ararics) volt
a Teremtő. Az időn kívül megteremtette a világot. Ezért a világ-
nak nincs kezdete és így abszolút. Teremtő csak egy van, de van
sok isten, akik mind Ara gyermekei. Az isteneket Anahit² szülte a
Teremtőnek. Az Ararati mitológia itt felsorolja az ismert örmény
isteneket, ezek azonban a legkésőbbi pogány örmény panteon
tagjai. Ez a panteon erős iráni befolyás alatt jött létre, az istenek
nevei iráni eredetűek, de funkciójuk és jellemzésükben is eltérnek
az irániaktól. Vahagn isten³ egy játék közben, amikor messzire ha-
jította fegyverét, felfedezte a Földet. Az istenek tanácsára Ara és
Anahit nemzetek egy földi istent – Aig-ot.⁴ Aig az elsőföldi isten,
bölcsője az Ararát.⁵ Ezután az istenek úgy döntöttek, olyan szép-
pé teszik ezt a helyet, hogy az istenekhez méltó legyen. Később
gakran meglátogatták a Földet, a Maszisz (Ararát hegy) két csú-
sáról gyönyörködtek az Ararát térségben.⁶

Egy idő után Anahit elkezdett vágyódni az igazi anyaságra.
Fájdalomban szülni, szeretni, félteni, elvesztetni és megsiratni
gyermekét. Gyermekei halhatatlan istenek voltak, de Anahit arra
vágyott, hogy szenvedések árán legyen boldog. Ata vett a világ
minden fájdalmából egy maréknyit, minden szeretetből, féle-
lemből, álmokból, és megteremtette Anahit anyaságát. És nagy
fájdalmak és szenvedések között Anahit az istenek által teremtett
földi bölcsőben megszülte földi fiát. Apja után legyen a neve Ari
(árja), döntött a Teremtő. Bár meg fog halni, mindig ujjászületik.
Tőle származnak az árjak.

De az árjakon kívül a földön megjelentek a csari-k is. E két elne-
vezés – *ari* és *csari* – valójában egy szójáték. A cs betű az örmény
nyelvben a tagadás jele, tehát a *csari* azt jelenti nem ari, vagyis
nem árja. Ugyanakkor a csar szó azt jelenti, rossz. A csari-k védel-
mezője Visap⁷, s bár nem Visap teremtette a *csari*-kat, de az ő ösz-
tönzésére keletkeztek.

Továbbá az Ararati mitológiában megjelenik Ari Man, aki meg-
felel az őszövétségi Noé-nak, aki az özönvíz után szárazföldre ve-
zeti a túlélő árjakat. Kakoszjan mitológiájában fontos szerepe van,
neve az alapja az örmények elnevezésének – Armen (örmény) és
a Haj⁸ elnevezés Hajk ősatya után csak később keletkezett. A va-

lóságban azonban az Armina elnevezés először I. Dáriusz perzsa király behisztúni feliratán jelenik meg i.e. 521-ben. Tudomásul kell azonban venni, hogy Szlak Kakoszjannak nem állt szándékában tudományosan bizonyítani az örmények árja származását. Vallásában ez kizárólag a hit kérdése.

Szlak Kakoszjan nem elégedett meg egy új mitológia kialakításával. Egy vallásnak szent könyvre van szüksége. Megalkotta tehát az örmény újpogányok szentírását. Természetesen a mozgalom hívei nem Kakoszjant tartják a szerzőnek, szerintük ő csak feljegyezte azt, ami már az ősidők óta létezik. Kakoszjan nagyon ügyesen felhasználta a Biblia szövegeit és az örmény mitológia töredékeit, ahogy azt megtalálhatjuk a középkori szerzők műveiben. Nagyon fontos forrásként Garegin Nzsdeh írásai voltak, ezeket gyakran idézi. Szentírása Uhtagirk néven ismert. Nem egészen pontos, de érthető fordításként az Ígérek könyve elnevezést használhatjuk. A könyvnek hét része van. Az első könyv az Asztvatsasuncs, ami annyit jelent „isten által ihletett”. Ugyanezzel a kifejezéssel illetik a Bibliát is. Ez a rész az örmény nyelv szimbolikájával foglalkozik. Ez a szimbolika azt hivatott bizonyítani, hogy az örmény nyelv az istenek és az istenektől származó emberek nyelve. Mint legfontosabb örmény szógyökeret az *ar-* gyökeret említi. Az Uhtagirk szerint az értelme eredet, erő, ígélet. Így alapja az olyan szavaknak mint az *arjun* (vér) *armat* (gyökér), *arev* (nap), *mard* (ember), stb. A XIX-ik sz. nyelvtudósai azonban ugyanezekre a szavakra mutattak rá, azonban ők úgy gondolták, hogy az eredeti szógyökér a nappal kapcsolatos. Körülbelül 1500 ilyen szót említenek. Csaknem teljesen megegyeznek azokkal, ami az Uhtagirk-ben található. Kakoszjan művelt ember volt, ezek a nyelvészeti kifejtések nem voltak számára ismeretlenek. A mozgalom, amit megalapított, eleinte az Arevordi szót használta elnevezésében, nem pedig az Arordi-t. Arevordikh⁹ azt jelenti A nap fiai. A régi Örményország területén egészen a XIX-ik sz. létezett egy tűzimádók szektája, melynek tagjait így nevezték.

Az ilyen elnevezés ugyan tökéletesen kifejezte volna a kereszténység előtti vallás újraélesztését, mivel a nap és a tűz kultusza az egyik legfontosabb volt az ókori Örményországban. Azonban az Arordi (árja fiai) sokkal inkább megfelelt Kakoszjan nacionalista

elképzeléseinek, egy olyan vallásnak, ami támogatná a hazafias-
ságot, a nemzeti önérzetet, beleértve a harcias önvédelmet.

Az Uhtagirk következő része a C'agumnanan, Az eredetről, amit
eddig Araráti mitológia-ként volt megemlítve. Ez a rész az örmény
újpogányok számára nem csak a „valódi” örmény mitológia leírása,
de aprólékosan megmagyarázza a régi pogány ünnepek eredetét
és szimbolikáját is. Az ünnepek nagy részét átvette az örmény
keresztény egyház is, bár másként magyarázza őket. A legtöbb-
nek létezik keresztény elnevezése, ám a nép szívesebben hasz-
nálja ma is a régi pogány elnevezéseket. Ezekhez a régi pogány
ünnepekhez azonban Kakoszjan néhányat hozzáadott. Ilyen pl.
Vahagn isten születésének napja (márc. 21.), vagy az Ősökre való
emlékezés napja (szept. 20.) Az első ünnep, mint tudjuk, az ókori
Új Év ünnepe. Itt máris két ellentmondással találkozunk. Vahagn
isten születéséről ugyan fennmaradt egy ének Movszesz Horenaci
írásában, de a születése napjáról nem tudunk semmit. Az ókorban
Vahagn isten tiszteletére ünnepséget tartottak a *sakmi* (kb. mai
október) hónap közepén, és minden hónap 27-ik napja neki volt
szentelve. Egészen biztos, hogy semmi köze sem volt március 21-
hez.

Az Uhtagirk következő része a Havetaran, amit általában csak
Evangéliumként szoktak fordítani. Az elnevezés nagyon megté-
vesztő, semmi köze az Újszövetség bel Evangéliumokhoz. Ebben
a szöveggyűjteményben az istenek üzenete van megfogalmazva.
Ezután következik a Dzonaran, ahol a legszentebb értékek, mint
a Hit, vagy az Újjászületés vannak leírva. A következő két rész
Garegin Nzsdeh mitologizálása. Szövegük teljesen megfelel a hős-
eposzok szerkezetének. A szentkönyv utolsó része a Himnuszok
könyve. Az újpogányok himnuszainak egy részét Szlak Kakoszjan
költötte, egy részét pedig a fennmaradt ősi epikus énekek, illetve
a XIX-XX-ik sz. költőinek művei képezik.

Az Uhtagirkot eddig kétszer adták ki, 1988 és 2005-ben. A két
kiadás közt vannak eltérések, amit azzal magyaráznak, hogy
a szentírás nincs lezárva.

Egy vallásnak természetesen papságra is szüksége van. A fő-
pap halála napjáig Szlak Kakoszjan volt. Halála után elkezdődtek
a nehézségek. Az örmény újpogányok szerint a papság öröklen-
dő funkció.¹⁰ Egyetlen fia sem érezte magát azonban felkészült-

nek a főpapi funkció betöltésére. Ezért az aktív tagok gyülekezete úgy döntött, várni kell, amíg Kakoszjan unokája eléri a felnőttkort. Kialakítottak egy papi tanácsot, hogy tagjai elvégezhessek az elkerülhetetlen szertartásokat az ünnepi, ill. a mindennapi vallási élet követeléseinek érdekében. Kakoszjan még életében felszentelt néhány papot a legközelebbi hívei közül. Minden pap kötelezettségei közé tartozik legalább egy fiút nemzeni. Jelenleg az Arodineri uht főpap nélkül működik. A papok csak a legfontosabb szertartásokat végzik. A szertartások alatt fehér palástokat viselnek, a főpap palástja vörös,ilyent viselt Szlak Kakoszjan.

Az örmény újpogányok szerencsés helyzetben vannak más „hittársaikkal” szemben, mert létezik Örményországban egy fennmaradt pogány szentély. Mihr isten temploma Garniban. Az Arordineri Uht szertartásainak első és sokáig egyetlen színhelye ez a szentély volt. Bár ma is ez maradt a legfontosabb szentély, az újpogányok úgy mond, „felfedeztek” számos új „szent helyet”. Ezek régi uratui erődök, illetve még sokkal régebbi régészeti feltárások helyei. Az ilyen lokalitásokban végzett szertartások azonban veszélyeztetik a felbecsülhetetlen értékű lelőhelyeket.

A szertartások nagyon fontosak az újpogányok számára. Bár a mitológia az, ami a hit szempontjából fontos, mégis a szertartás az, ahol kifejezhetik hitüket. A szertartások folyamatosan alakulnak, változnak. A legtöbb örmény újpogány szertartás már Szlak Kakoszjan életében volt kialakítva, pl. az ünnepi szertartások. Azonban 2005-ben, Kakoszjan halála után egy eddig ismeretlen új kihívással álltak szemben a hívei: miként lehetne megfelelő módon eltemetni a főpapot? Kakoszjan véleménye és kívánsága szerint csak a hamvasztás jöhetett szóba. Ez nem egészen érthető, mivel bár az ókori Örményországban többféle temetkezési módot ismerünk, a hamvasztás nem tartozik ezek közé. A keresztény Örményországban az ilyen temetkezési mód kizárt volt. Így Örményországban nem létezett egyetlen krematórium sem. Kakoszjan testi maradványait hosszú idő és sok nehézség után sikerült egy meg nem nevezett kórházban félhivatalos módon elhamvasztani. Az ilyen tapasztalatok után elkezdtek aláírásokat gyűjteni és végül az örmény parlament legalizálta a kremációt. Ma végrendeletet kell írni, mi történjen a testtel a halál után. 2008-ban váratlanul elhunyt egy újabb újpogány pap. Ekkor már simán

folyt a szertartás. A búcsúztatás úgy történt, mint az örmény egyháznál, a papok azonban az Uchtagirk-ből olvastak idézeteket. Az elhunyt hamvainak egy harmadát eltemették, egy harmadát a szélnek, ill. a levegőnek, egy harmadát a víznek adták. A negyedik elem, a tűz megkapta részét a kremációnál.

Az újpogányok természetesen más szertartásokat is végeznek. Az esküvő úgy zajlik mint az örmény keresztény egyházban, bár eddig kevés ilyen szertartást tartottak. Sokkal gyakoribb a beavatási szertartás. A beavatási szertartást keresztelésnek hívják. Arra hivatkoznak, hogy az örmény knunk szó, amit az örmény egyház is használ, a pecsét szóból ered, tehát semmi köze a keresztény valláshoz, így ők is használhatják. A szertartást bármelyik újpogány pap elvégezheti. Az utóbbi években bevezették, hogy feltétlenül jelen kell lennie a „keresztapának”. Ez a szertartás is megegyezik az örmény egyház szertartásával. Az örmény egyházban a keresztelés után megtörténik a szent olajjal, meronnal való felkenés is, ami megfelel a katolikus bérmlásnak. A gyermek nyakába aranykeresztet akasztanak. Az újpogányok is használnak egy növényi eredetű szent olajat és a kereszt helyett fából vagy fémből készült napkeresztet akasztanak a beavatott nyakába.

Az Arordineri uht szertartásaiban az örmény keresztény szertartások elemeit használja, esetenként megváltoztatva a részleteket vagy a jelentésüket. A kereszténység felvételekor hasonló módom az örmény keresztény egház átvette a pogány vallás egyes elemeit. Ma az újpogányok azonban az egyháztól nem a pogány eredetű elemeket vezsi át, hanem a keresztény eredetűeket. A történelmi források ugyanis nem írják le a régi pogány vallás életciklusaihoz kapcsolódó szertartásokat, így az újpogányok a keresztény szertartásokat magukénak vallják azzal, hogy ők csak „visszaveszik” a keresztényektől a régi hagyományait.

Sokkal egyszerűbb a helyzet a naptári ünnepekkel kapcsolatban. Az egyházi hagyomány mellett ugyanis megmaradtak a népszokások, amelyek sokkal közelebb állnak a régi pogány hagyományokhoz. Az újpogányok eleinte csak azokat az ünnepeket tartották meg, amelyek a napforduló vagy napéjgyenlőséghez kapcsolódtak. Az örmény egyházi naptárban több pogány eredetű ünnep, de ezeket az újpogányok nem tartották meg. Alkottak azonban több új ünnepet, ezeknek azonban vajmi kevés köze

van a régi pogány ünnepekhez. Ma például évente háromszor ünneplik az Új évet. Március 21-én, ami főleg a keleti népeknel hagyományos, az Arordineri ucht ezt a napot Vahagn isten születésnapjaként ünnepli. Január 1-je egyúttal Garegin Nzsdeh születésnapja. Utolsónak kezdték ünnepelni a valódi régi örmény Új évet a Navaszardot. Az ókori Arméniában az Új év ugyanis augusztusban volt. Az ókorban ez egy változó időpontú ünnep volt, az V-ik századtól Augusztus 11-én tartják. Ezt az ünnepet átvette az örmény egyház is. Az ókorban ez az ünnep a panteon a legfelsőbb istenek, Aramazd és Anahit kultuszával volt kapcsolatban. Az újpogányok ezen a napon Hajk ósatya Bél elleni harcára emlékeznek.

Az ünnepek hivatalos szertartással kezdődnek a Garnii templom előtt. Utána a papok megszentelt virágokat és gyümölcsöket osztanak szét, az emberek véres áldozatot hoznak. Végül a papok előadnak egy rituális táncot és megkezdődik a szórakozás. Tánccsoportok lépnek fel, kívánság szerint beavatási szertartások következnek. Az ünnep közös lakomával a természetben végződik.

Az Arordineri uht hívei megtalálni és újraéleszteni szeretnék a régi pogány hagyományokat. Nem próbálkoznak azonban azzal, hogy eredeti formájukban újítsák fel ezeket. Pontosan tudják, hogy az már elveszett. Egy új élő szervezetet alkotnak, ami állandóan fejlődésben van. Ezért nem bántja őket az sem, hogy az új elemek nem egyeznek a régi „forrással”. Szertartásaik többnyire a keresztény egyház szertartásait utánozzák. Ezt azzal magyarázzák, hogy csak visszaveszik saját hagyományaikat, melyeket régen eltulajdonította tőlük és elferdítette a keresztény egyház. Érdekes módon meg sem próbálták, hogy új vallásukba beillessék a népi vallásosság elemeit, bár ezek sokkal inkább megfelelnek a régi pogány világ vallásának. Állításuk, hogy újraéleszteni akarják az örmények egyetlen igazi vallását, tehát nem fedi a valóságot. Céljuk nem más, mint táplálni a nacionalista érzelmeket az örmény nép körében.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- ANTONJAN, J.: „Vossozdanie” religii: Neojazyčestvo v Armenii. Laboratorium. 2010. No 1, 103-128 o.
- Araratskaja mifologija. Sobral i obrabotal Slak Kakosjan. Perevela Emilija Tatevosjan. Literaturnaja Armenija. 2000, No 4, 42-112 o.
- GAMKRELIDZE, T., IVANOV, V.V.: Indojevropejskij jazyk i indoevropejcy. I., II. Tbilisi, 1984
- NŽDE, G.: Etnovera. <http://www.gisher.ru/garegin-nzhdeh-18558html>
- Garegin Nžde i jeho učenie. <http://husisapail.narod.ru/zexakron.html>
- Istorija i Vizantija v 3 tomach. T. 1. Moskva, 1967
- KÁLI, K.: Vasárnapi örmények, valamint a pozicionálás identitásáról. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_kisebbssegek/2008/Ormeny_diaszpora_a_karpat_medenceben_II/pages/magyar/012_kali_kinga.htm
- MOVSES HORENACI: Istorija Armenii. Perevod s drevnearmjaskogo jazyka, vvedenije i primečanija Gagika Sarkisjana. Jerevan, 1990
- Ob istoričeskom značenii solnca u armjan. Tbilisi, 1872
- Predsedatelju Soveta ministrov SSSR Stalinu. <http://k4500.com/tsexakron/280-pismo-nzhde-stalinu.html>
- REDGATEOVÁ, A.E.: Arméni. Praha, 2003
- TER-SAHAKYAN, K.: Armenia: Pagan Games. <http://forum.hayastan.com/index.php?showtopic=8867>
- Uhtagirk. Jerevan, 2005
- Zakon o svobode sovesti i religioznych organizacijach. <http://www.ngo.by/legal-state/legal-inform/foreign-law/c96400559481e4ca.html>
- ZENOB GLAK, c. EMIN, N.O.: Očerki religii i verovanij jazyčeskich armjan. In: Issledovanija i statii N.O.Emina po armjanskoj mifologii, archeologii, istorii i istorii literatury. Moskva, 1896, 7-60 o.

JEGYZETEK

- ¹ Ar Kakoszjan magyarázata szerint a Teremtés
- ² Kakoszjan szerint Anahit neve az an (születés) és az ah (erő) gyökekről származik, tehát azt jelenti Anyaisten
- ³ Menydörgés és háború istene
- ⁴ Ilyen istent nem ismer az örmény mitológia, Kakoszjan szerint tűz, tűzből született isten
- ⁵ Ararát Kakoszjan magyarázata szerint annyit jelent, mint a Teremtés helye

- ⁶ Az Ararát itt nem magát az Ararátot jelenti, hanem az egész országot
- ⁷ Itt Visap szintén Ari Gyermekként, istenként szerepel, az örmén mitológiában sárkányként szerepel, bár eredeti formája hal alakú és talán az indiai Vritra mása
- ⁸ Az örmények saját elnevezése
- ⁹ Kh a többes szám jele a régi örmény nyelvben
- ¹⁰ Szlak Kakoszjan azt állította, hogy a Szlkuni nemzettség leszármazottja, tehát joga van a főpapi címhez

REZÜMÉ

Az örmény egyház kizárólag nemzeti egyház. Miután nem fogadta el a khalcedóni egyetemes zsinat határozatait, önálló egyházként működött tovább. Az egyház segítette megtartani az örmény nép identitását, helyettesítette az örmények számára az államhatalmat amikor Örményország elvesztette függetlenségét. A Szovjetunió szétesése után, amikor megalakult a független örmény köztársaság, egyes nacionalista körökben ez nem volt elég. Azzal vádolták az egyházat, hogy a keresztény vallás túlságosan univerzális, kozmopolita és az egyház nem képviseli eléggé a nemzeti érdekeket. Úgy gondolták, ezeket csak a régi kereszténység előtti pogány vallás képviseli igazán. Egy Amerikából hazatért emigráns, Szlak Kakoszján megalapított és bejegyeztetett egy újpogány vallási közösséget Arordineri ukht név alatt. A Biblia mintájára szentkönyvet írt, bevezetett néhány régi és új vallási ünnepet és szertartást. A hívők számát nem lehet felbecsülni, mivel nem mindenki esett át a beavatási szertartáson.

RESUME

The Armenian Church can be found an exclusively national church. It became autonomous after rejecting the canons of the council of Chalcedon. As the national church, it kept the national identity in the Armenian diaspora throughout the world for centuries. In the 20th century, the nationalists expressed their conviction that the Christian faith is cosmopolitan and non-national, accusing the Church of not being able to represent the religious feelings of Armenians. Thus Armenian religious movements arose that reject Christianity and come back to pre-Christian gods of ancient Armenia. The Arordineri ukht is an example of it.

III.

MAGYAROK A FÉLHOLD ALATT

Kakuk Zsuzsa

Mikes Kelemen török szókincstára
*Mikes Kelemen tiszteletére halálának
250-dik évfordulója alkalmából*

Mikes Kelemen "Törökországi levelek" című munkájában közel 100 török közszó, több mint 20 török személynév és 41 helynév fordul elő.¹

Hopp Lajos betűhív kiadásában a török vonatkozásokról és a török szóanyagáról Hazai György írt igen hasznos és értékes megjegyzéseket (i.m. 386-399). A tárgyi jegyzetekben a levelek sorrendjét követve közölte a török szavak pontos alakváltozatait, előfordulási helyeit, nyelvi és történeti szempontból elemezte a szavakat. Ezek a rövid, tárgyilagos jegyzetek megfelelően tájékoztatják az olvasót, de mivel a többi jegyzetek között, elszórva jelennek meg, nem adnak összefüggő, egységes képet Mikes török szóanyagáról. Ez a helyzet késztetett arra – különös tekintettel a neves évfordulóra –, hogy ezt a közel 160 tételt tartalmazó, mind török mind magyar nyelvi és történeti szempontból értékes anyagot feldogozzam, s három részre osztva – köznevek, személynévek, helynevek –, ábécé rendbe szedve, kis etimológiai szótárhoz hasonlóan összeállítva tárjam a kérdés iránt mélyebben érdeklődő olvasók és kutatók elé.

Mikes török szóanyagának vizsgálatánál figyelembe kell vennem, hogy a bujdosók igen elszigetelt körülmények között éltek,

közvetlen környezetükkel szinte alig érintkeztek. De többször jártak a fővárosban, részt vettek fogadásokon, láttak török felvonulásokat, ünnepeket. Mivel törökül nem tudtak,² törökökkel – ha erre lehetőség volt – francia nyelven, ill. tolmácsok útján érintkeztek. Mindezek ellenére Mikes adatai hitelesnek tekinthetők, ezt az is bizonyítja, hogy adatai szembetűnően egyeznek a hódoltság kori magyar forrásokban található török szavak adataival.

Figyelembe kell vennünk továbbá azt is, hogy Mikes hangjelölése nem mindig következetes még magyar szövegében sem (pl. ékezetek elhagyása, nagy betű – kis betű vegyes használata, egybeírás – különírás elhanyagolása). Fokozottan érvényes ez az általa alig vagy egyáltalán nem ismert török szavakra. A szóanyag kisebb részét képező, francia forrásokból származó adataiban pedig a francia ortográfia érvényesül.³

Szavainak előzményeit tekintve négy csoport különböztethető meg nála. – 1. Olyan szavak, amelyek korábban, a hódoltság korában kerültek nyelvünkbe, s tulajdonképpen már magyar szavak voltak, Mikes ezeket otthonról hozta magával (*dohány, dolmány, kaftán, kávé, pamut, papucs*). – 2. Igen gyakoriak azok a szavak, amelyek ugyancsak a hódoltság korából maradtak fenn, de már nem használjuk őket, csak a történészek szakmai nyelvéből vagy irodalmi művekből ismerjük. Ezeket minden bizonnyal Mikes is ismerte már (*aga, basa, bég, beglerbég, csausz, efendi, kádi*). – 3. Török földön megismert új szavak (*alemdár, csorbacsi, kádileszker, sziliktár*). – 4. Francia forrásból merített szavak, amelyeknek ortográfiája vagy szerkezete azonnal árulkodik idegen voltukról (*bostansi, caszáp basi, kaden*).

Gyakoriságukat tekintve vezetnek a különböző udvari és közigazgatási tisztségnevek (*aga, basa ~ pasa, csausz, kalmakány, tihája*). Viszonylag kevés kifejezés kapcsolódik a katonasághoz (*jancsár, hancsár; boncsokos*),⁴ valamileg több a valláshoz (*dervis, hacsí, imám, molla; bajram, ramazán*).

Mikes szóanyaga – a korabeli török nyelv állapotának megfelelően – jelentős mértékben (közel 90 százalékban) arab, ill. arab-perzsa eredetű. Ez utóbbiak esetében bizonyos hangtani vagy alaktani jelenségek alapján el tudjuk választani a közvetlenül az arabból jött és a perzsa közvetítéssel törökbe került szavakat. Az ilyen szavak több esetben kettős alakban is megtalálhatók, köz-

vetlenül az arabból való pl. a *ramadán, kádi, Otmán*, de perzsa közvetítésű ugyanezek *ramazán, kázi, Oszmán* alakváltozata. Arab eredetű alapszóhoz gyakran kapcsolódik a perzsa *-dār, -tār* képző (*alemdār, sziliktār*). Természetesen vannak „igazi” perzsa eredetű szavak is (*dervis, hocsa, fermán*). Jóval kisebb számban fordulnak elő „igazi” török szavak (*aga, deli, icsoglán, jancsár*).

Mikes török szavai számos egykorú török és magyar hangtani jelenséget tükröznek.

Török szempontból megfigyelhető például a labiális–illabiális illeszkedés hiánya (*gyümrükcsi, kapucsi, küpri, mufti, Gallipoli*), de már mutatkozik a szóvégi zöngés *-b, -d, -j* hangok zöngétlenedése, azaz *-p-vé, -t-vé* és *-č-vé* válása (*kaszap, Mehemet*).⁵ – Magyar szempontból megfigyelhető a török *j* (= dzs) hang teljes hiánya (*boncso, csámi, csida, kapucsi*, ill. *hanszár, zseb*), a török veláris *i* hangnak palatális *i* hanggal való helyettesítése (*csida, csorbacsi*), a szóvégi török *-n* hang palatalizálódása (*kaftány, kalmakány, ramazány, Oszmány*) és még számos más hangtani jelenség.

Gyakori a török szavak magyar képzővel való tovább alakítása (*basaság, dervisség; boncsokos; kalmakányné; csidázik, felkaftányoz*); a török szó magyar szóval való behelyettesítése *szultán ~ császár, vezír ~ vezér, kapudán ~ kapitány*. Mikes játékos szóképzései: *Alkorán ~ Álkorán, kalmakány, Bellegrád*; népetimológiás alakjai: *réz effendi; Oroszcsik*.

A Mikes leveleiben előforduló személynevek kivétel nélkül mind arab eredetűek. Az arab nevekben két csoportot szokás megkülönböztetni: 1. Naturális nevek (állatok, növények, tárgyak, fegyverek vagy az emberhez kapcsolódó nevek). 2. Vallásos jellegű nevek. Mikesnél az első csoportba mindössze öt férfinév (*Bubekir, Oszmán, Ömer; Szaid, Murat*) és az egyetlen nála előforduló női név (*Fatima*) tartozik. – Jóval nagyobb számban vannak az iszlám-nevek. Ezeknek három csoportja található meg Mikesnél. a.) Allahhoz közvetlenül kapcsolódó nevek (*Ali, Abdullah*). b.) Mohamed prófétához kapcsolódó nevek (*Mohamed, Ahmed, Mahmut, Mehemet*); a próféta díszítő jelzőiből alakult nevek (*Musztafa, Muszli <Muszliheddin*). c.) Bibliai nevek (*Ibrahim, Szulimán*).

Mikes anyagában néhány ragadványnévvel is találkozunk. Közülük kettő török eredetű (*Deli Musztafa, Topál Oszmán*), a többi

arab, perzsa, ill. görög eredetű, s viselőjének foglalkozására utal (*Imrehor Musztafa, Szilikár Ali, Mehemet gyümürüksí*).

Mikes leveleiben 41 egykori török helynév található. Ezeknek jelentős része – mintegy 80 százaléka – görög vagy görög-latin eredetű.

A görög eredetű neveknek egy nagy csoportja a görög *polis* 'város' szóhoz kapcsolódik (*Konstantinápoly, Drinápoly, Nikápoly; Gallipoli, Sztambol*). Görög eredetű a számunkra legfontosabb helynév *Rodostó* (Mikes adatainak olvasata valószínűleg *Rodoszto*), továbbá *Szófia* és *Thesszalónika*. – A görög nevek igen gyakran latinositott formában fordulnak elő (*Iconium, Nicomedia, Heraclea, Smirna; Nissa*).

Előfordul még három arab név (*Alep, Fetiszlám, Mekka*), öt szláv név (*Belgrád, Csernavoda, Hotyin, Orsova, Ruszcsub*), két román név (*Bukarest, Foksan*), s mindössze csak öt török helynév (*Jenikőj, Uzun küpri, Büjük dere, Büjük Jali* és a Balkán hegység neve *Balkány* alakban).

A szócikkek felépítéséről. A címszavak mai magyar írással közlik Mikes adatait, s ha annak több alakváltozata is van, az általa leggyakrabban használt formában. Utána következik a címszó jelentése, majd Mikes adatai betűhív írással s az előfordulási hely (= levélszám) pontos megjelölésével. A személy- és helyneveket mindig nagy betűvel közlöm, jóllehet Mikes váltakozva hol nagy, hol kis betűvel írja azokat.

A második fejezet tárgyalja a szó etimológiáját. Arab és perzsa eredetű szavaknál az arab és perzsa szavakat a nemzetközileg szokásos átírással írom, s ezt alkalmazom az átvett török szónál is. Itt azonban zárójelben közlöm a török szó mai, latin betűs írását, s ha szükséges, a hosszúság jelével ellátott alakot is. Pl. a *dzsámi* szó etimológiai sora így néz ki nálam: arab *ġāmi* > török *ġāmi* (*cami, cāmi*). Alkalmazom még a „t.” (= *tarih* 'történelem') rövidítést is olyan szavak esetében, amelyek a mai török nyelvben már csak történelmi szakkifejezésként használatosak. Néhány szóban jelölve van a szokásos szóvégi hangsúlytól eltérő hangsúly is a hangsúlyos szótág magánhangzója után tett felső kis vonalkával (*yeníçeri*).

Az etimológiai rész után összevetem Mikes adatait a hódolt-ság kori források adataival, s ha valamilyen formában jelenleg is

ismert a szó, annak mai használatával (elterjedtsége, esetleges jelentéstani változása, stb.)

A szócikket rövidre fogott bibliográfia zárja.

JEGYZETEK

¹ Mikes adatait Hopp Lajos betűhív kiadásából merítettem: *Mikes Kelemen összes művei*. Szerkeszti Hopp Lajos. I. kötet. Mikes Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

²Vö. Mikes két korai leveléből vett szavaival: „még eddig édes néném igen igen keveset tudok törökül” (4. levél 49. sor, kelt Drinápolyban 1717 okt. 10.); „török urak vannak, de unadalmas dolog törököt látogatni. egyik a hogy törökül nem tudok” [Tudniillik az unalmasság egyik oka, hogy nem tud törökül]. (37. levél 99-101. sor, kelt Rodostóban 1720 máj. 28). Mikes a továbbiakban egyszer sem említi ezt a témát. Valószínű, hogy élete végéig nemigen tanult meg törökül.

³ Mikes fő francia forrása P. Ch. Ricaut műve, amiből utolsó leveleiben (172-192, 199-201, 204) több részletet lefordított. Lásd Paul Chevalier de Ricaut, *Tableau de l'Empire Ottoman* (pp. 1-90). In: *Histoire de l'Empire Ottoman*. Tom III. La Haye, 1709.

⁴ Ennek oka feltehetőleg az, hogy az emigráltak katonai eseményekről hallhattak ugyan, de nem vettek részt benne. Kivételt képez az 1737 szeptemberétől 1740 júniusáig tartó katonai felvonulás és visszavonulás, amelyben Mikes maga is részt vett (I. 126-156. levél).

⁵ A szövégi -j-nek -č-vé változására nincsen adat Mikes szavai között. Ilyen változást mutat pl. hódoltság kori átvételű *harács* (< török *harāġ*) szavunk.

FORRÁSMUNKÁK

Kiss, Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Lev., Mikes Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. – Az idézett lapszámok Hazai Györgynek a török szavakra vonatkozó jegyzeteire utalnak.

Rech., Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.
TEml., Kakuk Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.
TESz., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Lóránd. I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 1970, 1976.
TS, *Türkçe Sözlük*. Yeni baskı. Başkan: Prof. Dr. Hasan Eren. Türk Tarih Kurumu Basım Evi. Ankara, 1988. 1-2 = Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
Tszn., Kakuk Zsuzsa: *Török személynevek hódoltság kori forrásainkban*. In: Keletkutatás 1988. ősz, 13-28.
ÜMTSz., *Új Magyar Tájszótár*. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. 1-5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979-2010.

KÖZNEVEK

aferim – Török köszöntés. Jelentése 'jól van, rendben!' Mikes adata: „a kadia nagy nevettségel mondá Pápainak *aferim* magyar, *aferim* (igen jól mondád)” (36).

Török előzménye: *āferin*, *āferim* (*aferin*, *āferin*) 'bravó, rendben van!'. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *āferin* 'ua.' – Hódoltság kori forrásainkban egy-két adattal van képviselve, *aferim* és *efferim* alakban.

Lev. 488; Rech. 28.

aga – Megtisztelő cím különböző katonai és udvari tisztségviselők részére. Mikesnél mindig az illető tisztség megjelölésével fordul elő: *jancsár aga* (14, 20, 33, 91, 138, 168, 195); *szerdengecsti aga* (92); *vezér aga* (126-145). A franciából fordított 175-dik levélben az udvari tisztségviselők felsorolásában a következő agák szerepelnek: *sziliktár aga*, *rikjabdár aga*, *ibriktár aga*, *tulbendár aga*, *kemhadár aga*. (A francia eredetiben szerepel még a *csuhadár aga* is, de azt Mikes a felsorolásából kihagyta). Lásd még *kezlár aga* (171) és *kizlár agasi* (176).

Előzménye a török *aga*, amelynek eredeti jelentése 'idősebb testvér; tiszteletre méltó férfi; úr, mester, főnök; tiszt, parancsnok'. Mai alakja *āga* (kiejtése *aa*), Mikes adatai még a régies *aga* alakot mutatják. – A hódoltság kori forrásokban igen gyakran előfordul szintén *aga* alakban. Egykorú származéka az *agaság* és *agáné*. A hódoltság után kihullott nyelvünkől, ma csak török vonatkozású művekben, irodalmi alkotásokban, s tréfás színezettel a diáknyelvben fordul elő.

Lev. 439, 636; Rech. 28; TESz. 1: 100; TEml. 70, 71.

alemdār – Tisztségnév; jelentése 'zászlóvivő, zászlós'. A Mikesnél előforduló *Alemdār* (182) valószínűleg magasabb beosztást élvező katonai személy volt, akinek feladata a szent zászló – a hagyomány szerint Mohamed lobogójának – őrzése volt. A janicsár egységeknek is volt zászlóvivőjük.

Előzménye a török *alemdār* (*alemdar*) 'zászlóvivő', amely a perzsa 'alām-dār 'ua' átvétele. A perzsa 'alām' alapszó arab eredetű; vö. arab 'alam 'zászló'. – Hódoltság kori forrásainkban népetimológiás *aladár*, *Aladár*, *Alládár* alakban fordul elő.

Lev. 763; Rech. 35.

Alkorán – A mohamedán vallás szent könyve, a Korán. Ma az egész világ *Korán* néven ismeri, régen azonban az arab *al* névelővel ellátott *Alkorán* "a Korán" alakban volt használatos. Mikes leveleiben *alkorán*~*Alkorán* (179, 180, 184, 185, 189-191) és *álcorán*~*álkorán*~*Álkorán* (20, 179, 182, 188) alakban találjuk. Az *álkorán* alak *ál* szótagjában a hosszú *á* talán egyszerűen a török illabiális *a* hangnak a visszatükröződése, de az is lehet, hogy Mikes közismert kissé gunyoros hangon a 'hamis' jelentésű magyar *ál* szót rejtette el benne.

Arab eredetű kifejezés; az arab *qur'ān*, népiesen *qor'an* 'Korán' (< 'előadás, recitálás' < *qara'a* 'recitálva felolvas, előad') arab *al* névelős alakja. A törökben *alkoran*, *elkoran*, *elkuran* 'a Korán' alakban használják. Így jutott el több európai nyelvbe is. A török kor után az *alkorán* alakot fokozatosan kiszorította a névelő nélküli *korán* alak, s ma ez használatos a világ minden nyelvében. Mai török alakja: *Kuran* (*Kurān*)

Lev. 455; TESz. 2: 568; *korán*¹ a.; Rech. 37; TEml. 225.

Alla! – Harci kiáltás, amelyben a mohamedánok istenének, Allahnak a neve szerepel. Mikes adata: „Orsovát megvevők, már most nem berdot, hanem *allát* kiáltanak benne.” (139).

Az *Allah* istennév arab eredetű; vö. arab *Allāh*, amely az *al* névelő és az *ilāh* 'isten' összetételéből keletkezett. A török kiejtésben az *Allah* (*Allāh*) szó végén a *h* nagyon gyengén vagy egyáltalán nem hangzik, a régiségben és a nyelvjárásokban – de még a mai beszélt köznyelvben is – általánosabb az *Allā* kiejtés. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran szerepel Allah neve önállóan is, leginkább *Alla*, ritkábban *Allah* alakban, s megtalálható az *Alla Alla!* felkiáltás is. – Lásd még az *Abdulla* személynevet.

Lev. 704; Rech. 37; TEml. 224.

arnót – Népnév; jelentése 'albán'. Mikes adatai: „patronának hitták, *arnot* volt, és nem török” (91); „a minap ismét támadás lőn Constancinápolyban eztet az *arnotok* kezdék” (93).

Előzménye a török *arnaut* (*Arnavut*) 'albán', amely a görög *Arvanetés* 'ua.' hangátvetéses *Arnavítés* alakváltozatának átvétele. A török *arnaut* au diftongusa valószínűleg a magyarban monoftongizálódott *ó* hanggá. – Hódoltság kori forrásainkban leginkább *arnót*, ritkábban *arnolt*, *arnold* alakban, majd a román *arnău*t többes számú *arnău*ți alakjából lett *arnóc*, *arnolc* alakban fordul elő. Latinosított formája az *arnauta* volt. Ma már nemigen használjuk, helyette az *albán* elnevezés állandósult. Családnév-ként azonban ma is előfordul, leginkább *Arnoth* alakban.

Lev. 635; TESz. 1: 178; Rech. 42; TEml. 182-184.

asszász basa – Tisztségnév; jelentése 'a rendőrség vezetője, rendőrpapancsnok'. Mikes adata: *assás bacha* (olv. *asszász basa*) (20). Az írásmód idegen forrásból való átvételre mutat, de a *basi* helyett – ha idegen írással is – a *basa* alak szerepel benne. Ez azonban nem különleges jelenség, mivel az ilyen jellegű birtokos szerkezetekben az európai nyelvekben is a *basa* alakot használták a *basi* helyett.

Előzménye a török *asas başı* (t. *as'esbaşı*) 'rendőrfőnök, rendőrtiszt', amelynek első tagja, az *asas* (*ases*) főnév arab eredetű; vö. ar. 'asas 'rendőr'. – Hódoltság kori forrásainkban változatos formákban (*haszasz/haszász/haszáz basa ~ pasa ~ pasi*), és népetimológiás *hasas basa*, *házás pasa* alakban találkozhatunk a kifejezéssel.

Lev. 453; Rech. 45; TEml. 333.

atnáme l. etnáme

bajrám – Mohamedán vallási ünnep. Időpontja a mi időszámításunk szerint nem határozható meg, 33 év alatt bejárja az egész évet. Tulajdonképpen két bajrám van: a „nagy bajrám”, ami a ramazán, azaz böjti hónapot követi (török nevén *ramazan bayramı* vagy *şeker bayramı* („cukor ünnep”) és a pár héttel utána következő „kis bajrám” (török nevén *kurban bayramı* 'áldozati ünnep'). Mikes adata: „A ramazán eltelvén a Nagy Bairam (olv. *bajram*) következik” (191).

Előzménye a török *bayram* 'ünnep', amely perzsa eredetű; vö. perzsa *bairām* 'ua.'. A perzsa és a török szó egymáshoz való viszonya azonban nem egészen tisztázott. Egyes vélemények szerint a perzsa szó török eredetű. – Hódoltság kori forrásainkban a szó igen gyakran előfordul. Alakváltozatai: *bajram ~ bajrám, *bajran ~ bajrán*, *bajrány*; a két szóbelseji mássalhangzó helyváltoztatásával *barjám*, *barján*; e két mássalhangzó-nak feloldásával és egy magánhangzó betoldásával *bajarán*, *bajorán*, *baraján*. Gyakorisága ellenére a szó nem maradt meg nyelvünkben.*

Lev. 778; TESz. 1: 292; Rech. 62; TEml. 228.

baksis – Előírt pénzösszeget felül adott összeg; borralaló, csúszó-pénz. Mikes adata: „mindenik jancsárnak 15 tallér (*baxis*) [olv. *baksis*] azaz áldomás adatik” (91).

Mikes adatának eredete bizonytalan. A hódoltság idején nem volt használatos nálunk ez a szó. Két elszigetelt adaton kívül (1618: *basis* és 1676-78: *baxis*) csak későbbi forrásokból, Thököly és Pápai munkáiból ismert. A Kossuthtal együtt Törökországba menekülő Egressy Gábor naplójában fordul elő újra, *baksis* alakban. A nyelvünkben ma élő *baksis* szó feltehetőleg késői, XIX. századi átvétel a németből. Mikes tehát aligha hozhatta otthonról magával a szó ismeretét, helyben viszont hallhatott róla, legvalószínűbb azonban, hogy valamely idegen nyelvű forrásból merítette.

Előzménye a török *bahşiş* (*bahşiş*), népiesen *bakşiş*, amely a perzsa *bakhsîş* 'hálapénz' átvétele.

Lev. 635; TESz. 1: 225; Rech. 54; TEml. 154-155.

baltacsi – Udvari tisztségviselő; jelentése 'alabárdos'; szó szerint „baltás”. A baltadzsik feladata a szultáni család védelme volt. Mikes adata: „a császár udvarában volt egy fágo [sic], a törökül *baldacsi* ... a császár vezérnek teszi” (5). Mikes feltehetően tréfásan nevezi az illetőt favágónak, az illető ugyanis egy udvari feladatot ellátó testület tagja volt, aki később Baltaji Mehmed Paşa néven vezír lett. Mikes adatában az *ld* hangkapcsolat *lt* helyett szokatlan, de nem kizárt. Ritkán előforduló hódoltság kori adataink *baltacsi* alakot mutatnak.

Előzménye a török *baltaji* (*baltacı*) amely a *balta* 'balta' főnév származéka.

Lev. 420; Rech. 57, 58; TEml. 213.

barber basi – Udvari tisztség; jelentése 'az udvari borbélyok feje'. Mikes adata: „*barber basi*, az első borbély” (175). Francia forrása: *Barber Baschi*.

Előzménye a török *barber başi* (t. *barber başı*). Az összetétel előtagja a törökben ma *berber*-nek hangzik, de a régiségben volt *barber* alakváltozata is. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa *barbar*, *bārbār* 'borbély'. A TS a török szót az olasz *barbiere* szóból származónak mondja. – Hódoltság kori forrásainkban ritkán, de előfordul *berber* 'borbély' közszóként és *Berber* ragadványnévként. A *barber basi* kifejezést csak Mikes egyetlen adata képviseli a magyar régiségben. A perzsa-török *barbar*, *barber* megfelelői több európai nyelvben megtalálhatók; közéjük tartozik a magyar *borbély* is, amely valószínűleg a németből került a magyarba.

Lev. 750; TESz. 1: 343 *borbély* a.; Rech. 69; TEml. 333.

basa ~ pasa – Török udvari és katonai rang, amely hol *basa*, hol *pasa* alakban volt használatos. Mikes leveleiben a következőképpen mutatkozik ez a kettősség: Személynevek után mindig *pasa* áll: *Abdula pasa* (170), *Ali pasa* (168, 169, 197), *Ibrahim pasa* (13, 95, 97), *Mehmet pasa* (179), *Osman pasa* (95), *Rekeb pasa* (201). Tisztségeknek után azonban keveredik a kettő, sőt ugyanazon tisztségnévben hol a *basa*, hol a *pasa*

cím szerepel: *csausz basa* (20, 25) ~ *csausz pasa* (129), *kapitán basa* (20) ~ *kapitán pasa* (92, 129), *kapicsi basa* (14, 20, 30) ~ *kapicsi pasa* (13, 93). Előfordul a szó magyar *-ság* képzős alakja is ugyancsak váltakozó formában: *basaság* (13) ~ *pasaság* (92).

Mikes 175. levelében egy felsorolást találunk, ahol az eredeti török formának megfelelően a *başı* alak szerepel ezekben a szókapcsolatokban: *barber basi*, *csesnegir basi*, *muhászebedzsi basi*, *teszkeredzsi basi*, *tirnakcsi basi*. Ezek azonban nem „élő” kifejezések, Mikes ezeket a francia forrásból másolta ki. Ettől a felsorolástól függetlenül a 92-dik levélben is előfordul egy *basi* alak a *Caszáp basi* kifejezésben; nyilván ez is idegen forrásból származik.

A *basa* ~ *pasa* szópár etimológiailag két különböző szó keveredésével jött létre. A *basa* alapja a török *baş* (*baş*) 'fej' szó, amelynek az egyesszám harmadik személyű *-i* birtokosraggal megtoldott alakja, a *başı* (*başı*) valaminek, vagy valakiknek a fejét, főnökét, vezetőjét jelenti; pl. *bölük başı* 'a csapat feje', *čajuš başı* 'a csauszok feje'. A *pasa* szó előzménye pedig a perzsa eredetű *padišah* (*padišah*, *pādišah*) 'perzsa uralkodó, padisah', ami a törökben *padšā*-vá, majd *pašā*-vá (*paša*) rövidült. A török nyelvben a szókezdő *p* és *b* váltakozhat egymással, minek következtében a *paša* szónak is lett *baša* alakváltozata. A két szó aztán jelentéstanilag is összekeveredett, az eredetileg alacsonyabb rangot kifejező *basa* a magas rangú *pasát*, a magasabb rangú *pasa* pedig az alacsonyabb rangú *basát* is jelenthette. Így jött létre nálunk is az a szabálytalan, de általánossá vált szokás, hogy pl. a *budai pasák* helyett *budai basákról* beszélünk, pedig őket, mint a tartomány kormányzóit nem a *basa*, hanem a *pasa* rang illette meg. – A hódoltság korában lényegében ugyanez volt a helyzet, mindkét alakot használtuk. Érdekes viszont, hogy nyelvünkben inkább a *basa* alakváltozat maradt meg. Mégpedig olyannyira, hogy ma is van *Basa* családnevünk, használjuk a *basáskodik* 'zsarnokoskodik' kifejezést, régebben használatos volt a *basadohány*, *basaposztó* jelzős szerkezet. A Hajdúságban *basá*-nak vagy *basaparaszt*-nak nevezték a nagygazdát, a gazdag parasztot, Debrecenben van *basahalom* (ÚMTSz.), amely a *Basa-halom* földrajzi név (Kiss) köznevesült fejleménye. Gyermekekmondókák, mesék, elbeszélések, mondák szereplője a *török basa*. A *basa* szó tehát ma is élő, eleven szava maradt nyelvünknek.

Lev. 427; TESz. 1: 255; Rech. 60 *başı* a. és 320 *paša* a.; TEml. 116-119.

basbug – Tisztségnév; jelentése 'egy csapat/csoport vezére, parancsnoka'.

E címet viselte a Porta kijelölése alapján a menekültek élére kerülő személy. E címmel a magyarok között generálisi rang is járt, melyet Mikes is viselt egészen haláláig. Mikes adata az utolsó, 207-dik levelében: „Csáki ur halála után, zay [Zay Zsigmond] urat tette volt a porta a magyarok fejévé ... [az ő] halála után ... szokás szerént, engemet tettek *básbugá*”.

Török előzménye a *bašbug*, *bašbog* (t. *bašbuğ*) 'egy csapat, csoport vezetője' összetétel, melynek első eleme a török *baš* 'fej; fő; második eleme pedig a bolgár eredetű *bog* 'fej, főnök' szó. A mai törökben a *bog* szó már nem használatos. A *bašbug* kifejezés két korábbi forrásunkban is előfordul: 1692: *bašbúg* és 1694: *bašbog*. – A török *baš* szó melléknévként használva más hódoltság kori kifejezésben is megtalálható; pl. *baš aga* 'a fő eunuch'; *baš kihája* 'a fő tihája'; *baš teszkeresci* 'a fő írnök' stb.

Lev. 797; Rech. 59; TEml. 333.

bég, beglerbég – Mikesnél mindkét kifejezés a francia fordításokat tartalmazó levelekben fordul elő, s nem önállóan, hanem a *tihája bég* és *beglerbégség* kifejezésben. Figyelemre méltó azonban, hogy Mikes nem a török *beg* és *beglerbegi* alakokat vette át, hanem az ő nyelvi tudatában élő, magyarban használt *bég* és *beglerbég* alakokat alkalmazta.

A *bég* elsősorban a *szandzsák*-nak nevezett közigazgatási egység [nagyjából megfelel a magyar megyének] vezetője, tehát a *szandzsák-bég* volt. Ugyanakkor különböző közigazgatási és katonai tisztségnevek után az illető tisztségviselő címét és rangját jelölő szóként is használták, mint pl. *alajbég* 'a sereg vezetője'. Mikesnél is ebben a funkcióban szerepel a *tihája bég* vagyis a 'tihája főnök' kifejezésben (179). A *beglerbég* pedig a *szandzsák*bégek feje, azaz a tartomány [törökül *vilayet*] katonai és közigazgatási kormányzója, aki pasa ranggal bír. Mikesnél is ilyen jelentésben, de továbbképzett magyar alakban fordul elő: „Vannak még a vezér után tisztségek, úgy mint a *Beglerbégségek*, ezek a tartományok gubernátori” (177).

A *bég* török eredetű szó, ma a törökben *bey*-nek hangzik, s ez ma mindenkinek kijáró cím, egyszerűen azt jelenti, hogy 'úr'. Pl. *Hasan bey* = Haszán úr. Történeti művekben, történeti címként használva azonban *beğ* alakban írják. A *beglerbég* szókapcsolat egykori török kiejtése *beglerbegi*, szószerint „a bégek bégje”. Mai alakja *beylerbeyi*, de már csak történeti kifejezésként használatos. – A hódoltság után mindkét szó kihullott nyelvünkéből, ma már csak török vonatkozású művekben fordulnak elő.

Lev. 755 *beglerbégségek* a. és 757 *tihája béget* a.; TESz. 1: 267 *bég* a., 268, *beglerbég* a. és 269 *bej* a.; Rech. 63 és 64; TEml. 120 és 121.

boncsok – A *boncsok* szónak mind a törökben mind az átvevő balkáni nyelvekben és a magyarban is kettős jelentése volt. Elsődleges jelentése üveggyöngyökből, fémgömbökből összeállított ékesség, amit elsősorban a lovak nyakára vagy mellére helyeztek, de felhasználták övek, kötösök, terítők ékesítésére is. A XVII. században már török hadijelvényt, lófarkas zászlót is jelentett. A török hadijelvény eredetileg lándzsza vagy dárda volt, aminek a hegyére szimbolikus értelmű jelekkel ellátott díszesen kiképzett fémlapot tűztek. Ennek díszítésére boncsokat (gyöngyöt,

fémgömböt) is alkalmaztak, majd a lándzsa végére lófarkat is illesztettek. Ezt a lófarkas hadijelvényt is *bonscok*-nak nevezték.

Mikes csak ez utóbbi jelentésben használja. Maga a *bonscok* szó csak egy alkalommal fordul elő nála: „már a *bonscokokot* ki tették Constancinápolyban, az a jele a hadakozásnak” (120). A többi esetben mindig a szó *bonscokos* származéka fordul elő: „a vezér, mindgyárt *három bonscokos* pasaságot igére patronának” (92); „*három bontsokos* vezér” (136); „Vannak még ... nagy tisztségek ... ezek mind három *bontsokosok*” (177).

Előzménye a török *bunjuk*, *bonjuk* (*boncuk*) 'díszként használt üveggyöngyök, üveggömbök' és a perzsa eredetű *menjuk* (a mai törökben már nem használatos) 'díszes végződés, gömb a lándzsa hegyén'; később 'félhold a zászlórúd végén; hadijelvény'. E két szó összekeveredéséből, ill. jelentésük egymásra hatásából alakult ki a *bonjuk* 'hadijelvény' majd 'lófarkas zászló' jelentése. – Hódoltság kori forrásainkban igen gyakori *bonscok*, *böncsök*, népetimológias *bonscók* és *bonscók* alakban, valamint a *bonscokos* melléknévben.

Lev. 637; TESz. 1: 339; Rech. 76; TEml. 91-93.

bosztancsi – Udvari tisztségviselő; jelentése 'a szultáni paloták mellett szolgálatot teljesítő őrség tagja'. A szó eredeti jelentése 'kertfelügyelő, kertész'. Mikes adata: „a császár szolgálai pedig [sic] *abosztansiakal* [olv. *bosztanzsiakka*] mindenik udvarban fegyveresen elrejtett helyekben valának” (92).

Török előzménye a *bostanjī* (*bostanci*) „kertész”, amely a perzsa eredetű *bostan* 'kert' (< perzsa *būstān* 'ua.') származéka. Mikes adata azonban közvetlenül nem a török *bostanjī* alakra mutat, hanem déli szláv közvetítésű *-ija* végződésű alakra; vö. szerb-horvát *bostàndžija* 'ua.'. Hasonló déli szláv közvetítésű alak Mikesnél a *kádi* szó *kádía* változata. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran találkozhatunk a szóval, még pedig közvetlenül a törökből származó *bosztancsi* (kivételesen *bosztanzsi* vagy *bosztangyi*), és déli szláv közvetítésű *bosztancsia* alakban. – A magyar nyelvterület déli részén élő, nyelvjárási *bosztán* 'konyhakert, veteményes kert' későbbi átvétel a szerb nyelvből.

Lev. 637; TESz. 1: 353; Rech. 77; ÚMTSz. 1:570; TEml. 214.

csalma – Egy fajta turbán. E turbánfajtát, amely fehér színű volt, csak a tudománnyal (teológiával, törvénytudományokkal stb.) foglalkozók viselhették. Mikes adatai: *csalma* (14, 175, 177, 182), *tsalma* (189).

Előzménye a török *çalma* (*çalma*) 'turbán', amely a *çal-* (*çal-*) 'körülteker, körülcsavar' ige származéka. – Hódoltság kori forrásainkban igen gyakran előfordul. Később sem halt ki egészen nyelvünkben. A XVIII. században megjelenik a *csalmás* 'csalmát viselő' származék, a *csalma* alapszóhoz pedig hozzátapad a 'török katona' jelentés. Ma csak nyelvjárási szinten él nyelvünkben 'turbán' > 'magas kucsmá, süveg' (Székely-

föld) jelentésben, a Nagykunságban pedig a virtuskodó legényt nevezik *csalymás* (< *csalmás*)-nak.

Lev. 438; TESz. 1: 474; Rech. 98; ÚMTSz. 1:746; TEml. 277-278.

csámi – Magasabb rangú mohamedán templom. Mikes adata: „ők is imádkoznak az ő *csáméjokban*” (180). A *csámé* alak elírás *csámi* helyett, vagy pedig francia forrásra vezethető vissza.

Előzménye a török *jāmi* (*camī, cāmī*), amely arab eredetű, esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *jāmi* ‘ua.’ < arab *jāmi* ‘ua.’ (< *jama* ‘a’ ‘összegyűlni’). – Hódoltság kori forrásainkban a *dzsámi* szó csak néhány konstantinápolyi leírásban fordul elő az ottani dzsámik nevében, pl. *Eszki-csámi, Ahmet Pasa Csámi*. Egykorú forrásaink a dzsámit is *mecset*-nek nevezték. Jellemző pl., hogy a konstantinápolyi Orta Dzsámit több forrásunk *Ortamecset*-nek mondja. Természetes, hogy a szó ma is él nyelvünkben, hiszen hazánkban több török korból származó dzsámi, mecset és minaret található. A mai *dzsámi* szó azonban későbbi átvétel valamely nyugati nyelvből.

Lev. 759; Rech. 88; TEml. 336.

csausz, csausz basa – A *csausz* szó általános jelentése ‘hírnök, hírvivő, levélvivő; követ’, a császári udvarban ‘hírnök, parancstovábbító; testőr, ajtónálló; poroszló’. Mikes leveleiben mindkét jelentésben előfordul. A *csausz basa* vagy *csausz pasa* magas udvari méltóságot jelöl, a *csausz basa* volt az udvarban működő csauszok testületének főnöke, az udvari protokoll főnöke; rendőrfőnök. Mikes adatai: *csauz* (13, 20, 129, 138); *csauz basa* (20, 25), *csauz pasa* (128, 129). A *csauz* olvasata *csausz*.

Előzménye a török *čajuş* (t. *çavuş*). Ilyen alakban használatos a balkáni nyelvekben, valamint az arabban és a perzsában is (vö. ar. *čawuṣ*; perzsa *čawuṣ* ‘ua.’) és számos európai nyelvben. A szóvégi török -š hang a magyarban változott -sz-szé. Hasonló változást láthatunk a török *çiriş* (*çiriş*) > magyar *csirisz* ~ *csiriz* szavunkban. – A *csauz basa/pasa* előzménye a török *čajuş başı*. A *basa* ~ *pasa* kialakulásáról lásd a megfelelő *basa* ~ *pasa* szót.

Hódoltság kori forrásainkban igen gyakran szerepel mind a *csausz*, mind a *csausz basa* kifejezés. A *csausz* alakváltozatai: *csauz*, *csavusz*, *csavuz*, ritkán *csahusz* és *csavus*. Jelzőként volt használatos a *csausz mente* kifejezésben. Származékai voltak a *csauszság*, *főcsausz*, sőt *főfőcsausz*. A hódoltság után kiveszett nyelvünkéből, de megőrződött tulajdonnévként. Szegeden ismerik a *Csausz* családnevet, a Koppányból Pécs felé vezető utat korábban *Csausz-út*-nak nevezték. – A török *csausz* szóval etimológiailag azonos a besenyő eredetű *csősz* szavunk.

Lev. 435; TESz. 1: 487; Rech. 100; TEml. 127.

csesnegir basi – Udvari tisztségviselő; jelentése ‘az ételmesterek főnöke’. Mikes adata: „*chernegir basi* a feje azoknak, kik a császár ételét

meg kostolliák" (175). Francia forrása: *Chesnegir Baschi*. Az „r” betű Mikes adatában elírás, „s” betű helyett; a helyes adat *chesnegir* lenne.

Török előzménye *čašnegir*, *češnegir* 'ételkóstoló'. Ez a perzsából való; vö. perzsa *čāšnigir* 'ua.' (< *čāšnī* 'étel'). A mai törökben megtalálható a *çeşni* 'étel' és az elavult *çeşnici* 'ételkóstoló' kifejezés. – Hódoltság kori forrásainkban csak két adat fordul elő: *csesniger bassa* (1566), *chjesnieo basa* [olvasata valószínűleg *csesnigö(r) basa*] (1568).

Lev. 750; Rech. 105; TEml. 333.

csida – Kétélű, hegyes végű lándzsa, dárda. Elsősorban lovas katonák fegyvere volt, ritkábban gyalogosok is használták. Mikesnél nem magát a fegyvert jelentő *dzsida*, pontosabban *csida* jelenik meg, hanem a belőle származó *csidázik* ige *csidáztat* származéka: „ebéd után vagy hatvan paripásal *csidáztatot* a pasa” (136). A dzsidázás a keleti népeknél szokásos lovas mérkőzés egyik fajtája, ünnepek, fogadások alkalmával bemutatott lovagi torna volt.

Előzménye a török *jida*, *jidā* (*cida*) 'hajítódárda'. A török j hangot ez esetben is a magyar cs hang helyettesítette. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul *csida*, *dzsida* alakban; származékai: *csidás*, *dzsidás*; *csidáz*, *csidázás*, *csidázó*. Ma is ismerjük még e szót, de már elavult, régies színezetű. Alföldi nyelvjárásainkban még használják. Családnév is alakult belőle; vö. *Dsida* Jenő erdélyi költő (1907-1938) nevével.

Lev. 701; TESz. 1: 700; Rech. 94; TEml. 80-82.

csifut – A zsidó emberek lenéző, pejoratív elnevezése. Mikesnél csak egy levélben fordul elő: „egy vén *csifut* várakozik a levelem után” (9).

A török *čifut* (ma: *çifti*) a perzsa *čifūd* (< *jahūd*, *jeħūd*) 'zsidó' átvétele, amely viszont az arab *yahūd* 'ua.' szóból való. A törökben szóhasadás történt: az arab-perzsa *yahūdī*-ből származó török *yahudi* egyszerűen zsidót jelent, míg a végső soron vele etimológiailag azonos *čifut* pejoratív tartalommal telítődött. – Hódoltság kori forrásainkban előfordul ragadvány-névként, ahol egyszerűen csak zsidót jelent (pl. *Csifut Ahat bék*), közszóként azonban már ekkor is pejoratív tartalmú volt. Az *Ormánsági Szótár*-ban (1952) még megtalálható a szó: „*csifut* a zsidó gúnyneve: Vén *csifut*”.

Lev. 429; Rech. 108; TEml. 240.

csorbacsi – Katonai tisztségnév; janicsár-parancsnok, janicsár-tiszt, az *oda* néven ismert janicsár-egység parancsnoka. Eredeti jelentése 'levesosztó, leveses'. Régebben a janicsár oda legénységének ételére, ételmezésére ügyelt, ezért kapta ezt az elnevezést. Mikes adatai: *csorbasi* (36, 92, 110). Valószínűleg idegen forrásból került Mikes szövegébe, helyes írása *csorbacsi* lett volna.

Előzménye a török *čorbajī* (*čorbaci* 'levesárús') 'egy janicsár egység parancsnoka', amely a *čorba* 'leves' származéka. A *čorba* alapszó perzsa eredetű; vö. perzsa *šorbā* 'ua.'. – Hódoltság kori forrásainkban gyak-

ran előfordul; alakváltozatai *csorbacsi*, *csorbacsia*, népetimológiásan *csömböröcsi*, *csemerbercsi*; ragadvány-névként: *Csorbacsi Mehmet aga*.

Lev. 486; Rech. 113; TEml. 74-76.

defterdár l. tefterdár

deli – Lovas katona, aki vakmerő katonai feladatokra vállalkozik. Eredeti jelentése 'örült, eszeveszett'. Mikesnél csak ragadványnévként fordul elő: *Deli Ibrahim* (92). Deli Ibrahim a Patróna-felkelés egyik szereplője volt.

Előzménye a török *deli* 'örült, eszeveszett, megszállott; vakmerő, szilaj, vad' melléknév, ami főnévként egyfajta irreguláris török lovas katonát is jelentett. A *deli* melléknév már a törökben díszítő jelzővé alakult, s mint ilyen a balkáni nyelvekben s a magyarban is meghonosult. Főnévként viszont a déli szláv nyelvekben felvette a szokásos *-ja* végződést, *delija* lett belőle (vö. szerb *dèlija*, bolgár *delija*) ami a magyarban *delia*, majd magánhangzó-illeszkedéssel *dalia* alakot öltött.

A hódoltság korában mindkét formájában és funkciójában igen gyakori volt. A *deli* melléknévet nemcsak díszítő jelzőként, hanem egyszerűbb tárgyak (fegyverek, lábbelik) jelzőjeként is használták, pl. *deli/dali pisztoly*, *deli saru*, *deli csizma*, majd fokozatosan 'bátor, dëlceg; ékes, szép' jelentést kapott, pl. *deli öltözet*; *deli termet*; *deli erkölcs*. Ilyen jelentésben és családnévként (*Deli*) él ma nyelvünkben. Főnévi párja, a *dalia* is megmaradt 'vitéz harcos, hős; szép szál ember' jelentésben.

Lev. 636; TESz. 1: 588 *dali* a., 589 *dalia* a., 608 *deli* a.; Rech. 120; TEml. 40-43.

dervis – Mohamedán szerzetes; eredetileg 'alázatos, igény nélküli koldus'. Mikes adatai mohamedán szerzetesként említik őket: *dervis* (184, 185, 204 és 1761-ből származó misszilis levelében). A 185-dik levelében a *dervisség* kifejezés is előfordul („el kell hagyni a *derviseget*”).

A török *derviş* (*derviş*) szó perzsa eredetű; vö. perzsa *dārviš* 'koldus, szegény' > 'mohamedán szerzetes'. – Hódoltság kori forrásainkban igen sokszor előfordul *dervis*, *dervisek* alakban. A *dervis* szó később sem vesztett ki egészen nyelvünkéből. Igaz, ma leginkább csak török vonatkozású művekben találkozhatunk vele, kivéve az *üvöltő dervis* kifejezést, amit tréfásan a hangoskodó, kiabáló személyek jelölésére használunk. A legnevesebb „magyarföldi” dervis *Gül baba* volt, akinek Budán, a róla elnevezett Rózsadombon lévő túrbéjéhez a muszlimok ma is elzarándokolnak. A dervisek rendházának, a *tekké*-nek emlékét pedig Pécs városának *Tettye* nevű városrésze őrzi.

Lev. 769; TESz. 1: 621; Rech. 123-124; TEml. 235-236.

dirhem – Régi török súlyegység; kb. 2,5 grammnak felel meg. Mikes új-évi jókívánsága után írja kedves nénjének: „... és azon kérem kédet, hogy leg aláb száz *drámmal* jobbitsa meg kéd a hozzám valo szeretetit” (8).

Mikes *drám* adatának közvetlen előzménye bizonytalan. Lehet ugyanis valóban a török *dirhem* (< ar. *dirham*, *dirhem*) átvétele, de lehet a görög-latin *drahma* megrövidült alakja is. Mai török alakja *drahmi* (< görög *drachme*). Végső fokon a *dirhem* is a görög *drachmá*-ból származik, tehát a *dirhem* is, a *drahma* is görög eredetű.

Lev. 425.

dírnakcsi basi l. tirnakcsi basi

díván – A szultán, a nagyvezír és a tartományi kormányzók mellett működő tanács. Egyúttal jelölte magát a tanácskozást is. Mikesnél is mindkét jelentésben előfordul. Adatai: *díván* (92, 129, 177, 191). Ilyen kifejezésekben fordul elő, mint *divánt hirdet*, *divánt tart*, *divánt ülnek*. A *díván vezér* (177) azt a személyt jelöli, aki a dívánban a vezírnek tanácsot adhat. Többször előfordul a *díván ház* kifejezés (8, 92, 129), ez a tanácskozás színhelyét jelöli; Mikes egy alkalommal *tanács ház*-nak is nevezi (92). Mikes *díván* adatai *díván*-nak olvasandók.

A török *dīvān* (*divan*, *dīvān*) 'államtanács; tanácskozás; a tanácskozás helye' arab eredetű; előzménye az azonos jelentésű arab *dīwān* (< *dawana* 'bejegyezni, regisztrálni'). Az arabban, perzsában és törökben ismert még a szónak egy másik jelentése is: 'költemények gyűjteménye, versgyűjtemény', ez azonban Mikesnél nem fordul elő.

Hóдолtság kori forrásainkban igen gyakran használták a *díván* szót, számos összetétel és továbbképzés alakult belőle, mint pl. *díván-ház* vagy *díványos ház*, *dívány-ülő vezérek*, *díványos urak*. Egykorú forrásainkban gyakori még a *dívánkozik* – egyszer *díványol* – 'tanácsot, ülést tart, tanácskozik' kifejezés és a *dívány-szőnyeg* szókapcsolat. A díván-házban, a fal mellett padka futott körbe, amit díszes szőnyegekkel, párnákkal tettek kényelmessé. A hóдолtság alatt sok török szőnyeg került hozzánk, amit szépségük és értékük alapján *díván-szőnyeg*nek neveztek. E szókapcsolat első eleme a *dívány* később magát a fekvőhelyet is kezdte jelenteni. Hóдолtság kori forrásainkban azonban ez a jelentés még ismeretlen. Későbbi köznyelvi szóvá válásához valószínűleg a szó európai elterjedtsége is hozzájárult. Nyelvjárási szinten megmaradt még a szó igei származéka is: *dévánkozik*, *dévánkodik* 'tanácskozik, tanakodik', majd ebből 'késlekedik, tunyálkodik'.

Lev. 426, 637; TESz. 1: 624 *dévánkozik* a., 648 *dívány* a.; Rech. 127; TEml. 208-210.

dohány – Nikotintartalmú növény, s a leveleiből szárítással, aprítással, keveréssel készített élvezeti cikk. A dohányszás minden tiltó rendel-

kezés ellenére már a XVII. században meghonosodott nálunk is. A szám-
űzöttek – köztük maga a fejedelem is – nagy dohányosok voltak. Mikes
már jól ismert szóként itthonról vihette magával a *dohány* szót. Adatai:
dohán (31), *dohány* (64), *dohányos* (67), *dohányozik* (29, 32, 37, 67), *do-
hányozás* (31).

Előzménye a régi török *duhan*, *duhān* 'dohány, tabak', amely arab ere-
detű, esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *dukhān*, *dukhkhān* 'ua.' <
arab *dukhkhān* 'ua.' – Hódoltság kori forrásainkban eleinte *dohán*, majd
dohány alakban fordul elő. – Első adata 1647-ből való. Az *u* > *o* változás
valószínűleg a magyarban ment végbe.

TESz. 1: 653; Rech. 133; TEml. 302-304.

dolmány – Elől nyitott, derékig gombolt, derékon övvel összefogott,
posztóból vagy selyemből készült felső ruhadarab. Igen korán, már az
1405 körül készült Schlägli Szójegyzékben megjelenik nyelvünkben,
doman alakban. Katonai ruhadarabról lévén szó, nem kizárható, hogy
már ez a korai adat is az oszmán-törökből való. Egy évszázad múlva je-
lenik meg újra latin, majd magyar nyelvű forrásokban. A hódoltság ideje
alatt rendkívül gyakorivá lett, a dolmány viselete a magyar öltözködés-
ben is elterjedt. Mikes tehát mint jól ismert szót itthonról vihette magá-
val. Ennek ellenére csak egyszer fordul elő nála, akkor is a dervisek öltö-
zetével kapcsolatban: „Az ő ingek [a derviseké] igen vastag vászon, azon
felyül vastag szürke darotzból való hosszú *dolmány*, a vallokra terítve
egy pokrotz” (184).

Előzménye a régi török *dolaman* 'ua.', amely a *dola-* 'körülteker' ige
származéka. (A mai török nyelv csak a *dolama* 'ua.' származékszót ismeri.)
A török *dolaman*-ból a középső magánhangzó kiesésével és a szokásos
szóvégi *n* palatalizálásával a magyarban alakult ki a *dolmány* alak. A dol-
mány a XVIII. és XIX. században a magyar huszárok jellegzetes ruhada-
rabja volt, s mint ilyen vált ismertté a legtöbb európai nyelvben. Még a
XX. század első felében is szerepelt az archaizáló ún. „díszmagyar” öltö-
zetben. Napjainkban nem használjuk, így a *dolmány* szó a köznyelvben
kissé régies színezetűvé vált.

TESz. 1: 656; Rech. 130; TEml. 268-270.

drám l. dirhem

dzsámi l. csámi

dzsida l. csida

efendi – A török efendi cím magyar megfelelője leginkább az úr,
uram szó lehetne. Általában az írástudókat, tanult embereket tisztelték
meg – s tisztelik meg ma is – vele. Korábban leginkább egyházi szemé-
lyek és bizonyos állami tisztségviselők neve mellett használták. Mikes

leveleiben is személynevek után fordul elő: *Ibrahim efendi* (113), *Zaid* [olv. *Szaid*] *effendi* (197), de megtalálhatjuk még két tisztségnévben is: *réz effendi* (8, 14, 200) és *stámbol effendi* (92).

Előzménye a török *efendi* (efe'ndi), amely az újgörög *aphentés* 'úr' vocativusának az átvétele, feltehetőleg a bizánci köznyelvi *afendi* közvetítésével. Más európai nyelvekbe – vö. német *Efendi*, francia, spanyol *efendi* – valamint a balkáni nyelvekbe is bekerült. – Török kori forrásainkban igen gyakran előfordul, *efendi* és *effendi* alakban. A szóbelseji *f* hang megkettőzése elsősorban a magyar adatokra jellemző, de szórványosan magában a törökben is előfordul. Egykorú forrásainkban megtalálható még a *díván efendi*, *oda efendi*, *tezkeredzi efendi*, *janicsár efendi* kifejezés. Ma csak a török korról kapcsolatos művekben, irodalmi alkotásokban, esetleg tréfálkozó hangulatú megjegyzésekben találkozhatunk e szóval.

Lev. 428; TESz. 1: 709; Rech. 138; TEml. 149.

emír – Az emír szónak kettős jelentése van. Ez a cím illette meg a próféta leszármazottait, ugyanakkor a török állami és katonai apparátusban előljárót, vezetőt, tisztet jelentett. Mikes az első jelentésben használja a szót: *émir* (20, 182), *emir* (182). A második jelentés az *imrehor* (< *emir-i ahor*) 'istállófelügyelő' kifejezésben szerepel (l. az *imrehor* címszó a.).

Előzménye a török *emir* (*emir*, *emir*), amely arab eredetű, de a törökbe perzsa közvetítéssel került. Vö. perzsa *amir*, *ämir* 'herceg; előljáró, parancsnok' < arab *amir* 'ua.'. – Hódoltság kori forrásainkban *emir*, *émir*, *emer* alakban fordul elő. A napjainkban arab fejedelmek címeiként ismert *emir* szó feltehetőleg nem e régiségben megtalálható szavak folytatása, hanem újabb kori átvétel valamely európai nyelvből.

Lev. 454; Rech. 142; TEml. 329.

eszád – A vallással, vallásjoggal foglalkozók tiszteleti címe. Eredeti jelentése 'boldog, szerencsés'. Mikes adata: „A Császár mikor a Muftinak ir, ilyen titulust ad neki. *Ésádnak*, aki minden börtseknél legbörtsebb” (182).

Török előzménye az arab-perzsa eredetű *esad* 'boldogabb, legboldogabb' < perzsa *a'sad* (*ä'sad*) 'ua.' < arab *a'sad* 'ua.' (< *sa'id* 'szerencsés, boldog'). A törökben személynévként is használatos mind *Said* mind *Esad* alakban, a mai törökben azonban közszóként már nem használatos. Vö. a *Szaid* személynévvvel. Hódoltság kori forrásainkban nem fordul elő.

Lev. 762; Rech. 145.

etnámé – Szerződés; megállapodási okmány. *Etnámé*-nak ill. *atnámé*-nak nevezték a más államokkal kötött békéről és egyéb megállapodásokról szóló okmányt, a függőségben álló államok uralkodóit elismerő és beiktató szultáni diplomát. Erdély fejedelmei megerősítésükkor zászlót, botot, kaftánt és díszesen kiállított atnámét kaptak a szultántól. Mikes

egyetlen, de igen fontos adata: „a vezér a fejedelem kezében adá az *Ethnámét* ... a portával tsinalt szövetségnek levelét” (131).

Előzménye a török *ahdnāme*, *ahtnāme* (*ahitname*, *ahitnāme*) 'szultáni szerződéslevel, beiktató okirat, békekötési vagy kapitulációs okmány'. A törökben perzsa eredetű; vö. perzsa '*ahd-nāmā* 'ua', amely az arab eredetű '*ahd* 'kötelezettség, szerződés' és a perzsa *nāmā* 'irat, diploma' összetételéből keletkezett. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul, *atnāme*, *athnāme*, *adnāme*, *atanāme*, *ahitnāme* stb. alakban.

Lev. 695; Rech. 30; TEml. 173-174.

fermány – Szultáni rendelet, parancs, leirat. Mikes akkor említi a fermányt, amikor 1739-ben Csernavodából Bukaresten keresztül Jasiba (nála *Jász*-ba) utaznak. Adatai mindig *fermány* alakban fordulnak elő (146, 147, 149). A 147-dik levélben *posta fermány*-nak nevezi, ami utazáskor az indulásra, a megállás helyére és idejére vonatkozó utasítás, egyúttal útlevél, biztonságlevél volt.

Előzménye a török *fermān*, *ferman* (*ferman*, *fermān*), amely perzsa eredetű; vö. perzsa *fārmān* 'rendelet, parancs; uralkodói parancs, utasítás'. – Hódoltság kori forrásainkban igen gyakori *fermān* és *fermány* alakban.

Lev. 715; TESz. 1: 894; Rech. 152; TEml. 176-177.

findzsa – Porcelánból készített, gömbölyded alakú, gyakran finoman kéképzett fémtartóval is ellátott kávéscsésze. Mikesnél *fincsa* alakban, s mindig a *kávé* szóval együtt fordul elő (4, 7, 37). Ismeretes Mikes humoros – kedves mondata: „jobban szerettem volna káposztás fazék lenni erdélyben, mint sem kávéit ivó *fincsája* a császárnak” (7). Mikes már otthonról ismerhette a *fincsa* szót.

Előzménye a török *finjān* (*fincan*) 'csésze, kávéscsésze'. A török szó végső forrása a perzsa *pingān* 'csésze'. Ez a perzsa szó az arabban *finjān* alakot nyert; a mai irodalmi perzsa *finjān* már ennek az arab alaknak a visszakölcsönzése. A török szó előzménye az arab *finjān* volt. – Hódoltság kori forrásainkban a török *finjān* előzménynek megfelelően eleinte *fincsán*, *findzsán* alakban fordul elő. A magyar nyelvérzék azonban ezeket ragozott alakoknak érezte, s *fincsa*, *findzsa* alanyeseteket vont el belőlük. Mai köznyelvünkben kissé régies és népies színezetű, de a nyelvjárásokban – elsősorban a középső és palóc nyelvjárásban – még elevenen élő szó.

TESz. 1: 914; Rech. 155; TEml. 314-316.

gyaur – Hitetlen, nem mohamedán 'ember'. A törökök ezzel a bántó elnevezéssel illették az ő szemükben hitetlen keresztényeket. Mikesnél csak két alkalommal fordul elő: „a török a keresztént csufságbul *gyaur*-nak hja, azaz hitetlennek” (91); „minket *gyauroknak* hinak hitetleneknek” (203). Mikes minden bizonnyal már otthonról ismerte a *gyaur* szót.

Végső forrása az arab *kāfir* 'hitetlen; hitetlen ember' (< *kafara* 'nem hívőnek, hitetlennek lenni'). A törökben kezdetben az arab, illetve a perzsa szó (vö. perzsa *kāfir*) kiejtéséhez közel álló *kāfir*, *kāvur*, *kavur* kiejtés volt használatos, majd ennek *g'avur*, *g'avur*, *g'aur* változatai is keletkeztek. Ez utóbbi *g'* kezdetű alakok különösen a balkáni török nyelvjáráásokban voltak használatosak, és egybeestek a szerb-horvátban is gyakori *đavur*, *đaur* féle alakokkal. A magyarba is ilyen *gy*-s kezdettel került be a *gyaur* szó. – Hódoltság kori forrásainkban elvétve még voltak *kaur*-féle alakok is, de a *gyaur* lett általánosan használttá. Figyelemre méltó, hogy több európai nyelvben is *g'* kezdetű a szó; vö. pl. német *Giaur*; francia *giaour*; orosz *gjaúr*. Mai török alakja *kāfir*.

TESz. 1: 1124; Rech. 205; TEml. 239.

gyümrükcsi – A 'vamos' jelentésű *gyümrükcsi* csak egy személy meghatározójaként (ragadványneveként) fordul elő Mikesnél: *Mehemet gyümrühcsi* (130). A *h* elírás vagy téves olvasat *k* helyett; helyes írása *gyümrükcsi* lenne.

Előzménye a török *gümrükçi* (*gümrükçi*) 'vamos, vámszedő', amely a *gümrük* 'vám' szó származéka. Ez a szó végső soron latin-görög eredetű (vö. latin *commercium* > görög *kumerki*), s perzsa közvetítéssel került a törökbe (vö. perzsa *gumruk* 'vám'). – Hódoltság kori forrásainkban mind az alapszó, mind származéka csak néhány forrásban található meg, *gyumruk*, *gyümrük*, ill. *gyümrükcsi* alakban. A szókezdő *gy* azzal magyarázható, hogy a szókezdő *g* már a törökben erősen palatalizált *g'* (= *gj*)-nek hangzott, s ezt még megerősítette a balkáni szláv nyelvek *đ* (= *gy*) szókezdő hangja. Hasonló jelenség mutatkozik pl. a török *gönüllü* > magyar *gyömlü* 'önkéntes katona', török *gürcsi* > magyar *gyürcsi* 'georgiai, grúz' szavakban.

Lev. 695; Rech. 162; TEml. 12, 330.

hadzsi – Mohamedán zárándok, aki elzarándokolt Mekkába, s elvégezte az előírt szertartást a Kábe kőnél. Mikesnél csak egy erősen eltorzult, bizonytalan olvasatú személynévben fordul elő: „ez örmény volt, azért is nevezték *halváts mehemetnek*” (136). Ezt a személyt a szöveget értelmező jegyzet *Hajji-İvaz Mehmet Pasá*-val azonosítja, s nem örmény, hanem albán eredetűnek tartja. A Mikesnél szereplő *halváts* alakból nehezen olvasható ki ugyan a *Hajji-İvaz*, de mivel a szöveg történelmi értelmezése emellett szól, felvettem Mikes török nyelvi adatai közé.

A török *haji* (*hacı*) szó arab-perzsa eredetű. Közvetlen előzménye a perzsa *hāji*, *hājjī* 'zarándok', ami az arab *hājiyy* 'ua.' (< *hājj* 'zarándoklás') átvétele. – Hódoltság kori emlékeinkben igen gyakran előfordul török személyek tiszteletet kifejező ragadványneveként, pl. *Hacı Musztafa*, *Hazsi Oszmán*, *Hadzsi Halil*. A *Hadzsi* többféle írása a török *j* hang akkori kiejtésének és írásának többféle módjából származik. Közszóként ritkáb-

ban fordul elő. Melléknévként ismert volt a *hadzsi ember* kifejezésben, ami 'szent ember'-t jelentett. A hódoltság elmúltával kihullott nyelvünk-ből, ma csak történeti tárgyú művekben fordul elő.

Lev. 701; Rech. 164; TEml. 231.

halajka – Rableány, rabszolganő. Mikes adata: „ád neki csemegére egy két *halajkát*” (178).

Török előzménye *halayik*, *halāik* (*halayik*) 'rabszolganő. Arab eredetű; vö. arab *khalā'iq* 'teremtmények', egyesszáma *khalīqa* 'teremtmény'. Lehetséges, hogy Mikes a török *halayik* és *halika* szokat kontaminálta, de valószínűbb, hogy a szót nem ismerte, s mivel rableányt, rabnőt jelent, kedveskedően a magyar *-ka* kicsinyítőképzővel egészítette ki. De az is lehetséges, hogy a balkáni nyelvek szóhasználata elevenedett fel benne; vö. szerb *halajka*; bolgár *halājka*; albán *hallajkë*; macedón *alajka*: 'rabnő'. – Mikes adatán kívül nincs más adatunk a magyar régiségben.

Lev. 756; Rech. 167.

hán – A tatár kán címe és rangja. Mikes adatai: *tatár hám* (1, 2, 92).

Előzménye a török *hān* (t. *han*) 'herceg; uralkodó; a tatár kán címe', ami a perzsa *khān* 'ua.' átvétele. A perzsa szó viszont török eredetű, a szó az egész törökségben megtalálható *qan*, *khan*, *qān* alakban. A szóvégi *n > m* változás feltehetőleg már a magyarban ment végbe. – Hódoltság kori forrásainkban *hān* ~ *hām*, *khān* ~ *khām* és *kām* alakban fordul elő, vagyis az oszmán-török *hān* és az eredeti török *kān* keveredik benne. – A tatár *kān* méltóságnév nemzetközileg ismert szó, a magyarban is *kān* alakban használjuk, ami feltehetőleg nem a török kori *hān* folytatása, hanem valamely európai nyelvből – legvalószínűbben a németből – került nyelvünkbe.

Lev. 408; Rech. 170; TESz. 2: 339.

handszár – Ívelt pengéjű, hosszú kés vagy rövid kard. Markolata rendszerint ezüstözött vagy aranyozott ötvösmunka volt. Övbe dugva vagy akasztva viselték. Mikes adatai: „a leány fel kél a kerevetről, és a *hansárhoz* nyul ... *hansárt* vagy hosszú kést, nem szabad mas asszonyoknak viselni, csak a császári nemből való asszonyoknak” (70). Mikes adatait minden bizonnyal *hanszár*-nak kell olvasnunk.

Előzménye a régi török *hanĵar*, *hanĉar* 'görbített pengéjű hosszú kés, kétélű rövid görbe kard'. Mai alakja *hanĉer*. A törökben arab-perzsa eredetű; az arab és perzsa szó egymáshoz való viszonya azonban nem egészen tisztázott. Vö. ar. *khanĵar*, perzsa *khanĵar*, *khanĵer* 'ua.' – A hódoltság korában igen elterjedt volt. A török *j* hangot *cs*, *zs* és *gy* helyettesítette, csak a XVII. században jelennek meg a *dzs* hangot mutató alakok (*hancsár*, *hanszár*, *hangyár*, *handzsár*). Ma is él nyelvünkben, de már erősen régies színezete van.

Lev. 579; TESz. 1: 245; Rech. 171; TEml. 82-83.

hárem – A mohamedán ház, palota női lakrésze. Mikes adata: „a háremben az az, az asszonyok házában” (6).

A török *harem* 'ua.' arab eredetű; vö. arab *ḥaram* eredetileg 'tiltott, idegeneknek tiltott' (< arab *ḥarama*, *ḥaruma* 'tilt, megtilt').

Hódoltság kori forrásainkban még nem fordul elő. Csak később, Thököly műveiben (1693 és 1698), majd Mikes leveleiben jelenik meg. Csak a XVIII. sz. végétől szerepel folyamatosan forrásainkban. Ezek az adatok azonban már újabb kori átvételek valamely európai nyelvből vagy éppen a törökből. – Rokon szavai a török korban meghonosodott déli szláv közvetítésű *haramia* szavunk, valamint a török kori emlékekben gyakran előforduló *muharrem* hónap- és személynév, s a ritkább *mahrama*, *mahramán* kelmenév.

Lev. 422; TESz. 2: 58; TEml. 324, 333.

haszeki szultána – Szultánfeleség, aki az első fiút szüli a szultánnak. Mikes adata: *Hasáki sultana* (176). Az adat írásmódja francia előzményre mutat.

Török előzménye, a régi *haseki sultana* 'bensőséges, szeretett szultánné' arab-perzsa eredetű kifejezés, amely a perzsa *khāṣagi* 'kiváló, nemes, értékelt; kedves' melléknévből (< ar. *khāṣṣa* 'saját/sajátos erő, állapot, érzés') és a *sultāna* 'királynő' (< arab *sultāna* 'a szultán felesége') kapcsolódott össze. – Hódoltság kori forrásainkban előfordul a *haszeki* közső és *Haszeki* ragadványnév, valamint a *haszeki aga* 'a szultán belső szolgája' kifejezés.

Lev. 751; Rech. 178; TEml. 334.

hász oda – A szultáni palotának az a része, ahol a császárt kiszolgáló főtisztviselők laknak; a szultáni lakosztály része. Mikes adata: [az icsoglánok] „még fellyeb valo házba fognak menni, amelyet *cház odának* híják” (175). Francia forrása: *Chaz Oda*.

Az összetétel első eleme az arab eredetű török *hās* (*has*, *hās*) 'speciális, privát; a császári palotához tartozó' melléknév (< arab *khāṣṣ* 'speciális, privát, saját; elegáns'), második eleme pedig a török *oda* 'ház, szoba'. – Mikes adatán kívül nincs rá más adatunk.

Lev. 749; Rech. 176, 179.

hodzsa – A 'mester, tanító' jelentésű *hodzsa* szó csak egy erősen félreírt összetett személynévben szerepel Mikesnél: *Csánum kosa*, *Csánum koca* (92). A „k” betű elírás, „h” helyett, a *kosa* alak valószínűleg *hocsá*-nak olvasandó. Az összetett személynév első tagja feltehetőleg a 'szívem, lelkem' jelentésű török *janum* szó (< *jan* 'szív, lélek' + *-um* birtokos személynév, amely ekkor még nem illeszkedett). A két adat helyes török olvasata tehát *Csánum hocsá* (mai írással és kiejtéssel *Canım hoca*).

A török *hoĵa* (*hoca*) perzsa eredetű; vö. perzsa *khwāĵe* 'iskolamester, tanító, professzor'. – A *hodzsa* szó török kori emlékeinkben igen gyakran előfordul. Mivel a török *j* (= *dzs*) hangnak megfelelő hang akkor még nem volt a magyarban, a szó írása igen változatos, lehetséges olvasatai pedig *hocs*a, *hogya*, *hozsa* és végül *hodzsa*. A szónak már a XVII-XVIII. században kezdett kialakulni bizonyos pejoratív jelentéstartalma, ami mindmáig kimutatható a népi használatban. A népnyelvben ugyanis annyit jelent, mint 'nagyszájú, lármás', a belőle képzett *hodzsál* ige jelentése pedig 'lármáz; papol'. A köznyelvben régies hangulatú szó, mohamedán papot, tanítót jelent, s csak török vonatkozású művekben fordul elő. Néhány dél-magyarországi helynévben is fennmaradt, mint pl. *Hodzsatelek*, *Hodzsakert*.

Lev. 636; TESz. 2: 128; Rech. 185; TEml. 233.

ibriktár aga – A szultáni pohárnokok főnöke, főpohárnok. Mikes adata: „*ibriktar Aga*, aki a vizét hordja” (175). Francia forrása: *Ibriktar Aga*.

Török előzménye *ibriktār aga*. Az *ibriktār* (*ibriktar*) perzsa eredetű, alapszava a perzsa *ibriq* 'szűk nyakú, füles kancsó' az arab *ibriq* 'ua.' átvétele. A perzsában a valamivel foglalkozót jelölő *-tār* (~ *-dār*) képzővel bővült. A török *ibrik* szűk nyakú, hosszú kifolyó csővel, füllel és fedéllel ellátott, rézből készült edény. Kávé, teát szolgáltak fel benne, vagy kézmosásnál használták, vizet csorgatva belőle.

Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul az *ibrik* 'kancsó' szó, s ma is él nyelvünkben. A köznyelvben némileg elavult, bizalmaskodó színezetűvé vált, nyelvjárásainkban pedig 'éjjeli edény' jelentéssel bővült. Az *ibriktár* szó nincs feljegyezve emlékeinkben.

Lev. 749; TESz. 2: 184; Rech. 190 és 191; TEml. 313 és 333.

icsoglán – Apród, az udvar által állami szolgálatra nevelt fiatal. Eredei jelentése „belső fiú”. Mikes adatai: *isóglánok* (20), *isoglan* (175). Az „s” betű mindkét adatban francia előzményre mutat; a 175-dik levél adatának francia forrása: *Ichoglan*.

Előzménye a török *iç oglan(ı)* (t. *iç oĵlani*), amely az *iç* (*iç*) 'belső, bel-' és az *oglan* (*oĵlan*) 'fiú' szavak összekapcsolásával keletkezett. – A hódoltság koránál valamivel később, 1692-1694-ből származó forrásban is fel van jegyezve, *icsoglán* alakban.

Lev. 455; Rech. 192; TEml. 333.

imán – Mohamedán pap, előimádkozó. Mikes adatai: *imán* (182, 188). A francia forrásban is *iman* alak található.

Előzménye a török *imām* (*imam*) 'ua.', amely arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *imām* 'ua.' < arab *imām* 'előimádkozó pap'. – Mikesen kívül még egy 1692-ből származó forrásban található meg, a Mikes adatához hasonló *imán* alakban. A szóvégi török *-m* > magyar *-n* változás gyakori

hódoltság kori adatainkban. A nyelvünkben ma sem teljesen ismeretlen *imám* ~ *imán* szó minden bizonnyal újabb átvétel valamely európai nyelvből.

Lev. 762; TESz. 2: 204; Rech. 195; TEml. 237.

imrehor – Istállómaster; az istállók felügyelője; főistállómaster. Mikesnél két levélben fordul elő (199, 200), s mindkettőben ragadványnévként: *Imrehor Musztafa*, akit nagyvezírnek neveztek ki, de korábban az imrehor tisztséget viselte.

Előzménye a régi török *emirahur*, *mirahur* 'istállómaster', a szultáni udvar magasrangú tisztviselőjeként 'a szultáni istállók parancsnoka'. Ez perzsa eredetű birtokos szerkezet az *āmir* 'parancsnok' (< arab *amīr* 'ua.') és a perzsa *ākhūr* 'istálló' szóból: *āmir-i ākhūr*, ill. *mīr-i ākhūr* 'az istálló parancsnoka'. – A török *emirahur* vagy *mirahur* szokatlan hangalakja miatt igen alkalmas volt arra, hogy a hódoltság kori magyar forrásokban számos alakváltozata jöjjön létre, mint pl. *imrehor*, *imrehur*, *imrihor*, *imbrehur*, s végül népetimológiával az *imre úr*, *Imre úr*.

Lev. 785; Rech. 142; TEml. 131-132.

jancsár – A gyalogságnak, sőt az egész török haderőnek a törzsét képező janicsár egységek katonája. Legfőbb parancsnokuk a *janicsár aga* részt vett a nagyvezíri tanácsban, de tartományi tisztjeik is fontos szerepet játszottak. A janicsárok öltözete is eltért a többi török katonáétól, különösen jellemző volt hátul hosszan lecsüngő süvegük formája.

Mikes törökországi tartózkodásának második évében 1718-ban találkozik velük először. 20-dik levelében leírja a szultán Drinápolyból Konstantinápolyba való visszavonulásának pompás kíséretét. Mikes adatai egyértelműen, mindig *jancsár* alakban fordulnak elő (ritkább írásváltozata *jantsár*): *jancsár* (20, 37, 42, 91-94, 97, 129, 177), *jantsár* (129, 139, 171); *jancsár aga* (14, 20, 33, 91-93, 110, 138), *jantsár aga* (168, 191, 195); *a jancsárok fő agája* (97). Mikes már ismerte, s otthonról hozta magával a *jancsár* szót.

Török előzménye: *yeničeri* (t. *yeni'čeri*) „új sereg”, amely a török *yeni* 'új' és *čeri* (*čeri*) 'sereg' összetételéből keletkezett. Ezt a nevet kapta a rendes zsoldos gyalogság mellé a XIV. században szervezett török gyalogos katonaság. A török *yeničeri* szó a balkáni szláv nyelvekben elvesztette szóvégi *i* hangját, mert ezt a szláv nyelvérzék a többesszám jelével azonosította. Így lett a szláv nyelvekben *yeničer*, majd *yeničar*, *yaničar*. Ez honosodott meg a magyarban, majd összevonással a *janicsár*-ból *jancsár* lett. Ez utóbbi volt általánosan használt már a hódoltság idején is. Egykorú széles elterjedtségét mutatja, hogy számos kifejezésben jelzőként is szerepel, mint pl. *janicsár puska/kés/balta*, ill. *janicsár patyolat/pacsmag/kapca*.

A hódoltság után a szó használata természetesen ritkább lett, de a *jancsár* szó nem veszett ki egészen nyelvünkéből. Mai másodlagos jelentése pl. 'katonásan kemény, hangos parancsoláshoz szokott személy' vagy 'saját népe elnyomóit kiszolgáló személy, szolgálékú, áruló'. Ez utóbbi jelentés a keresztény gyermekekből nevelt, és saját népüket sem kímélő, fanatikus mohamedán harcosokra utal. Érdekes viszont, hogy az egykor általánosan használt *jancsár* alak helyett a teljesebb *janicsár* alak vált köznyelvvé. Ez pedig az európai nyelvekben használt alakok hatása lehet.

Lev. 453; TESz. 2: 259; Rech. 421; TEml. 32-34.

kádi – Török bíró. A *kádi* szó Mikesnél következetesen *kadia* alakban fordul elő. Ez déli szláv közvetítésű alak. A szláv nyelvekben ugyanis a török *-i* hang *-ija* végződéssé alakul, ami azután a magyarban *-ia* alakban jelenik meg. Így lesz a török *kádi*-ből a szerb-horvátban *kadija*, s ebből a magyarban *kadia*. Mikes feltehetően már korábban is ismerte a *kadia*, *kádía* kifejezést, ez lehet az oka, hogy következetesen ezt a szlávos alakot használta.

Mikes adatai: *kadia* (36, 42, 95), *kadia* (182). Ez utóbbi írásmód idegen forrásra mutat, kiejtése azonban változatlanul *kadia*. Hódoltság kori forrásainkban is gyakrabban fordulnak elő a szlávos eredetű *kadia*, *kádía* alakok, mint a közvetlenül a törökből való *kádi*-féle alakok.

A török *kádi* (t. *kadi*) az arab *qāḍī* 'bíró' (< *qaḍa* 'keresztül vinni valamit, eldönteni') szóból származik. Ezesetben biztosan nem kell közbeeső perzsa közvetítést feltételeznünk, mert az arab *q* hang *z* hanggá változik a perzsában, az arab *qāḍī*-ből tehát a perzsában *qāzī* lett. Ellenkező képet mutat a *ramazán* 'mohamedán ünnep' elnevezés, amelynek *z* hangja az arab *q* -ből lett perzsa *z* hangra utal.

Hódoltság kori forrásainkban a *kádía*, *kádi* igen gyakran szerepel; származékai a *kádiaság*, *kádiság* főnév, a *kádiai*, *kádiás* melléknév és a *Kádi* ragadványnév. A hódoltság után elavult nyelvünkben, ma csak történeti tárgyú vagy keleti vonatkozású művekben találkozunk vele. Keleti tárgyú meséink, elbeszéléseink ismert figurája a *bölcs kádi*. Mai szóhasználatunkban a *kádi* alakkal élünk. Ennek az lehet az oka, hogy a mai *kádi* talán nem a török korban is gyéren használt *kádi*-nak a folytatása, hanem újabb kori átvétel valamely európai nyelvből; vö. német *Kadi*; francia *cadi*; spanyol *cadi*; orosz *kádi* 'mohamedán bíró'. – Lásd még a *kádileszker* szót is.

Lev. 487; TESz. 2: 302; Rech. 202; TEml. 165-167.

kádileszker – A birodalom főbírája. Két főbíró működött, egyik az európai (ruméliai), másik az ázsiai (anatóliai) kádihivatalok feljebbviteli fóruma volt. Mikes adatai: *kadi leszker* (92), *kadileszker* (129), *cadileszker* (182) (ez utóbbi ortográfiája idegen forrásra mutat, de olvasata ennek is

kadileszker). Ugyanebben a levélben előfordul még a *Cadileskerség* (olv. *kadileszkerség*) származék is.

Török előzménye a régi *kadilesker*, ami az arab *qāḍī al-‘askar* 'a sereg bírāja' birtokos szerkezet (< *qāḍī* 'bíró' + *‘askar* 'hadsereg; katonaság') átvétele. Perzsa közvetítésű török előzménye *kaziasker*. – Hódoltság kori forrásainkban igen gyakran előfordul számos változatban, pl. *kadileszker*, *kadilesker*; *kaziaszker*, *kazaszker*. – Lásd a *kádi* szót is.

Lev. 637; Rech. 203; TEml. 167-169.

kadin kihája – A háremnők felügyelője, gondnoka. Mikes adata: *kaden kidja* (176) erősen idegen írásmódot tükröz. A *kaden* alakban a *kadin* 'nő' szó második magánhangzója török veláris *i* hangot tükröz, amit az európai források gyakran „e” betűvel jegyeztek le. Az összetétel második eleme gyakran előfordul Mikesnél magyarosított *tihája* alakban (lásd a *tihája* címszónál). A fenti *kidja* alak szintén csakis idegen forrásból származhat.

A török *kadin(lar)* (*kadin(lar)*) *kihāya(sī)* (*kāhya(sī)*) kifejezés jelentése 'az asszonyok felügyelője'. A *kadin* (*kadin*) 'nő, asszony' szó török kori forrásainkban nem fordul elő. – Lásd még *tihája*.

Lev. 750-751; Rech. 242.

kaftán – Török díszruha. Keleten szokásban volt, hogy a fejedelmek tiszteletük jeléül, érdemeik elismeréseként díszruhát ajándékoztak a követeknek és más fontos személyeknek. Mikor az erdélyi fejedelmek a szultántól kapták megerősítésüket, az atnáméval – szultáni oklevéllel – együtt megkapták a hatalom jelvényeit: a zászlót, a botot és a kaftánt. A szultán előtt megjelenő követeket előzőleg rangjuknak megfelelő díszes kaftánba öltöztették, felkaftányozták. Mikes adatai: *nusztos kaftán* (8, 129), *kaftán* (8, 128); „minket *felkaftányozának*” (131). Mikes minden bizonnyal otthonról hozta magával a szó ismeretét.

Előzménye a török *kaftan* (t. *kaftan*) 'hivatalos alkalmakkor használt díszruha'. A török *kaftan* szó további összefüggései – elsősorban a perzsa *khaftan* szóhoz való viszonya – nem egészen világosak. A szónak sem a török, sem az iráni nyelvekben nincsenek etimológiai kapcsolatai. – A hódoltság idejéből igen sok adat áll rendelkezésünkre. Használták a szót *kaftán* ~ *kaftány*, *kap-tán* ~ *kaptány* alakban. A *kaftán* szó – némileg megváltozott jelentéssel – ma is él nyelvünkben.

Lev. 426; TESz. 2: 303; Rech. 206; TEml. 270-272.

kaik – Csónak, bárka. A Boszporuszon való átkelés alkalmával fordul elő Mikesnél: *kaik* (31, 34).

Előzménye a török *kaik*, *kayık* (*kayık*) 'könnyű, evezős csónak, bárka'. – A hódoltság korából is van rá néhány adatunk, ugyancsak *kaik* és *kajık* alakban. Ez a szó nem azonos a később valamely európai nyelvből, alkalmasint a németből, nyelvünkbe került *kajak* szóval.

Lev. 476; TESz. 2: 306; Rech. 229; TEml. 325.

kalifa – Az iszlám vallás és a mohamedán egyház feje. Eredetileg Mohamed próféta utódja. Mikesnél csak egyszer fordul elő: „a sáracénusoknak damascus városában lakot a fejek, és aztot *Cálifnak* nevezték” (80). Mikes a *Cálif* alakot a franciából vette; vö. fr. *calife*.

Nemzetközi szó; vö. német *Kalif*; angol *caliph*; francia *calife*; orosz *kalif*; spanyol *califa*; olasz *califfo*. Végső forrása az arab *khalifa* 'az iszlám vallás feje'; eredetileg 'Mohamed próféta utódja'; tkp. 'hátrahagyott utód, helyettes'. Mai török alakja *kalfa* (*ka' lfa*). – Hódoltság kori forrásainkban nem fordul elő. Feltehetőleg Mikes fenti adata az első előfordulása, a TESz. csak 1787-től kezdődően közöl adatokat. A *kalifa* mellett a magyarban is volt *kalif* alakváltozata, amit valószínűleg a németből vettünk át.

Lev. 607; TESz. 2: 324.

kalmakány – Helytartó; helyettes, konkrétan a nagyvezír helyettese. – Mikes leginkább ez utóbbi jelentésben használja. Kivételesen előfordulhat kisebb rangú, helyettes tisztviselőkkel kapcsolatban is; lásd pl. a 151. levelet, ahol Mikes a szót bizonyos kisebb rangú román tisztviselők titulusaként használja.

Mikes szóalkotó készsége ennél a szónál különösen érvényesül. A szabályos *kajmakám*, *s* csak egy kicsit magyarosított *kajmakán* alakot csak a korai, harmadik levelében használja. Később a szóbelseji *j* hangot /hanggal/ helyettesíti, *s* következetesen csak ezt az önmaga teremtette alakot használja. Adatai: *kajmakám* (3), *kajmakán* (3), *kalmakán* (4, 7, 8, 13, 20, 126, 129, 150, 195), *kalmakány* (4, 5, 7-9, 13, 20, 126, 129, 130, 150, 151, 195). Előfordul még a következő két származék: *kalmakánság* (3, 195), *kalmakányné* (5, 6), valamint Mikesnek egy humoros szólása: „és azután mindnyájan meg tsokolok az ő *kalmakányi* kezét” (128).

Végső forrása az arab *qā'im-i-maqām*, *qā'imaqām* 'kormányzó, fő-tisztviselő' (< ar. *qā'im* 'felemelkedett, valaminek az élén álló' és *maqām* 'álláshely, állás'), amely esetleg perzsa közvetítéssel – vö. perzsa *qā'im-maqām* 'kormányzó, helytartó; helyettes uralkodó, helyettes kormányzó; követ, képviselő' – bekerült a törökbe: *kaymakam*, *kaymekam* 'a tartomány alkormányzója, a pasa helyettese; a nagyvezír helyettese; a miniszter helyettese'. Ez a török szó került azután be a magyarba, ahol *kajmakám*, *kajmakán(y)*, majd Mikes alkotásaként *kalmakán(y)* lett belőle. – Hódoltság kori forrásainkban is igen gyakori, de utána kiveszett nyelvünkől.

Lev. 414; Rech. 229; TEml. 133.

kapitán pasa – Az Oszmán Birodalom tengeri erőinek parancsnoka, később a tengerészeti ügyek minisztere admirálisi rangban. Mikes adatai: *kapitán basa* (20), *kapitány pasa* (91), *kaptan pasa* (92, 129), *kaptán pasa* (92, 129).

Előzménye a török *kapudān başı*; a szókapcsolat első tagja a *kapudān*, *kaptān* (*kaptan*) 'hajóskapitány'. Mivel a magyar nyelvben már megvolt az ugyancsak 'hajóparancsnok' jelentésű, olaszból átvett *kapitány* szó, a török *kapudān*, *kaptān* könnyen helyettesíthető volt a magyar *kapitány* szóval. Hasonló jelenséget láthatunk a török *vezir* szónak a magyar *vezér* szóval való helyettesítésénél. Jelen esetben még egyszerűbb a helyzet, mert a török *kapudān* és a magyar *kapitány* ugyanazon olasz *capitano*, népiesen *capitan* szó átvétele. A török *kapudān* alak *u* hangja minden bizonnyal a *kapu* 'kapu, porta' szó beleértelmezésével keletkezett. – Hódoltság kori átvételeinkben a *kapudān* ritkán fordul elő, a *kapitān*, *kapitány* alak az általános, különösen gyakori a *kapitān/kapitány basa* összetételben.

Lev. 454; TESz. 2: 359 *kapitány* a.; Rech. 217, 218; TEml. 59-61.

kapucsi basa – A kapuőrök feje. A kapucsik feladata volt a szeráj kapuinak – elsősorban a két első kapunak – az őrzése. Ők bocsájtották be a kihallgatásra váró követeket, ellenőrizték és kísérték őket, vitték a szultánnak szánt ajándékaikat. A kapucsik testületének a feje volt a *kapucsi basa*, de jelentette a Porta küldöttjét, levélhozóját is. Mikes ez utóbbi jelentésben használja. Adatai: *kapicsi pasa* (13, 93, 97, 132), *kapitsi pasa* (132), *kapicsi basa* (14, 20, 36), és egy levélben (de itt többször is előfordul) *kapucsi basa* (36).

Előzménye a török *kapuĵi*, *kapiĵi* (*kapıcı*) 'kapuőr', amely a török *kapu*, *kapi* (*kapı*) 'kapu' főnév származéka. A *kapucsi basa* előzménye pedig a török *kapuĉi başı* 'a kapudzsik feje'. Mikes adataiban két török hangtani sajátosság figyelhető meg. A korábbi *kapu* helyett már a későbbi illabiális *a--i* illeszkedést mutató *kapi* alak is mutatkozik. A másik a török *j* hangnak *cs* hanggal való helyettesítése, de ez teljesen megszokott törökből való átvételeinkben. – Hódoltság kori adatainkban inkább még a régiebb *kapucsi* alakban fordul elő, bár már van egy-két *kapicsi* adatunk is. A *kapucsi basa* is több alakú, van *kapucsi basa/pasa* és *kapicsi basa/pasa*. A *kapucsi*-nak van déli szláv közvetítésű *kapucsia* változata is.

Lev. 439; TESz. 2: 368; Rech. 214-215; TEml. 215.

kaszap basi – Az udvari mészárosok feje. Mikes egyetlen adata: *caszap basi* (92). A *basa* szó helyett használt *basi* alakból és a szókezdő *k* hangnak „c”-vel való írásából azonnal látható, hogy Mikes az adatot idegen – feltehetőleg francia – forrásból vette.

A *kaszap basi* előtagja a török *kasab* (*kasap*) arab eredetű; vö. arab *qaṣṣāb* 'mészáros' (< *qaṣaba* 'felvágni, felvagdogni'). – A *kaszap* közzsóként és foglalkozást jelentő ragadványnévként igen gyakran megtalálható hódoltság kori forrásainkban. Alakváltozatai *kaszap*, *kaszap*, ill. *Kaszab*, *Kaszap*. A belőle származó *kaszabolni* ige 1770-ben adatolható

legkorábban. Ma is élő eleme nyelvünknek a *(le)kaszabol* igében és a *Kaszab, Kaszap* családnévben.

Lev. 636; TESz. 2: 400; Rech. 224; TEml. 296, 339.

kávé – A kávécserje terméséből, a kávébabból készített ital. Kezdetben főleg katonák és szellemi munkát végzők éltek vele. Később azonban minden rendű és rangú mohamedán szívesen elüldögélt órákon át kávézgatva egy-két fincsa kávé mellett. Ezekről az „unalmas” látogatásokról Mikes is többször megemlékezik. Adatai: *kavé* (7), „*egy fincsa kávé*” (4, 37), „*a kávé házban*” (136). Mikes feltehetőleg már otthonról ismerte a *kávé* szót.

Előzménye a török *kahve* 'kávé' (kávébab és a belőle készített ital); R. 'bor'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *qahwa*, *qahwā* 'ua.' < arab *qahwa* 'ua.'. A kávécserje egyik őshazája az Abesszinia délnyugati részén fekvő *Kaffa* város vidéke. Ebből a városnévből származik az egész világon elterjedt *kávé*, *café* és *koffein* elnevezés. – Hódoltság kori forrásokban igen gyakran megtalálható, kivételesen *kahvé*, de leginkább *kávé* alakban. A *h* hang kiesése nem feltétlenül magyar jelenség, már a törökben is végbemehetett, a török nyelvjárásokban általában *kāve* alakban használják a szót. Magyar jelenség viszont a szóvégi *e* hangnak *é* hanggá válása. A szóvégi hosszú *é* hang a toldalékos alakokból (*kávét*, *kávés* stb.) való elvonás útján jött létre.

TESz. 2: 413; Rech. 208; TEml. 297-299.

kemhadár aga – A selyemkelmékkel s belőlük készült ruhákkal foglalkozó, azokat felügyelő kemhadárok főnöke. Mikes adata: „*kem husar Aga* aki a köntöseire visel gondot” (175). Francia előzménye: „*Kem Hasar Aga*, ou bien le Tsama Schirgi Baschi” (= vagyis a *Csamasirdzsi Basi*). A török *čamašir* (*çamaşır*) fehéreneműt, finom ruhaneműt jelent. Nyugodtan azonosíthatjuk tehát mind a Mikes, mind a francia a szöveg furcsa adatát a *kemhadár* szóval, amelynek perzsa eredetű *kemhā* (< perzsa *kāmkhā*) alapszava selymet jelent. A régi török forrásokban találunk egy *kāmyszar aga* 'Der Oberaufseher des weissen Zeuges vom Sultan' és több *kemhājī bašī* adatot.

Lev. 750; Rech. 234.

kerevet – Fából készült, párnákkal kényelmessé tett pihenő- vagy fekvőhely. Mikes adata: „*a leány egyedül lévén a kereveten ... fel kél a kerevetről*” (70). Mikes minden bizonnyal ismerte már ezt a szót otthonról.

Török előzménye a *kerevet*, amely a görögből származik; vö. modern görög *krevati* 'kanapé'. – Hódoltság kori forrásainkban elég korán (1585) megjelenik, s gyakran előfordul *kerevet*, majd később *kelevet* alakban. Ez utóbbi *kelevet* változat 'szőnyeg' jelentésben is elterjedt. Ma is élő eleme nyelvünknek.

TESz. 2: 461; Rech. 234; TEml. 266-267.

kihája l. tihája

kizlar aga – A szultáni háremben felügyelő főeunuch. Mikes adatai: *kezlár aga* (171), *kizlar Agasi* (176). Mindkét adat idegen forrásra mutat. Az elsőben a török *kizlar* 'lányok' i hangjának „e” betűvel való írása, a másodikban az *aga* 'felügyelő' szó -si birtokos személyraggal való ellátottsága mutatja idegenből való származását.

Török előzménye a *kiz* (*kız*) 'leány' többesszámú *kizlar* alakja és az *aga* 'felügyelő' szóból keletkezett birtokos szerkezet: *kizlar agasi* (t. *kizlar ağası*) 'a lányok agája, felügyelője'. – Hódoltság kori forrásainkban is megtalálható *kizlár/kezlár/közlár aga* formában.

Lev. 736; Rech. 240; TEml. 221.

kultihája – A janicsár aga helyettese. Mikes adata: *kultihája* (92). A *kul* 'szolga, rabszolga' önállóan is előfordul Mikes 174-dik levelében. Az udvari szokásrend megkövetelte, hogy a ranglétra alacsonyabb fokán állók önmagukat a feljebb levők felé „szolgának, az illető szolgájának” nevezzék. Ilyen értelemben áll a *kul* 'szolga, rabszolga' szó a *tihája* előtt.

A *kul tihája* török előzménye *kul kihaya* (t. *kul kâhyası*) 'a janicsár aga helyettese'. L. a *tihája* szócikket is. – Hódoltság kori forrásainkban szórványosan fordul elő.

Lev. 637 *kultihája* a. és 746 *kul* a.; Rech. 251; TEml. 324.

levente – Hajón szolgáló, irreguláris, fegyveres katona; hajóslegény. Mikesnél csak egyszer fordul elő. Yeniköyből tengeri úton Rodostóba költöztetésükkor ezt írja: „mind egészen 220 rab vonta a gallyát, azon kívül száz fegyveres *léventi*, (vagy hajdu) benne” (36).

A szó végső forrása a perzsa *lāvānd* 'szabad, független; önkéntes, szabad katona'; pejoratíve 'kalandor'. A perzsa szó a törökben *levant* alakban honosodott meg; vö. török *levant* 'önkéntes katona, elsősorban olyan aki a flottánál szolgál, vagy egyes pasák, helytartók szolgálatában áll; szabad katona', pejoratíve 'kalóz' vagy 'kóborló'. Melléknévként a 'bátor, vakmerő', pejoratíve 'gőgös, hetyke; rendetlen, hanyag' jelentést nyerte. – A szó a szerb-horvátban *lèventa* alakot vett fel, ez került a magyarba, ahol a *levanta* alakból magánhangzó-hasonulással alakult a köznyelvivé váló *levente*. A régiségben is ritkábban használt eredeti *levant* alak pedig eltűnt nyelvünkéből.

Megjegyzés: Az Árpád-korban még használt, majd elhalványodása után újra feltűnt s ma is használatos *Levente* férfi személynév nem tartozik ide. Ez az ősi, finnugor eredetű *lesz* (*lenni*) ige származéka. A török eredetű pozitív 'bátor, vitéz' jelentést nyerő *levente* szónak legfeljebb a régi magyar személynév újraélesztésében lehetett szerepe.

Lev. 485; TESz. 2: 763; Rech. 262; TEml. 58-59.

mecset – Alacsonyabb rangú, kisebb mohamedán templom [a magasabb rangú templom a *dzsámi*; l. a *csámi* szócikket]. Mikes adata: „fel mennek a *metsetbe*” (189). Mikes tévesen a templomhoz tartozó tornyot, a minaretet nevezi mecset-nek.

A török *mesjid* (*mescit*), népiesen *mečit* végső forrása az arab *masjid* ‘mohamedán templom’ (< *saǧada* ‘földre borulni, ‹istent› imádni’). Ez – esetleg perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *māšjid*, *māšjād* ‘ua.’ – bekerült a törökbe, ahol az irodalmi *mesjid* mellé a beszélt nyelvben már a régiségben kialakult a *mesčit*, *mečit* alakváltozat. Ez utóbbi került át a balkáni nyelvekbe és a magyarba. – Hódoltság kori forrásainkban a ma is használt *mecset* mellett van *mecsit*, *möcset* alakváltozata is.

Lev. 776; TESz. 2: 870; Rech. 277; TEml. 243.

molla – Mohamedán jogtudós. Mikes adatai: „*mollak*, *mollák*” [plur.] (182).

Végső forrása az arab *mawlā*, *mewlā*, *mullā* ‘úr, feljebbvaló, felettes, vallási személyek felettese; bíró’. Ez – valószínűleg perzsa közvetítéssel (vö. perzsa *maulā*, *māwlā* ‘ua.’) – bekerült a törökbe, ahol *mevlā*, majd *molla* alakot öltött. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul *molla*, ritkábban *mulla* és *mola* alakban.

Lev. 762; Rech. 281; TEml. 169.

mufti – Mohamedán jogtudós, jogi tanácsadó. A kádihoz hasonlóan nemcsak egyházi, hanem közigazgatási személynek is tekinthető. A muftik felett álló isztambuli főmuftira, a „sejh ül iszlám”-ra is vonatkozhat. Mikes adatai: *mufti* (20, 91, 92, 97, 173, 177, 182, 189, 190, 191); *muftiság* ‘a mufti tisztisége’ (173, 182).

Végső forrása az arab *mufti* ‘ua.’, ami kezdetben a törökben is *mufti*-nak hangzott, később azonban kétszeres magánhangzó-illeszkedéssel *müfti*, majd *müftü* lett belőle. Mai török alakja *müftü*. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran szerepel *mufti* alakban, előfordul a *főmufti* kifejezés is. Ez utóbbi a XIX. században új életre kapott, tréfás színezettel valamely vezető személy fontos, vagy inkább fontoskodó ember jelölésére szolgál.

Lev. 454; TESz. 1: 967 *főmufti* a.; Rech. 293; TEml. 170.

muhászebedzsi basi – Pénzügyekkel foglalkozó tisztviselők főnöke. Mikes adata: „*Muhascségi basi*, aki a költségre vigyáz” (175). Francia forrása: *Muhascbegi Baschi*. Mindkét adat elírás a *Muhasebegi* helyett.

Török előzménye: *muhaszebēji* (*muhaszebēci*) ‘elszámoló, könyvelő; adószedő, adófelügyelő’, amely az arab eredetű *muḥāsebe* ‘elszámolás, ellenőrzés’ származéka. – Hódoltság kori forrásainkban csak egyetlen adat található: *muḥaz zebecsi* (1576).

Lev. 750; Rech. 284.

muszulmán – Az iszlám vallás követője; mai szóhasználatunk szerint *muzulmán*. Mikes adatai: *musulman* (92), *muszulmán* (142), *muszurmány* (180). E legutóbbi magyarosított változat; -ány végződéssel csak a magyarban fordul elő. Török kori forrásainkban a fentiekén kívül előfordulnak még *muzulmán(y)*, *buszurmány*, kivételesen *muslimán*-féle alakok is.

A szó végső forrása az arab *muslim* 'az aki magát Allah akaratának aláveti, mohamedán'. Ez átkerült a perzsába, ahol többes számú -án képzővel bővült: *muslimān* 'muszlimok, mohamedánok'. Ennek a törökben nagy számú változata jött létre, mint pl. *musulman* ~ *musliman*, *müslüman* ~ *müslüman* ~ *müsliman*, *musurman* ~ *müsürman*. Mai török megfelelői *Müslüman* és *Müslim* Ugyancsak az arab *muslim* szó az alapja a mohamedánok nevéként ma inkább használt *muszlim* 'islám hívő/hitű' kifejezésnek.

Megjegyzés. A középkorban iszlám vallású izmaeliták telepedtek be hazánkba, akiknek nevében a szókezdő *m* hang *b*-vé változott, s így jöttek létre a *büszürmen*, *beszermen*, *böszörmény*, *buszormány*-féle alakok. Ez az elnevezés maradt fenn *böszörmény* utótagot viselő helyneveinkben, mint *Hajdú-böszörmény*, *Berekböszörmény*.

Lev. 710; TESz. 1: 365 *böszörmény* a., 2: 985 *muzulmán* a.; Rech. 295; TEml. 237-239.

nákib essref – Mohamed próféta leszármazottjainak élén álló megbízott. Mikes adata: „Az Emireknek egy fejek vagyon, akit *Nakib Essrefnek* nevezik” (182).

Végső forrása az arab *naqib ul-ašraf* 'ua.' (< *naqib* 'főnök' + *ašraf* 'a próféta leszármazottjai'; sing. *šarīf*). Ennek török alakja *nakib-ül ešraf*, ami Mikesnél rövidült *nakib-essref* alakban jelenik meg. – Hódoltság kori forrásainkban nem fordul elő.

Lev. 763; Rech. 299.

nisancsi – „Címervető, jelvető, pecsételő”, kancellár, aki a szultán kézjegyét (*tuğra*) rajzolta a rendeletekre, levelekre. A tartományi helytartók mellett is működtek *nisancsik*. Mikes adatai: *nissánsi* (olv. *nisáncsi* vagy *nisánzsi*) (157), *mistancsi basa* (20). Ez utóbbi erősen eltorzult alak, meg kell jegyeznünk azonban, hogy hódoltság kori forrásainkban is akadnak ilyesféle adatok; pl. 1624: *nisztándzsi*; 1709: *Misztandzsi*.

Előzménye a török *nišanji*, *nišanji* (*nišanca*) 'címervető', ami a perzsa eredetű *nišan*, *nišan* 'jel, szignum' (vö. perzsa *nišan* 'ua.') származéka.

Lev. 454; Rech. 303, 304; TEml. 212.

oka – Régi török súlymérték, kb. 1,3 kilogrammnak felelt meg, de értékét az is befolyásolta, hogy milyen anyagot mértek vele. Általában 400 dirhemmél azonosították. Mikes adata: „Az szőlő olyan oltsu, hogy egy polturán három *okát* adnak” (174).

Török előzménye az *oka*, *okka* súlymérték, amely az arab *‘uqqa*, *ūqīyya* ‘ua.’ szó átvétele, az arab szó pedig a görög *ūgkia* ‘ua.’ átvétele. Végso soron etimológiailag összefügg vele a latin *uncia* súlymérték. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul az *oka*, *okka* súlymérték, s az *okás*, *okkás* ‘okányi súlyú’ származék is. Napjainkban csak nyelvjárási szinten él, főleg a Dunántúlon és Erdélyben (pl. *okás üveg* ‘pintes üveg’).
 Lev. 746; TESz. 2: 1070; Rech. 308; TEml. 162-164.

orta – Egy janicsár alegység. Szószerinti jelentése: „középső”. Mikes adata: „tanálkozék pedig valamely CSorbasí, ki pátronara haragudot, mivel az *ortáját* (azaz, a régyimentét) el vette vala tőlle” (92).

Előzménye a török *orta* ‘janicsár alegység; eredetileg ‘középső’. – Hódoltság kori forrásainkban előfordul az *orta csaus*, *orta defterdar* tisztségnév, az *Orta köy* helynév, az isztambuli Orta Dzsámi neve *Ortamecset* alakban, valamint az *orta-magyar* és *Orta Magyarország* ‘Superior Hungaria’ kifejezés.

Lev. 637; Rech. 310-311; TEml. 328, 330.

pamut – Gyapotcserje és annak a termése, a gyapot. Mikes adatai: „sok szálló és *pamut* a mezőn” (184); [a mezei munkás] „a *pamutot* felszedi ebben a holnapba” (174). Mikes már otthonról ismerhette a *pamut* szót.

Előzménye a török *pamuk* ‘gyapot’. A török szó valószínűleg a perzsából származik; vö. perzsa *pamba*, közép-perzsa *pambak*, *panbuk* ‘gyapot’. A török és perzsa szó hangtani megfelelése nem teljesen világos. – Hódoltság kori forrásainkban a török előzménynek megfelelően *pamuk* alakban jelenik meg, de rövidesen feltűnik a *pamut* alakváltozat. A jelentése is változik, a kezdeti ‘gyapot, vatta’ jelentésből ‘gyapotfonál’ jelentés lesz. S mivel a magyar nyelvben a növényi eredetű *gyapot* és az állati eredetű *gyapjú* szó jelentése – a két szó hangalaki hasonlósága miatt – összekeveredett, az eredetileg ‘gyapot’ jelentésű *pamut* szónak is lett ‘gyapjú’ jelentése. Mai közszói használatában is leginkább a gyapjúból készült fonalat jelöli. Néhány – főleg dunántúli – nyelvjárásunk megőrizte a régies *pamuk* alakot.

Rech. 318; TESz. 3: 78; TEml. 261-262. A török gyapottermelésről I. Lev. 764.

papucs – Könnyű keleti lábbeli. Nőknél a ház körüli teendők végzése s a gyakori ülőmunka miatt, férfiaknál pedig az imával kapcsolatos gyakori kéz- és lábmosás miatt, s mindkét nemnél a szőnyegek kímélése végett a törökök nélkülözhetetlen lábbelije volt a könnyen lerúgható papucs. Mikes adata: [a törökök] „meg mosdanak, és a templomba mennek, az ajtó előtt ki ki le teszi a *paputsát*, vagy a keziben bé viszi” (189). Mikes már otthonról ismerhette a *papucs* szót.

Előzménye a török *papuç* (*pabuç*) ‘kéreg nélküli cipő, papucs’, amely perzsa eredetű; vö. perzsa *pā-pūš* ‘papucs’, eredeti jelentése: ‘láb-fedő’.

– Hódoltság kori forrásainkban már a XVI. század közepén megjelenik. Mai életünk nélkülözhetetlen kelléke, otthon is, utcán is viseljük. Mivel elsősorban női lábbeli, innen származik az ilyenféle tréfás kifejezés, mint „papucsférj”, azaz olyan férj, akinek az asszony parancsol.

Rech. 317; TESz. 3: 95; TEml. 284-286.

pasa l. basa ~ pasa

peszmeg – Híg gyümölcsíz, lekvár; szirup. Mikes adata: „azt a tál havat azután nyakon öntik *peszmeget*” (108).

Előzménye a török *pekmez* (alakváltozatai *petmez*, *bekmez*, R. *betmez*, *bikmáz*) ‘szőlő-must; szőlőfajta’. A török szó perzsa eredetű; vö. perzsa *bikmāz*, *bigmāz* ‘bor; must’.

A régiségben csak Mikesnél fordul elő. A mai dél-dunántúli és szlavóniai magyarság nyelvében ismert *pekmez*, *peszmeke* (népetimológiásan *pökméz*) későbbi átvétel a szerb-horvátból. A hangátvetéses *peszmeke* (Mikesnél *peszmeg*) alak talán a hódoltság idején már élő ‘kétszersült’ jelentésű *peszmeg*, (< oszmánli *peksimet*, R. *pessimet*, *pesmet* ‘kétszersült, hajóskenyér’) analógiájára keletkezett.

Lev. 667; Rech. 324; TESz. 3: 172; TEml. 339.

píte – Lepényforma sült tészta. Mikes adata: „Itt még most is minden ritka és drága kivált a *píte*” (156).

Előzménye a török *pide*, *píte* ‘kenyérlepeny’, amely az újjörög *péta*, *píta* ‘egy fajta sütemény, pite’ (< görög *pékté* ‘sajt’) átvétele. A Molnár Albertnél (1611) előforduló *píta* – valamint a nyelvünkben újabban felbukkanó *píta* – a szerb-horvátból való. – Hódoltság kori forrásainkban nem szerepel.

Lev. 723; Rech. 330; TESz. 3: 216 *píte*² a.; TEml. 293.

ramazán – A mohamedán holdév kilencedik hónapja. Együttal a mohamedán böjti hónap, amelyben a hívők nappal szigorú böjtöt tartanak, de az esti csillag megjelenése és a hajnalcsillag feltűnése közti időt lakomával, hangos vigadozással töltik. Mikes többször is megemlékezik erről az ünnepről. Adatai: *ramazán* (29, 188, 190), *ramazány* (29, 181, 190, 191).

A szó végső soron arab eredetű, de a törökbe perzsa közvetítéssel került. Ezt mutatja a szóbelseji z hang. Arab eredetije ugyanis *ramadān*-nak, míg közvetlen perzsa előzménye *ramazān*-nak hangzik. A törökben a kettős alak funkcionális különbséget is jelent: a perzsa közvetítésű z-s alak (*ramazān*) közszóként (az ünnep nevéként), a közvetlenül az arabból átvett d-s alak (*Ramadān*) személynévként használatos. Ez az alak és funkcionális megoszlás hódoltság kori emlékeinkben is ugyanígy mutat-

kozik. A Mikesnél is, forrásainkban is megjelenő szóvégi *-án* > *-ány* változás magyar jelenség nagyszámú *-ány*, *-mány* végű szavunk hatására.

Lev. 473; Rech. 333; TEml. 230.

réz effendi – Az udvari kancellária vezetője; a külügyek intézője, külügyminiszter. Mikes adatai: „*réz effendi*, (cancellarius)” (9), *réz effendi* (14, 200), *Reis Effendi* (177). Ez utóbbi francia forrása: *Reis Effendi*.

Előzménye a török *reis efendi*, *reys efendi* 'ua.'. A szókapcsolat előtagja arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *rā'īs* 'fő, vezető, parancsnok' < arab *ra'īs* 'ua.'. Második tagja a megtisztelő *efendi* 'úr; tanult ember' cím; lásd az *efendi* szócikkben. – Hódoltság kori forrásainkban még előfordul török előzményének megfelelő *reis*, *resz* alakban, de már ekkor igen gyakori népetimológiával a magyar *réz* szóval való behelyettesítése: *réz effendi*. Még az is lehetséges, hogy a szókapcsolat második eleme, az *effendi* cím elmarad, s csak egyszerűen *réz*-nek nevezik a *réz effendit*. Volt *rézeffendiné* és *rézné* származéka is. Mikes minden bizonnyal már korábban is ismerte a népetimológiás *réz effendi* kifejezést.

Lev. 428; Rech. 336; TEml. 129.

rikjabdár aga – A kengyelfutók főnöke. Mikes adata: „*Rikiabdár Aga*: aki a kengyelét tarttya” (175). Francia forrása: *Rikiabdar Aga*. A *rikjabdár* helyes olvasata *rikjabdár* (mai török írás szerint *rikābdar*). A török szó előzménye a perzsa *rikāb-dār*, melynek alapszava az arab *rikāb* 'kengyel' szóból származik. – Mikes adatán kívül nincs rá más adatunk.

Lev. 749; Rech. 337; TEml. 334.

szerdengecsti – Szó szerinti jelentése „elment a feje; fejvesztett”. Azoknak a gyalogos alakulatoknak a katonáit nevezték így, akik önként vállalkoztak a különlegesen veszélyes katonai feladatok elvégzésére. Mikes egy alkalommal említi őket: „pátrona a minap a *szerdengestiek* agájával (ez olyan sereg, amely a hartzon elől szokot menni, mind az ostromokon; ezek olyan vitézek, akiknek nem is kel a halálról gondolkodni) a vezérhez kísérteté magát” (92).

Török előzménye a *serden geçti* (t. *serdengeçti*) 'fejvesztett' kifejezés, amely a perzsa eredetű török *ser* 'fej' ablativusi *-den* raggal ellátott alakjából és a *geç-* (*geç-* 'elmenni' ige multidejű *-di* ragos alakjából összetett kifejezés.

Lev. 636; Rech. 361; TEml. 323.

sziliktár aga – A sziliktárok azaz „fegyverhordozók”, a belső udvari lovas alakulat tagjai voltak, akik felvonulásokon és hadjáratokon a szultán jelvényeit (*tuğ*), fegyvereit vitték és vezetéklóvait tartották. Vezetőjük a *sziliktár basa* volt. A *sziliktár aga* a szultáni fegyverek őrzője, a szultán egyik legközvetlenebb embere, az udvar egyik legmagasabb rangú tisztségviselője volt. A szultánon kívül más magas rangú személyek – pl.

pasák – mellett is szolgáltak sziliktárok. Mikes két levelében ír a sziliktár agáról: *sziliktár aga* (119), *seliktár Aga* (175). Két alkalommal pedig tisztességjelzőként (ragadványnévként) használja egy bizonyos Ali pasa neve előtt: *sziliktár Ali pasa* (196, 197).

A *sziliktár* szó előzménye a török *silihdār*, *silahdār*, R. *silihtār*, *silahhtār* (*silāhtar*) 'fegyverhordozó'. Ez perzsa eredetű, a perzsa *silāh-dār* 'fegyverhordozó, fegyveres kísérő' átvétele, amely a perzsa *silāh* 'fegyver' (< arab *silāh* 'ua.') szónak perzsa -dār képzős származéka. – Hódoltság kori forrásainkban is leginkább *sziliktár*, ritkábban *szeliktár* alakban fordul elő. A *sziliktár aga* és *sziliktár pasa* is ismert volt. A török és perzsa előzményében lévő -hd- illetőleg -ht- hangkapcsolatból a magyarban lett -kt- hangkapcsolat mássalhangzó-hasonulással.

Lev. 686; Rech. 365; TEml. 219, 220.

Sztambol effendi – Isztambul város bírása. Mikes adata: „a város fő bírása, (*stámbol effendi*: deli ibrahim” (92). Mikes adatán kívül csak még egy erősen elírt adat található a magyar régiségben: *Sztarcbol efendi* [recte *Sztambol efendi*] (1666).

Török előzménye a régi *Stambol efendisi*, a török -si birtokos rag azonban a régi kifejezésekben el szokott maradni. – Hódoltság kori forrásainkban megtalálható még a *Sztambol-aga* 'Isztambul katonai kormányzója' és *Sztambol kadi* 'Isztambul bírása' kifejezés.

Sztambol város nevét lásd a helynevek között, az *efendi* tiszteleti címet pedig az *efendi* szócikkben.

Lev. 636; Rech. 200; TEml. 330.

sultán – A török császár címe és rangja; általánosságban valamely muszlim uralkodó címe és rangja is lehet. Mikes leveleiben minden esetben a török uralkodót jelenti. Önállóan a *sultán* szó ritkán fordul elő (pl. 96.), rendszerint össze van kapcsolva a szultán nevével: *szultán Ahmet* (91), *szultán Mahmud* (91), vagy magyarosabb sorrendben: *Oszmán szultán* (204). A *sultán* címet Mikes igen gyakran a magyar császár szóval helyettesíti: *Musztafa császár* (194), *Mamud császár* (192). Olykor ugyanazt az uralkodót hol *sultánnak*, hol *császárnak* nevezi: *Oszmán szultán ~ Oszmány császár* (204). A *császár* megnevezést azonban mindig magyaros sorrendben, tehát a név *után* téve használja: *szultán Mahmud* (91), de *Mamut császár* (192). Egy alkalommal a *sultánné*-kat is emlegeti (97), a francia forrás alapján írt 176-dik levelében pedig szerepel a *hasseki sultana* kifejezés, ahol a *sultana* szó a szultán feleségét jelöli. Lásd a *haszeki sultána* címszónál. A *sultán* szót *sultan*, *sultán*, *szultan* és *szultán* alakban jegyzi le.

A török *sultān* (t. *sultan*) arab eredetű szó; az arab *suḷṭān* 'mohamedán uralkodó, császár' átvétele. A törökben már leginkább konkrétan a török uralkodót jelentette. – Hódoltság kori forrásainkban a leggyakoribb *szul-*

tán mellett előfordul még a *szoltán*, a magyarosított *szultány* és a latinosított *sultanus* alakváltozat, és a származék *szultánné* mellett a *szultáni* ~ *szultányi* kifejezés is. – A törökök révén a szó minden európai nyelvben ismert.

Rech. 372; TESz. 3: 802; TEml. 203.

tahin – Napi pénzárandóság, élelmiszeradag. Mikes többször ír arról, hogy a Porta megfelelően ellátja őket; „elég *tahint* ad a porta” írja 22-dik levelében. Adatai: *tahin* (22, 96, 114), *tahiny* (162). Mikes adatain kívül előfordul még a szó három korábbi forrásukban is; mindhárom esetben a Mikesétől eltérő alakban: *tajin* (1693), *tajun* (1698) és *tain* (1708).

A szó török előzménye *tayin*, *tain* (*tayin*) 'ellátmány, provízió; napi adag'. A törökben arab eredetű; vö. ar. *ta'yin* 'ua.'. Mindezekből látszik, hogy az egyéb magyar forrásokban található *tajin*, *tain* áll közelebb a török alakhoz. De Mikes alakja sem hibás, ő valószínűleg *tain* alakban halotta a szót többször emlegetni, s a két magánhangzó közé behelyezte a *h* hiatustöltő hangot. A szóvégi *n* > *ny* változás pedig gyakran előfordul a jelenség Mikesnél is, általában a magyar nyelvben is.

Lev. 459; Rech. 388.

tefterdár – „A defter vezetője”, a tartomány birtok- és pénzügyeinek főellenőre, legfőbb pénzügyi hatósága. A birodalom pénzügyeinek legfőbb irányítója tulajdonképpen a *defterdár pasa* volt, akit a *pasa* cím elhagyásával egyszerűen csak *defterdár*-nak is nevezték. Mikes leveleiben mindössze háromszor szerepel a szó, s nem a legmagasabb rangú pénzügyi személyt, hanem az alacsonyabb rangú pénzügyi tisztviselőt, számvivőt jelenti. Adatai mind *t*- hanggal kezdődnek (*tefterdár* (132, 177), *teftedár* (146). Mikes feltehetőleg már otthonról ismerte a szót.

Végső forrása a görög *diphtéra* 'bőr, pergamen; oklevél; könyv', amely vagy közvetlenül a görögből, vagy arab-perzsa közvetítéssel (vö. arab és perzsa *dāftār*) bekerült a törökbe, a perzsában *-dār* képzővel bővült *defterdār* szóval együtt. Vö. perzsa *dāftārdār* 'defter-vezető' (< *dāftār* 'regisztrer; könyv' + *-dār* 'valamit bíró'). A szókezdő *d*-nek feltehetőleg már a törökben volt *t*- variánsa, a balkáni nyelvekben, s a török kori magyar forrásokban is gyakoribb a *t*-s szókezdet (pl. *teftedár*, *teftadár*, *teftardár*, *tevtedár*).

A *defterdár*, mint a török közigazgatási fogalmak legtöbbike, kiveszett nyelvünkől, alapszava a *defter* azonban szórványosan fel-felbukkan a kereskedő- és diáknyelvben, ahol kisebb kereskedők üzleti könyvét, ill. tanári füzetet jelent.

Lev. 698; TESz. 1: 602; Rech. 118; TEml. 143, 145.

tellák – Fürdőszolga, masször. Mikes adata: *tellák* (91). – A hódoltság korában sem volt ismert szó, csak egy 1655-ből származó adatban szerepel ragadványnévként: *Tellák Musztafa*.

Török előzménye *tellāk*, R. *dellāk* 'fürdőszolga, masször'. Arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *dāllāk* 'ua.' < arab *dallāk* 'ua.'. Mai török alakja *tellāk*. Lev. 635; Rech. 391.

teszkeredzsi basi – Irnokok, kancelláriai tisztviselők főnöke. Mikes adata: „*Teskeregi basi. secretarius*” (175). Francia forrása: *Teskeregi Baschi*.

Előzménye a török *teskereji* 'az adományt, engedélyt kiállító irnok', amely az arab-perzsa eredetű *teskere*, *tezkere* 'adománylevél, kiutaló okirat' származéka. Vö. perzsa *tāzkarā*, *tāzkirā* < arab *taḏkira*, *taḏkara* 'irat, kimutatás, bizonylat; utazási engedély' (< *ḏakara* 'tudatni valamit'). A mai törökben csak a *teskere* alapszó használatos. – Hódoltság kori emlékeinkben mind a *teszkere* alapszó, mind a *teszkerecsi* származék gyakran előfordul.

Lev. 750; Rech. 396; TEml. 179-181.

tihája – Általában a magasabb rangú tisztségviselők helyettesét jelenti. Leginkább a pasa, a vezér és a janicsár aga helyettesét nevezik tihájának, de más tisztségviselő helyettesét is nevezhetik ugyanígy. Mikesnél a következők fordulnak elő: *kajmakám kihája* (3), *a vezér tihája* (91), *kaden kiája* (176), *kultihája* (92) és *tihája bég* (179). Ahol a *tihája* szó nem valamely más szóval összekapcsolva, hanem magában szerepel – s ez elég gyakran előfordul – (28, 91, 92, 135, 169), a szövegösszefüggésből tudjuk megállapítani, hogy milyen tihájáról, kinek a helyetteséről, képviselőjéről van szó. A *tihája* szó, mint a fenti példák is mutatják csak két esetben fordul elő *k*-szókezdettel (3, 176), ez utóbbi adat azonban francia szövegből való átvétel.

A *tihája* szó végső forrása a perzsa *kād-khudā* 'helytartó, helyettes; felügyelő' (< *kād* 'ház' és *khudā* 'úr, mester'). Ennek török megfelelőjéből a *kethūdā*, *kethudā*-ból már a törökben létrejöttek a *kihaya*, *kihāya*; *kehaya*, *kehāya*; *kāhya*, *kehya* alakváltozatok. Mai török alakja *kāhya*. Az erősen palatalizált szókezdő török *kj* hang a szerb-horvátban *č*-vé (= *ty*) alakult (vö. szb.-hv. *čehāja*, *čejāja*), ami a magyarban *t*-vé depalatizálódott. Ezért van az, hogy a szó Mikesnél *t*-s szókezdettel található. További komplikációt okoz a szó vége. A *tihája* alakban ugyanis a magyar nyelvérzék a *-ja* végződést birtokos személyragnak érezte, s a *tihájá*-ból *tiha* alakot vont el. – Hódoltság kori forrásainkban elég sok *tiha* alakú adat fordul elő. Mikes ilyenféle adataiban, mint pl. „a kajmakám kihája” vagy „a vezér tihája” nem világos, hogy a három szótagú *tihája* alapszó szerepel-e, vagy pedig a kétszótagú *tiha* birtokos személyragos alakja. Egy azonban kétségtelenül biztos: Mikes már itthonról jól ismerte ezt a szót, az általa is használt *t* kezdetű alakok csak a magyarban léteztek.

Lev. 472; TESz. 2: 486; Rech. 241; TEml. 134.

timár – Katonai hűbértok; birtokadomány. Elsősorban a szpáhik (könnyű lovasok, a janicsárok mellett a török hadsereg másik legjelentő-

sebb katonai egységének a tagjai) kapták katonai szolgálataik fejében. Tulajdonosa köteles volt a birtok jövedelmének arányában meghatározott számú lovas katonát kiállítani. A magyarban a *timár* szónak kialakult egy másodlagos jelentése, jelenthette magát a timárbirtokost is. Hasonló jelenség mutatkozik a *szandzsák* szónál, aminek eredeti jelentése 'katonai és közigazgatási egység', ennek feje a *szandzsák bég* volt, de a *bég* elhagyásával maga a *szandzsák* szó is jelentette a szandzsák fejét, kormányzóját, azaz a *szandzsák béget*. – Mikes adatában a *timár* szó is ilyen másodlagos jelentésben fordul elő, vagyis timárbirtokost jelent: „(a) meghodoltatott tartományokat a császár... felosztá a vitézinek... Ezeket... pedig *Timároknak* nevezték” (173).

Előzménye a török *timār* perzsa eredetű; vö. perzsa *timār* 'védelem, őrizet; figyelem; katonai járadék, jövedelem, végkielégítés'. A mai törökben nem használatos. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordult, de mára kiveszett nyelvünkől.

Lev. 744; Rech. 396; TEml. 53-54.

tirnakdzsi basi – Az udvarban működő körömvágók vezetője. Mikes adata: „*dirnakgi basi*, aki a császár körmeit metéli” (175). Francia forrása: *Dirnakgi Baschi*.

Török előzménye a *tirnakci* (*tirnakçı*) 'körömvágó', amely a *tirnak* 'köröm' származéka. A szókezdő *t > d* változás ritkán, de előfordul a törökben; vö. Mikes másik adatával: *baldacsi*, amelynek az alapszava *balta*. A török foglalkozást jelentő -*ji* képző jelölése a franciában általában -*gi*. Mikes ez esetben betűszerint átmásolta a francia forrás adatát. – Hódoltság kori forrásainkban nem fordul elő, így Mikes adata az egyetlen adatunk.

Lev. 750; Rech. 396; TEml. 334.

tulbendár aga – A turbánok őrzőinek és gondozóinak főnöke. Mikes adata: „*Tulbendar Aga*, aki a Császár csalmáját [recte: *csalmáját*] ékesíti” (175). Francia forrása: *Tulbendar Aga*.

A török *tulbendār* a perzsa *dulband-dār* 'ua.' átvétele. Ennek alapszava a perzsa *dulband* 'turbán', amelynek a törökben *dülbend*, *dulbend*, *tülbent* alakváltozatai vannak. Mai alakja *tülbent*. Mikes adatának *u* hangja az általánosabb török *ü* helyett a francia ortográfia sajátosságára vezethető vissza.

Lev. 749; Rech. 136; TEml. 334.

ulema – A vallási tudományok szakértője, általánosabb értelemben 'tudós, pap'. Az ulemák magas rangú jogtudósok voltak, a szultáni udvarban állandó testületként működtek. Mikes adatai: *üléma* (20), *uléma* (91, 92).

Arab eredetű szó; az arab '*alim* 'tanult, tudós' többesszámu alakja az '*ulamā*. Ennek átvétele a török *ulemā*, *ulema* (*ulema*, *ulemā*). – Török

kori forrásainkban közszóként nem fordul elő, de viszonylag gyakran szerepel személynévként és ragadványnévként *Uluma*, *Ulama* és *Ulimán*, *Ulumán*, *Ulmán* alakban.

Lev. 454; Rech. 405; TEml. 334.

vezír – Államminiszter, a szultán közvetlen tanácsadója. A szultán után a birodalom legmagasabb katonai és közigazgatási méltósága. A vezírek száma előbb kettőre, majd fokozatosan hétre emelkedett, ezért vált szükségessé a legfőbb vezírt *nagyvezír*-nek nevezni. Mikes a török *vezír* szót egyszerűen behelyettesíti a magyar *vezér* szóval. Szövegeiben sokszor szerepel a *vezír*, de csak *vezér* alakban (8, 69, 70, 91, 95, 130), a *nagyvezír* pedig *fővezér* alakban (20, 70). Ezeken kívül előfordul még az *aga* ill. *diván* szóval összekapcsolva: *vezér aga* (126, 145), *diván vezér* (177), személynév után: *Mehemet vezér* (170) és két magyar származékban: *vezérség* (4, 9, 13, 95, 130), *vezérné* (5). A francia fordítás alapján készült 177-dik levélben előfordul a *vizir Azem* 'nagyvezér' vagy 'fővezér' kifejezés. Ez az egyetlen idegen adat, ahol a *vezér* helyett *vizir* szerepel.

A török *vezír* (t. *vezir*, *vezir*) arab eredetű szó, amely feltehetőleg perzsa közvetítéssel került a törökbe; vö. perzsa *wāzīr* 'ua.' < arab *wazīr* 'vezető, miniszter' (< *wazara* 'miniszterré lenni' vagy 'miniszterre kinevezetni'). Etimológiailag tehát semmi köze sincsen az ősi finnugor eredetű *vez-* igetöből keletkezett magyar *vezér* szóhoz. Csak az egymástól teljesen független két szó véletlen hangtani összezsengése és jelentésbeli hasonlósága (szinte azonossága) tette lehetővé az arab-török *vezir*-nek a magyar *vezér* szóval való helyettesítését.

Mikesével megegyező képet mutatnak hódoltság kori forrásaink adatai, amelyek között akad ugyan egy-két *vezír* alak, de a *vezér* az általánosan használt változat.

Lev. 755; Rech. 414; TESz. 3: 1136; TEml. 210.

zagardzsi basi – A „kutyászok”, a szultáni vadászatokon a hajtók vezetője. Mikes adata: „*zagárgi basi*, aki a kutyákhoz látat.” (175). Francia forrása: *Zagargi Baschi*.

Török előzménye a *zagarji* (t. *zağarcı*) 'vadászkutyák felügyelője', amely a valószínűleg szláv eredetű *zagar* (*zağar*) 'vadászkutya' származéka. – Hódoltság kori forrásainkban van néhány adatunk *zagarcsi passa* alakban. A magyar *agár* 'karcú, nyúlánk vadászkutya' is a szláv *zagar*-ból származik.

Lev. 750; TESz. 1: 101; Rech. 427; TEml. 324.

zseb – A ruha zacskóserű, öblös része a keblen; zacskó, tarisznya; zseb. Mikes adatai: „szívemnek minden *sebje* [olv. *zsebje*], ránkza, fiókja tele a kédhez valo szeretetemmel” (8). Ugyanígy *seb*-nek írva előfordul

még a 14-dik és a 118-dik levélben. Mikes már otthonról magával hozta a *zseb* szó ismeretét.

Előzménye a török *ĵeb* (mai alakja *cep*) 'zseb'; R. 'zacskó, tarisznya, amit a ruhán belül a keblen hordtak, majd kívülről a ruhára felerősítettek'. A török szó arab-perzsa eredetű; vö. perzsa *ĵāib* (kiejtése *ĵeb* vagy *ĵib*) 'zacskó, zseb' < arab *ĵaib* 'ua.' – Hódoltság kori forrásainkban korán megjelenik – az első adat 1562-ből való – s igen gyakorivá lesz. Feltűnő a magyar szó hangalakjánál, hogy a török *ĵ* hang megfelelése itt mindig *zs*, a török szóvégi *-b ~ -p* megfelelése pedig mindig *b*. Minden bizonnyal kölcsönösen hatott egymásra a szó kezdő és végső hangja.

Lev. 425; Rech. 89; TESz. 3: 1213; TEml. 274-275.

SZEMÉLYNEVEK

Abdullah – „Allah szolgálja”. Mikes adatai: *Abdulla* (110), *Abdula pasa* (170), *Abdula* (196).

Az arab 'abd 'szolga' főnév *Allāh* nevével összekapcsolt birtokos szerkezet: 'Abd-ul-*Allāh* 'Allah szolgálja'. Ez a törökben *Abdallāh*, *Abdullah*, *Abdulla* alakban honosodott meg. A szóvégi *-h* lekopása már a török kiejtésben is általános, s a kettős *ll* egyszerűsödése is végbemehetett már a törökben. – Hódoltság kori forrásainkban *Abdula*, *Abdulah*, *Abdulla*, *Abdullah*, *Abdullāh*, *Abdülla* alakban fordul elő.

Lev. 671; Rech. 24; Tszn. 21.

Abubekir – Mohamed apósának és utódjának, az első kalifának a neve. Mikes adata: *Bubeker* (180). Francia előzményében *Ebubeker* szerepel. A szókezdő magánhangzó elhagyása talán Mikes számlájára írandó, az *Ebubeker* első magánhangzójában a magyar *e* mutatónévmást, az *Abubekir* alakban pedig az *a* névelőt érezhette. Tény azonban, hogy egyes arab és európai forrásokban a *Bubekir* alak is előfordul.

Az arab *ab* 'apá' és a *Bakr*, *Bakir* személynév birtokos jelzős szerkezete: *ab-ul-Bakir* 'Bakir apja'. Az arab *bakr* közszo eredeti jelentése 'fiatal tevé'. A törökben *Abubekr*, *Ebubekr*, *Abubekir*, *Ebubekir* alakban honosodott meg. A név *Bekir* eleme önállóan is használatos személynévként. – Hódoltság kori forrásainkban gyakori a *Bekir* személynév, ritkább az *Abu Bekir*, *Ebu Bekir*.

Lev. 760; Rech. 67 *Bekir* a., 138 *Ebu Bekir* a.; Tszn. 19-20.

Ahmet – Mohamed próféta neve (az égben). Mikes adatai: *szultán Achmet* (91), *Ágmet császár* (204), *Áchmet nissánsi* (157). Közülük az *Ágmet* alak elírás lehet *Áchmet* helyett.

Forrása az arab *Aḥmad* 'dicsértebb, legdicsértebb, dicséretre legméltóbb', ami Mohamed próféta egyik díszítő jelzője. Török megfelelői *Ahmed, Ahmet, Āmed, Ehmed, Emet*. – Hódoltság kori forrásainkban igen gyakori, *Ahmet, Ahmat, Ahmát*; hangátvetéssel *Amhat, Amhet*, egy magánhangzó beiktatásával *Ahamat, Ahamet* alakban. – Lásd még a *Mahmud, Mahumet* és *Mehemet* neveket is.

Lev. 634; Rech. 31; Tszn. 22.

Ali – A próféta vejének, a negyedik kalifának a neve. Allah egyik díszítő jelzőjéből származott; jelentése 'magas, kimagasló'. Mikes adatai: *Ali pasa* (166, 168, 195-197), *Alí passa* (117), *Hali* (180, 184). Ez utóbbi Mikes francia forrásában *Haly* alakban fordul elő; Mikes ezt írta át *Hali* alakra.

Végző forrása az arab 'alī 'magas, kimagasló, emelkedett' melléknév, ami Allah nagyszámú díszítő jelzői közül az egyik leggyakrabban használt jelző. Személynévként is igen gyakori. Török megfelelője *Ali*. – Hódoltság kori forrásainkban is számtalanszor előfordul, leginkább *Ali*, ritkán *Áli* vagy *Hali* alakban. Az *aga* szóval összevonva *Al aga, All aga* is előfordul *Ali aga* helyett.

Lev. 684; Rech. 35-36; Tszn. 21.

Amurates I. Murat

Bubeker I. Abubekir

Csanum Kocsa – „Lelkem hodzsa”. Mikes adata: *Csánum kosa, Csanum kocsa* (92).

Összetett személynév, amelynek második elemében feltehetően a *hodzsa* szó rejlik. Az első tagja pedig a perzsa eredetű török *jan* (*can*) 'lélek, élet' szó birtokos személyragos alakja, amiben a rag még illabiális illeszkedés nélkül kapcsolódik a *jan* (Mikesnél *csan*) alapszóhoz. Mai alakja *janım* (mai helyesírással *canım*). A *jan* 'lélek, élet' szó ma is használt személynév a törökben. – Néhány hódoltság kori forrásunkban megtalálható a *Dsán bég, Csan-bég* kifejezés, Mikes adatához hasonló ragozott alakban azonban nem fordul elő. – Lásd még a *hodzsa* címszó alatt is.

Lev. 636; Rech. 89.

Deli Ibrahim I. a deli közzsónál.

Fatima – Mohamed próféta leányának a neve. Mikes tévesen mondja őt a próféta feleségének. Az egyetlen női név, amely Mikesnél előfordul. Adata: *fátima* (179).

A név végző forrása az arab *fātima* 'anya, aki elválasztja csecsemőjét'. Ez személynévvé alakulva *Fātima, Fatima, Fatma, Fatme* alakokban honosodott meg a törökben. Ma a legkedveltebb női nevek egyike. – Hódoltság kori forrásainkban *Fatma, Zrínyinél* becéző *Fāti* alakban fordul elő.

Lev. 758; Rech. 149; Tszn. 20.

Halváts Mehemet – Mikes *Halváts Mehemet* (136) adata erősen eltorzult. Az adathoz fűzött jegyzet az illetőt *Haji-ivaz Mehmet paša* nagyvezérrel azonosítja. Származása bizonytalan; valószínűleg albán származású volt, Mikes örménynek mondja. Amennyiben helyes az egybevetés, Mikes *Halváts* szavát a *Haji İvaz*-ból alakította. Ennek *Haji* előtagja az ismert *haji* szó lenne, ami a mekkai zarándoklatot elvégzett személy tiszteleti jelzője. Lásd a *hadzsi* címszó alatt. – A *Halváts* előnevet talán a *halvajj* (*helvacı < helva < ar. ḥelwā*) 'halva-árus' szóval is lehetne egyeztetni. A *halva* egyfajta édességet jelent. – Hódoltság kori forrásainkban előfordul a *halvajj*, déli szláv közvetítésű *halvadsia* alakban.

Lev. 701; Rech. 168 *halvajj* a.

Ibrahim – Bibliai eredetű személynév. Mikes adatai: *Ibrahim pasa* (13, 95, 97), *Ibrahim effendi* (114, 139), *Ibrahim vezér* (3, 13, 91, 95), *Ibrahim* (3, 93, 97, 188). A leggyakrabban előforduló férfi személynév Mikesnél.

Az ószövetségi Ábrahám próféta neve a Koránban *Ibrahīm* és *Ibrāhīm*, de ezek leegyszerűsödtek *Ibrahim*-má. Mikesnél is csak ezzel az alakkal találkozunk. – Hódoltság kori adataink között vannak *Ibraim*, *Hibrain*, *Ibrain* és összevont *Ibrán*-féle alakok is.

Lev. 414; Rech. 190; Tszn. 23.

Imrehor Musztafa I. az **imrehor** köszönál.

Mahmud – Mohamed próféta neve (az alvilágban). Mikes adatai: *szultán Mahmud* (91), *Mamud császár* (192), *Mamut császár* (194), *Mamud* (92).

A próféta arab *Maḥmūd* nevének eredeti jelentése 'dicsért, értékelt', ami a *ḥamida* 'dicsérni' igéből származik. Személynévként a törökben *Mahmūd*, *Mahmud*, *Mahmut*, majd a *h* hang kiesésével *Māmud*, *Māmud* alakban honosodott meg. Mikes alakjai mind a szóvég (*d > t*), mind a *hm > m* változás szempontjából teljesen szabályosak. – Hódoltság kori forrásainkban hasonló alakok szerepelnek. – Lásd még az *Ahmet*, *Mahumet* és *Mehemet* neveket is.

Lev. 634; Rech. 264; Tszn. 22.

Mahumet ~ Mahomet – Mohamed próféta neve (a földön). Mikes leveleiben igen gyakran szerepel. Adatai: *Mahumet* (7, 20, 63, 65, 80, 179, 181, 182, 184, 188, 203), *Mahomet* (20, 130, 173, 182), *Mahumét* (182).

A próféta arab *Muḥammad* nevének eredeti jelentése 'nagyon dicsért, nagyon dicséretre méltó'. Ez a melléknév a *ḥamida* 'dicsérni' igéből származik. Az egyik leggyakrabban használt személynév lett az iszlám világban. – Hódoltság kori forrásainkban megtalálhatók a török alakokhoz közelebb álló alakok (*Muhammed* ~ *Muhammet*, *Muhamed* ~ *Muhamet*, *Mahomed* ~ *Mahomet*), de már ekkor is a *Mahumet* ~ *Mahomet*-féle vál-

tozat volt a leggyakoribb. Mikes is ezeket használja. Lásd még az *Ahmet*, *Mahmud*, *Mehemet* személynéveket is.

Lev. 423; Rech. 282; TEml. 226; Tszn. 22.

Mehemet – Mohamed próféta török *Muhamet* és *Ahmet* nevének keveredésével keletkezett a törökben, majd önállósult, s gyakori névvé lett. Mikes adatai: *Mehemet gyümrükcsi* (130), *Halváts Mehemet* (136), *Mehemet pasa* (169, 179), *Mehemet vezér* (170). – Hódoltság kori forrásainkban még számos más alakváltozata is megtalálható, mint pl. *Mehemed*, *Mehmed* ~ *Mehmet*, *Memhed* ~ *Memhet*, *Memet*. – Lásd még az *Ahmet*, *Mahmud*, *Mahumet* neveket is.

Lev. 695; Rech. 271-272; Tszn. 22.

Mohamed I. Mahumet

Murat – Kívánságnév; eredeti jelentése „az akart, a kívánt”. Mikes adatai: *első Amurátes* (177), *Amurates császár* (203). Mikes ezeket az alakokat idegen forrásból merítette, a 177-dik levél francia előzményében *Amurat I.* szerepel. A görögösített *Amurates* alakot általánosan használták a nyugati források, amelyekbe a bizánci forrásokból került.

Végző forrása az arab *murād* 'az akart, a kívánt' melléknév, amiből már az arabban kialakult a *Murād* személynév. Ez került a törökbe *Murād*, *Murad* alakban, mai kiejtése *Murat*. – Hódoltság kori forrásainkban a régiesebb *Murad* és *Murád* mellett az újabb *Murat*, *Murát* alak is megtalálható. Köznevesülve előfordul a *murat-nyereg* kifejezésben.

Lev. 755; Rech. 287; TEml. 327.

Muszli . A *Muszliheddin* rövidült, becéző alakja. Mikes adatai: *Muszli basa* (91), *Muszli aga* (92).

A *Musliheddin* (< arab *muṣliḥ-ad-dīn*) a próféta egyik díszítő jelzője, jelentése 'a vallás megreformálója', amely a *muṣliḥ* 'reformátor' és a *dīn* 'vallás' összetételéből keletkezett. Hasonló szerkezetű személynév a nálunk is jól ismert *Naszreddin* személynév (< arab *Nāṣir-ad-dīn* 'a vallás védelmezője'). Ennek is van rövidült *Nāsir* alakja. – Sem a *Musliheddin*, sem a *Musli* nem gyakran használt név, a magyar forrásokban is kevés adat található.

Lev. 634; Rech. 289-290; Tszn. 23.

Musztafa – Mohamed próféta egyik díszítő jelzőjéből alakult személynév. Mikes adatai: *Musztafa császár* (194), *Imrehor Musztafa* (200), *Musztafa* (204).

Végző forrása az arab *muṣṭafa* 'kiválasztott' melléknév, amely a próféta egyik díszítő jelzőjeként személynévvé válva a törökben is meghonosodott *Mustafa*, *Mustafā* alakban. – A hódoltság kori magyar források-

ban is elég gyakori, köztük egy tréfás, népetimológiás alak is található: *Musztafa*.

Lev. 780; Rech. 290; Tszn. 22-23.

Oszmán – Az Oszmán Birodalom megalapítójának I. Oszmán szultánnak a neve. Mikes leveleiben III. Oszmán szultán szerepel egyszer *Oszmány császár*-ként (204), egyszer pedig csak egyszerűen *Oszmán*-ként (194); valamint *Topál Osmán pasa* (95).

Végző forrása az arab *ʿUṣmān* személynév, amelynek eredeti közzsói jelentése ‘fiatal kígyó’. Ez a személynév perzsa közvetítéssel került a törökbe. A perzsa nyelvben az arab zöngétlen interdentális spiráns *ṯ* (*th*, *ṯ*) hang szabályosan *ṣ* hanggá változik, aminek a törökben *s* (= *sz*) hang felel meg. Ilyenképpen az arab *ʿUṣmān*-ból a perzsában *ʿUṣmān* lesz, *s* ebből a törökben *Uṣmān*, ill. *Osmān*. Ezt a nevet viselte a török birodalom dinasztiaalapító első fejedelme, I. Oszmán (uralk. 1288-1326), majd utána több török szultán. I. Oszmán neve alapján nevezték utódait, a birodalmat, a birodalom alattvalóit és nyelvüket *oszmán*-nak, *ottomán*-nak, *oszmán-török*-nek.

Közvetlenül az arabból vagy az újjörögön keresztül (vö. újjörög *Othomānoī* ‘oszmán-törökök’) *t* hangot tartalmazó alakok is meghonosodtak az európai nyelvekben, ahonnan pedig eljutottak a magyarba is. Ilyenképpen a magyarba két irányból került be a szó: keletről a törökök hozták magukkal az *oszmán* alakváltozatot, nyugatról pedig európai nyelvek közvetítésével jutott el hozzánk az *otmán*, *ottomán* alakváltozat. – Hódoltság kori forrásainkban mindkét forma előfordul.

Lev. 780; TESz. 2: 1101 *oszmán* és 1105 *ottomán*; Rech. 312; TEml. 187-188; Tszn. 19.

Ömer – Az iszlám második kalifájának a neve. Mikes adata: „a törökök pedig *ömerel* tartanak” (180).

Végző forrása az arab *ʿumr* ‘élet’ szó, melyből az arabban kialakult az *ʿUmar*, *ʿOmar* személynév. Ez került át a törökbe *Umar*, *Omar*, *Ümer*, *Ömer* alakban. – Hódoltság kori forrásainkban *Omár*, *Omér*, *Omer*, *Ömer*, *Umer* alakban fordul elő. Nem volt gyakran használt név.

Lev. 760; Rech. 315; Tszn. 20.

Rágib – E személynév csak egyetlen magyar forrásban, Mikesnél fordul elő: *Rekeb pasa* (201).

Eredete bizonytalan. A levélhez tartozó jegyzet *Rágib Mehmet Pasá*-val azonosítja. Esetben a *Rágib* és Mikes *Rekeb* alakja vagy csak elírás, esetleg a török *Rekib* és *Rágib* személynév kontaminációjával magyarázható. A török *Rágib* személynév az arab *Rāghib* átvétele, ami a *rāghib* ‘akaró, vágó’ közzsóból származik.

Lev. 788; Rech. 332

Rekeb I. Rágib

Szaid – E személynév csak egyetlen magyar forrásban, Mikesnél fordul elő: *Zaid effendi* (olv. *Szaid effendi*) (197, 199).

Végső forrása az arab *sa'īd* 'boldog, szerencsés' melléknév. Ebből az arabban kialakult a *Saīd* személynév. Ez került a törökbe *Saīd*, *Said* (mai kiejtés szerint *Sait*) alakban.

Lev. 781; Rech. 345.

Sziliktár Ali I. a sziliktár aga köszönál

Szulejmán – Bibliai eredetű személynév. Mikesnél csak a 97-dik levélben fordul elő a magyar történelemből jól ismert Nagy Szulejmán neveként, *Sulimán* és *Solimán* alakban.

A bibliai Salamon király neve az arabban *Sulaimān*, ami a törökben *Suleymān*, *Süleymān*, népiesen *Suliman* alakot öltött. – A hódoltság idején – sok más alakváltozat mellett – a Mikes által is használt *Szulimán* és *Szolimán* alak volt a leginkább használatos.

Lev. 650; Rech. 374; Tszn. 23.

Topál Oszmán – „Sánta Oszmán”. Mikes adatai: *Topál Osmán pasa* (95), *Topál* (97).

A *Topál* testi fogyatékosagra utaló, török eredetű ragadványnév a 'sánta' jelentésű *topal* melléknévből. – Hódoltság kori forrásainkban is megtalálható *Topál*, *Topály*, *Topal*, *Topaly*, egyszer *Topa* alakban.

Lev. 639; Rech. 398; Tszn. 25.

HELYNEVEK

Alep – Város Szíriában, ismertebb nevén *Aleppo*. Mikes adatai: *Álep* (200), *Alep* (201).

A város arab neve *Ḥalab*, ami feltehetőleg hettita eredetű. Török megfelelője *Haleb*, mai alakja *Halep*. Mikes szókezdő *h* nélküli alakjai valószínűleg az olaszban kialakult *Aleppo* hatására keletkeztek, a szóvégi *b* > *p* változás pedig már a törökben végbement. Mikes adatának közvetlen előzménye tehát a török *Halep* lehetett.

Lev. 785; Kiss 261 *Haleb* a.

Anatólia – A Kis-Ázsiának is nevezett földrajzi térség, a mai Törökország ázsiai része, szemben az európai részeket jelölő *Rumélia* elnevezéssel. Mikes adata: *Anadolia* (177).

Végső forrása a bizánci görög *Anatolē* 'Napkelet, Kelet'. Ennek latin alakja *Anatolia*. Mai török alakja *Anadolu*. Mikes adata még a latinos for-

mát követi, de a $t \sim d$ váltakozás is mutatkozik már benne. – Hódoltság kori forrásainkban is hol t -vel, hol d -vel írva fordul elő. Érdekeségük, hogy Anatóliát *Anadol*-nak nevezik, az *anadoli*, *anatoli* pedig 'anatóliai'-t jelöl. A régiségben más nyelvekben, s magában a törökben is ugyanígy az *Anadol*, *Anatol* alak is jelölte magát Anatóliát.

Rech. 40; Kiss 54; TEml. 189.

Balkán – A Balkán-hegység Bulgáriában. Mikes adata: „a *balkány* nagy hegyeit, harmad napig hágván” (157). A szóvégi n palatalizálódása már a magyarban ment végbe.

Előzménye a török *Balkan* 'Balkán hegység', amely a *balkan* 'erdővel borított magas hegylanc' köznévből keletkezett. A török *balkan* szónak ma általánosabban használt köznévi jelentése 'vizenyős, mocsaras terület', de a nyelvjárásokban van 'erdőség, magas fákkal borított hely' jelentése is. Hasonló kettős jelentése van pl. a török *saz* szónak, amely mocsarat és sűrű erdőt is jelent. Az erdőt jelentő *orman* szó pedig 'hegy' jelentésben is használatos a nyelvjárásokban. – A Balkán-hegység ókori neve *Haemus* volt, amely a trák eredetű görög *Aimos*-ból keletkezett. Ennek jelentése egyesek szerint 'hegygerinc, hegylanc', mások szerint 'havasok' lehetett.

A ma is ismert magyar *Balkány* helynév és a 'vizenyős, lápos hely' jelentésű *balkány* község az azonos jelentésű török *balkan* szóból származik.

Lev. 724; TESz. 1: 230; Kiss 85.

Békosz – Falu (ma már város) a Boszporusz északi részén, az ázsiai oldalon. A Boszporuszt Mikes mindig csak *Canalis*-nak nevezi, de igen dicséri annak és Békosznak a szépségét. Adatai: *Békös* (30) és *Békos* (31).

A helység neve biztosan görög eredetű, de pontos előzménye vitatott. Mai *Beykoz* nevében a török *bey* 'úr' és a görög *kos* 'falu', mások szerint a török *koz* 'dió' szó rejlik.

Lev. 473; Rech. 70.

Belgrád – Szerbia fővárosa, a Dunába ömlő Száva torkolatánál. Mikes adatai: *Belgrád* (2), *Bellegrád* (157). Ez utóbbi alak feltehetőleg a város nevének *Belegrád* vagy *Belográd* kiejtésére utal.

Szláv eredetű helynév, a szerb *Bel'-grad* 'Fehér vár' átvétele. A név arra utalhat, hogy a belgrádi vár fehér kövekből épült, élesen különbözve a Száva túloldalán lévő Zimony egykori földvárától. Mai neve *Beograd*. Régi magyar neve *Nándorfehérvár* volt, amelynek első részében (*Nándor*) a dunai bolgárok török nevének egyik változata rejtőzhet. Az ókorban a

mai Belgrád helyén a latinul *Singidunum*-nak hívott helység állott, e név jelentése 'kör alakú vár', 'víztől körülvelt erősség'.

Lev. 724; Kiss 101.

Bithynia – Az ókorban a kis-ázsiai félsziget észak-nyugati tartománya. Görög-latin neve *Bithynia*. Területén található az ókori *Héracléia* (ma *Ereğli*), *Nicomedia* (ma *Izmit*) és *Bithynion* (ma *Bolu*) városa. – Mikes adata: *Bithinia* (30).

Lev. 474.

Brusza – Város Kis-Ázsia nyugati részén a Márvány-tengertől 30 km-re, az Izniki-tótól délre. Mikes adata: *Brusa* (183).

Görög eredetű helynév; vö. görög *Prúsa*. A város alapítását i.e. 184-186-ra teszik, nevét pedig II. Prusias bithyniai uralkodó nevével kapcsolják össze. Mai neve a szókezdő mássalhangzó-torlódást feloldva *Bursa*.

Lev. 766; Rech. 84.; Kiss 134 *Bursa* a.

Bujuk álli l. Bűjük jali

Bujuk dere l. Bűjük dere

Bukurest – Havasalföld (ma Románia) fővárosa, román neve *București*. Mikes adatai: *Bukurest* (134, 146, 148-150, 153-157).

Román eredetű helynév, forrása a román *Bucurêști*, aminek jelentése 'Bucur nemzetségé'. – A magyar *Bukarest* vokalizmusa német hatásra alakult; vö. német *Bukarest*.

Lev. 724; Kiss 133.

Bűjük dere – Kisebb helység a Boszporusz európai partjának északi részén. „a Canalis parton vagyunk, a fekete tengernek a torkától egy ágyú lövésnire” – írja róla Mikes. Adata: *Bujuk dere* (17).

Összetett helynév; előtagja a 'nagy' jelentésű török *büyük* melléknév, második tagja pedig a 'völgy' jelentésű *dere* főnév. A helynév jelentése tehát 'Nagy völgy'. A török *büyük* szó Mikesnél *bujuk* alakban jelenik meg. Ez nem elírás, a nyugatbalkáni török nyelvjárásokban a palatális *ü* hangból szabályosan veláris *u* hang lesz. – Hódoltság kori forrásainkban, de régebbi török emlékekben és szótárakban is a *büyük* szó gyakran *buyuk* alakban található.

Lev. 446; Rech. 86.

Bűjük jali – Kisebb helység, vagy talán csak egy üresen álló épület melletti terület Rodostó közelében. 1722-ben a pestis miatt itt táboroztak a száműzöttek kb. 3 hétig. Mikes adata: *Bujuk álli* (44, 45).

Összetett kifejezés; első tagja azonos az előző helynévben is előforduló 'nagy' jelentésű török *büyük* szóval. Mikes *bujuk* alakjának magyarosítását lásd az előző tételben. Az *állí* adat mögött a 'nagyobb épület, szeráj' jelentésű török *yalı* (*yalı*) szó sejthető. A helynév török előzménye tehát *Büyük Yalı* 'Nagy szeráj' lehetett. Istanbul Eyüp nevű negyedében ma is van egy ilyen nevű szeráj. Nem lehetetlen, hogy valamikor itt is állt egy ilyen épület, aminek emlékét már csak a terület neve őrizte meg.

Lev. 505; Rech. 86.

Csernavoda – Város Dobrudzsában a Duna alsó szakaszának jobb partján, ahol a Csernavoda folyó a Dunába ömlik. Ma Romániához tartozik, román neve *Cernavodă*. Mikes adatai: *csernavoda* (133, 134, 143-145, 148), *Csernavoda* (146, 147), *Tsernavoda* (142).

A folyónév bolgár eredetű; vö. bolgár *černa vóda* 'fekete víz'.

Lev. 698; Kiss 144 *Cernavoda* a.

Damaszkusz – Szíria fővárosa. Mikes adatai: *Damascus* (80) és *Damaskus* (96).

Előzménye a latin *Damascus*. Görög megfelelője *Damaskós*, arab neve *Dimašq*, *Dimišq*, héber neve *Dammašeq*. A név etimológiája nem tisztázott.

Kiss 172.

Drinápoly – Város Törökország európai részén, mai török neve *Edirne*. Mikes adatai: *Drinápoly* és *drinápoly* (2-17, 20, 94, 132, 183).

Végső forrása a görög *Adriánpolis* 'Hadrianus városa'. A magyar *Drinápoly* közvetlen előzménye a szerb *Drenòpol'e*, *Drenopol'*, *Drinopol'* volt, amely úgy keletkezett, hogy a nevet a szerb *drên* 'som(fa)' és *pòl'e* 'mező' összetételének fogták fel. A magyar névváltozat kialakulására a délitáliai *Nápoly* volt hatással (l. a *Konstantinápoly* címszónál). – A mai török *Edirne* elnevezésben elmaradt a görög *polis* utótag, s az *Adriáno* előtagból lett az *Edirne*.

Lev. 410; Kiss 197 *Edirne* a.

Fetiszlán – Török erődítmény a Duna jobb partján Kladovo mellett. Mikes adatai: *Fetislán* (138, 139, 140).

Arab vagy perzsa birtokos jelzős szerkezet, amelynek összetevői az arab *fath* 'győzelem' és az *islám* 'iszlám' (er. 'istennek való átadás') szavak; arabul *fath-ul-islám*, perzsául *fäth-i-islām*. Jelentésük: 'az iszlám győzelme'. Mindkét esetben már a törökben kialakulhatott az összevont *feth-islām*, kiejtésben vagy népiesen *fetislām* alak. Még a szóvégi *m > n* változás sem föltétlenül Mikes számlájára írandó, mert a törökben is van ilyen változás.

Lev. 703; Rech. 153.

Foksán – Város Moldva és Havasalföld határterületén, a Szeret folyó jobb partjától nem messze. Mai román neve *Focșani*. Mikes adatai: *foxán* [olvasata *Foksán*] (149, 153).

A román *Focșa* személynév származéka, jelentése 'Focșa emberei, népe'. A román *Focșa* személynév valószínűleg a görög *Phoksás* (< *phóke* 'fóka') személynév átvétele. Mikes a román *Focșani* városnév -i végződését talán valahová tartozást kifejező magyar képzőnek érezte, ezért elhagyta.

Lev. 718; Kiss 222 *Focșani* a.

Gallipoli – Kikötőváros a Dardanellák európai oldalán. Mai török nevén *Gelibolu*, korábban *Geliboli*. Mikes adatai: *Gallipoli* (1, 3, 122), *Gallipoli* (2). Rákóczi és társai itt léptek először török földre a Földközi-tengeren meg tett hajút után 1717-ben. Mikes itt írta első két levelét.

Végző forrása a görög *Kalliopolis* 'Kalliasz városa'. Bizánci görög alakja *Kalliopolis*, amely később idomult a többfelé is található *Kallipolis* 'Szép város' helységnévhez. A *Gallipoli* változat az olaszon át kerülhetett hozzánk.

Lev. 404; Rech. 159; Kiss 231 *Gallipoli-félsziget* a.

Haleb I. Alep

Heraclea – Kikötőváros a Márvány-tenger európai partján, Silivri és Rodostó (Tekirdağ) között. Mai neve *Ereğli* (kiejtése: *Erejli*). Teljesebb neve *Marmara ereğlisi* (szó szerint „a Márvány-tenger *Ereğli*-je”), mivel Törökország területén még két *Ereğli* nevű város található. *Heraclea* nevű romváros is van Délnyugat-Törökországban, a Büyük Menderes folyó partján. Mikes adatai: „a *héracléai* portusban bé mentunk” (36).

Előzménye a görög-latin *Hérakleia* 'Héraklész városa'. A hagyomány szerint a több helyen megtalálható ókori városokat *Héraklés*, latinul *Herakles* (> *Hercules*, magyarul *Herkules*) alapította, ill. az ő tiszteletére alapították. Ilyenek pl. *Herculaneum* római kori város a Vezuv lábánál, *Hérakleion* város Kréta szigetén, valamint a magyar *Herkulesfürdő* (román neve ma *Băile Herculane*). Az elnevezés azzal kapcsolatos, hogy a rómaiak hite szerint a hévizek Herkulestől függték.

Lev. 487; Kiss 271 *Hérakleion* a., 272 *Herculaneum* és *Herkulesfürdő* a.

Hotyin – Város Moldvában a Dnyeszter folyó jobb partján, Kamenyec-Podolszktól délre. – Mikes adata: *Kotsin* (146). A szókezdő *K* vagy elírás *H* helyett, vagy *h* > *k* változás eredménye.

Lev. 715.

Iconium – Város Közép-Anatóliában; a szeldzsuk szultánok egykori székhelye. Mai török neve *Konya*. Mikes a város antik, görög-latin nevét használja: *Iconium* (184).

Végső forrása a görög *Ikionion*, ebből a latinban lett *Iconium* és *Conia*, majd mai nevén *Konya*.

Lev. 769.

Jász – Moldva fővárosa a Prut folyó partján. Mai román neve *Iasi* (kiejtése *Jasi*). – Mikes adatai: *Jász* (146, 147, 149-152), *Jászi* (146).

Óorosz eredetű népnévből származik; vö. óorosz *jas* 'az alánok egyik ágát alkotó jászok közé tartozó személy', többesszámban *jasi* 'jászok'. A város egykori orosz neve *Jaski t.rg'*, magyar neve pedig *Jászvásár*. A *jász* népnév végső soron az iráni nyelvekből származik. – Mikes ismerhette a régi magyar *Jászvásár* nevet, ezért a várost egyszerűen *Jász*-nak nevezte. Az egyszeri *Jászi* elnevezés talán a román *Iasi* név hatása.

Lev. 715; TESz. 2: 263; Kiss 286 *Iasi* a.

Jenikőj – Város a Boszporusz európai partján. Mikes adatai: *jenikő* (19-30, 32-36), *jenikő* (20).

Összetett szó a török *yeni* 'új' és *köy* 'falú' szóból; jelentése 'Új falú'. A *köy* végéről a *y* hang eltűnt, s az előtte álló magánhangzó megnyúlt. Ez a török köznyelvben is előforduló gyakori nyelvjárási jelenség. Mikes *jenikő* és *jenikő* alakjai minden bizonnyal hosszú szóvégi magánhangzóval *jenikő*-nek olvasandók, Mikes az *o*, *ö*, *u*, *ü* hangok hosszúságát azonban nem jelölte. – A város régi görög neve *Neápoli* 'Új város' volt, a *Yeniköy* ennek a fordítása.

Lev. 450; Rech. 423.

Jeruzsálem – A mai Izrael fővárosa. Mikes adata: *Jerusalem* (80). Olvasata *Jeruzsálem* vagy *Jeruzsálem*.

Közvetlen előzménye a latin *Ierusalem*, amely a görög *Ierusalém*-ből származik; héber neve *Yerushalayim*. Eredeti alakja *Š.l.m* 'isten alapítása', de héber népetimológiás értelmezéssel 'a béke otthona' jelentést nyert. Arab neve *al-Kuds*, *al-Quds*. Ez Allah egyik díszítő jelzője, eredeti jelentése „A Tisztaság”.

Kiss 303.

Kocsin I. Hotyin

Konstantinápoly – Az Oszmán Birodalom fővárosa, a Boszporusz két partján, török nevén *Konstantiniye*, mai nevén *Istanbul*. Mikes idejében még inkább csak a város európai részét jelentette, itt volt a szultánok székhelye.

Mikes adatai: *Constantinapoly* (1), *Constantinápoly* (168, 183); $t > c$ változással: *Constancinapoly* (25, stb), *Constancinápoly* (9, 16, stb; ez az alakváltozat a leggyakoribb), *Constácinapoly* (157), *Constácinápoly* (115, 123, 200); rövidüléssel: *Constáncip* (93), *Constanp.* (91, 92); *Constanpoly* (120, stb), *Constánpoly* (123), *Constpoly* (42, stb), *Conspoly* (9, stb), *Consp* (7).

Végző forrása a görög *Konstantinópolis* 'Konsztantin városa'. A görög név Nagy Konstantinus (uralk. 306-337) nevét őrzi, aki a nagy múltú görög városba tette át székhelyét, jelezve, hogy a római világbirodalom súlypontja átbillent keleti, görögök lakta területre. Régebbi görög-latin neve *Byzantion* és *Byzantium* (ebből lett a középkori *Bizánc*), arab neve *Dār-i Seādet* „A szerencse kapuja” – Hódoltság kori forrásainkban gyakran találkozunk *Konstatinápoly* nevével, ritkábban a *Sztambul* is előfordul (l. a *Sztambul* címszó alatt).

A *Konstantinápoly*, *Drinápoly*, *Nikápoly* városnevek kialakulására minden bizonnyal hatással volt a délitáliai *Nápoly* város neve. Ennek végző forrása a görög *Neápolis* 'Új város', latinul *Neapolis*. Ezt az alakot használja Mikes is: „mert elvész tőle a *neápolisi* koronát” (107). A magyar *Nápoly* közvetlen előzménye az olasz *Nàpoli*.

Lev. 404; Kiss 293 *Istanbul* a., 455 *Nápoly* a.

Mekka – Város a mai Szaúd-Arábiában; az iszlám fővárosa. Mikes adatai: *Mekka* (92), *Mekha* (181, 189). Ez utóbbi adatok elírások vagy téves olvasatok eredményei.

Előzménye az arab *Makka*, *Makkah*. Etimológiája bizonytalan. Némelyek főnicipia alapon 'romváros'-nak, mások arab alapon 'szentély'-nek értelmezik. A település már jóval Mohamed előtt neves kereskedelmi központ és zarándokhely volt.

Kiss 416.

Nicomedia – Város a Márvány-tenger partján, az Izmiti-öbölben. Itt volt száműzetésben Thököly Imre, feleségével, Zrínyi Ilonával és társaival. Mai török neve *Izmit*.

Mikes a város antik görög-latin eredetű nevét használja: *Nicomedia* (36). Ennek végző forrása *Nikomédész* bithyniai király nevéből származik, aki a várost alapította i.e. 262-ben. Közvetlen előzménye a latin *Nicomedia*.

Lev. 486.

Nikápoly – Város Bulgáriában a Duna jobb partján, bolgár nevén *Nikópol*. Mikesnél egyszer fordul elő: *Nicápoly* (142).

Végző forrása a bizánci görög *Nikópolis* „a győzelem városa” I. Hérakleios keletrómai császárnak 629-ben a perzsák felett aratott győ-

zelme emlékére (< görög *niké* 'győzelem'; *Niké* 'a győzelem istennője'). A magyar *Nikápoly* közvetlen előzménye a bolgár *Nikópol*, amelyben a görög *polis* utótag már megrövidült.

Lev. 710; Kiss 464.

Nissza – A szerbiai *Niš* város antik neve. A város a ma *Nišava*-nak, régén *Nisava*-nak nevezett folyó mentén fekszik. Mikes adatai: *Nissa* (137), a *nissai pasa* (92).

Végső forrása a görög *Naissós*, latinul *Naissus*, *Naissum* vagy *Naissa*. Ebből egyszerűsödött a régi *Nissza* név.

Lev. 636; Kiss 465 *Niş* a.

Oroszcsik I. Ruszcsuk

Orsova – Város az Al-Duna mellett, a folyó bal partján. Mikes adatai: *Orsova* (136-139).

Szláv eredetű, de alapszava vitatott. Egyesek szerint a régi magyar *Uros*, *Oros* személynév rejlik benne, mások szerint egy szláv eredetű *V.rš*, *Vrš* személynév lehetett az előzménye. Valamelyik személynévhez kapcsolódott a szláv *-ova* birtoklást jelölő képző, így jött létre az *Orsova*. Szerb neve *Oršava*, román neve *Orșova*. Ma Romániához tartozik.

Lev. 701; Kiss 487.

Paphlagonia – Kis-Ázsiában a Fekete tenger partvidékének ókori neve. Nyugaton az egykori *Bithynia*, keleten *Pontos*, délen *Galatia* határolta. Nevezetesebb városai a tenger mellett *Sinópé* (ma *Sinop*) és *Amisos* (ma *Samsun*), délen *Gangra* (ma *Kânkari*). Mikes adata: „hol jársz édes néném, miért mentél *paphlagoniában*, olyan nagy dolgok történnek Constatncinápolyban” (91).

Az ókori Paphlagonia lakóiról, nyelvükről, hely- és személynéveiken kívül szinte semmit sem lehet tudni (M. Lex. 14: 498).

Lev. 633.

Pera – Konstantinápolynak az Arany-szarv öböltől (*Haliç*) északra fekvő része. Ebben a negyedben régen európaiak, főleg genovaiak és velenceiek laktak. Antik nevét máig megőrizte, bár hivatalosan ma *Beyoğlu* a neve. Mikes leveleiben gyakran előfordul: *Pera* (20, 26), *Péra* (21, 62, 63, 93).

Lev. 455; Rech. 325.

Rodostó – Város a Márvány-tenger európai partján Gelibolu és Silivri között. 1720-tól a bujdosó II. Rákóczi Ferencnek és kíséretének kijelölt száműzetési helye. A fejedelem itt halt meg 1735-ben. Mikes összesen 44 évet élt török földön, ebből 38-at Rodostóban. 207 levelet írt összesen, ebből 138-at

Rodostóban. 1761-ben bekövetkezett halála után itt is temették el az örmény temetőben.

Leveleiben a város nevét általában *Rodosto*, de leginkább kis betűvel *rodosto* alakban jegyzi le (34-126, 156-207). Kivételesen előfordul magyaros ortográfiával *rodoszto* alakban is (85, 116, 163, 195), valamint a 3. és 4. misszilis levelében ugyanígy csak nagy betűvel: *Rodoszto*. Egy alkalommal rövidítve *Rodos* (167), egyszer pedig hosszú ó-val a végén: *rodostó* (199). Mivel az „s” betű Mikesnél még az sz hangot is jelöli, s mert hat alkalommal a magyar írásnak megfelelően „sz” betűvel írta, valószínű, hogy Mikesék még nem *Rodostó*-nak, hanem *Rodoszto*-nak vagy *Rodosztó*-nak nevezték lakóhelyüket. Az sz > s változás, amivel kialakult az általánossá vált *Rodostó* kiejtés, valamivel később következhetett be.

Rodostó neve görög eredetű. Végső forrása a görög *Rhaidestós* amiből a bizánci görögben *Rodostós* lett. Alapszavában a 'rózsa' jelentésű görög *rodon* szó rejlik. Szóvégi -s hangját az olaszban veszítette el, itt lett *Rodosto*, ami aztán *Rodostó*-vá magyarosodott. – Törökül ma *Tekirdağ*-nak nevezik. Ez összetett szó, az örmény eredetű *tekir* (< *tekfür*) 'keresztény, bizánci' uralkodó, király' és a török *dağ* 'hegy' szóból. Jelentése 'a (bizánci) uralkodó hegye'.

Lev. 482; Rech. 389 *Tekirdağ* a.; Kiss 547 *Rodostó* a.

Ruszcuk – Város a Duna jobb partján, a mai Bulgária területén. Mai bulgár neve *Rúse*. Mikes adatai: *Oroszcsík* (141, 142), *Orosztsík* (143).

Előzménye a török *Rusčuk*, amely a szláv *rus* 'orosz' népnév -čuk képzővel ellátott alakja. Jelentése 'orosz-fajta', 'orosz'. Mikes *Oroszcsík* alakja népetimológián alapuló magyar képződmény, az *orosz* népnévből és a bizonyos halfajtát jelentő *csík* szóból. – Hódoltság kori forrásainkban ugyanígy *Orosz-csík*, *Orosz-Csík* alakban fordul elő.

Lev. 709; Rech. 341; Kiss 551 *Rusze* a.

Szent Szófia – Az isztambuli *Hagia Sophia*, török nevén *Aya Sofiya* vagy *Ayasofiya* templom neve Mikesnél félig magyarra fordítva szerepel: „a *szent sophia temploma*” (183), „a *szent sofia temploma*” (191, 194). A templomot Justinianus császár (482-565) építtette, s egyes vélemények szerint leánya, Sophia nevééről nevezte el. Valószínűbb azonban, hogy a *Sophia* szót eredeti görög jelentésében, azaz 'bölcesség' jelentésben kell értelmeznünk, s a *Hagia Sophía* jelentése, 'Szent Bölcesség'. Az elnevezés görög előzménye tehát a görög *hagia* 'szent' és a *sophía* 'bölcesség' szó összetételéből keletkezett. – Hódoltság kori emlékeinkben nem fordul elő, de szerepel az *Aja Kapu* 'A szent kapu' kifejezés Konstantinápoly egyik kapujának nevéként (1639, 1687). A görög *sophía* szót lásd még Bulgária fővárosának, *Szófiá*-nak a nevében is.

Lev. 766; Rech. 48 *Aja Kapi* a.

Szkutari – Konstantinápolynak az ázsiai parton elterülő része. Mikes idejében még önálló település volt. Mai török neve *Üsküdar*. Mikes adata: *Scutári* (91).

Végző forrása a latin *scutarii* 'pajzhordozók, pajzsgyártók', görög megfelelője *skutáριοι*. Ezeknek egyesszámából keletkezett a *Scutari* helynév. Mai török alakja pedig úgy jött létre, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódást feloldva, a szóvégi *-i* hangot elhagyva, *Iskudar*, *Eskudar* végül *Üsküdar* alak keletkezett. – Hódoltság kori forrásainkban gyakran előfordul e városnév igen változatos formákban. Még megvoltak a magánhangzó-előtét nélküli alakok (*Szkider*, *Szküder*, *Szkutár*) de már gyakoribbak voltak a kiegészített formák, mint *Iszkidár*, *Iszküdár*, *Üszküdar*.

Lev. 634; Rech. 409; Kiss 674 *Üsküdar* a.

Szmirna – Jelentős kikötőváros a Földközi tenger partján, az Izmiri öbölben. Mai neve *Izmir*. Mikes az antik nevet használja: *Smirna* (81).

Végző forrása az ógörög *Smýrna*, latin alakja *Smyrna*, *Smirna*. A várost Nagy Sándor tervei alapján az i.e. IV. században alapították. A törökben a szókezdő mássalhangzó-torlódást feloldva jött létre az *Ismirna*, majd ebből megrövidülve a mai *Izmir* alak. – Hódoltság kori forrásainkban megtalálható az antik *Smyrna*, az átmenetet képező *Izmirna*, s a mai alakhoz közelálló, ill. teljesen hasonló *Ismir* és *Izmir* alakváltozat.

Lev. 610; Rech. 201; Kiss 296 *Izmir* a.

Szófia – Ma Bulgária fővárosa. Mikes adatai: „meg indula innét *sophia* felé” (14), „a *sophiai* pápista érsek” (69).

A város a ma is fennálló bizánci görög eredetű *Hagia Sophia* 'Szent Bölcsesség' (bolgárul *Svetá Sófiya*) nevű templomáról kapta nevét. A templomot az V. században építették, majd a VIII-IX. században újjáépítették. A város korábbi neve *Serdica* volt. Lásd még az isztambuli *Ayasofiya* elnevezését is *Szent Szófia* címszó alatt.

Kiss 617.

Sztambul – A mai *İstanbul* régiesebb, de nemzetközileg ma is emlegetett *Stanbul* ~ *Stanbol* alakváltozata. A város neve önállóan nem fordul elő Mikesnél (a várost következetesen Konstantinápolynak nevezi), de a 92-dik levélben megemlíti a város főbírját, akinek *stámbol effendi* a foglalkozásneve (l. a közszavaknál).

Görög eredetű; a görög *eis tén Pólin* népiesen *stén Pólin* előljárós szó szerkezetből alakult, aminek a jelentése 'a Városban' vagy 'a Városba' lehetett. – Hódoltság kori forrásainkban a város neve *Sztambul* ill. *Sztambul* alakban fordul elő.

Lev. 636; Rech. 200; Kiss 293 *Istanbul* a.

Tarabia – Kikötőváros a Boszporusz európai partján. Mikes adata: *Tarabia* (28).

Görög-latin eredetű antik név, amit mai neve, a *Tarabya* is megőrzött.

Lev. 471.

Thesszaloniki – Kikötőváros Görögországban, az Égei-tenger mellett Szaloniki öbölben. Mai neve *Saloniki*. Mikes adata: *Tessálonika* (204).

Legrégebbi névalakja a görög *Thessaloniké*, ebből lett az újjörög *Saloniké*. A várost Kasszandrosz macedóniai uralkodó építtette újjá i.e. 315-ben, és feleségéről, Nagy Sándor féltestvéréről, *Thessaloniké*-ről nevezte el. E személynév jelentése 'a thesszáliaiak legyőzője'.

Kiss 593 *Szaloniki* a.

Uzun küpri – Kisebb helység Törökország európai részén, Edirne mellett. Mikes adata: *üzön küpri* (3).

Két elemű helynév. Első tagja a 'hosszú' jelentésű török *uzun* mellék-név, amit Mikes tévesen *üzön* alakban jegyzett le. Második eleme a 'híd' jelentésű *küpri* (ez régies és nyelvjárási alak, mai alakja *köprü*). A helynév jelentése tehát 'Hosszú híd'.

Lev. 412; Rech. 408.

Vidin – Város Bulgária északnyugati részén, a Duna jobb partján. Mikesnél ugyanígy, *Vidin* alakban fordul elő (134-137, 140, 141).

Előzménye a bolgár *Vidin*. Területén az i.e. III. században kelta erődítés (*Dunonia*) épült, amely a római korban *Bononia* néven a dunai védrendszer része lett. Ezután nevei *Bidin*, *Bdin*, magyarul *Bodon*, *Bodony* lett. A *Vidin* alakváltozat feltehetőleg a bolgárban alakult ki.

Lev. 700; Kiss 694.

REZÜMÉ

Mikes Kelemen törökországi leveleiben közel 100 török közszo, több mint 20 török személynév és 41 helynév szerepel. A köznevek egy részét Mikes otthonról hozta magával, nagyobbik részével török földön ismerkedett meg, ill. francia forrásból merítette őket. A szavak jelentős része különböző udvari és közigazgatási tisztségnév, katonai és vallási kifejezés. A török nyelv Mikes korabeli állapotának megfelelően jelentős részük arab vagy perzsa, elenyésző számban török vagy görög eredetű. E szavakból értékes hangtani tanulságokat vonhatunk le a török nyelv akkori állapotáról, valamint a magyarban, ill. Mikes szóhasználatában

végbemenő változásokról. A személynevek mind arab eredetűek; kisebb számban naturális nevek, nagyobb számban vallásos eredetűek: Allah-hoz vagy Mohamed prófétához kapcsolódó nevek, ill. az Ótestamentumból vett nevek. A helynevek 80 százaléka görög eredetű, részben latin változatban. – A szócikkek tartalmazzák a közszavak, a személy- és helynevek Mikesnél előforduló adatait és etimológiáit, összevetve a hódolt-ság korabeli magyar források adataival, valamint a címszóra vonatkozó szakirodalmat.

RESUME

Letters from Turkey written by Kelemen Mikes contain close to 100 Turkish common words, more than 20 Turkish personal names, and 41 place names. Some of these common nouns were brought by Mikes from home, most of them were learnt by him in Turkey, or he derived them from a French source. A significant fraction of the words is different court and administrative official titles, military or religious expressions. In accordance with the state of Turkish language at the time of Mikes, most of them are of Arab or Persian origin, and only an insignificant number of them are of Turkish or Greek origin. We can learn a valuable phonetics lesson from these words about the status of the Turkish language at that time, about the changes taking place in the Hungarian language and in use of language by Mikes. All personal names are of Arabic origin; few of them are natural names, most of them are of religious origin: names related to Allah or the Prophet Mohamed, or names taken from the Old Testament. 80% of place names are of Greek origin, some are in Latin version. These entries contain data and etymology for common words, personal and place names found in work of Mikes and compared to the data of Hungarian sources from the era of Turkish occupation, and a bibliography related to the headword.

Dr. Kiss László

Mikes Kelemen

törökországi leveleinek

orvos- és kultúrtörténeti kuriózumai

2011. október 2-án volt 250. éve annak, hogy a Márvány-tenger partján, távol szeretett erdélyi hegyeitől, a török Rodostóban¹ elhunyt a Nagyságos Fejedelem hűséges apródja, íródeákja és a száműzetés éveinek krónikása: zágoni Mikes Kelemen. Amikor 71 éves korában „haszontalan bujdosása” véget ért, még nem tudhatta, mi lesz a sorsa annak a 207 levélnek, melyeket 1717 és 1758 között vetett papírra „kedves nénjének” címezve. E képzeletbeli rokonhoz írt fiktív levelek – a többi kézirattal együtt – máig nem tisztázott úton-módon kerültek haza Magyarországra és Kulcsár István szombathelyi tanár kiadásában jelentek meg először 1794-ben (TÓTH, 559). Posztumusz műről van tehát szó, ám a három évtizednyi késés mit sem ártott a mű értékének: az irodalomtörténészek véleménye szerint „visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét” (Szörényi). A Mikes-levelek irodalomtörténeti értéke és visszhangja jól ismert, kevésbé köztudott azonban, hogy a levelek számos orvos- és kultúrtörténeti vonatkozást, kuriózumot is tartalmaznak. Ezek irodalma sokkal szerényebb: az egyik legjelesebb orvostörténész, Győry Tibor II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából, 1906-ban, a fejedelem és bujdosó társai betegségéről és haláláról írott részeket emelte ki a levélgyűjteményből (Győry). 1971-ben pedig Buzinkay Géza tett közzé egy tanulmányt Mikes

„orvosi megfigyeléseiről” a Természettudományi Közlöny utódjának tekinthető Természet világa c. lapban (Buzinkay). Ezt a sort próbáljuk bővíteni a levelek nemcsak orvos- hanem kultúrtörténeti kuriózumaiból való válogatásunkkal.

Mikes leveleiben (hivatkozásainkban: MK) - mutat rá Buzinkay – elég világosan elválnak egymástól az anekdota ízű történetek és a valóságos élményanyag. Ezért – bár Mikes nem volt orvos – az orvostörténész értékes adatokhoz juthat a Nagyságos Fejedelem patográfiájának, kórtörténetének megrajzolásához. Már az 1717. október 10-én, még Gallipoliban² írt, első levélben szóba kerül az akkor 41 éves Rákóczi egészségi állapota: „A fejedelmünknek, Istennek hála, jó egészsége volna, hogyha a köszvény búcsút akarna venni tőle: de reményljük, hogy itt a török áár (levegő) elűzi” (MK, 27). Ma már tudjuk, hogy a köszvény egy életre szóló anyagcsere betegség, melynek elsődleges tünete az ízületeket érintő, nagy fájdalommal járó köszvényes roham, amely – mint azt a régi könyvek írják – „sub galli cantum”, azaz kakaskukorékoláskor, hajnalban tör rá a betegre. Mikes reménykedése tehát nem válhatott valóra: már 1719. január 2-án egy újabb köszvényes roham miatt a fejedelem csak ülni tud. Mikes pedig felsóhajt: „Azt nem igazán mondják, hogy gazdagot keres a köszvény; mert úgy a mi urunkra rá se nézett volna” (MK, 59). Mikes sóhaja arra utal, hogy a köszvény általában a gazdag férfiak betegsége volt, minthogy a jó táplálkozással, a bőséges húsevással, borozgatással függött össze. Mivel több jeles történelmi személyiség is – Nagy Sándor, Leonardo da Vinci, William Harvey, Luther Márton, Benjamin Franklin stb. (Magyar-Petrányi, 1667) – köszvényben szenvedett, a köszvény bizonyos előkelő betegség hírére tett szert. Akár fejedelmi betegségnek is tekintette Mikes, bár ő inkább a „veszett” jelzőt használja az 1720 májusában újra jelentkező betegségre (MK, 87). 1723 decemberében újult erővel tör rá a betegség Rákóczira: „... már egy holnaptól fogvást a mi urunk mindenkor rosszúl volt, és a lábaira nem állhatott a köszvény miatt” (MK, 113). A krónikussá vált köszvényt a tartós ízületi elváltozások jellemzik, melyek főleg a lábon jelentkeznek, egyre nehezebbé téve a járást. A közben az 5. X-et átlépő fejedelem egészségét egy újabb kór ásta alá – erről így ír Mikes 1726. szeptember 17-én: „Leginkább az urunkon

búsulunk, akin harmadnapi hideg vagyom... a sok cseléd között sokszor alig vagyom egy, aki a fejedelemnek szolgálhasson. A jó tűz mellett a szakácsok reszketve főznek. De, Istennek hála, nem veszedelmes hideglelések, és nem tartósok. A mi szegény urunkon nem annyira a hideg már, mint a nagy erőtlenség vagyom, és reménylünk, hogy Isten meggyógyítja" (MK 179). A leírásból egyértelmű, hogy Rodostóban váltóláz-járvány tört ki, mégpedig az ún. malaria quartana, amely orvosi nevét a harmadnaponta ismétlődő, hidegleléssel kezdődő, majd magas lázzal folytatódó rohamokról kapta. A mocsárláznak is nevezett, szúnyogok által terjesztett malária Mikes idejében Magyarországon is gyakori betegség, endémiás³ kórnak számított a Csallóközben és a szúnyogfelhőiről nevét kapó Komáromban⁴ is. Maga Mikes is megbetegedett: „azt gondoltam, hogy hideg étek lesz belőlem" (MK, 179) és betegségét „egy erdélyi drága orvossággal", a káposztalevessel gyógyította (MK, 180). A malária – bár rohamai megszűnhettek – abban az időben (kezelés hiányában) krónikus, évekig elhúzódó betegséggé vált, lép- és májmegnagyobbodáshoz vezetett, a beteg vérszegény lett és fogyni kezdett. A roham is bármikor kiújulhatott, újabb szúnyogcsípés nélkül is (Petrányi, 545). Valószínű, erről ír Mikes 1727. január 8-án: „tegnap egy kis hideglelés volt az urunkon" (MK, 185). Több mint másfél év elteltével közöl csak újabb adatot Mikes ura állapotáról. 1728. szeptember 9-től egy kis török falu mellett táboroznak, „de az urunknak a lábai dagadozni kezdenek, (ezért) tegnap visszajövenk az édeskeserű laktunk helyére" – írja október 8-án, Rodostóba visszaköltözve. Hogy mi lehetett a lábdagadás oka, a szűkszárvú közlésből nem fejthető meg. Máj-, vese- és szívbaj egyaránt okozhat lábdagadást. A következő hét évben nem található adat Rákóczi állapotáról – valószínű tehát, hogy mind a köszvény, mind a malária nem okozott akut tüneteket, ez persze nem zárja ki, hogy mindkettő nem folytatta alattomos kórokozó munkáját a belső szervekben, elsősorban a májban és a vesékben. 1735. március 12-én, amikor Rákóczi már 59. születésnapja felé közelít, így panaszodik „nénjének" Mikes: „egynehány napoktól fogva nem látom az urunkat olyan állapotban, mint azelőtt... vagyom valami belső baja... már egy kevés időtől fogvást igen kezd apadni, az ő kövér teste és ábrázatja igen vékonyodik" (MK,

254). Március 25-én Mikes „szomorúsággal” írja újabb levelét, mivel a sejtett belső baj már „ki is nyilatkoztatta magát”: két nappal korábban Rákóczi „a hideg borzongatta”, majd hányt. Másnap reggel, Mikes meglátogatta őt és megdöbben a látványtól: „Aki is természet szerint mindenkor piros lévén, úgy elsárgult, valamintha sáfránnyal⁵ megkenték volna. Már két naptól fogvást nagy gyengeséget érez – szüntelen való hideglelés van rajta – és, mintha az egész vére sárrá változott volna, úgy elsárgult az egész teste” (MK, 255). Mikes leírása meglehetősen pontos – a korabeli orvosi szóhasználat szerint ez az állapot „Icterus seu Regius morbus”, azaz „sárgaság vagyis királyi betegség” (Gradus ad Parnassum, 759). Mai felfogás szerint a „sárgaság” nem betegség, csupán tünet – leggyakrabban valamilyen májat sújtó kór úm. gyulladás, májszuger, azaz cirrhózis ill. májdaganat tünete. A „királyi” jelzőt valószínűleg onnan kapta, hogy az európai orvostudomány úttörői, a görögök a májat a zsigerek (belső szervek) királyának tekintették (Antalóczy, 104). Sárgaságot okozhat azonban az epevezetékbe beékelő epekő is, amely akadályt képez a máj által termelt epe szabad elfolyásának a duodenumba, azaz a tizenkétujjnyi bélbe⁶. Ez utóbbi esetben azonban kízó vizsketés kíséri a sárgaságot – Mikes ilyesmit nem említ. A következő levél, 1735. április 8-án, nagypénteken, már a Nagyságos Fejedelem halálhírét közli: „Az Isten árvására téve bennünket, és kivéve ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot, három óra után reggel” (MK, 256). Majd következik, napokra bontva annak leírása, „mint esett szegénynek halála”. Sárgasága ellenére talpon maradt, sőt „gyengeségiben is az esztergában dolgozott”. Április elsején azonban a „hideg erősen jött reá”, ágyának dőlt, virágvasárnap már a templomba sem tudott elmenni, nagycsütörtökön felvette az utolsó kenetet⁷; ekkor már beszélni nem tudott, csak intett. Haláltusa nélkül, hajnali háromkor a halálba aludta magát: „csak azon vettük észre általmenetelit, amidőn a szemei felnyitak” (MK 257).

A bonclelet ismerete általában közelebb visz a betegség okának megállapításához. Esetünkre ez, sajnos, nem érvényes. Rákóczi tetemét ugyan felboncolták, de ennek célja nem a kór-megállapítás volt, hanem a balzsamozáshoz való előkészítés. Mikes természetesen feljegyezte a boncolást végző borbélyse-

bészek (seborvosok?) véleményét: „A borbélyok szerint nem kell csudálni halálát; mert a gyomra és vére tele volt sárral. Az egész testit elborította volt a sár. Az agya veleje egészséges volt, de annyi volt, mint két embernek szokott lenni – esze is volt anyyi, mint tizenkettőnek. A szívét Franciaországba hadta hogy küldjük” (MK 258). Nehéz értelmezni a „sár” kifejezést: a súlyos májbetegség végső stádiumában a nyelőcsőben visszértágulatok keletkeznek. Ha ezek valamelyike megreped, a belőle kiömlő vér a gyomorba bejutva, ott ill. a belekben sárszerű, híg masszát képezhet. Talán erre utal a borbélyok leírása. Buzinkay egy meg nem nevezett másik szemtanúra hivatkozik, aki szerint Rákóczi „epeömlésben” halt meg (Buzinkay, 89). Epeömlés úgy keletkezik, hogy a gyulladt, többnyire kövekkel teli epehólyag fala elüszkösödik, majd megreped és az epetartalom előnti a hasüreget, annak speciális ún. biliáris peritonitisz (epés hashártyagyulladás) nevű gyógyíthatatlan állapotát okozva. Persze, mindez csak feltételezés. Úgy tűnik, hogy egyet kell értenünk Győry 1906-ban közzétett véleményével: „Bizony se Mikes kórleírásából, se a bonczolati leletből nem állapíthatjuk meg Rákóczi halálos betegségét” (Győry, 675).

Mikes – bár nem ilyen részletességgel – a többi Rodostóban elhunyt bujdosó (gróf Eszterházy Antal, Bercsényiné, gróf Csáky Krisztina, gróf Bercsényi Miklós, Horváth Ferenc, Sibrik Miklós, Rákóczi József, gróf Csáky Mihály) betegségéről, haláláról is közöl adatokat. Ezzel kapcsolatban Buzinkay arra hívja fel a figyelmet, hogy Mikes egyetlen alkalommal sem említ orvosi tevékenységet a bujdosók körében (Buzinkay, 89). Saját kutatásunkból tudjuk, hogy az a langenthali Lang Jakab András, aki 1703-tól udvari ill. országos főorvosi minőségben szolgált Rákóczit és Rodostóba is elkísérte őt, 1724-ben elbúcsúzott a fejedelemtől és hazaindult. Csak Konstantinápolyig jutott el, ott halt meg 1725. január 14-én (Kiss, 2003). 1725-től kezdve tehát valószínűleg csak seborvosok álltak Rákóczi és társaira szolgálatára. Buzinkay egy török okmányra hivatkozva állítja, hogy 1739-ben Spatz András vette át a seborvosi teendőket a Konstantinápolyba távozó Baron francia seborvostól (Buzinkay, 90). Valószínű, hogy ez utóbbi irányította Rákóczi kezelését és boncolását is 1735-ben.

Mikes ezen „mulasztása” – ti., hogy nem nevezi néven a (seb) orvosokat - talán azzal is magyarázható, hogy jómaga nemigen szorult orvosi segítségre. A már említett harmadnapos hideglelését, 1726-ban káposztalevessel saját maga gyógyította meg. Tizenhárom év múlva, 1739 októberében jön rá megint „egy kis hideg”. Ez valószínűleg nem malária volt, hiszen három napon át „nagy belső forróság” és gyengeség kínozza, s amikor eret vágatott „fele a véremnek olyan volt, mint a hideg éték, fele mint a ténta” (MK, 308). Ebből is felépült azonban gyorsan és majd csak 1753-ban, tehát 63 éves korában jelentkezik egy ijesztő tünet, melyről így számol be „nénjének” október 15-én: „mintha a szememre valamely vékony hárttyikát tettek volna” (MK, 348). December 8-án már azt írja, hogy „csaknem egészen megvakultam... írok, mert tudok írni. De nem tudom, mit írok. – Az oculárék semmit sem használnak” (MK 349). 1754. aug. 16-án a 192. levelét már mással kénytelen megíratni (MK, 350). Annál nagyobb örömmel jelenti „nénjének” november 23-án, hogy „Isten kegyelméből a szomorú setétség elhagyta a szereimeit” (MK 352). Győry véleménye szerint átmeneti vakságot okozó szemideg gyulladásról lehetett szó – neuritis retrobulbaris toxica – melyet Mikes mértéktelen dohányzása váltott ki (Győry, 679). „Nénjének” írta 1718-ban: „... tudja ked, meddig szeretem kedet? Valamíg dohányozhatom” (MK, 55).

Mikes természetesen nemcsak a betegségekkel foglalkozott leveleiben, hanem pl. azzal, hogy milyen nemzetbeli lányból kellene neki feleség. Miután elutasítja a görög, francia nőket, a kis lábukra büszke spanyolokkal kapcsolatban így ír: „Hátha még olyan kis lábok volna, mint a khinai asszonyoknak! Ott amikor valamely leányt jóvállanak valakinek, hogy elvegye, legelőször azt kérdi, ha nagy-e a füle; mert a legnagyobbat tartják a legszebbnek, - és ha nagy-é a lába; mert ha nagyobb volna a kis ujjomnál, már el nem vennék... abban az országban a leánygyermek, mihent másfél esztendő, mindakét lábát kitekerik, és ezután az úgy marad, és nem sokat ugrándozik azután. A való, kis lábai lesznek, de holtig nyomorult lesz, és csak a házból sem mehet ki. – Azt tartják, hogy a sánta asszonynak olyanforma mozgásai vannak, amely tetszik...” (MK 134). Valószínű, hogy magyar nyelven ez az első közlés a Kínában a közelmúltig gya-

korolt lábelkötés divatjáról. Mai orvosi magyarázat szerint a láb-elkötés hátterében az állt, hogy a megnyomorított lábú nőknek megváltozik a súlypontja, a medence helyzete, a medencefenék és hüvely izomzata – ezek következtében közösüléskor erősödik a hüvely szorítása, s ez fokozza a kényeztetet (Józsa, 1296). Egyébként Mikes élete végéig agglegény maradt. A párjának kiszemelt Zsuzsi ugyanis nem őt választotta vőlegényének, hanem inkább egy „vőembert”, az 1723-ban megözvegyült Bercsényi grófot. Mikes azzal bosszantja a „grófné titulust” választó Zsuzsit, hogy közöl vele egy kalendáriumot. A kalendárium jelzi az „öreg embernek, kinek fiatal felesége vagyon”, hogy egészsége megtartása érdekében „micsoda időkben és napokban nem kell együtt hálai a feleségivel”, különösen! Tehát nem ajánlatos az együttalás „a nagy bójtben⁸, és az innepek előtt való bójti napokon különösen. Pénteken, szombaton különösen. A négy kántori⁹ napon különösen. A három sátoros¹⁰ innepeket mindeket oktavával meg kell tartani, azért különösen. Az apostolok innepeken különösen. Az evangyelisták napjain különösen. A magok pátronosuk¹¹ napjain nyolczad napig különösen. Ezen kívül télbe, amidón havaz, különösen... Tavasz felé, ha náthások, vagy hurutolnak, különösen májusnak végéig. Nyárban az izzadtsággal is elég nedves humor¹² megyen ki belőlök, azért különösen. Ősszel... a ködös időben különösen. Az esős időkben különösen. Amidón sok mennydörgések járnak, különösen. Ha a gyomor valamit jól meg nem emésztett, nyolcz napig különösen. Ezen kívül mikor a napban fogatkozás vagyon, nyolczad napig különösen. Amikor a holdban vagyon fogatkozás, akkor tizenkét napig különösen. Ihon, édes néném, az öreg emberek kalendáriumja”. Zsuzsinak ugyan nem tetszett a kalendárium, mert „gyakorta mondja, hogy különösen” (MK 111–112)- mégis Bercsényi grófné lett belőle.

A kínai nők lábát valószínűleg nem láthatta személyesen Mikes, van azonban egy másik, úttörő jellegű leírása, melynek „tárgyát” szemtanúként csodálhatta meg. 1737 szeptemberében új urát, a nagyságos fejedelem fiát, Rákóczi Józsefet kísérte el Konstantinápolyba. Innen keltezte, szeptember 21-én a 127. levelét, amelyben ezeket írja „nénjének”: „... olyan nagy állatot láttam, aki felől gyermekségemtől fogvást hallok beszélleni, és kíván-

tam látni. Már ebből észre veszi kegyelmed, hogy az egy elefánt. Ez a nagy állat egérszörű. A feje olyan, valamint írják. A fülei, valamint az asszonyok legyezője. A szájából kétfelől két vastag fog nő ki, mint a karom. Azok pedig hosszúak, az ételre azok néki nem használhatnak: de az is bizonyos, hogy a természet azokat neki hasznára adta – az is bizonyos, hogy az esztergálosok (!) sok szép drága munkára fordítják azokat¹³. De amit leginkább csudáltam abban az állatban, – az orrát – de orrnak nem mondhatom, mert az orra végiből jó ki egy olyan fityelék¹⁴, valamint a pujkának (!). A pedig hosszabb fél ölnél¹⁵, és vastag mint a karom. Az úgy hajlik, mint egy korbács – annak a vége olyan, mint egy disznónak az orra, két lyuk megyen fel rajta mind végig, valamint két szívárványon¹⁶. Azon szívja fel a vizet, mikor iszik, vagy mikor magát mossa, azzal fecskendezi. Azzal ád magának enni – a neki olyan, mint nekünk a kezünk. Ő azzal egy polturát¹⁷ felveszen, ő azzal egy csomó szalmát felveszen, és magát mindenütt legyezi; mert a farkának azt a hasznát nem veheti. Akit pedig azzal megüt, meg vagyon ütve. Egyszóval, nem lehet kigondolni, aki azt nem látja, hogy mennyi féle hasznát veszi ő annak. A lábai mindenütt egyaránsú vastagságúak, mint az oszlop – vannak olyan vastagok, mint egy embernek a combja. A magossága 13 arasz¹⁸ volt – de még csak a kisdetek közül való. Csudálatos az Isten az ő munkáiban” (MK 174-5).

A 18. század derekán kevés magyar embernek adatott meg, hogy élő elefántot láthasson. Mikes azonban nemcsak látta e kisdetek korában is már hatalmas állatot, hanem valószínűleg ő adta róla az első magyar nyelvű szakszerű leírást is. Érthető, hogy sem az agyarra, sem az ormányra még nem talált megfelelő kifejezést. Amikor majd 1815-ben kisszántói Pethe Ferenc kiadja „természethistóriáját”, azaz természetrajzát s közel 9 oldalon írja le ezt a „kazal-állatot”, már használja ugyan az „agyar” kifejezést, de ormány helyett még „szuszorá”-nak nevezi az elefánt e jellegzetes szervét.

A figyelmes olvasó több hasonló – magyar nyelven először vagy az elsők közt szereplő – leírásra talál Mikes leveleiben. A leírásokhoz sajátos kommentárokat fűz: az 1725. április 22-én keltezett 60. levelében a gyapotról írva pl. megjegyzi: „Magyarországban csudálom, hogy meg nem próbálják”¹⁹ (a természet-

sét) (MK, 136) ill. a „selyemeresztő bogarak²⁰” hasznát taglalva így tréfálkozik nénjével: „Nevetném, ha ked lenne az első fundátora²¹ a selyemeresztő bogaraknak Erdélyben”²² (MK 138).

Ízelítőnek talán ennyi is elég, hogy meggyőzzem a 18. századdal foglalkozó orvos- és/vagy kultúr-történészeket, de a turkológusokat is: Mikes Kelemen leveleinek olvasása nemcsak „az idő jól eltöltésének módja” (Mikes), hanem gazdag adathalmaz kínálata is a kutatóknak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Antalóczy Zoltán: Tudomány és művészet. Leonardo da Vinci anatómiai rajzai. Medicina, Budapest, 1989.

Buzinkay Géza: Orvosi megfigyelések a „Törökországi levelek”-ben. Természet Világa, 1971, 2. sz., 88-90.

Faragó József: Szubtrópusi álmok Magyarországon. A hazai gyapottermesztés története. Népszabadság, 1990. jan. 15, 9.o.

Gradus ad Parnassum, sive Novus Synonymorum, Epithetorum, et Phrasium Poeticarum Thesaurus.... Tyrnavie (Nagyszombat), Typis Academicis Societatis Jesu, Anno M. DCC. XLVII (1747).

Győry Tibor: II. Rákóczi Ferencz fejedelem és bujdosó társai betegségéről, haláláról. Természettudományi Közlöny, 1906, XXXVIII. kötet, 670-679.

Józsa László: Az emberi test mesterséges módosítása (deformálása) II. A kínaiak lábelkötése. Orvosi Hetilap, 2011, 152. évf., 32. szám, 1294-1296.

Kiss László: „... hív Achatesként követé bűvő fejedelmét”: Langenthali Lang Jakab Ambrus (1663-1725). Múltunk Emlékei, 2003, II. évf., 12. szám, 6-7.

Magyar Imre: Köszvény. Arthritis urica. In: Magyar Imre – Petrányi Gyula: A belgyógyászat alapvonalai 3, kilencedik, átdolgozott kiadás, Medicina Kiadó, Budapest, 1974.

Mikes Kelemen: Törökországi levelei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Erődi Béla. Franklin-Társulat, Budapest, 1906.

Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Papp Zoltán: Lesz-e ismét magyar selyem? Az epreskertektől a selyemgombolyítóig. Élet és Tudomány, 1993, XLVIII. évf., 35. sz., 1102-1103.

Pethe Ferenc: Természethistória és mesterségtudomány, a Tanítók és Tanulók szükségekre s az ebben Gyönyörködők hasznokra. Első rész – Az Állatokról. I. kötet, Béts, 1815.

Petrányi Gyula: Malária. Mocsárláz, váltóláz. In: Magyar Imre-Petrányi Gyula: A belgyógyászat alapvonalai 1, kilencedik, átdolgozott kiadás, Medicina Kiadó, Budapest, 1974.

Szörényi László: „Barokk és felvilágosodás között”: A XVIII. század magyar művelődéstörténete. Ezredévi beszélgetések, szerk.: Gróf István, Sárvár, 2001.

Tóth Ferenc: Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat-történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 2004, CVIII. évf., 5-6. szám, 559-567.

JEGYZETEK

¹ Törökül: Tekirr-dagh.

² Törökül Geliboli, város a Dardanellák északi bejáratánál. Ez volt az első európai város, melyet a törökök 1357-ben elfoglaltak (Pallas Nagy Lexikona, 7. kötet, 793).

³ Endémia: járványos betegség, amely többnyire egy körülhatárolható területen pusztít (a görög endemosz: bennszülött szóból). I

⁴ A szláv eredetű „komár” szó szúnyogot jelent.

⁵ A kerti safrány (Crocus sativus) narancsszínű bibéjét gyógyszer és színezék készítésére használják – ez utóbbi az ételt sárgára festi.

⁶ Ezért gyakran „epésbélnek” is nevezik. Másik gyakori nevét alakjáról kapta: patkóbél.

⁷ Utolsó kenet – mai nevén: betegek szentsége – imádságból és a beteg testrészeinek (szem, fül, orr, száj, kéz, láb) szentelt olajjal bekenéséből álló vallási cselekmény a katolikus egyházban. Célja a beteg megerősítése haláltusájában.

⁸ Nagybőjt: a katolikus egyházi évben a hamvazószertától húsvét vasárnapjáig tartó, 40 napos időszak.

⁹ Kántorbőjt: a katolikusoknál negyedévenként egy meghatározott hét három napjára terjedő bőjt – latin neve „ieiunium quatuor temporum”: a népnyelv a quatuort kántorrrá torzította.

¹⁰ A „sátoros” jelző eredetileg a zsidók nyolcnapos őszi ünnepére utal, később a többi vallás is – főleg a reformátusok – átvették „nagy ünnep” jelentésben. Karácsony, Húsvét és Pünkösd lehetett sátoros ünnep, ezeket a katolikus egyház nyolc napon át ünnepelte: festum cum octava (octava: nyolcadik).

¹¹ Patrónus vagy védőszent a katolikus és görögkeleti vallásban az a szent, akinek valaki a nevét viseli.

¹² Utalás a hippokratészi nedvkortanra, melynek értelemben az egészséges a test négy nedvének (nedv latinul humor) egyensúlyában rejlik.

¹³ Mikes az elefánt agyaraiból nyert elefántcsont-faragványokra utalhat. A korábban szabadkézzel végzett faragást a 18. században váltotta fel az esztergályozás.

¹⁴ Kisszántói Pethe Ferenc 1815-ben erről így ír: „...a szuszoráját, ha szükséges, össze kutorítja, mint a kan pujka (!) a pillempátját” (Pethe, 378).

¹⁵ 1 bécsi öl kb. 1,8 m.

¹⁶ szivárvány: szivattyú

¹⁷ Mikes valószínűleg a Rákóczi által 1704 és 1707 között veretett rézpoltúrára (aprópénzre) gondolt.

¹⁸ Arasz: népi hossz mértékegység: az oldalt kinyújtott hüvelykujj és kisujj hegye közti távolság, kb. 25 cm. A 13 arasz tehát kb. 325 cm.

¹⁹ A próbára csak az 1700-as évek végén került sor, amikor két görög származású kereskedő bevetett néhány holdat Torontál megyében, Nagyszentmiklós (ma: Sinnicolau Mare, Románia) környékén. A kísérlet hamarosan feledésbe merült, majd az I. világháború után a Kaukázusból hazatérő hadifoglyok kezdtek újra gyapotot termelni Magyarországon – kevés sikerrel (Faragó).

²⁰ Selymeresztő bogár azaz selyemhernyó.

²¹ Fundátor: alapító.

²² Mikes csak Erdélyt említi – talán nem véletlenül. Magyarországon ugyanis egy bevándorolt olasz, Passardi János Péter már 1680 körül a Baranya megyei Pellérdén és környékén Itáliából származó, nagy mennyiségű eperfát (szederfát) ültetett, majd Magyarországon elsőként belefogott a selyemhernyó-tenyésztésbe. Az 1699-ben megkötött karlócai béke után I. Lipót Passardi selyemszöveiteiből is küldött ajándékot a szultánnak (Papp).

REZÜMÉ

A II. Rákóczi Ferencet száműzetésébe is elkísérő hűséges apródja, Mikes Kelemen 1717 és 1758 között 207 levelet írt Rodostóban, egy nem létező néniének szánva azokat. A Szerző a levelekben található érdekes és értékes orvos- és kultúrtörténeti adalékokra hívja a figyelmet.

RESUME

Interesting Medical and Culture-historical Facts of Kelemen Mikes's Letters from Turkey

Ferenc Rákóczi II Prince of Transylvania, the leader of the Hungarian uprising against Habsburg rule, went into exile after the failure of the

Hungarian War of Independence in 1711. First he lived in France, then from 1717 until his death in Rodosto, Turkey (now: Tekirdag). His loyal follower and essayist, Kelemen Mikes joined him and became the chronicler of the Hungarian exiles. Between 1717 and 1758 he wrote 207 letters in Hungarian addressed to his imaginary aunt. The letters were first published in 1794 titled *Letters from Turkey*. Besides giving insight into the life of exiles, they also contain several medical and culture-historical references, for instance providing a detailed description of the symptoms preceding the Prince's death. The first description of an elephant in Hungarian may also be credited to Mikes. Besides sharing his experiences, he also comments on his readings. This way we can learn of Chinese foot binding mentioned probably for the first time in Hungarian. Reading Mikes's letters is not only an aesthetic experience but learning several culture-historical facts of the 18th century as well.

Seres István

A révkomáromi ákovitától az alistáli udvarházig: Vékony János kapitány

Alistál falu nevével először évekkel ezelőtt találkoztam kutatásaim során, nemrégiben pedig egy kedves kiadvánnyal lehettem gazdagabb dunaszerdahelyi barátaim kedvességének köszönhetően. A Presinszky Lajos által szerkesztett „Múltunkról a jelennek – Alistál, Felisál, Tőnye” nem is olyan kicsiny, 333 oldalon keresztül igyekszik bemutatni a község, ill. a ma már hozzá tartozó Felistál és Tőnye (Tőnyeistál) községek múltját. Nagy örömmel vettem kezembe a kedves kis kötetet, de csalódottan kellett tudomásul vennem, hogy a helység középkori és korai újkorai történetéről szinte alig írnak. Az a néhány adat, ami itt olvasható, többnyire csak néhány jól ismert „klasszikus” oldalairól való: Vály András 1799-ben megjelent „Magyarország leírása”, a híres Pesthy Frigyes-féle helynévgyűjtés (1864), valamint a Borovszky Samu nevével fémjelzett „Magyarország vármegyéi és városai” sorozat vonatkozó – Pozsony vármegyei – kötete. Ezen nincs mit csodálkozni, mivel Tiranon sok más fájó esemény mellett a (hely)történetírásra is rányomta bélyegét, s ki merem mondani, hogy csallóközi testvéreink bizony jó 90 esztendő óta lemaradásban vannak ezen a téren, és bizony igyekeznünk kell, ha valamit le akarunk faragni ebből a lemaradásból. Saját részemről most elfeledett közös történelmünk egy kicsiny, de annál érdekesebb szeletkáját szeretném röviden bemutatni, és ennek megfelelően

előadásomat elsősorban szeretett csallóközi barátaimnak ajánlom.

Vámbéry Ármin életművének a nagyközönség előtt kevésbé ismert részét képezi, hogy hazánkban ő volt az a személy, aki az első törökországi tartózkodása során hazánk történetével kapcsolatos oszmán krónikákat kutatott fel, juttatott haza, ill. fordított le. 1859-ben elsőként közölt részleteket Pecsevi török történetíró művéből, egy évre rá pedig ugyanő ismertette a sokat vitatott „Tarikhi Engerusz” „Magyarország története” című krónikát az *Akadémiai Értesítő* hasábjain. Tudjuk azt is, Batu kán magyarországi hadjáratáról szóló perzsa krónikarészleteket fordított, munkáját önálló kötetben tervezte megjelentetni. Ugyanakkor a *Pesti Napló* isztambuli különtudósítójaként, a lap szerkesztőjeként működő Thaly Kálmán kérésére részletes beszámolókat küldött haza a feriköji protestáns temető magyar halottairól és elsőként magyar fordításban II. Rákóczi Ferenc Törökországba érkezését, Rasid török történetíró krónikájából. A Porta meghívására Franciaországot elhagyó Rákóczi török földre lépése az 1716-ban kitört osztrák-török háború következménye volt, s a török hadvezetés éppen a bujdosó fejedelem fellépésétől remelte, hogy a császári hadsereg magyar katonái tömegesen fognak dezertálni, odahaza pedig országos Habsburg-ellenes felkelés fog kitörni. Jól tudjuk, hogy a török haditerv nem vált be, Rákóczi és Lengyelországból érkező egykori tábornokai mellé csak elenyésző számú, alig néhány száz magyar katona gyűlt, s a fejedelem, számos kísérőjével együtt török földön fejezte be történelmi pályafutását. Ugyanakkor leginkább csak a korszak, illetve az 1716–1717. évi csatározások kutatói előtt ismert, hogy a háborút eldöntő belgrádi győzelem jelentős részben egy addig ismeretlen magyar katonának, Vékony Jánosnak volt köszönhető, aki eredetileg a Habsburg-uralommal szembenálló kuruc katonaként, ill. Rákóczi-párti szervezkedőként került török területre, és családi szálak fűzték a Csallóközhöz, s ezen belül is Alistál helységéhez! Ezen férfiú ugyan nem szerepel a Vámbéry által is tanulmányozott oszmán krónikákban, a magyar és osztrák források alapján viszont elég jól ismert az 1716–1718. között játszott szerepe, az elmúlt évek során végzett kutatásaink során pedig egész életére nézve is sikerült számos, korábban nem ismert adalékot feltárunk. Alábbiakban ebből nyújtunk egy kis ízelítőt.

Vékony János kapitány származásáról és előéletéről ma már tudjuk, hogy 1682-ben született, református vallású és nemes ember volt. Mivel 1703–1711 között a Tisza menti hajdúvárosok lovasezredének hadnagyaként harcolt a a Rákóczi-szabadságharcban, nagy a valószínűsége, hogy ő is erről a tájról származhatott. 1718-ban magát tiszadadai lakosnak tartotta, a felesége pedig korábban Hajdúnánáson élt. Úgy tűnik, hogy egy 1716 kora őszen felgöngyölített lejátshódott magyarországi szervezkedés egyik vezetőjeként menekült el az országból, és a török kézen levő Temesváron egy magyar emigránsokból álló lovascsapat kapitánya lett.

A Temesköz szívet ostromló császári hadsereg főparancsnoka nem más volt, mint Savoyai Jenő herceg, az ostrom elején viszont Pálffy János generális irányította a harcokat. A későbbi krónikairódalom szerint ez időben játszódott le a magyar generális és az emigráns kuruc kapitány legendás találkozója. A várvédők egyik kicsapása során Pálffy szerét ejthette, hogy szót váltson Vékonnyal, akit megfedett, hogy keresztény léte-re mégis a török mellett hadakozik, Vékony pedig ígéretet tett neki, hogy megfelelő időben át fog állni a császáriakhoz. A krónikások meglehetősen romantikusan írják le a találkozót, Pethő Gergely krónikájának folytatója szerint a beszélgetés végén pl. Pálffy és Vékony egymásra sütötték pisztolyaikat, hogy mások előtt ne keltsen gyanút szóváltásuk. Megint csak más változatot olvashatunk a komáromi születésű Székér Aloysius Joachim ferences szerzetesnek a „Magyarok’ eredete a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt” című, 1791-ben Pozsonyban és Komáromban jelent művében. A ferences rendi szerzetesből 1795-ben cisztercitává lett, s éveken át tábori papként működő Székér elsősorban a „Magyar Robinson” című, 1808-ban megjelent korai regényével vált híressé, és a magyar irodalomtörténet az első népszerűsítő történelmi írók és ifjúsági regényírók egyikeként tartja számon.

A fentebbi munkája szerint Vékony valóban jelen volt a Pálffy-huszárezred és a török helyőrség között lejátshódott temesvári ütközetben, „a’ hol Gróf Pálfi Jánossal beszélgetvén, jó Rév-Komáromi ákovitát is ivott a’ sátorában, ‘s fogatta, hogy valamit hazájának hasznára tehetne, azt végbe vinni el nem múltatná.” Sze-

kér le sem tagadhatná komáromi származását, a révkomáromi kisüsti említése akár tisztelgés is lehetett szülőföldje irányában, de elképzelhető, hogy még odahaza hallhatott vagy olvashatott olyan leírást a vitéz kapitány viselt dolgairól, ami az országos vonatkozású leírásokból hiányzott. Folytatva az események bemutatását, 1716. augusztus 16-án Temesvár védői, szabad elvonulás mellett feladták a várat. A két fél közti szerződésbe pasa a magyar emigránsokat is belevette, s az átadást ratificáló okmányra írta rá a hadvezér, Savoyai Jenő herceg elhíresült olasz nyelvű mondatát: „La canaglia puo andare, dove vuole” 'A söpredék oda mehet, ahová akar'. Vékony szeretett volna már ekkor átállni, de Pálffy rábírta, hogy egyelőre vonuljon el a törökökkel és adott alkalommal, fontos haditettét végrehatva jelentkezzen nála. Erre a következő évben sor is került, ugyan a nagyvezír őt bízta meg, hogy vigye el a haditervet a keresztény sereg által fenyegetett Belgrádba. Vékony azonban előbb Pálffynál jelentkezett és neki adta át az értékes levelet. A krónikások itt is romantikus színezetben mutatják be az eseményeket. Így pl. Vékony a ficskáját a lova farkára kötve úsztatott volna át a Dunán, majd az éj leple alatt észrevétlenül besurrant Pálffy sátrába! A generális még ekkor sem fogadta el átállási szándékát, utasította, hogy menjen tovább és kémlelje ki a várat. A kapitány eleget is tett a kérésnek, átadta a nagyvezír levelét a belgrádi pasának, és néhány heti itt tartózkodása során a vár összes gyengéjét kitapasztalta, s csak azután állt át ténylegesen a keresztény sereghez kis csapata élén, Pálffy pedig az uralkodó nevében megígérte neki, hogy őt fogják kinevezni Nagyvárad parancsnokává. Ezt követően még vitézen harcolt a háború későbbi kimenetelét eldöntő belgrádi csatában, ahol súlyos sebeket szerzett. Sebeinek köszönhetően felgyógyulását követően pedig obsittal hazatért rég nem látott családjához. A történethez hozzá tartozik, hogy Vékony végül nem kapta meg a Pálffy által neki ígért nagyváradi parancsnokságot, hősiességéért több ízben is komoly jutalomban részesítették. Savoyai Jenő herceg még 1718-ban 200 aranyat ítélt meg számára, két évre rá pedig kinevezték az Ebergényi-huszárezred kapitányának. Érdemei elismeréséül az uralkodó 1725. október 22-én a Szabolcs vármegyei Buj és Tiszalök területén tekintélyes birtokot adományozott neki.

Kutatásaink során sikerült kideríteni, hogy 1718-ban összesen négy fia és egy leánya volt, két évvel későbből a felesége nevét (Kovács Anna) is tudjuk. Alig néhány hónappal halála előtt tett végrendeletében viszont a leány mellett már hat fiúról tesz említést, akik közül öt (a leánnyal együtt) az előző házasságából volt. Eszerint 1718 után felsége még egy fiúgyermeknek életet adott. Az asszony 1720 utáni sorsáról semmit sem tudunk, minden valószínűség szerint az elkövetkező négy év során elhunyt, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk, hogy a gyermekágyi láz vitte el. Az 1730-as, 40-es évekből pedig már számos adatunk van egy bizonyos Nemesalistáli Oláh Sára („Oláh Sára de Nemes Alistál” nevű úrinőről, akit a források Vékony János feleségeként, ill. később özvegyeként említenek.

Spangár András, Pethő Gergely krónikájának folytatója 1734-ben többek között azt írta Vékonyról, hogy Pálffy János generális felesége (gr. Czobor Terézia) a „maga udvarából egy Nemes Leányzót hitves Társul ad néki, minek utána Istennek nagy kegyelméből az igaz Római Pápista hitre tért.” Spangár természetesen tudott róla, hogy Vékony eredetileg református volt, s ezt támasztja alá a kapitány egyik 1718-ban tett vallomása is. Mivel Vékony előkelő pártfogói, Károlyi Sándor, Pálffy János, de ide sorolhatjuk Pálffy Miklós nádort és tulajdonképpen magát Savoyai Jenő herceget is, mind római katolikusok voltak, logikusnak is tűnik, hogy a kapitány a további társadalmi és katonai felemelkedés reményében váltott vallást, s ebben a kor szokása szerint az előző házasságából született gyermekei is követték.

Károlyi Sándor 1725. február 18–március 12. között Pozsonyban tartózkodott. Naplójából, valamint egy későbbi leveléből tudjuk, hogy Vékony frigyére éppen ekkor került sor. Előbb az eljegyzést ülték meg, amikor is Vékony Károlyi, valamint annak több meghitt embere és unokája jelenlétében száz aranyat és egy szőlőt ígért a feleségének menyasszonyválságért. Károlyi naplója a menyegző napját is megörökítette: arra március 8-án, ugyancsak a generális szállásán került sor. A feleket Spáczay Pál választott püspök, esztergomi kanonok, vikárius adta össze, és a lakodalmon gr. Ghillányi János, a későbbi hírneves lovassági tábornok is tiszteletét tette.

Az aráról meglehetősen kevés ismeretünk van, de kétségtelen, hogy régi alistáli nemes családból származott, s lakó-, ill. valószínű szülőhelyén komoly birtokkal s nemesi udvarházzal rendelkezett. Ha hihetünk a kapitány koráról fennmaradt egyetlen pontos adatnak, akkor Vékony már 43 esztendő volt a menyegző idején, s mivel felesége jócskán túlélte őt, valószínűleg komoly különbség lehetett köztük. A frigyből egyetlen, Gábor nevű fiú született, akiről meglehetősen keveset tudunk. 1740-től édesanyja szülőföldjén élt, Pozsonyban járt bentlakásos iskolába.

Már Takáts Sándor is megírta, hogy bizony nem lehetett könnyű az öreg kapitánnyal való együttélés. Nagy borivó volt, s 1717-es hazatérése után se szeri, se száma nem volt a botrányainak. Ilyenkor sem a szájának, sem a kezének (ill. a kardjának) nem tudott parancsolni, becsületbeli ügyei során vívott csörtékben súlyos sebeket szerzett, előkelő egyházi és világi urakat illetett szavaiért pedig a börtönt is megjárta. Kora előre haladtával ugyan némiképpen ő is visszafogottabb lett, de a bor élvezetét továbbra sem vetette meg, s leginkább régi és újonnan szerzett cimborákkal mulatta az időt. Úgy tűnik, időnként a keze is eljáratott a fiatal felesége rovására. Legalábbis ez derül ki annak későbbi leveleiből, „Vékony, miért vered azt a szegény asszonyt?” fedte meg az öreg Károlyi generális is.

A Vékony-család meglehetősen vagyonosnak számított, mivel a buji birtokon kívül a Tokaj-Hegyalján – Tarcalon és Bodrogkeresztúrtban – szőlők, udvarházak voltak a család birtokában, nem is beszélve az asszony csallóközi örökségéről. A kapitány meg is elégedett a birtokaiból befolyó jövedelemmel, nagyobb igényei nem voltak. Leányát kiházásította, fiait pedig sorban a katonai pályára irányította. Úgy tűnik, hogy ha volt elegendő kolbász, szalonna és bor, egyéb vágya nem is volt. Nem úgy az asszonykának! Vékonyné tisztában volt ura hőstetteinek mértékével, tudta, hogy azokért jóval több viszonzásban kellene részesülnie az uralkodótól, s úgy vélem, hogy még a jól megérdemelt és számára megítélt jövedelmek, juttatások sem minden esetben értek el hozzá. A temperamentumos alistáli nemes lány folyamatosan noszogatta urát, hogy forduljon a felsőbb szervekhez, s valóban, számos beadványt ismerjük, s Vékony egykori ge-

nerálisai között is gyakran téma volt a kapitány sorsa. 1740 elején az asszony kisleányával együtt felkerekedett, hogy egyenesen a királyi udvartól szerezze meg férje jogos járandóságát. Ezután a kapitány 1743 végén bekövetkezett haláláig végig Pozsonyban, ill. a császárvárosban tartózkodott. Természetesen a hallgatóságban is felmerülhet, miképpen bennünk is felmerült a gondolat, hogy Oláh Sára esetleg kikapós menyecske lehetett, aki az udvar csillogó-villogó nyüzsgését választotta inkább a vidéki élet helyett. Mostohagyermekének hozzá, és öccsükhöz írt leveleiből azonban semmi sértettség, megbántás nem árulkodik, a Vékony-testvérek végig tisztelettel és szeretettel közeledtek mostohaanyjukhoz. Jellemző, hogy az ura számára remélt vélt vagy valós juttatásokért folytatott több éves küzdelméhez hasonló kitartással és eltökéltséggel szállt szembe az alistáli és hegyaljai birtokaival kapcsolatban szerzett rosszakaróival. Erre jó példa pl. az 1734-ben lejátszódó tarcali tyúkpöre, amikor az ottani szomszédjaival vívott tűzre menő harcot. Úgy véljük, hogy az asszony feleségi és anyai szerepét komolyan véve belátta, hogy a népes család eltartására, a sok gyermek jövőjének biztosítása többbe kerülhetett, mint a buji portió jövedelme.

Az öreg kapitányt 1743. december 29-én temették el díszes pompával a tarcali római katolikus templomban, koporsóját a Vetéssy gyalogezred vitézei vitték a vállukon. Takáts Sándor történetíró szerint minden vagyon nélkül távozott el, mivel a pénzel mindig könnyelműen bánt, vén korában sok bajba és nyomorúságba került. Tény és való, hogy özvegyét a királynő személyesen fogadta, igen kegyesen, és elrendelte, hogy kiskorú gyermekei államköltségen a pesti piaristáknál taníttassanak. Felesége úgy tűnik, már soha nem tért vissza a Tiszántúlra, alistáli életéről, s egyben a szerdahelyi szolgabírásról viszont rengeteg adat rendelkezésünkre áll. 1747-ben elvesztette egyetlen Gábor fiát, így a Vékony nevet csak mostohagyermekei vihették tovább. Egy nemrégiben talált, s neki címzett levél szerint 1767-ben még Alistálon élt. A Padányban kelt, és a szerdahelyi zsidóságról is megemlékező levelet annak írója, „Tekéntetes Oláh Sára Aszonnak, Néhai Nemes és Nemzetes Vitézlő Vékony János Kapitány Uram meg hagyott özvegyinek” címezte!

REZÜMÉ

„Vékony Jánosról, az 1716-18. évi osztrák-török háború magyar hősről mindeddig nem jelent meg modern összefoglalás. A török szolgálatban álló kuruc kapitány a nagyvezír levelének Pálffy János és Savoyai Jenő herceg kezébe való átjátszása, valamint Nándorfehérvár kikémlelésével szerzett nevet magának. Hőstettéért több kitüntetésben, az uralkodótól pedig jelentős birtokadományban részesült. Kevésbé ismert, hogy csallóközi kötődései is voltak, második felesége pl. egy alistáli nemes leány volt. Előadásunkban ezért elsősorban a híres katona csallóközi szerepén keresztül igyekezzük röviden felvázolni életét és családi kapcsolatait.” „From the 'ákovita' in Révkomárom to the mansion in Alistál: Captain János Vékony”

RESUME

„No modern paper has been published on János Vékony, the hero of the 1716-18 Austrian – Turkish war. The kuruc captain in Turkish service distinguished himself by handing the Grand Vizier's letter to János Pálffy and Prince Eugen of Savoya and by spying Belgrad. For his exploit, he was awarded several medals and he was granted a plot too by the king. It is a lesser known fact that he had some connections in Csallóköz too, e. g. his second wife was a noble lady from Alistál. Therefore in our lecture, we would like to give an outline of the life and family connections of this famous soldier through the role Csallóköz played in his life.”

IV. Perzsa levelek

Apor Éva

Vámbéry és a Qájárok Adalékok -

Egy éve bűbajos kiállítás nyílt Budapesten az Iparművészeti Múzeumban *Két korszak határán – Perzsa művészet a Qádzsárkorban (1796-1925)*¹ címmel, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy betekintést adjon a modern kor kapujához érkezett Perzsia művészetének egészéről, s ez által bepillantassunk egy számunkra alig ismert, hatalmas változások előtt/alatt álló ország izlésvilágába is. A bemutatott tárgyak, kerámiák, ötvösmunkák, kalligráfiák, textilek, faragások, festmények között találjuk a könyvművészet néhány kiemelkedő alkotását, – amelyen természetesen *kéziratokat* kell értenünk. A kéziratok egyike a *Majma'-ye Mahmud* címet viseli, mely Vámbéry Ármin hagyatékából került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába². Ennek kapcsán a továbbiakban két kérdésben igyekszem összefoglalni a legfontosabb tudnivalókat, s ezek 1/ a kézirat formai és tartalmi bemutatása, 2/ mit tudunk a kézirat szerzőjéről. Végezetül röviden szólok a kézirat Budapestre kerüléséről.

1/ A kézirat formai és tartalmi bemutatása

Címe: *Majma'-ye Mahmud*

Szerzője: Mahmud Mirza Qájár

Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára,
Keleti Gyűjtemény (a továbbiakban MTAK KGy)

Jelzete: Pe. F. 14.

Terjedelme: 411 lap, 31,5 x 20,5 cm. Saját lapszámozása nincs, a folyamatosságot kusztoszok biztosítják.

Anyaga: fehér papír, tojásfehérjével fényezve

Kötése: eredeti festett bőr (*nem* füleskötés), az első és a hátsó táblán egyaránt a Qájár-kor jellegzetes pompás színes virágai-val, zöld levelekkel arany mezőben, kettős arany vonalú margó keretezi, a kettős margó vonalai közt bíbor mezőben folyondár díszítéssel. A két táblabelsőt ugyanazzal a festés technikával felhordott lakkratású nárcisz díszíti, bíbor mezőben. A lapokat kettős arany vonalú margó keretezi.

Tükör mérete: 23 x 14 cm. A verses anyag ezen belül négy hasábra van osztva arany vonal elválasztással, a prózai szöveg folyamatos. A 371. fóliótól kezdve a margó-köz is be van írva, címekkel, kiemelésekkel. A szöveget fekete tintával, a címek, kiemelések, a margóközök szövegét nagyrészt vörös tintával írták. Az egyes művek kezdetét díszes *onván* jelzi.

Írástípus: nestā'liq

Másolás ideje: H 1244/1829

A másolók: A kéziratot két írnok másolta, 'Abd al-Qoli Jolfáni és Mohammad Hasan Ibn Ni'matollah Giláni, egyikük kezdte a kéziratot majd írta le annak nagy részét, másikuk a *Dorar al-Mahmud* c. művet másolta.

Állapot: A kézirat állapota rendezett, 1964-ben restaurálták, ennek során új gerincet és színes oromszegést kapott.

A kézirat Mahmud Mirza Qájár, Fath 'Ali sah Qájár (1797-1834) tizennegyedik (vagy tizenötödik?) fia irodalmi munkáinak eddig ismert legteljesebb gyűjteménye, az MTA KGy legértékesebb perzsa kézirata.

A kor, a 19. század dereka, egy majd ezeréves művészeti ág, a kéziratok végnapjait is jelenti Perzsiában. 1812-ben ugyanis Azerbajdzsán kormányzója, a trónörökös Abbás Mirza Qájár – szerzőnk féltestvére – kezdeményezésére megjelenik Perzsiában is a könyvnyomtatás egy tabrizi betűnyomdával, majd nem sokkal később a litográfia is. Ez magyarázza azt az európai számára talán különösnek tetsző helyzetet, hogy a perzsa ősnymtatványok mindössze a 19. századból valók. De meg kell említenünk azt a tényt is, hogy a karmelita misszió páterei Iszfahánban már a 17. században rövid ideig működtettek egy arab betűs nyomdát, azonban ez a kezdeményezés elhalt minden folytatás

nélkül. Ugyanígy a 17. században az örmények is létrehoztak az iszfaháni Dzsolfában egy örmény nyomdát, ennek maradványai ma is láthatók a dzsolfai múzeumban. Ezért is nyer külön fontosságot egy 1829-ben másolt kézirat formai ismertetése, hiszen ettől a műfajtól hamarosan el kell búcsúznunk.

A gyűjtemény Mahmud Mirza tizenhárom irodalmi alkotását tartalmazza, költői, prózai műveket³. Ezek legtekintélyesebb darabja – már csak terjedelmét tekintve is – a *Safinat al-Mahmud* c. munka (3v-125v.)⁴, és minden bizonnyal a legbecsesebb is. Miért? Mert egy olyan hagyományos antológiával (*tazkira*) van dolgunk, mely teljességre törekvő áttekintést ad Fath 'Ali sah korának irodalmi életéről, költőiről. Röviden bemutatja a költők életét és szemelvényeket közöl alkotásaikból. Az antológia fejezetekre (*majlis*) bontva taglalja legelőször a sah és a királyi hercegek költészetét (1. majlis, 4v-11v.), a nagyvezíreket (2. majlis, 11v-22v.), majd ezt követi a 3. majlis (22v-115r.), mely a kortárs iráni poétákat mutatja be geográfiai elrendezésben: 'Irák, Fárs, Khorásán, Gilán-Tabaristán és Azerbájdzsan sorrendben, megadva jobbára a tartományok főbb településeit, városait is. Ezt követi a 4. majlis (115v-125v.), mely szerzőnk önéletrajzát tartalmazza, műveiből vett szemelvényekkel. Mindezek után azonban ne gondoljuk, hogy akár Fath 'Ali sah, vagy nagyvezírei, vagy akár maga Mahmud Mirza kiváló költők lettek volna. Túlzás lenne ezt állítani. Ez a kor irodalmi életének lenyomata, annak az irodalmi életnek, mely udvari szinten zajlott a Qájároknál – réges-régi hagyományokra támaszkodva. Ez azt jelenti, hogy a sah maga köré az udvarba gyűjtötte kora jelentősebb költőit, akik verseikben örökítették meg és dicsőítették az uralkodó nemes cselekedeteit, hogy az udvarban költői versenyeket rendeztek, vagyis a költészet – vagy sokkal inkább nevezhetnénk verselésnek – a művelt udvari ember viselkedési formája, megjelenési formája volt. A Fath 'Ali sah köré szerveződött/szervezett költői kör volt az *Anjoman-e Kháqán*⁵ vagyis a Kháqán társasága, ahol a *Kháqán* nem egyéb, mint Fath 'Ali sah költői neve, *takhallosa*. S mit tekintett irodalmi előképének, példájának ez a kor? Természetesen a klasszikus perzsa irodalmat, Firdausit, a *Sháhnámét*. – Ezért nevezzük a kor irodalmi irányzatát *bázgesht*-nek, ami *visszatérést* jelent, visszatérést a klasszikusokhoz (például verses eposz is született a

Sháhnáme formájában.) - Ezt azért is érdemes hangsúlyoznunk, mert mint tudjuk, a Qájárok a török qájár törzsből nőttek fel Perzsia trónjára, s tették magukévá a perzsa irodalmat és kultúrát s lettek annak aktív művelői és mecénásai. Ez az irodalmi élet azután leképződött a tartományi hercegi udvarok szintjére, így Mahmud Mirzának is voltak udvari költői nihávendi kormányzó korában.

A további művek között vannak történetek a szerelemről, a mitikus királyokról, a Próféta-ról, a moszlim szentek életéről, összeállítások korábbi és kortárs költőnk verseiből. Saját verseit mutatja be a *Dorar al-Mahmud* c. munka, (126v-224r.), mely ön-életrajzi adatokat is tartalmaz.

Kiemelésre kívánczik a *Maqsud-e Jahán* (309r-320r.) c. prózai mű, mely egy loresztáni utazás emlékeit őrzi, s itt mutatkozik meg valójában Mahmud Mirza írói tehetsége: prózája színes, egyszerű, élvezetes, szép és pontos leírásokat ad Loresztán lakóiról, épületeiről, a tartomány gazdag növény- és állatvilágáról, már-már szociográfiai szinten. A címadó *Jahán* nem más, mint Jahánsáh Mirza, Mahmud Mirza legkisebbik édestestvére, aki tíz évvel fiatalabb nála, akinek kedvére írta ezt a művet.

2/ Mahmud Mirza Qájár, a szerző

Ha megkíséreljük összerakni a különféle Mahmud Mirza önéletírások⁶ és a Mahmud Mirzára vonatkozó források⁷ adatait, nagy vonalakban kirajzolódik egy igencsak művelt és tehetséges férfi képe, akit kellő önérzettel és jókora érzékenységgel áldott meg a sors.

Mahmud herceg, a második Qájár uralkodó, Fath 'Ali sah tizenegyedik (tizenötödik?) fia 1214. safar 12-én vagyis 1799. július 16-án született, az Izráel törzséhez tartozó szépséges Maryam első gyermekeként. Őt édestestvére volt, három fiú és két leány. Alig négyéves koráig élvezte anyja közelségét, akkor, az udvari szokásoknak megfelelően a nagyvezír, Mirza Mohammad Shafi' udvarába került, ahol tizenkét évet töltött, jórészt Fársz tartományban. A nagyvezír felügyelete alatt a herceg a kor szellemének megfelelő legmagasabb szintű nevelésben részesült. Oktatói a kor kiváló tudósai voltak, köztük is az első a hamadáni *shayk al-islám*-ok leszármazottja, Mirza Yusof Toráb, (maga is

költő, a *Safinat*-ban Toráb címszó alatt szerepel 'Irák költői közt). A verselemzés, a klasszikus perzsa költők memorizálása volt az egyik legfőbb tantárgy. De megtanulta a *ta'liq* írást is a kiváló kalligráfus, Lárijáni vezetésével. „Idegen” tudományokat tanult, így Alisher Nevá'i és más török költők verseit olvasta. Prozódia, verstan, asztróla, isteni tudományok, Korán-olvasás, Korán-értelmezés, a jellem nemessége vagyis az etika, az euklideszi matematika, a grammatika is az tananyag részét képezte. Prózában, ékesszólásban a kancellária vezetője, Nashát volt a mestere, ő írta az állam hivatalos leveleit, az uralkodó különleges és magánleveleit, a császári család testamentumait. A fizikai nevelés szigorúan beletartozott a mindennapok rendjébe, ennek részét képezte a lovaglás, bajvívás, nyíllövés, vadászat-solymászat. Mahmud kiváló lovas és bajvívó lett, mesterien kezelte a harci szerszámokat, pontos nyíllövő volt.

Hasonló nevelést kaptak a hercegek valamennyien, jórészt a nagyvezír házában. Mahmud édestestvérei is mind tanultak, a nála két évvel ifjabb Homáyun Mirza szintén a nagyvezír neveltje volt, így a két fiú együtt tölthette gyermekéveit. Hatalmas könyvtár állt rendelkezésükre, a nevelő hétszáz kötetes könyvtára. Négy évvel fiatalabb öccse, Ahmad 'Ali Mirza is Fársz tartományban töltötte fiatal éveit, de ő a *farmánfarma* sirázi udvarában.

A királyi hercegnők is jobbra mind megtanultak írni, olvasni, némelyikük híres volt szép írásáról, ismerték a klasszikus perzsa költészetet, jól verseltek. Mahmud Mirza külön művet szentel a „költőnőknek” a *Noql-i Majlis*⁸ formájában. Hercegünk mindkét édes lánytestvére igen gondos nevelésben részesült. „Sultán, a szűzi tisztaságú leány, Maryam szépséges gyümölcse... tizen-nyolc éves koráig az én irányításom alatt folytatta tanulmányait”... járatos a verselésben, a *shikasta*-írásban, „tőlem tanulta az episztola stílusát... A padisah úgy kívánta, hogy Mahdi Qoli Khán, a nagy qájár törzs beglerbégének jegyese legyen” (275v). Fiatalon elhunyt, de a másik leány, Sháhbegom hercegnő a hárem meghatározó egyénisége lett: „Ziya' a felséges uralkodó udvarának legfőbb ékessége... Maryam szülötte, a hárem rózsáskertjének legszebbik virága, aki kiváló az uralkodó szolgálatában, ő háztartásának legfőbb és páratlan intézője... gyakorlott a Korán értelmezésében, a verselésben, mindenféle művészetekben, a himzésben, festészetben” (275v).

Mahmud ifjúkorában több nagyobb utazást tett felséges atyja kíséretében. Többször eljutott Tabrizba, két-három alkalommal is Szoltániye mezejére, de megfordult Khorászánban is.

H. 1229/1813-14-ben atyja akaratából Nihávand kormányzója lett, mindössze tizenöt évesen. „A sah parancsára Nihávend városába kerültem, melynek nemes eleganciája, de csekély fontossága van” (115v). Komoly építkezésekbe fogott, ám ez a jelentéktelen hivatal nem töltötte el boldogsággal, többre tartotta magát képesnek.

Nevelőjével, a nagyvezír Mirza Mohammad Shafi'-val bensőséges kapcsolatokat ápolt. 1234/1818-19-ben azonban a nagyvezír, úton Teheránból Szoltániyéba, megbetegedett, s Qazvinba érve meghalt. Halálával elszálltak Mahmud azon reményei is, hogy esetleg a környező területeket sikerülne befolyása alá vonnia. Katonáskodással nem tudott kiemelkedni a testvérek és híveik közül. Ezek után adta a fejét a kalligráfia művelésére. A ta'liq írás tudományát tökélyre fejlesztette, majd a csillagok vizsgálata és az orvoslás foglalkoztatta. Ezután fordul az irodalom felé.

„Arra vágytam, hogy hasznos könyveket alkossak, versben és prózában, negyvenezer párverset írtam, emlékeztetőül, de láttam, semmi hatása” írja csalódottan a *Safinat*-ban (116r).

„Idén, az 1240. esztendőben, hogy Szoltániye-nál az uralkodó színe elé járultam, ő határozott óhaját fejezte ki, hogy összeállítsak egy könyvet, mely a kortárs költők életét és költészetét tartalmazza. Két-három alkalommal is kifejezte ebbéli óhaját.” – Így jött létre pár hónap múlva a *Safinat al-Mahmud* c. tazkira, Fath 'Ali sah kifejezett kívánságára.

A *Safinat* után nagyobb lélegzetű önéletírás nem került elő. A későbbi tazkirák, vegyes történeti munkák mozaikszerű adatokkal szolgálnak szerzőnkről. Sipihr Kásháni például, a kor történetírója, Mohammad sah (1834-1848) és Násereddin sah (1848-1896) udvari tudósa, korábban Mahmud nihávendi udvarához tartozott, és dívánt állított össze Mahmud Mirza tiszteletére 1241/1825-ben⁹. Mahmud Mirzát még ebben az évben Loresztán kormányzásával bízták meg és Sipihr Kásháni is vele tartott Khorramábádba¹⁰. Egy év múlva Mahmudot visszahelyezték Nihávendba. 1245/1829-ben azonban fellángoltak az elfojtott ellenségeskedések Mahmud és féltestvére, Mohammad

Taqi Mirza között, s a történetíró átpártolt az ellenfélhez, aki Loresztánban maradt, Mahmud pedig Khorramábádban „házi őrizetbe” került¹¹.

Fath 'Ali sah 1250/1834-ben elhunyt, halálát követően Mahmud Mirzát több fivérével együtt Ardabil városában, majd pedig Tabrizben tartották őrizetben. Halála pontos idejét nem ismerjük, Áqá Bozorg Tehráni 1271/1854-55-re teszi.¹²

Az egyértelmű a történeti forrásokból, hogy Mahmud Mirza, kiváló képességei és minden igyekezete ellenére kiszorult a politika fő vonulatából, - nem is volt benne soha, - édestestvéreivel együtt. Erre valójában csakis azoknak a hercegeknek volt esélyük, akiknek anyja a qájár vagy valamelyik rokon törzsből származott. Mahmud anyja, a zsidó Maryam bár szépsége volt, és a sah minden bizonnyal kedvelte, nem tartozott a legfontosabb feleségek sorába. A zsidó közösségek társadalmilag és gazdaságilag egyaránt súlytalanok voltak a korabeli Perzsiában. A sah házasságai pedig legtöbb esetben a családi-törzsi kapcsolatok erősítését célozták. A dinasztia alapítója, az 1796-ban megkoronázott Aqa Mohammad Khán minden igyekezetével azon volt, hogy a qájárok két nagy, egymást gyilkoló ágát, a qoyunlu és a devehlu ágat lecsillapítsa, és házasságokkal alapozza meg a Qájárok, mint dinasztia létét. Így kapta feleségül Fath 'Ali sah a devehlu ágba tartozó Fath 'Ali Khán Qájár Devehlu lányát, aki a trónörököst, a hagyományosan tabrizi kormányzót, 'Abbás Mirzát szülte. A dinasztikus qájár vonalat kizárólag qájár anya biztosította. Így mikor a trónörökös meghalt, nem egyik féltestvére lépett elő a sorban, hanem az ő elsőszülött fia, a későbbi Mohammad sah, kinek anyja a fenti Fath 'Ali Khán Qájár Devehlu unokája volt.

Mahmudnak tehát, ha érvényesülésre vágyott, nem nagyon maradt más terület, mint az irodalom. És bár költőként nem is tarthatjuk kiemelkedő nagyságnak, kora színvonalán megállta helyét, irodalmárként, az irodalom és irodalmi élet szervezőjeként pedig mindenképpen maradandót alkotott.

3/ A kézirat útja

A fol.2r-n Vámbéry Ármin bejegyzése olvasható:

„Ezen Feth Ali Sah idejéből való vegyes tartalmú, költészet, irodalmi történet és történelmi munkákból álló – kéziratot Wagner tábornok Persia szolgálatában lévő hontársamtól kaptam. Budapest, Dec. 25. 1889.”

Ugyancsak itt találjuk a „Vámbéry Á. Budapest” szövegű pecsétet, az Akadémia tulajdonbélyegzőjét, valamint egy perzsa pecsétet, melynek szövegéből csak *Mahmud 'Ali* olvasható.

Ki volt vajon az említett Persia szolgálatában álló Wagner tábornok, akitől Vámbéry Ármin a kéziratot kapta?

Nem tudunk róla sokat. A *Révai Nagylexikon*ban így szerepel:

„Wagner Károly, (wetterstädti), perzsa tábornok, szül. Nagy-Szebenben 1840., megh. u.o.1902. szept. 30. Osztrák tüzértiszt volt. 1864-67-ben Miksa császár oldalán harcolt Mexikóban; 1869. magyar testőrtiszt lett. 1878-ban a sah meghívására Perzsiába ment s ott csekély megszakítással 1900-ig működött, mint a perzsa sereg, különösen a tüzérség újjászervezője.”

A „meghívás” alighanem némi túlzás, hiszen miért hívott volna meg a perzsa uralkodó személyesen egy testőrtisztet. Curzon szerint az osztrák-magyar tisztek megjelenése Teheránban Násereddin sah második bécsi látogatásával (1878) áll kapcsolatban: a sah Bécsben elámult a hivatalos udvari fogadások katonai pompáján, s megelégedésének eredménye egy megállapodás lett, melynek értelmében nagyszámú polgári és tiszti stábot bocsátottak rendelkezésére három évre, a perzsa közszolgálat mindkét ágának újjászervezésére. 1879. januárban tizenegy tiszt érkezett Teheránba hét zászlóalj (zászlóaljanként nyolcszáz fő, összesen tehát ötezerhatszáz fő) megszervezésére Irák tartományban, Szoltánábád főhadiszállással, hogy majdan egy év leteltével a csapatok rendben bemutattassanak az uralkodónak. A terv azonban nem vált valóra. - „Az osztrák tisztek – nem lévén valami nagy jellemek, - csekély erőfeszítést sem tettek, hogy a nyelvet megtanulják, civakodtak egymással és a perzsa kormány, nagy részük pedig viszolyogva vonult vissza. Eltűnésük után néhány tiszthelyettest szerződtek kiképzőtisztnak a perzsa gyalogsághoz és a tüzérséghez”¹³. Wagner tábornok termé-

szetesen nem szerepel név szerint. – Ez, valljuk be, nem valami hízelgő vélemény, de feltehetően van némi alapja, és nem csak a nagy gyarmatbirodalom Keleten is otthonosan mozgó tudósítójának ellenérzése szól az újonnan érkezők irányában¹⁴.

Az nem vitatható, hogy Wagner Károly Perzsiában szerezhet-e/kaphatta Mahmud Mirza gyűjteményes munkáját, majd az elismert szakértőnek, Vámbéry Árminnak ajándékozta azt.

A perzsiai osztrák-magyar katonai jelenlét kérdése érdekesnek ígérkezik, részleteinek kiderítése további vizsgálatokat igényel.

JEGYZETEK

¹ A kiállítás címe pontosításra szorul, ugyanis a *Magyarországon* fellelhető Qájár kori műkincsekből készült - értelemszerűen - a kis kiállítás. Kurátorok Kelényi Béla és Szántó Iván. (Látogatható volt 2011. január 28 – szeptember 18.)

² A kézirat 1914-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába Vámbéry Ármin hagyatékából, tíz másik perzsa, kettő arab és negyvenhárom török kézírral együtt. Vámbéry Ármin, az MTA levelező tagja, 1913. szeptember 15-én hunyt el. Halála után fia, Vámbéry Rusztem az Akadémia könyvtárának adta atyja hagyatékát. Ld. *Keleti kéziratok és könyvek Vámbéry könyvtárából* = Akadémiai Értesítő 1916:660-683. A hagyaték perzsa kéziratairól ld. APOR Eva: *The Persian Manuscripts of the Vámbéry-bequest*. Budapest 1971. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae.62.)

³ A kézirat részletes feldolgozását, a benne szereplő művek bemutatását és értékelését ld. APOR Éva: *A perzsa felvilágosodás előestjén: Mahmud Mirza Qájár és budapesti kézirata*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1991.

⁴ Kritikai kiadása: MAHMUD MIRZA QÁJÁR: *Safinat al-Mahmud*. Ed. A. Khayyámpur, 2 vols. Tabriz 1346/1968.

⁵ *Anjoman-e Kháqán* címmel állított össze egyébként antológiát Fath 'Ali sah hivatásos udvari költője, Mohammad Fázil Khán Garrusi, költői néven Rávi H 1234/1818-19-ben. A kéziratnak számos példánya ismert, főként Teheránból, de egy szép másolat van az MTAK KGy-ben is. Pe.F.9. jelzetten H.1254/1838-39-ből. Négy fejezetben tárgyalja 1/ az uralkodó, 2/ a királyi hercegek és más Qájár nagyságok, 3/ a királyi udvar költőinek és 4/ a különböző tartományok költőinek irodalmi munkásságát.

⁶ Ilyen a *Safinat al-Mahmud* 4. majlis (115v-116r.), a kézirat harmadik műve, a *Golshan-e Mahmud* c. családi tazkira, amely H.1236/1820-ban

készült, s negyvennyolc Qájár herceg féltestvére élete és „költészete” után saját magát mutatja be utolsóként.

⁷ Szerzőnkre vonatkozó források legjobb összefoglalóját a *Safinat* kritikai kiadásában adja Khayyámpur, ld. 4. jegyzet. Ezek közt talán a legfontosabb a már említett *Anjoman-e Kháqán* és néhány későbbi tazkira.

⁸ Pe. F.14. 273v-281v.

⁹ *Mahmudat al-qasá'id*.

¹⁰ *Maqsud-e Jahán* 314r, *Biyán al-Mahmud* 410r, etc.

¹¹ ÁRYÁNPUR, Yahya: *Az Saba ta Nima*. 2 vols. Tehrán 1350/1971-72. I:189.

GOLCIN-MA'ÁNI, A.: *Tárikh-e tazkerehá-ye fársi*. 2 vols. ehrsán 1348-50/1969-72. etc.

¹² Ld. 4. jegyzet xii.p.

¹³ Curzon a *Times* tudósítójaként tartózkodott Perzsiában 1889-90-ben, s ő így látta az osztrák tisztek helyzetét, ld. CURZON G.N.: *Persia and the Persian question*. 2 vols. London 1892.

I:586-588. Hasonlóképp vélekedik LAMBTON, A.K.S.: *Qajar Persia*. London 1987. p.205.

¹⁴ Angol és orosz katonai szakértők jelenléte ekkorra megszokott volt a perzsa udvarnál. – Az osztrák császár korábban, 1852-ben már küldött négy tisztet, egy orvost, egy vegyészt egy ásványtan-szakértőt a sahnak az első európai mintára szervezett politechnikum, az 1851-ben nyílt *Dár al-fonun* oktatói karába.

REZÜMÉ

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának minden bizonnyal legérdekesebb perzsa kézirata a Pe.F.14. jelzetű *Majma'ye Mahmud* címet viselő gyűjteményes munka, mely Vámbéry Ármin hagyatékával került az Akadémia tulajdonába. A gyűjtemény szerzője Mahmud Mirza, vagyis Mahmud herceg, Fath 'Ali sah Qájár (1797-1834) fia. Cikkünk a kézirat formai és tartalmi elemzésén túl bemutatja a szerző irodalmi munkásságát.

RESUME

Among the Persian MSS of the Library of the Hungarian Academy of Sciences certainly the most interesting title is the *Majma'-ye-ye Mahmud* (shelfmark Pe.F.14.), collected works of Mahmud Mirza Qajar, that is to

say Prince Mahmud, son of Fath Ali shah Qajar (1797-1734). The MS came into the possession of the Hungarian Academy from the bequest of A. Vámbéry. We give a short analyse of he above MS concerning both its form and content, and a brief account of the authors literary activities.

Hazai György

A magyar turkológia egy kevésbé méltatott úttörőjéről: Szilágyi Dániel emlékezete

Amint előadásomnak a programban megadott címéből is kitűnik, a magyar keletkutatók által jól ismert Szilágyi Dánielt, mint turkológust szeretném bemutatni és méltatni. Teszem ezt akkor, amikor jól tudott, hogy idegenbe szakadt hazánkfíának nem volt ilyen egyetemi diplomája és ilyen tárgyú tudományos értekezése sem maradt ránk. Mégis – úgy hiszem – sajátos életműve feljogosít arra, hogy a török múlt és a magyar-török kapcsolatok történetének a jeles ismerőjét e titulushoz aligha tekinthető címmel illessem.

Több magyar keletkutatóról tudjuk, hogy sajátos életútjuk lényegesen befolyásolta tudományos alkotó tevékenységük alakulását. Elég, ha itt Vámbéry Ármin és Stein Aurél tudományos pályafutásának hátterére gondolunk. De ez – mutatis mutandum – érvényes a tiszteletbeli turkológus személyére is.

Szilágyi Dánielt, a debreceni kollégium neveltjének életútját az 1848-49-es szabadságharc vihára változtatta meg egy korábban aligha elképzelte formában. 9 éves, amikor a haza fegyverbe szólítja. Ennek példásan eleget tesz: a déli frontszakaszokon teljesít szolgálatot. A világosi fegyverletétel előtt már hadnaggyá léptetik elő. Következik a vég. Ő is azokhoz csatlakozik, akik Kosuth Lajossal Törökországban, az akkori Oszmán Birodalomban

keresnek és találnak menedéket. Ne felejtjük el: 1849-et írunk, a két országnak közös határai vannak; Kossuth és társai Orsovánál hagyják el a pátriát és lépnek idegen földre.

A Kossuth-emigráció történetét jó ismerjük. Tagjai közül sokan játszottak ilyen vagy olyan formában fontos szerepet abban az országban, amely e vérzivataros időkben befogadta őket. Közöttük volt Szilágyi Dániel is, akinek élete véglegesen Törökországhoz, a történelem folyamán mindig világvárosnak számító Konstantinápolyhoz, napjaink Isztambulához kapcsolódott.

Szilágyi Dániel isztambuli életének részleteiről keveset tudunk. Arról azonban már a kortárs Magyarország is értesült, hogy új hazájában, túl az oszmán-török napi és irodalmi nyelven, elsajátította az arab és perzsa nyelvet is. Nyelvtudásával magas igényű tolmácsi-fordítói feladatokat tudott ellátni; hosszú ideig e munkák teremtték meg életének létalapját. Igazi tevékenysége azonban ezen nyelvismereteknek a tudomány szolgálatában való használatában bontakoztak ki. Könyves, elsősorban a régi kéziratok szakértő antikváriusa lett. Egy nyelvében és kultúrájában idegen világ fővárosában. A törökországi élet kezdetének emberpróbáló nehézségei már a múlté voltak; életpályája folyamatosan ívelt felfelé.

Minderről természetesen a magyar közvélemény is tudomást szerzett, mert a róla szóló hírek ilyen vagy olyan csatornán keresztül elérték a régi hazának a török világra egyre jobban figyelő köreit is. Ahogy az azonban már a világ sora, méltó figyelmet és elismerést csak halálakor kapott.

Szilágyi Dániel életútjáról, isztambuli sikereiről, egy osztrák hölgygel való családalapításáról stb. részletesen számol be É. Kiss – életrajzi tanulmány, amelyet itt csak idézni szeretnénk, az ott felsorolt tények megisméltetésétől eltekintve. Csupán egy, de igencsak fontos mozzanatot emelnénk ki. Szilágyi Dániel – bár erre a politikai változások lehetőséget adtak volna – sohasem tért vissza hazájába, sohasem hagyta el Isztambul. Élete megváltoztathatatlanul a tudós eruditio-val és szorgalommal összegyűjtött könyv- és kéziratgyűjteményhez kapcsolódott, amely szerencsés körülmények között – elsősorban Vámbéry Ármin fáradozásainak köszönhetően – a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárához került.

Itt azonban szabad legyen átadni a szót Vámbéry Árminnak, aki kezdeményezője és motora volt annak az akciónak, amelynek eredményeként e páratlan értékű gyűjtemény Budapestre került. Akadémiánk illetékes osztály előtt benyújtott javaslatából idézem a következő sorokat:

Szilágyi Dániel, a múlt év folyamán Sztambulban elhunyt hazánkfia, mint tudni méltóztatik, egyike volt azon politikai menekülteknek, a ki szabadságharcunkban tevékeny részt vett ; a ki honfitársaitól és idegenektől egyaránt szeretve Konstantinápolyban 36 évig tartózkodott. Midőn 1857 derekán vele megismerkedtem, már a török nyelv népies részét alaposan bírta, sőt ebben tanárkodott is, és nem egy tagja az európai követségeknek nála szerezte a török nyelv ismeretének első csíráját. Az évek haladtával a török nyelv irodalmi részér is fordította figyelmét. Arabul, persául tanult, törökből idegen nyelvekre s viszont, angolból, francziából, németből és magyarból törökre fordításokat eszközölt, s midőn 1864-ben középpázsiai utamból visszatérve Sztambulban vele találkozottam, már ügyes és alapos török fordítói hírnévnek örvendett. Ez időtájba eshetik a török kéziratok és egyáltalán a török irodalmi munkák gyűjtése körüli vágya. Ha nem csalódom, az első buzdítást az általa nyerte, hogy néhai Monsieur Cayol nagyérdékű gyűjteménye egy részének birtokába jutott, mihez azon körülmény is hozzájárult, hogy boldogúlthazánkfia már égóta különös érdekekkel viseltetett a magyar-török korszakra vonatkozó történelmi munkák és okmányok iránt, és ha hozzáteszem, hogy a magyar nyelvészeti kérdésben ő a török túlnyomó befolyás álláspontján állott, úgy a t. Akadémia könnyen átláthatja, hogy gyűjtési vágya ez irányban is kifejlődött és hogy a török irodalmi termékek közül leginkább a régi török nyelvemlékekre fordította figyelmét.

A továbbiakban Vámbéry Ármin részletes betekintést adott a kéziratgyűjteménybe méltatva annak jelentőségét a török múlt és így a magyar-török kapcsolatok nyelvi, irodalmi és történeti vonatkozásai szempontjából való jelentőségét. Ezt követte alábbi javaslata:

... miután jogos reményünk van, hogy a Szilágyi Dániel-féle keleti kézirat- és könyvgyűjtemény birtokunkba átmegy – kérem a t. Akadémiát, hogy tekintettel az aránylag csekély anyagi áldozatra,

melyet a kiválóan magyar érdekű gyűjteményre javaslatba hozunk, a tudós gyűjtő elévülhetetlen érdemei iránti hálás elismerésünknek más úton és módon adjunk kifejezést. E végből bátorkodom indítványozni:

1. a Szilágyi Dániel-féle gyűjtemény akadémiai könyvtárunk egy külön helyiségében helyeztessék el, és annak őrzésével oly tagtársunk bizassék meg, ki a keleti, különösen a török irodalommal tüzetesen foglalkozik.

2. Készítsen az Akadémia egy lehetőleg tökéletes katalogust a birtokunkba került, és a már előbb is megvolt keleti kéziratok és nyomtatványokról, magyar és francia nyelven, hogy a külföldi tudós világnak is tudomása legyen a birtokunkban levő irodalmi kincsekről, és azokat esetleg föl is használhassa.

3. Szerezze mg a t. Akadémia a boldogúlt Szilágyi Dániel arcképét és helyezze el azt azon helyiségben, a hol a boldogúlnak egész életén át gyűjtött kincsei őriztetnek. Míg élt, nem igen tudott megválni porlepte kézirateitól, maradjon tehát halála után azokkal egyesülve a gyűjtő nemes arcképe; hadd lássa az utókor azon szegény, egyszerű honvédhuszárt, a ki 36 évig nemcsak küzdött, túrt és szenvedett a hazájáért, hanem gazdag kincseket gyűjtött s hagyott számára.

Akadémiánk, amely akkor még – híven alapítójának nemes szándékához és útmutatásához – méltó érdeklődéssel és figyelemmel kísérte a humán disciplinák, így a turkológia sorsát is, magáévá tette ezt a javaslatot.

A h. titkár jelenti, hogy a Szilágyi Dániel keleti kézirat- és nyomtatvány-gyűjteményeért a még hátra levő 2200 forint kifizettetett az örökösök nyugtatványára. Egyszersmind felolvastatik Vámbéry Ármin levele, a ki ujabban is késznek nyilatkozik a Szilágyi-féle gyűjtemény endezésére, illetőleg lajstromozására, a következő feltételek alatt: 1. Adassék számára egy a gyűjteménynek megfelelő külön világos helyiség. 2. egy vagy két könyvszekrény, melyet távozáskor becsukhat. 3. Egy könyvtári segéd, kit hallgatói sorából választana, szerény napi díj mellett, úgy hogy havi díjazása legfeljebb húsz forintot tenne. A mi személyét illeti, működése fejében tiszteltdíjat nem kér, s a munkát azonnal megkezdi, mihelyt az Akadémia kéréseinek eleget tesz.

Mindkét jelentés helyeslő tudomásul vétetik. A h. főtktár és fő-könyvtárnok megbízatnak, hogy a kívánt föltételeket teljesítsék. A segéd napi-díja a Vegyes kiadások rovatából fizetendő. Vámbéry Ármin r. tagnak pedig buzgó fáradozásaiért méltányló köszönet fejeztessék ki.

A kevéssel Szilágy Dániel halála után a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került kéziratgyűjtemény tartalmáról és értékéről Vámbéry Ármin fent idézett tájékoztatójában természetesen csak vázlatos képet adhatott. Ezt pedig szerencsés módon nem kell megismételnünk, mert már rendelkezésünkre áll e kéziratok angol és török nyelvű katalógusa, amely részletes képet ad e kollektció kincseiről. Igaz Vámbéry tette sarkalló biztatása után még 130 évnek kellett eltelnie, hogy ez napvilágot lásson. Ez is csak azt bizonyítja, hogy a turkológia malmai lassan őrölnek.

Jómagamnak ez a katalogizálási munka adott lehetőséget arra, hogy közelebbről megismerjem ezt a gyűjteményt, s ezen keresztül képet alkothassak magamnak a jeles antikvárius/sahhaf életművéről. Szabad legyen előre bocsátanom, hogy turkológus pályafutásom során sohasem gondoltam arra, hogy valamikor is ilyen szoros kapcsolatba kerülök majd a kéziratgyűjteménnyel. Tanárom, Németh Gyula volt az, aki felhívta erre figyelmemet, tanácsolta, hogy böngésszem át a kéziratoknak a könyvtárban meglevő jegyzékét, amely évtizedeken keresztül pótolta egy katalógus hiányát. Ezt meg is tettem, arra azonban sohasem gondoltam, hogy a kéziratok részletes leírására, egy szisztematikus katalógus elkészítésére vállalkozzam. A véletlen műve volt az, hogy a fent idézett művel kapcsolatban szerepem adódott.

2000 nyarán, kevéssel nyolc éves ciprusi tevékenységem lezárása után, Ismail Parlatır professzor, aki Akadémiánk tiszteletbeli tagja Hasan Eren professzor kíséretében látogatott el Budapestre, megtekintette az MTA Könyvtára Keleti Gyűjteményének török kézirateit. A kéziratok világában ugyancsak járatos irodalomtörténész nyomban felmérte ezek jelentőségét és javasolta, hogy a két ország közötti együttműködés keretében induljon el egy projektum, a könyvtár kézirateinak katalogizálására. Jómaga az ügyben érdekelt szponzorok támogatásával a munka céljából nyaranként Budapestre tudna jönni. Tőlem elsősorban ennek

megszervezésében illetve a vállalkozás lezárását jelentő publikáció lehetőségeinek megteremtésében várt és kért segítséget. Tudva, hogy e vállalkozás a turkológia régi adósságának törlesztését jelenti, és sokak számára ad majd kutatási impulzust, a javaslatra, amely életem egy elég mozgalmas periódusában ért el, csak igent mondhattam.

A katalogizálás munkálatai során természetesen minden kéziratot esetenként többször is kézbe kellett vennem. Ez teremtetett számomra lehetőséget arra, hogy betekinthessek Szilágyi Dánielnek gyűjtői munkásságába. A tartalmi vonatkozások részletezésétől eltekintenek. Rövid, nem tudományos célból írt összefoglalójában már Vámbéry is felvázolta a legfontosabb szakterületeket és műveket, amelyeket a gyűjtemény képvisel. Az említett török és angol nyelven készült katalógus híven feladatahoz – a leírásokban – erről részletes képet ad. A régi művek felsorolása ebben az összefüggésben felesleges ismétlés lenne. Vámbéry azon észrevételét, hogy Szilágyi Dániel a kéziratok gyűjtése és tanulmányozása során különös tekintettel volt a múlt török-magyar kapcsolatainak körébe vonatkozó művekre, mégis megismétlem. Elsősorban azért, hogy ezzel újólag hívjam fel a fiatal turkológusok figyelmét a gyűjtemény értékeire.

A Szilágyi Dániel által évtizedeken át lankadatlan szorgalommal és nagy szakértelemmel gyűjtött könyv- és kézirat –gyűjtemény gazdagságáról először Vámbéry Ármin adott rövid tájékoztatót a Magyar Tudományos Akadémia színe előtt, amikor e páratlan értékű kollekció megvásárlását javasolta. Felesleges lenne az ott felsorolt tények megismétlése, már csak azért is, mert a 2006-ban Ankarában török, 2007-ben pedig Budapesten angol nyelven megjelent katalógusok részletes képet adnak a gyűjtemény egyes darabjairól. Ha a tényeket sommásan akaránk összefoglalni, talán azt mondhatnánk, hogy a Collectio Szilágyiána – ez az elnevezés Kúnos Ignáctól származik – méltó képet ad arról, hogy milyen volt egy korabeli, a tudományok minden ága iránt érdeklődő, de elsősorban mégis az irodalomra és történelemre odafigyelő konstantinápolyi tudós értelmiségi könyvtár. Ebben világosan kifejezésre jutott a gyűjtőnek az a törekvése, hogy a lehetőségek adta keretben birtokában legyen a 13-14. század fordulójáig visszanyúló oszmán-török írásbeliséget reprezentáló legfontosabb műveknek.

E tények alapján azonban Szilágyi Dánielt csupán a kiváló könyvgyűjtő címével minősíthetnénk. Jeles hazánkfia azonban ennél rangosabb címre érdemes. A miért kérdésre az alábbiakban szeretnék válaszolni. A kézirat-gyűjtemény tanulmányozásában való elmélyedés – s a kéziratok katalógusának elkészítése az összeállítókra arra kényszerítette – további összefüggések felismerését tette lehetővé. Ezen ponton az összefüggések jobb megértésére egy rövid tudománytörténeti kitérőt tesz szükségessé. Jól tudott, hogy a könyvnyomtatásnak a 15. század végén való megszületését ma az európai kultúrtörténet egy új perspektívát nyújtó forradalmi eseményének tekinthetjük. Törökországban a könyvnyomtatás a 18. század elején történő bevezetésének első kísérlete, amely a magyar származású Ibrahim Mütefferika nevéhez fűződött, tiszavirág életű eseménynek bizonyult. A nyomtatott könyv lényegében a 19. század folyamán vált a kultúrélet szerves részévé. Így a gondolatoknak az utókor számára való rögzítésének és hagyományozásának Európától eltérően jóval hosszabb ideig a kézirat volt. A török szellemi tevékenység iránt érdeklődő, különösen annak tudós művelője lehetőség szerint felépíthesse saját házikönyvtárát. Az egyes művek megszerzésének a gyakorlata az volt, hogy az érdeklődő anyagi lehetőségeitől függően másolta vagy másoltatta azokat a műveket, amelyeket közel akart tudni magához, különösen akkor, ha azokra irodalmi vagy tudományos munkájában szüksége volt. Az irodalom és tudomány művelőinek tevékenységéről már értékes lexikonok tájékoztattak, de maguknak a kéziratoknak egy katalógusban való leírása még nem volt napirenden. A kézirati kincs ilyen felmérése Törökországban lényegében a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött.

Mi volt a helyzet ugyanakkor Európában? A nyugat-európai országoknak az Oszmán Birodalommal való kapcsolatainak stabilizálódása az új nagyhatalom iránti tudományos érdeklődés állandó növekedését is jelentette. E folyamat természetes velejárója volt, hogy nem kevés török, arab és perzsa nyelvű kézirat jutott el Európába. Az utazók, követek és tudósok jóvoltából Európába került kéziratok pedig később a hivatalos és magán könyvgyűjteményekbe kerültek.

Az európai keletkutatás pedig igen korán megkezdte a kézirati anyag tudományos felmérését. Ennek a több tudós generá-

ciót foglalkoztató folyamatnak első lépcsőfoka a kéziratgyűjtemények katalogizálása volt. A 18. században Nyugat-Európában folyamatosan jelentek meg a különböző gyűjtemények katalógusai, amelyek mindmáig nemzetközi turkológia alapvető forrásműveinek számítanak.

Törökországban a gyűjtemények lajstromos felmérése a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött el. Nyugati mintájú katalógusok pedig csak a 20. században, lényegében a köztársaság korában láttak napvilágot.

A konstantinápolyi bukinisták – ma könyvantikváriusok – török néven *sahhafok* – között jó nevet kivívott hazánkfia, Szilágyi Dánielnek a kéziratok világával való kapcsolatát életművéből, saját gyűjteményéből olvashatjuk ki. Ezt lényegében az előbb említett katalógusok tették lehetővé. A katalógusok arról tudósítanak, hogy terület került a gyűjtő látókörébe. Ezek közül domináns szerep jutott az irodalmi és történeti tárgyú kéziratoknak, valamint a lexikográfiai munkáknak. Az ebbe a körbe tartozó kéziratok a gyűjtő tudományos érdeklődési körein túl jól dokumentálják a tudományos metódust is. S itt előbukkan az ismert politikai események által megszakított tudományos pálya kezdetének sugallata is. A Debreceni Kollégiumról van szó, amelynek tanáraitól Szilágyi Dániel más keletkutatói disciplinák nagy hagyományra visszatekintő gyakorlata alapján megtanulta a kéziratok összehasonlító tanulmányozásának fontosságát, e metodika lényegét. A már katalogizált kéziratgyűjtemény Szilágyi Dánielhez különösen közel álló szféráiba világosan bontakozik ki a különböző szövegek rekonstruálásának az az erénye, hogy az egyes művek párhuzamos kézíratainak összehasonlítása alapján jussunk el a legrégebb, s így irodalom- és nyelvtörténeti szempontból egyaránt döntő szerepet játszó állapothoz. Ha a szerzői kézirat, az autograph nincs a birtokunkban- s ez köztudottan ritkán fordul elő – akkor rekonstruálási igényeinket a későbbi művek összehasonlításával igyekezzük pótolni.

A Collectio Szilágyiána irodalmi, történeti és lexikográfiai szférájában számtalan mű esetében látjuk a gyűjtő ezen, tudós indíttatású törekvését. A legrégebb kéziratok megtalálásában két fontos irodalmi mű esetében regisztrálhatjuk Szilágyi Dániel sikerét. E két mű a Feriduddin Attar *Tezkeretü'l-evliya* (a szentek

könyve) c. műve, illetve az ismeretlen szerzőtől származó *Ferec ba'd eş-şidde* (Derű ború után) c. műve. Mindkettő a korai török prózairodalom fontos terméke.

Feriduddin Attar, aki a 13. században Iránban élt és munkálkodott, számos jelentős írással gazdagította az iszlám irodalmát. Ezek között kimagaslóan fontos helyet foglal el a fent említett mű, amelynek török fordítása évszázadokon át rendkívüli népszerűségnek örvendett. Híven tanúskodnak erről a török kéziratok gyűjteményei, amelyekben a műnek ez a változata számos kéziratban van jelen. Szilágyi Dánielnek sikerült megtalálnia a mű eddig ismert legrégebbi kéziratát. E másolat dátuma a kolofon szerint 741/1340-1341. keletkezésének évét alig néhány évtized választja el Celáleddin Rumî és Sultán Velet korától. Nekik köztudottan az anatóliai írásbeliség első megnyilatkozását köszönhetjük. F. Attar művének e kézírata így az anatóliai prózai irodalom igen korai, talán legrégebbi emlékének tekinthető.

A másik fontos irodalmi mű ugyancsak a korai török prózai irodalom egy reprezentatív terméke. A *Ferec ba'd eş-şidde* (Derű ború után) cím alatt ismert mű egy terjedelmes elbeszélés-gyűjtemény. A cím az arab irodalomban egy műfajt jelent, amely több jeles szerzőt késztetett arra, hogy tollra vegye a bajbajutotaknak isteni segítséggel a veszélyből, a kalamitásból való kikeveredésének kalandos történetét. A műnek a török irodalomban ismert, a kézirati hagyaték tanúsága szerint igen népszerű változata perzsa irodalmi csatornákon keresztül jutott el az oszmán világba. A Szilágyi Dániel által megszerzett és gyűjteményével Budapestre került kézirat keletkezésének időpontja 855/1451. A másolat tehát két évvel Bizánc elfoglalás előtt íródott Edirnében, az oszmánok akkori fővárosában. Vámbéry Ármin, aki egy kisebb monográfiát szentelt e műnek, ismert egy korábbi, a 14. század végéről származó kéziratot is. Ez azonban ma nem fellelhető. Csak remélhetjük, hogy valamikor felbukkan. Addig azonban a budapesti kéziratot kell tekintenünk a mű ma ismert legrégebbi kéziratának. Azt, hogy Szilágyi Dánielt ez a mű igencsak foglalkoztatta, bizonyítja az a tény, hogy gyűjteményében a *Ferec ba'd eş-şiddének* 8 kézírata található meg. Ezek tüzetesebb vizsgálata azt is mutatja, hogy gyűjtőmunkája során sikerült a mű két fontos variánsára bukkannia.

Az egyik egy olyan változat, amely az általánosan ismert 42 elbeszélés helyett 46 elbeszélést tartalmaz. Az eredeti elbeszélésekhez csatlakozó 4 elbeszélésnek az érdekessége az, hogy ezek már bizonyíthatóan az oszmán világban keletkeztek, s így híven tanúsítják e műfajnak a török irodalomra gyakorolt hatását. A másik kézirat egy olyan változatot őriz, amely nem perzsa irodalmi csatornából származik, hanem arab irodalmi előzményekre tekinthet vissza. A mű ezen változata mindössze 2 kéziratban maradt ránk. Jelenleg a budapestin kívül még egy párizsi kézirat létéről van tudomásunk. A budapesti kézirat a mű e változata keletkezésének egy fontos mozzanatáról tudósít. Ez a kézirat is Bizánc eleste előtt, a kulturpolitikusként is sikeres II. Mahmud edirnei udvarában keletkezett (842/1431). Ha szabad a mű két változatának kézirati hagyatékának a számszerű tényiből a mű receptivitására következtetnünk, akkor azt mondhatjuk, hogy az elbeszélés-gyűjtemény arab forrásokhoz kapcsolható változata igen korlátozott befogadást ért el.

A budapesti török kéziratgyűjtemény további tanulmányozása bizonyára a művek történetének több új összefüggésének felismeréséhez vezet majd. Az ilyen kutatás buzdításaként említenék meg egy talányos kéziratot. Az oszmán-török nyelv egy szótáráról van szó, amely a magyar turkológiában *Sinasi szótára* cím alatt vált ismertté. A műre Kúnos Ignác hívta fel a figyelmet; a mű elnevezése is tőle származik. A jeles magyar turkológus a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából lajstromozta a kéziratokat. A munkáról Akadémiánk egy folyóiratában beszámolva említést tesz arról, hogy Szilágyi Dániel halála után betörtek az elhunyt könyvesboltjába és több kéziratot el is vittek. Szerinte ezek számát 200-ra lehet becsülni. Kúnos a tettesre vonatkozólag azt a feltevést kockáztatja meg, hogy az akció mögött a rendőrséget magát kell látni. Ez pedig – tudván a neves török író és Szilágyi Dániel baráti kapcsolatát talán éppen a szultáni hatalom ellenzéki köreihez tartozó Şinasi Efendire vonatkozó anyagok, esetleg szerzői kéziratok után nyomoztak. Kúnos Ignác ezzel kapcsolatban azt is megemlíti, hogy a rendőrség már korábban is megkísérelt behatolni a könyvesboltba, de ezt az akciót a tulajdonos bátor fellépése megghiúsította. Kúnos Ignác, akit baráti kapcsolat fűzött Szilágyi Dánielhez, e történetet jómagá-

tól hallotta. Az előbb említett *Sinasî szótár (Sinasî Lûgati)* néven ismert művet Kúnos Ignác feltehetően már korábban ismerhette, amikor meglátogatta a jeles bukinista gyűjteményét. Az elnevezést, a címet is nyilvánvalóan tőle hallhatta. Ugyanakkor tény az is, hogy a több kötetes szótári mű kézírata sehol sem utal erre: Şinasî neve abban sehol sem fordul elő. Íme egy érdekes talány, amelyet nyelv- és irodalomtörténészek további kutatása oldhat majd meg.

A török nyelv- és irodalomtörténet számára érdekes adalékként szolgáló e tények megismerését a tudós *sahhat*, Szilágyi Dániel gyűjtőmunkájának köszönhetjük. Ő minden bizonnyal látta az általa gyűjtött kéziratok kutatásának perspektíváit. Felfedzéseit azonban sohasem vetette papírra. Megelégedett azzal, hogy a feldolgozandó kéziratok gyűjteményébe kerüljenek. A források adta ismeretek kimunkálását átengedte az utókornak.

Szilágyi Dániel kézirat-gyűjteménye híven tükrözi az egykori debreceni teológus diák kitűnő módszertani tudását. A ma ismert török kéziratgyűjtemények között az övé az, amely létét nem a bukinistának a véletlenre bízott szerencséje, hanem a tudós keresésnek és válogatásnak köszönheti.

Az oszmán világba szakadt hazánkfia új hazájában a filológiai tudománynak egy idegen számára ugyancsak nehéz területén az utókorra egy maradandó értékű életművet hagyományozott. Ezt az tette lehetővé, hogy nyelvi, irodalmi és történeti önképzésével megszerezte mindazt, amire egy turkológusnak akkor az e területen való tudományos munkálkodás számára szüksége volt.

Ez az, ami ma a Szilágyi Dániel életútját vizsgálókat feljogosítja arra, hogy a török múlt forrásainak a jeles ismerőjét turkológusnak tekintse.

REZÜMÉ

Az írás Szilágyi Dániel, a Magyarországról Isztambulba szakadt jeles könyvgyűjtő és antikvárius érdemeit méltatja. Szilágyi nem csak a Konsztantinápolyba került fiatal Vámbéry pártfogója volt, hanem nagy tudású könyv- és kéziratgyűjtő is, aki éles szemmel csapott le a bukinisztikai rit-

kaságokra. Kéziratgyűjteménye, melyt Vámbéry szerzett meg a Magyar Tudományos Akadémiának, a Keleti Gyűjtemény magját alkotja.

RESUME

This paper deals with the activities of Dániel Szilágyi, the famous the Hungarian bookinist in Istanbul, whose collection, acquired by his former protégé and friend, Ármin Vámbéry formed the core of the famous Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.

Sárközy Miklós

Vámbéry Ármin és a bahá'í vallás

Közeledve Vámbéry Ármin halálának centenáriumához nem árt felidézni, hogy a 19. század magyar orientalisztikájának meghatározó és sokoldalú alakja akkor sem szűnt meg élen lenni a világ és azon belül a muszlim világ sorsának alakulását, amikor már visszavonult az egyetemi katedrától és életét java-részt a Ferenc József rakparton álló panorámás lakásában viszházúzódva élte. Ám az idős Vámbéry továbbra is sokat utazott, (rendszeresen megjelent Londonban és Isztambulban, nyarait pedig Tirolban, Ausztriában töltötte), de a Budapestre érkező oszmán török és iráni méltóságok vagy csak egyszerű keleti utazók továbbra is keresték társaságát, mint például 1900-ban Mozaffaral-Din iráni sah budapesti látogatása idején is. Emellett Vámbéry nem csillapodó szellemi aktivitása jeleként hetven éves kora felett több jelentős monográfiát jelentetett meg. Életművének kései alkotásai, a *Nyugot Kultúrája Keleten*, a *Küzdelmeim* és a halála után nyomdába került *Magyarság bölcsőjénél* is az 1900 utáni években születik meg.¹

Az a tény, hogy Vámbéry szinte élete utolsó napjáig éles szemmel követte korának fejleményeit, világossá válik abból az eseményből, melyet Vámbéry Ármin utolsó jelentős orientalisztikai szereplésének és egyben a magyar és nemzetközi közvélemény előtti utolsó megjelenésének is tarthatunk: ez pedig a bahá'í vallás vezetője, 'Abda'l-Bahá' budapesti látogatása volt 1913 áprilisában.

A bahá'í vallás kezdetei

Az első világháború előtti utolsó békeév és Vámbéry élete utolsó hónapjainak kiemelkedő magyar orientalistikái eseménye volt a csak pár évtizeddel korábban megszületett bahá'í vallás spirituális vezetőjének, 'Abda'l-Bahá'nak² 1913-as budapesti látogatása.

Ennek az írásnak nem feladata, hogy a bahá'izmus történetével foglalkozzon ezért csak a legszűkebb tényekre kívánunk szorítkozni a bahá'í vallás történetével kapcsolatban: a ma a világon mintegy ötmillió hívővel rendelkező bahá'í egyház alig több mint 170 éves múltra tekinthet vissza. Az 1844-ben az iráni Sírázból induló vallási mozgalom eredetileg messiásváró síita csoportból fejlődött ki, melynek vezetője Sayyed 'Ali Mohammad Sírāzi (1819-1850) magát először e világ és a 12. síita imám közötti kapunak, arabul Bābnak, később magának a Mahdīnak, a tizenkettes síiták hite szerinti jó útra vezető Messiásnak nyilvánította. A bábizmust a hivatalos síita egyház mindvégig elutasította, emiatt szinte a kezdetektől konfliktusok robbantak a Bāb követői és a síita klérus hívei között. A véres incidensek tovább növelték a távolságot a két közösség között, mely végül a bábizmus végleges kiszakadásához vezetett a síita egyházból. A Bāb meggyilkolása³, majd a fiatal iráni uralkodó Nāser al-Dīn sah ellen elkövetett bābista merénylet után (1850) a közösség új vezetője, Bahā'-Allāh fokozatosan egy új vallási rendszer alapjait rakta le, melyet róla bahá'í vallásnak neveztek.

A nem minden skizma és szakadások nélküli korai történet végén⁴ Bahā'-Allāh (eredeti nevén Mirzā Hossein 'Ali Nūrī, 1817-1892)⁵ és közvetlen hívei elmenekültek a kádzsár Perzsiából és a szomszédos oszmán birodalomban települtek le, Kurdisztán, majd Edirne városa után a mai Izrael területén levő Akkó és Haifa területén kaptak engedélyt a letelepedésre a korabeli oszmán kormányzattól. Itt Haifában található ma is a bahá'í egyház központja, ahol a Földközi tengerre néző, több mint egy kilométer hosszan fölfelé húzódó idilli perzsakert jelzi a bahá'í egyház adminisztratív és vallási központját. A bahá'í egyház tanításaiban külső szemlélőként furcsán keverednek univerzalisztikus vallási

hitelvek, ezek a korábbi monoteista vallások összegzését és a bahá'í vallásban, mint új monoteista konstrukcióban való kiteljesedését hirdetik, mely vallási szintézis élén a próféták pecsétje, Bahá'-Alláh áll. Emellett a bahá'í vallásra erősen hatottak a felvilágosodás tanításai is, melyek a szabadság, egyenlőség, demokratikus törekvések, emberi jogok, vallási tolerancia, nők jogai, higiénia fontosságának hangsúlyozásában csúcsosodnak ki.⁶ A nyugati felvilágosodás elveinek adaptálása nagymértékben a bahá'íknak a Közel-Keleten túli területeken való megjelenésével is magyarázható, ennek során a bahá'í hit közel-keleti vallási mozgalmából nemzetközi vallássá vált, és így ma már minden kontinensen megtalálható kisebb-nagyobb közösségekben.

Ez a folyamat, hogy a bahá'ik tudatosan törekedtek hitük szerint a Kelet és Nyugat elveinek összeegyeztetésére és új hívek megtérítésére Európában és Észak-Amerikában akkor kezdődött meg, amikor a bahá'í vallás időben második és harmadik vezetője, Bahá'-Alláh hosszas utazásokat tett az Oszmán Birodalomban. A vallás harmadik vezetője 'Abda'l-Bahá' (eredeti nevén 'Abbás Effendī, 1844-1921)⁷ pedig több évtizedes raboskodás után 1900 után Európában és Észak-Amerikában tett nagy térítő körutakat⁸.

Megjegyzendő, hogy a bahá'ikkal kapcsolatban már az 1870-es években több nyugat-európai, főleg brit vezető értelmiségi reményét fejezte ki, hogy ez lehet az a mozgalom, mely modernizálni képes a közel-keletet. Sokan a bahá'íkra jelentős ideig, mint muszlim társadalmi és vallási reformistákra tekintettek, akik képesek az iszlám világot és vallást modernizálni. A legjelentősebb ilyen személy a híre brit orientalista, Vámbéry kortársa, Edward Granville Browne volt (1862-1926). Browne személyesen is kapcsolatban állt a bahá'í egyházal és 'Abda'l-Bahá'val is a 19. század végén⁹. De a bahá'í mozgalom szimpátiát váltott ki a szüfrazsett mozgalom tagjai közül és ugyanilyen módon az 1900 körül virágkorukat élő misztikus teozófiai társaságok, a születőben levő eszperantista mozgalom is különös kedvveléssel figyelték ezt a keleti és nyugati kulturális és vallási fogalmakat magába olvasztó új vallási jellegű mozgalmat.

1913: ‘Abda’l-Bahā’ budapesti látogatása

Magyarországon a bábizmusról már 1852-ben megjelentek az első beszámolók, de e mozgalom igazán akkor lett ismert nálunk, amikor annak harmadik vezetője, ‘Abda’l-Bahā’ Budapestre látogatott 1913-ban. Minderre a bahá’i vallás alapítója fiának sokadik világműködési körútja során került sor. ‘Abda’l-Bahā’ hosszú észak-amerikai és európai körutat követően érkezett meg Budapestre. Mivel ‘Abda’l-Bahā’ budapesti látogatása mára már igen jól dokumentált és az ehhez kapcsolódó dokumentumok könnyen hozzáférhetőek Léderer György kiváló tanulmányainak¹⁰ valamint a Magyarországi Bahá’i Közösségnek köszönhetően¹¹, ezért – nem tévesztve szem előtt eredeti célunkat, Vámbéry Ármin és a bahá’ik kapcsolatának vizsgálatát – ‘Abda’l-Bahā’ budapesti látogatásának csak legfontosabb mozzanatait emeljük ki.

‘Abda’l-Bahā’ az önálló az iszlámtól elszakadó új vallás, a bahá’izmus alapítójának, Bahā’-Alláh fiának magyarországi látogatása 1913. április 9-18. között zajlott le. A bahá’i vallás vezetője a Magyar Teozófiai Társaság vezetője, a bahá’i vallást valamelyest ismerő¹² Stark Lipót meghívásának tett eleget. A bahá’i hit vezetőjének hosszú évtizedeken át tartó háziőrizet után közvetlenül az első világháború előtt volt módja a nyugati világot beutaznia, felkeresnie a világon időközben létrejött bahá’i közösségeket és meghatározó politikai és közéleti személyiségek és esetenként a széles közvélemény megnyerése révén terjesztetni tanításait.

Magyarországon több értelmiségi csoport is szívesen látta a bahá’i hit alapítóját és maga a vallási vezető is nagy reményekkel érkezett Budapestre, prófétikus kijelentéseiben Budapestre mint Kelet és Nyugat találkozási pontjára tekintett és a bahá’i vallás új impulzusát remélte itteni látogatásától: *„Budapest léssen egyik középpontja Kelet és Nyugat egyesülésének”, illetve „ebből a városból fog szétáradni a világosság más helyek felé”*¹³

‘Abda’l-Bahā’ látogatása jelentős esemény volt az első világháború előtti utolsó békeévben Budapesten. A magyar sajtó a látogatásról végig részletes beszámolókat közölt, ennek következtében precíz információkkal rendelkezünk annak minden eseményéről. ‘Abda’l-Bahā’ magyar vendéglátói több egymástól különböző háttérű csoportra oszthatóak: szívesen keresték tár-

saságát a Gieswein Sándor katolikus prelátus és Stark Lipót vezette magyar teozófusok; másfelől érkezésekor a Ritz szállóban a sarjadozó magyar szüfrazsett mozgalom hölgytagjai részesítettek zajos fogadtatásban.

De az iráni származású, oszmán török állampolgár ‘Abda’l-Bahā’ budapesti tartózkodása alatt többször is szívesen látott vendége volt az előbbi csoportokhoz képest egészen másfajta világnézeti háttérrel és társadalmi beágyazottsággal rendelkező Turáni Társaságnak is. Végül, de nem utolsósorban a korabeli magyar orientalisztika vezető és az iszlám világhoz erősen kötődő személyiségei: Goldziher, Vámbéry, Kúnos Ignác és a fiatal Germanus Gyula is barátságosan fogadták az ősz tanítót, akiben a korabeli Közel-Kelet nemzetközi hírnévre is szert tevő reprezentánsát látták.

A fenti csoportok közül témánkat – Vámbéry és a bahá’ik kapcsolatát vizsgálva – érdemes elemzésünket a bahá’ik és a korabeli magyar orientalisztika jeleseihez viszonyítva szűkíteniünk. Esetükben talán az egzotikum iránti vonzalom sem alábecsülhető szempont. A perzsául, arabul és törökül egyaránt anyanyelvi szinten beszélő, egzotikus, keleties megjelenésű, magát mindvégig perzsa híveivel körülvevő ‘Abda’l-Bahā’ alakja – nem megsértve a vallási vezetőt – vélhetően érdekes esettanulmány lehetett a kor magyar vezető orientalistái számára. Goldziher, Vámbéry és más magyar orientalisták azonban más okok miatt sem idegenkedtek az ‘Abda’l-Bahā’tól való ismeretségtől. Jó közéleti szereplésnek is minősült mindez, amely a magyar orientalisztika vezetőinek adott alkalmat a szélesebb magyarországi politikai és kulturális elit előtt fontosságuk, nyelvtudásuk, mai szóval szakértelmük megvillantására.

Mindemellett az univerzalisztikus nézetekkel rendelkező bahá’izmus személyes szimpátiát is kiválthatott egyik-másik neves magyar orientalistából, mivel karakterében saját személyes politikai-világnézeti elveikkel rokon vonásokat mutatott. Az idős Vámbéry és Goldziher esetében – a klasszikus liberalizmushoz fűződő kapcsolatuk, elkötelezettségük miatt – szinte biztosak vagyunk benne, hogy személyes nézeteik, jól ismert politikai *credojuk* is szerepet játszhattak ‘Abda’l-Bahā’ lelkes fogadásában.

‘Abda’l-Bahā’ találkozói, kapcsolatai magyar orientalistákkal

‘Abda’l-Bahā’ közel kilenc napos magyarországi tartózkodása alatt számos találkozón vett részt, ezek közül hadd idézzük fel a magyar orientalisztika prominenseivel kötött ismeretségeit.

Az első találkozó mindjárt balul ütött ki, hiszen a fogadására kirendelt bizottság tévedésből a Keleti Pályaudvaron várta, miközben ‘Abda’l-Bahā’ Bécs felől érkező vonata a Nyugati Pályaudvarra futott be, a kínos szituációba csöppent fogadóbizottság tagjai között ott találjuk Kúnos Ignácot és Germanus Gyulát is.¹⁴

Két nappal később Germanus kiköszörülte a csorbát, és április 11-én ‘török diákokkal’ (vagy a Keleti Kereskedelmi Akadémián törököt tanuló diákjaival) együtt felkereste a bahá’i vallás vezetőjét szállásán, a Ritz Hotelben. Mivel ‘Abda’l-Bahā’ tökéletesen beszélt törökül, ezért nagyívű szöveget intézett hallgatóságához. Ebben kifejezte, hogy Kelet és Nyugat újra egyesülnek majd. Hangsúlyozta, hogy a valóságban nem is létezik Kelet és Nyugat, hiszen minden egyes pont a másikhoz képest Kelet és Nyugat is lehet.

Még ugyanaznap estefelé jelentős közéleti ünnepségre eseményre került sor ‘Abda’l-Bahā’ részvételével, a régi Parlament épületében (ma Olasz Kultúrintézet, Bródy Sándor utca). Itt több mint ezer ember előtt ‘Abda’l-Bahā’ előadást tartott *‘Béke a nemzetek és vallások között’* címmel. Martha Root, ismert bahá’i miszszionárius így számolt be később erről a rendezvényről:

‘A hallgatóságnak bemutatta nagy szent perzsa tudóst – mellette állván – Giesswein prelátus. És mikor utóbb jobboldalt melléállt Goldzieher tanár (sic) a közönség spontán tapsviharban tört ki, átérezve annak mély szimbolikus értelmét, hogy ott látta együtt, amint egymás kezét fogták, három nagy világvallás képviselőit: a magas állású katolikus főpapot, a nagynevű zsidó orientalistát, és a bahá’i mozgalom lelkes hirdetőjét. ... Ráéreztek, bár tán tudatosan nem értették, hogy ott állván a katolikus főpap és a zsidó keletkutató között, ‘Abda’l-Bahá ezen két nagy vallás megbékélését jelképezte. Minden ülőhely foglalt volt, sokan álltak a galériában, folyosókon és még az utcán is. A hallgatóság Bahá’u’lláh-nak az emberiség egységére vonatkozó tanítását reprezentálta. A Parlament tagjai, filozófiai és filológiai társaságok tagjai, egyetemi

*professzorok, művészek, katolikus papok, anglikán papok, modern vallási mozgalmak, női mozgalmak képviselői, eszperantisták, és különböző nemzetek és fajok voltak jelen*¹⁵.

Goldziher Ignác, a világhírű arabista, nem csupán eme nyilvános alkalommal állt ki a bahá'ik mellett, hanem magánemberként is fogadta 'Abda'l-Bahā't lakásán. 'Abda'l-Bahā' Goldzihernél tett látogatása április 11-én történt meg, ugyanaznap, amikor a közel ezer embert megmozgató nyilvános előadására és egyben Germanus látogatására is sor került. Goldziher jó ismeretekkel rendelkezett a bahá'í vallásról, a személyes találkozó során megmutatta 'Abda'l-Bahā'nak az *Al-Kitāb al-Aqdas* ('A legszentebb könyv') a bahá'í vallás egyik legfontosabb szent szövegét. 'Abda'l-Bahā' később is levélkapcsolatban maradt Goldziherrel és veje, a gazdag szőnyegkereskedő Mirzā Ahmad Yazdīn keresztül egy kisebb szönyeget is küldött Goldzihernek 1913 nyarán, amelyet Goldziher udvarias levélben köszönt meg 'Abda'l-Bahā'nak.

'Abda'l-Bahā' azonban nem csupán a liberálisabb húrokat pengető Teozófiai Társaság iránt mutatott érdeklődést, nyitottan mutatkozott a Turáni Társaság meghívásának is eleget tenni. Egy napra a Goldziherrel való találkozás után a Ritz Hotelben került sor találkozájára Paikert Alajossal a Turáni Társaság egyik vezetőjével. Ugyanaznap találkozott először Vámbéry Árminnal is, aki a Turáni Társaság tiszteletbeli elnöke volt ezidőtájt. Április 14-én a Turáni Társaságban is beszédet mondott, beszédének lényege hasonló volt három nappal korábban a Teozófiai Társaság körében elmondottakhoz. Buzgó hallgatósága nyilván elvárta volna, ám 'Abda'l-Bahā' e beszédében nem tört lándzsát a turáni-magyar civilizáció fennkölt eszménye felett. Ilyen jellegű megjegyzésre csak Paikerttel való személyes találkozáján került sor két nappal korábban, ami nyilván nagyban elősegítette az április 14-i előadás megszervezését. 'Abda'l-Bahā' a bahá'í vallás terjesztését tartotta szem előtt, a felkínált szereplési lehetőséget készséggel elfogadta, de nem érzett kényszerűséget egy hagyományos és számára vélhetően teljesen idegen és ismeretlen nézet, a turánizmus nyilvános támogatására.

'Abda'l-Bahā' budapesti látogatása során nagy érdeklődést mutatott a Budán található oszmán kori épületek iránt is. Több alkalommal találkozott a budapesti oszmán török konzullal, az

egyik ilyen találkozóra április 14-én este pedig egy Budapesten szőnyegüzletet fenntartó tebrizi iráni kereskedő, ‘Alī ‘Abbās Āqā lakásán került sor.¹⁶ Április 18-án ‘Abda’l-Bahā’ és kísérete vonnattal elhagyta Magyarországot és Bécsbe, majd pedig Párizsba utazott.

Vámbéry és nézetei a bahá’ikról 1913 előtt

Kortársai után érdemes megvizsgálni, hogy milyen kapcsolatot alakított ki Vámbéry Ármin a a bahá’i egyházzal? Esetében azonban érdemes a vizsgálódást korábban kezdeni, hiszen Vámbéry életpályája során különböző íásaiban folyamatosan reflektált a bahá’i egyházra, folyamatosan figyelemmel kísérte a bahá’i egyház fejlődését.

Ha áttekintjük idevonatkozó forrásainkat, látható, hogy Vámbéry Árminnak a bahá’i egyházzal szóló nézetei érdekes utat jártak be az alatt az ötven év alatt, amíg Vámbéry a teljes tagadástól eljutott a teljes azonosulásig. Vámbéry esetében az első bahá’ikkal kapcsolatos reflexiókra 1868-ból bukkanunk, melyeket a *Vándorlásaim és Élményeim Perzsiában* lapjain fogalmazott meg a bahá’ik előfutárával, a bábizmussal kapcsolatban. Ebben a munkájában Vámbéry egész fejezetet, több mint húsz oldalt szentel a bábizmus történetének. Leírása döntően a Báb életét, a vele kapcsolatos eseményeket írja le, de kitér tanításaira is. Vámbéry a fejezet végén az alábbi jellemzést adja a Bábrol és mozgalmáról:

‘A jónak és rossznak, a bizarrnak és bámulatra méltónak tarka keveréke, mit a bábik szent könyve magában tartalmaz... Reám legalább az egész Báb és tudománya, bármely egyéb hatást tette, csak a komoly szándékú reformációét, csak a valóságos lelkesülés eszméjét nem. Évek során érintkezvén a keletiekkel, úgy találtam, s ezen lapokban már többször ki is fejeztem, hogy náluk igen nagy hajlam mutatkozik egyik túlságból a másikba esni. Amíg Konstantinápolyban időztem, ott is két ilyenféle próféta lépett fel. A körültekintőbb török kormány haladéktalanul elfogatta őket s elterelte láb alól. Azon egész földrészben, mely az iszlámhoz tartozik, időről időre lépnek fel fölhevült elmék, kiknek fellengző képzelmi tehetsége a közérdekeltséget egy ideig foglalkoztatni szokta. A fejetlenség korszakában sokkal könnyebb nekik híveket gyűjteni, de ahol a kor-

*mányzásnak csak árnya is található, ott mint a fennálló rend megbontóit, haladéktalanul megsemmisítik.*¹⁷

Vámbéry 1868-ban kifejezetten negatív véleménnyel volt a bábizmusról és e mozgalmat nem tartja többnek, mint iráni belpolitikai zűrzavarnak. Véleménye egyszerre negatív és lekicsinylő a Bábbal és követőivel kapcsolatban, jelentéktelen mozgalomként tekint rájuk. Némi szarkazmustól sem mentesen a 'keleti' mentalitás túlzás megnyilvánulásaként értékeli felbukkanásukat. Mindemellett ismét megragadta az alkalmat, hogy üssön egyet az e könyvében sokat szapult korabeli iráni qājār kormányzaton is, amely - szemben a Vámbéry által sokkal többre tartott oszmán kormányzattal - képtelen egy ilyen 'prédikátorral', mint a Báb elbánni és annak mozgalmát gyorsan leverni. 1868-ban Vámbéry leginkább a perzsiai kaotikus kormányzati viszonyok tünetének tekinti a bábizmust, mintsem önálló és nagy jövő előtt álló új valásnak, pláne nem olyannak, amely jelentős hatást gyakorolhat a Közel-Kelet fejlődésére. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy Vámbéry már e korai munkájában utal rá, hogy közvetlen tapasztalatai és olvasmányai vannak a bábizmusról.

Negatív vélekedése ellenére azonban igazságtalanok lennének, ha csak a negatívumokra hívnánk fel a figyelmet Vámbéry 1868-as bábizmussal kapcsolatos megjegyzéseiből. Vámbéry már itt, 1868 előtt észreveszi a bábizmus néhány progresszív társadalmi tanítását is, mint a nők egyenjogúságának és a fátýol levételének felvetését, de legalább annyira hangsúlyozza a születőben lévő hit túlzásait és a perzsa lakosság minden új eszme iránti naív fogékonyságát is; ekként, a legjóindulatúbban fogalmazva is Vámbéry 1868-as attitűdjét legalábbis tartózkodónak jellemezhetjük a bábizmus kérdésében.

Vámbéry bahá'ikkal kapcsolatos következő reflexiójára 1892-ig kell várnunk, a kettő közötti időszakban született művei nem foglalkoznak a bábizmussal és a bahá'izmussal. 1892-ben Vámbéry recenziót írt a neves brit orientalista, E. G. Browne a bahá'í vallásról szóló könyvéről (*A Traveller's Narrative Written to Illustrate the Episode of the Báb*, Cambridge 1891) a *The Academy* című brit tudományos lapban.¹⁸ A bahá'ikkal jó kapcsolatot ápoló Browne könyve a Báb életét mutatja be, és benne Browne egy korai bahá'í perzsa forrást fordít le a vallásalapító, a Báb életéről.

Browne művéhez terjedelmes utószót is írt, ahol összefoglalja a bahá'í vallás legfontosabb tanításait, és e művével nem csekély hatást ért el a bahá'í vallásnak a műveltebb európai közönség előtti bemutatásával. Mindennek köszönhetően ekkor váltak ismertté angolul is a bahá'í vallás tanításai a művelt közvélemény előtt.

Vámbéry 1892-ben azon túl, hogy méltatja Browne érdemeit, már jóval derülátóbban tekint e mozgalomra, melynél észreveszi a vallási mellett annak politikai, társadalmi mondanivalóját. Egészen meleg hangon méltatva a bahá'ik társadalmi és vallási toleranciára vonatkozó tanításait, Vámbéry a saját maga által is vallott klasszikus liberalizmus eszményére ismer a bahá'ik nézeteiben. Bár alapvetően pesszimistának tűnik a bahá'ik jövőbeli sikereit illetően, de Vámbéry angol sorai a meghökkenéssel vegyes csodálat hangján szólnak a bahá'ik politikai, társadalmi tanításairól.¹⁹

Tegyük hozzá gyorsan, eddigre a bábizmus már kinőtte korábbi kereteit, második nagy szellemi vezetője Baháullah alatt az iszlámtól szinte teljesen függetlenedett. Az 1860-as évektől fogva a bábí-bahá'í vallás vezetői áttelepültek az Oszmán Birodalomba, megjelentek az első jelentősebb híradások róluk az angolszász sajtóban és bár viszonyuk nem volt felhőtlen sem az oszmánokkal, sem pedig a britekkel, idővel mégis mindkét állam jóindulatát sikerült elnyerniük. A bahá'í vallás nyugati pozitív ártértékelésében E. G. Browne-nak jelentős érdemei voltak, aki mind orientalistaként, mind magánemberként szimpatizált az új vallási mozgalommal. Az 1880-as évektől fogva haláláig életművének nem csekély része kapcsolódott a bahá'í vallási irodalomhoz. E. G. Browne 1891-es műve talán a legfontosabb a bahá'ikkal kapcsolatos publikációi közül. A fenti tényezők összessége, valamint Vámbéry közismert brit és oszmán szimpátiája és kötődései is arra sarkallhatták, hogy gyökeresen másképp ítélje meg a bahá'í vallást 1868-hoz képest. Mindemellett Browne-hoz is, mint a brit elit számos prominenséhez baráti szálak fűzték és nyilván ez a szempont is közrejátszhatott, hogy már másképp lássa a bahá'ikat.

Ezzel együtt az 1892-es Vámbéry véleménye nem mentes a bahá'ikat érintő kritikáktól sem. Bár elismeri Bahá'-Alláh huma-

nista nézeteit, melyek az európai felvilágosodás reményét keltették a muszlim Közel-Keleten, de a végeredményt illetően erősen szkeptikus. Vámbéry utópiának nevezi a bahá'ik nem egy tanítását, melyekben legfeljebb csak maga Bahá'-Alláh hihet, de még hívei sem.²⁰ Vámbéry szinte semmit sem ír a bahá'ik vallási nézeteiről, inkább a bahá'ik politikai tanításaira és a számára szimpatikus progresszív társadalmi nézetekre koncentrál, amelyek a muszlim világ felemelkedésének reményét táplálták benne.

Browne műve Vámbéry számára nagy jelentőségét az általam használt példány esete is alátámasztja. Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye őrzi az egykor Vámbéry tulajdonát képező Browne-művet. A kétkötetes alkotást személyesen Browne dedikálta Vámbérynek angolul és perzsául az első kötet nyitólapján található idézet szerint. A második kötet hátlapjának belső oldalára pedig Vámbérynek a *The Academy*-ben megjelent recenziója van bekeresztve, mellette mellékletként pedig egy újabb Browne-relikvia, egy 1892. március 21-re datált levél. Ebben a brit orientalista röviden megköszöni Vámbéry számára oly kedves hangú recenzióját.²¹

Browne műve fordulópont Vámbéry életében a bahá'ikkal kapcsolatban, innentől fogva rendszeresen hivatkozik Brownera és e könyv ismereteinek legfőbb forrása lesz a bahá'i vallásról. Később, 1913-ban, amikor 'Abda'l-Bahá' felkereste Vámbéryt lakásán, Vámbéry megmutatta keleti vendégének Browne művét a könyvtárában.²²

Vámbéry következő bahá'ikkal kapcsolatos megnyilatkozása 1906-ból ismert, *a Nyugot kulturája keleten* című nagyívű, az iszlám világ modernizációjának esélyeit latolgató esszéjén belül foglalkozik a bahá'i vallással:

'E babi-k szereplését mindig félreértették Európában s csak nemrég helyezte őket helyes világításba G. Browne tanár. Törekvések alapja kezdettől fogva az ország törvényeinek és rendjének megállapítása, továbbá a zsarnoki önkény megszüntetése s a fennálló barbár szokások enyhítése volt. A mohamedán prófétai kinyilatkoztatás csak ürügy volt egyes újítások behozatalára, pl.: hárem-törvények megszüntetésére, a mollák hatalmának korlátozására, a tömegek felszabadítására s hogy mily erős volt Nyugot befolyása ezen reformtervezetekre, nyíltan kitűnik a babismus fejének irata-

iból, kik most száműzetésben élnek. A babismus – melyet egykor veszedelmes, vad fanatizmussal és óriási lelkesedéssel izgató vallási mozgalomnak tartottak – külső jellemvonásai dacára csupán a kormány barbársága és kegyetlensége ellen irányuló heves küzdelem volt. Hogy vajon sirazi Mohamed Ali mirza – e mozgalom alapítója, kit később Babnak neveztek el – a fent említett elvek szerint cselekedett-e, azt nehéz volna bizonyítani, dacára a neki tulajdonított erősen kommunisztikus törekvéseknek. De kétségtelen, hogy követői hamar áttértek a dogmatizmusról a politikai és társadalmi reform terére, s a babi-k azon csoportjának jelenlegi feje, mely Bahaj seikhről neveztetett el, leveleiben oly húrokat penget, melyek inkább a mi demokrata vezéreink és szocialistáink tanaira emlékeztetnek, mint jámbor mohamedán seikhek intelmeire. E hittudósokat mindeddig félreértették Európában, de Edward G. Browne gondolataikat és törekvéseiket úgy világította meg, hogy ez valószínűs revelatio számba ment azok előtt, kik Ázsiát, de különösen Perzsiát ismerték. Bahaj seikh, ki most száműzetésben él Ciprusban, a Bab-forradalom történetében, melyet megírt vallási dolgokról mint másodrendű fontosságúakról beszél s a legnagyobb súlyt az iráni nép politikai és társadalmi kérdéseire helyezi s azon általános elfajulásra, melyet a perzsa kormány gaz zsarnoksága természetes következményének tekint. Mindenkinek, aki a mohamedán Ázsia helyzetét ismeri, csodálkoznia kell azon, hogy e vallási vezér, egy szekta feje minden habozás nélkül a keresztény Nyugatmult és jelen történetére alapítja a szabadság, testvériség és egyenlőség mellett felhozott érveit.²³

Bárkinek, aki csak kissé is ismeri a mohamedán világot, csodálkoznia kell e nézeteken és Bahaj seikh hangján, pedig valamennyi műve bővelkedik ilynemű találó megjegyzésekben. Ázsia különféle részeiben lakó és különféle társadalmi osztályokhoz tartozó mohamedánjaival folytatott sokévi érintkezésemben és levelezésemben nem találtam egyet sem, aki oly előre haladott lett volna, mint ő. Sőt, ellenkezőleg, azt tapasztaltam, hogy a mohamedánság világi és szellemi fejei szemében Európai felsőbbségének elismerése mindig többé-kevésbé önmegtagadást és megalázkodást jelentett. Bármennyire haladottak legyenek is a nyugati kultúrában, bármennyire ismerjék is a XIX. Század uralkodó eszméit, a törökök, perzsák, arabsok és hinduk sohasem fognak szívesen elismerés hang-

*ján szólni az európai civilizációról s nem szívesen fogják bevallani, hogy ez az egyedüli mód, mellyel az emberiség boldogulása elérhető. Sohasem hittem volna negyven évvel ezelőtt, hogy az ázsiaiak képesek lesznek liberális gondolatokra, vallások és népek egyenjogúsítására, vagyis oly nézetekre, melyek Európában ma is még csak jámbor óhajokat jelentenek. És ha Bahaj seikh ezen elvekkel magában áll is, örömmel látjuk benne az idők jelét s üdvözljük őt, mint keleti befolyásunk egyik gyümölcset. Kérdéses, hogy vajon Bab követői magukba szívták-e jelenlegi fejük előre haladott nézeteit, de nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy tanai szétterjednek s a jövőben széles körben gyakorolnak befolyást.*¹²⁴

Mint látható, 1906-ban Vámbéry saját maga felett is önkritikát gyakorolt, mindazonáltal ebben a leírásában is a bahá'í vallás politikai üzenetét hangsúlyozza, mely a muszlim Kelet lehetséges gyógyírja lehet. Két szempont feltétlenül kiemelendő Vámbéry 1906-os bahá'í percepciójából: az első szempont, hogy Vámbéry inkább muszlim reformmozgalomként semmint önálló vallásként tekint a bahá'íkra. Ami nem is csodáltnivaló, hiszen ez ebben a korban a kortársaknak sem volt egyértelműen világos. E szöveg másik emlékeztető mozzanata, hogy Vámbéry megint csak kizárólag a bahá'ik társadalmi, politikai nézeteivel foglalkozik, vallási elképzeléseiket nem érinti és láthatóan nem is érdeklí azok mibenléte.

Érdekes momentum, hogy Vámbéry saját érdeméért is tekint a bahá'í vallás megjelenésére a Közel-Keleten. Pontosan nem tudjuk, hogy ez esetben mire gondolt, talán személyes kapcsolatain révén ismerkedett meg bahá'ikkal az Oszmán Birodalomban vagy Londonban? Később, 1913-ban utal rá, hogy Bahá'-Alláhot személyesen ismerte, de ennél közelebbi adattal nem szolgált, hogy hol és mikor kötött ismeretséget vele. Vámbéry véleménye még mindig tartalmaz bizonyos szkepszist a bahá'ik későbbi sikerével kapcsolatban, ismét különbséget téve az egyház vezetője és híveinek képességei között (ez a megjegyzés talán a bahá'ik közti vitákra és időnként erőszakig fajuló belső skizmákra is utalhatott), de e sorai itt már kétségtelenül az őszinte elragadtatás és a pátosz hangján szólnak a bahá'í vallásról.

Innen már csak egy lépés választ el bennünket attól, hogy az 1913-as Vámbéryhez érjünk.

Vámbéry és ‘Abda’l-Bahā kapcsolata 1913-ban

Mindezek után teljesen természetes, hogy az idős Vámbéry fokozott izgalommal és tárt karokkal fogadta ‘Abda’l-Bahā’t 1913-ban Budapesten. Vámbéry ismereteink szerint két alkalommal is találkozott a bahá’i vallás fejével, 1913. április 12-én és április 14-én. Mindkét alkalommal ‘Abda’l-Bahā’ kereste fel Vámbéryt lakásán, Léderer György utal egy harmadik tervezett találkozóra is, amikor Vámbéry igyekezett viszonzni az őt ért megtiszteltetést, és személyesen akarta meglátogatni Abda’l-Bahā’t a Ritz szállóban. Ez utóbbi találkozó azonban valamilyen homályos ok miatt mégsem jött létre²⁵. ‘Abda’l-Bahā’ Vámbéry Árminnál tett első, 1913 április 12-i vizitációjáról húsz évvel később így emlékezett vissza a nagy orientalista fia, Vámbéry Rusztem:

„Most lesz húsz éve annak, hogy néhai édesatyám Duna-parti lakásán látogatót jelentettek. Gyermekkorom óta megszoktam, hogy török, tatár, perzsa és hindu vándorok keressék fel apámat, az egykori dervist, Keletről Nyugat felé vezető útjukon. De ez a látogató kivételes jelenség volt. Magas, a kortól kissé hajlott, galambősz szakállú férfi, sötét tűzű szemekkel, amelyeknek jóságos fényéből a hitnek és tudásnak meggyőző ereje sugárzott. Nem értettem szavát – atyámmal perzsa nyelven folyt a beszélgetés –, de megérttem egyéniségét, amelynek ellenállhatatlan varázsában az apostoli hivatottság öntudata tükröződött. Két évtized emlékében ma is, mint élő valóságot látom ‘ Abda’l-Bahā méltóságteljes megjelenését, aki, mint az egyetemes keleti vallás alapítójának, Bahá’u’lláh-nak legidősebb fia, atyjától örökölte a prófétai ihletet és küldetést, hogy szószólója legyen az emberi nem egységének, a békének és a társadalom igazságosságának.”²⁶

Vámbéry és ‘Abda’l-Bahā’ találkozásáról és Vámbérynek a bahá’i vallás fejéhez intézett szavairól a bahá’i sajtókiadvány, a *Star of the West* is beszámol, eszerint Vámbéry Ármín így köszöntötte ‘Abda’l-Bahā’t:

‘Már sok éve követem a tanításaidat, és mindig szerettem volna találkozni Vele. Mindennél jobban csodálom a bátorságodat, hogy ilyen idős korban mindent hátrahagyta, és a világban utazol, terjeszteni emberies alapelveidet. Nagyszerű munkát végzel. Munkádat siker fogja koronázni, mert őszinteséged, megingathatatlan

hited és magas idealjaid rányomták bélyegüket a világ gondolkodóinak elméjére. Utolsó szavai, amint dolgozószozájában és könyvtárában elbúcsúzott 'Abda'l-Bahától, ezek voltak: *'Remélem, hallok majd Rólad. Kérlek, mikor hazatérsz keletre, küldd el nekem Atyád Írásait és Értekezéseit, és mindent meg fogok tenni azért, hogy terjesszem őket Európában. Minél jobban terjednek ezen alapelvek, annál közelebb kerülünk a Béke és Testvériség korához.'*²⁷

Vámbéry Ármin két forrás – fia, Vámbéry Ruzstem és a bahái források szerint is – lelkesen fogadta perzsa vendégét. Vámbéry, hasonlóan Goldziherhez, később is levélkapcsolatban maradt 'Abda'l-Bahā'val, a leveleken túl pedig ő is kapott egy imaszöveget a bahái egyház fejétől 1913 nyarán. Vámbéry levelezése 'Abda'l-Bahā'val nem olyan jól dokumentált azonban, mint Goldziheré. Bár 1929-ben Vámbéry Ruzstem még megmutathatta a tulajdonában levő, 'Abda'l-Bahā' által apjának írt levelet vagy leveleket Martha Root bahái misszionáriusnőnek budai villájában, ezek azóta vagy megsemmisültek vagy ismeretlen helyen lappanganak.²⁸

Ezzel szemben fennmaradt Vámbéry Ármin egy levele, melyet minden valószínűség szerint élete utolsó heteiben írt 'Abda'l-Bahā'-nak perzsa nyelven. Az ezidáig csak angol és magyar fordításban hozzáférhető levél eredetijét az izraeli Haifában található Baha'i World Centre archívuma őrzi. Ezúton szeretném megköszönni a haifai Baha'i World Centre munkatársainak szívességét és nagylelkűségét, hogy e majdnem száz évvel ezelőtt írt levél eredetijének fotómásolatát tanulmányom megírása érdekében rendelkezésemre bocsájtották. Önzetlen segítségük nélkül e tanulmány nem jöhetett volna létre ebben a formában.

Ismereteim szerint a levél eredetije eddig nem volt ismert, és nem került sor a levél publikációjára sem. A témát érintő publikációk az eredeti levél tartalmát nem pontosan visszaadó angol fordítást követték, mely 1913. szeptember 22-én látott napvilágot az *Egyptian Gazette* nevű egyiptomi angol nyelvű bahái lapban a néhány nappal korábban elhunyt Vámbéry emlékező nekrológ részeként.

Elsőként tehát hadd közöljük le az 1913 augusztusában Vámbéry Ármin által 'Abda'l-Bahā'-nak írt rövid perzsa nyelvű levél szabatos magyar fordítását:

‘Ezt a szolgálai írást küldtem Nagyságos Őexcellenciájának, a növekvő erényű és kiválóságú, a tudományban jártas, világhírű Mīrzā ‘Abd al-Bahā’i (sic!) ‘Abbāsna²⁹

Kegyesen, barátsággal, alázatosan, engedelmeskedve, a Te áldozatod voltam

Kegyességgel teli leveled, melyet e szolgáltnak voltál szíves (eljuttatni) az imaszőnyeggel együtt megérkezve a neked hálát adó kézzel egyesült és a Legkisebb emlékezetében újra előjött az áldásokkal teli Excellenciáddal való találkozás ideje. Legközelebb is nagyon szeretném látni (Excellenciádat). Valóban bármennyi országot és területet is jártam és utaztam be, az intelligencia olyan esszenciájával (*zāt-i fatānatāt*) mint Nagyságos Excellenciádé eddig sosem találkoztam és hadd mondjam, hogy ilyen könnyen nem is található. Emiatt remélem, hogy Nagyságos Excellenciád cselekedetei és kegyessége mindenképpen az eredmény jóságára fognak vezetni, mivel én humanizmust (*insāniat*) látok ezekben a jóságból és nemességből fakadó cselekedetekben és kegyességekben.

Ez a Legkisebb a különböző vallásokat belülről megtapasztaltam, vagyis külsőleg Mózes-hitű (*mūsavī*), keresztény (*khrīstīān*), mohamedán (*mohammadī*) és tűzimádó (*ātašparast*)³⁰ lettem. De mindegyikben nem fedezhettem fel egyebet, mint egymás elleni harcot és ellenségeskedést. Mindegyik vallás az elnyomás és zsarnokság eszközévé válva az uralkodók és hatalmasok kezében a világ és az emberiség romlásainak oka lett. És eme eredménytelenségre pillantva mindenki Nagyságos Excellenciád támogatására kényszerülve egy általános vallás (*dīn-i ‘umūmī*) megalapítására kell, hogy a jövőben törekedjen.

Én, aki Nagyságos Excellenciád méltóságos apját közlelről láttam, megismertem és megcsodáltam az iránta megnyilvánuló lelkesedést is, nem tudok mást, mint kegyességet és tiszteletet tanúsítani Nagyságos Excellenciád irányultsága és célja iránt. És ha a magasságos Isten hosszú életkort ad neked, mindenképp sikeres leszel. Ezt kívánja és óhajtja szíve mélyéből

A Legkisebb
Vámbery³¹

Ezek után érdemes egy pillantást vetni a levél eddig közkézen forgott magyar fordítására, mely az *Egyptian Gazette*-ben napvilágot látott 1913-as angol verzióra megy vissza és először 1933-ban került közlésre Vámbéry Rusztemnek J. E. Esslemont bahá'íkról szóló műve magyar verziójához írt előszavában Vámbéry Rusztem tollából. Ez az előszó nagyjából egészében Vámbéry Ármin 1913-es bahá'í kapcsolatait részletezi. Az eddig ismert magyar verzió az alábbiakban olvasható:

'Ezt az alázatos írást küldöm 'Abda'l-Bahá szent és áldott jelenlétének, a minden Tudás középpontjának, aki ismeretes az egész világon, s akit szeret az egész emberiség. Óh, Te nemes barátom, aki Vezetésseddel ajándékozod meg az emberiséget, életem legyen a Te áldozatod! Szeretett leveled, amelynek írásával leereszkedtél szolgálhoz, valamint a szőnyeg, amellyel megajándékoztál, hibátlanul eljutottak birtokomba. Az időt, amelyet Magasságod jelenlétében töltenem megengedett s a Te Jelenléted áldásának emlékét szolgál emlékezete mindenkor híven fogja megőrizni. Vágyakozom az idő után, amikor ismét együtt lehetek Veled.

Bárha az Iszlámnak számos országát és városát jártam be, még soha sehol nem találkoztam oly magasztos jellemmel és oly nemes egyéniséggel, sőt hiszem, hogy sehol nem találhatom fel mását. E tulajdonságaidtól remélem, hogy Eszményeidet és Törekvéseidet siker fogja koronázni, s mindenképpen jó eredményeket fognak megérlelni, mert az eszmények és cselekedetek mögött könnyen felismerhető az emberiségnek örök jóléte és boldogsága.

Hogy közvetlenül nyerjen tudomást és szerezzen tapasztalatokat, e szolgál különböző vallások követőinek sorába lépett. Sorjában voltam: zsidó, keresztény, mohamedán és Zoroaszter követője. Ezekből a tapasztalatokból megtanultam, hogy a különböző vallásfelekezetek híveinek nincs jobb dolga, mint hogy egymást gyűlöljék és kiátkozzák; sőt mi több, tudatára ébredtem, hogy mind e vallások világi uralkodók kezében a zsarnokság és elnyomatás eszközeivé váltak, s ilyenképpen az emberiség rombolásának voltak okozói.

Ha ezeket a kártékony eredményeket szemügyre vesszük, mindenkinek Nemes Személyiséged mellé kell állania és örömmel kell fogadnia az Egyetemes Vallás jelentős megalapítását, úgy, miként az Törekvéseidben megnyilatkozik.

Távolból szerencsés voltam hajdan megláthatni Kitűnőséged Atyját, lelki szemeim előtt most testet öltött Fiának Személye és csodálattal teltem el.

A legnagyobb tiszteletet és odaadást juttatom kifejezésre Kiváló-ságod Elvei és Céljai iránt, s ha a Mindenható hosszú élettel ajándékoz meg, minden körülmények közt szolgálni fogom tanításodat.

Ezért könyörgök és imádkozok szívem mélyéből.

Szolgád: Vámbéry³²

A magyar (és annak előzményeként) az angol változatot úgy jellemezhetjük, hogy ha tartalmilag nem is állnak távol az eredeti levéltől, de jócskán kibővítik azt és az eredeti levélben nem szereplő szóvirágokat tartalmaznak. Néhány ponton tartalmi különbségeket is fel lehet fedezni, ezek azonban nem olyan súlyosak, hogy kétségbe vonhassuk a fordítás tényét. Véleményem szerint az angol és angolból készített magyar 'bővített' verzió is egyértelműen a perzsa eredetire megy vissza. Némi különbség a levél elején szereplő három sorban mutatkozik, hiszen itt a perzsa változatban nem szereplő 'barokkos' titulátúrát fedezhetünk fel a magyar és angol változatokban.

A levél eredetisége felől aligha lehet kétségünk. Vámbéry kissé szögletes arab betűi jól felismerhetőek, hasonlóan tűnnek középkori és perzsi utjai született arab betűs titkosírása betűformáihoz. Vámbéry perzsa levelének nyelvtana nem hibátlan, apróbb nyelvtani botlásokat észrevehet az eredeti sorokat olvasó kutató. Ilyen például a vonatkozó szerkezet bizonytalan használata, valamint a 'tawānistān' (képes valamire) segédige mellett álló igealak hibás ragozása, ahol Vámbéry a segédige egyes szám első személyű alakja mellett helytelenül rövid infinitívust használ (Vámbéry 'kašf natawānistam kard' formát használ 'natawānistam kašf kunam' helyett; 'nem voltam képes felfedezni' értelemben). A középkori, a klasszikus perzsa nyelv írott hagyományait tükröző stílusát időnként meghökkentően modern és a perzsa szövegtől idegen kifejezések is megtörik, ilyen eset például, amikor Vámbéry *khristiān* szót használja a keresztény fogalomra.

Térjünk rá azonban arra kérdésre, hogy miért e váltás Vámbéry élete alkonyán?

A kétségtelenül meghökkentő fenti részletek, melyekben Vámbéry hitet tesz a bahái hit mellett és magát hívének nevezi, úgy véljük magyarázatra szorulnak. Az a Vámbéry, aki magát korábban minden tételes vallás esküdt ellenségének nevezte, és aki formálisan a református egyház híve volt, mely egyháztól sosem lépett ki, felesége is református volt, alaposan meglepte kései olvasóját e soraival. Az a Vámbéry, aki a 19. századi gyermekeként, a józan ész híveként lett ismert itthon és külföldön, vajon hogy írhatott le egy frissen alapított vallásról ilyen meghökkentőnek tűnő sorokat, melynek köszönhetően a mai magyarországi bahái egyház Vámbéryt az első magyar baháiként tartja számon?

A misztikumra kevésbé hajlamos tudós egész életművét látva ilyesfajta lelkesedés aligha tudható be pusztán a bahái vallás társadalmi nézeteivel kapcsolatos rokonszenvének. A tartalmi furcsaságokon túl (Vámbéry egyetlen alkalommal sem utalt korábban 'tűzimádó', tehát zoroasztriánus vallási elkötelezettségére, nem ismerünk ilyen epizódot életéből), Vámbéry 1913-as bahái recepciója érzelmi, személyes, és főleg erősen önfeladó, szemben akár az 1906-os a bahá'izmus politikai előnyeit hangsúlyozó racionális kritikával. Mindez magyarázatra szorul.

Az 1913-ban már 81-82 éves idős Vámbéry mellől lassan minden korabeli ismerőse, korábbi befolyásos pártfogója eltávozott, a magára maradt idős ember, a tanítástól visszavonult Vámbéry pedig talán az 'Abda'l-Bahá'-ban látta az utolsó generációs szövetségest, aki megérti őt. Ebben a kapcsolatban látta az utolsó lehetőséget saját személyes elveinek megvallására. Ha némi malíciával akarunk fogalmazni, Vámbéry a bahá'ik vezetőjének magyarországi megjelenésében lehetőséget látott, hogy bemutassa, hajlott kora ellenére még mindig naprakész a Közel-kelet eseményeiből és követi a a korabeli fejleményeket. Az is tagadhatatlan azonban, hogy a bahá'ik felbukkanása jelentős közéleti szereplési lehetőséget adott Vámbérynek. Olyasfajta tolmács- és idegenvezető szerepre és a korabeli magyar közvélemény és elit előtti brillírozásra már nem futotta erejéből mint 1889-ben Nāser al-Dīn³³ és 1900-ban Mozaffar al-Dīn³⁴ iráni sahok magyarországi látogatása alkalmából, de az egzotikus bahái delegáció megfelelő publicitással kecsegtetett, hogy Vámbéry - még egyszer

utoljára – megmutassa tájékozottságát, nyelvismeretét a sajtó tudósításain keresztül.

A levél tanulságai között nem szabad elfelejtenünk azt a ténytet sem, hogy itt magánlevélről van szó, melyet szerzője nem a nagy nyilvánosságnak szánt és írt. Magánleveleiben pedig mindig szubjektívabb az ember, mint a hivatalos megnyilatkozásai során. Vámbéry életében ez a levél nem került nyilvánosságra, a levél írásának a pontos dátuma sem ismert. A levelet Vámbéry ‘Abda’l-Bahā’ budapesti látogatása után írta, de nem tudni, hogy pontosan mikor. A levél borítékja, postai bélyegzője idáig nem került elő.

A levél publikációjára 1913. szeptember 22-én került sor az *Egyptian Gazette*-ben, hét nappal Vámbéry elhunytát követően.³⁵ Nyilvánvaló, hogy ‘Abda’l-Bahā’ és környezete nagy jelentőséget tulajdonított Vámbéry sorainak és ezzel a publikációval akart tisztelni előtte halála után. Másfelől, a levélnek a bahá’ik melletti hitvallása miatt nem csekély szerepe volt-lehetett a korabeli bahá’i vallás propagandájában. Vámbéry széles körű ismertsége kellő lehetőséget teremtett a levél révén a bahá’i propagandistáknak tanaik további terjesztésére.

A fenti szempontok mellett, nem zárható ki a csendes Istenkeresés mélyen humánus megnyilvánulása sem, mely egy életet a vallásos zsidóként kezdő, később formálisan kereszténnyé és muszlimmá is váló, de alapvetően laikus, ateista magyarként és világfiként leélő ember lelkivilágában valamilyen istenhithéz való visszakanyarodással magyározhatunk élete alkonyán.³⁶ Tegyük hozzá azonban, hogy Vámbéry egyáltalán nem készült a halálra 1913-ban, munkakedve töretlen volt, az év nyarát mint számos korábbi is kiváló egészségben töltötte el ausztriai vakációjában. A hiperaktív tudós 1913 szeptember 15-én bekövetkezett halála előtt csak pár nappal korábban kezdett gyengélkedni és még élete utolsó napján is három angol nyelvű levelet diktált személyi titkáranak.³⁷

Arra is gondolhatunk, hogy Vámbéry - a levél minden emocionális jellege dacára - a bahá’i vallásban saját személyes a muszlim területekkel és általában véve a világgal kapcsolatos reményeinek beteljesülését látta. Bahá’ikkal kapcsolatos levele utópisztikus békevágként is felfogható, mely egy hosszú és

küzdelmes élet után rezignáltan és pesszimistán tekint vissza a világvallások társadalomban játszott szerepére az első világháború előtti utolsó békeévben. Korábban láttuk, hogy Vámbéry fokozatosan vált a bahá'ik szimpatizánsává, az 1860-as évek teljes elutasításától és gúnyolódó megjegyzéseitől hosszú út vezetett az 1913-as bahá'í hitvallásig. Másfelől azonban a korábban látott példák is rávilágítottak, hogy Vámbéry egészen biztosan többre értékelte a bahá'í vallás társadalmi tanításait, progresszív, nyugatos vonásait, mint teológiáját. Vámbéry sokkal inkább érdeklődött a bahá'ik társadalmi, politikai törekvései, mint maga a bahá'í teológia iránt.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy Vámbéry korában a külső szemlélőnek még nem volt egyértelmű, hogy a bahá'ik az iszlám egy reformmozgalma voltak-e vagy önálló vallási irányzat? Ezért Vámbéry is elsősorban az iszlám világban belül értelmezhetette és tarthatta számára vonzó társadalmi, ideológiai nézeteket hordozó közösségnek a korai bahá'í egyházat, amely kvázi muszlim irányzatként képes lesz a Vámbéry által támogatott klasszikus liberalizmus, emberi jogok, gazdasági fejlődés, modernizáció útját előbbrevinni az iszlám világban - és Vámbéry reményei szerint - magában az iszlám valláson belül is. A bahá'ik és muszlim világ végső elválására egészen 1935-ig kellett várni, amikor Šouqī Effendi Rabbānī (1897-1957), 'Abda'l-Bahā' unokája és utóda az egyház élén - kinyilvánította a bahá'í vallás önállóságát minden más egyháztól.³⁸

Mindezek fényében misztikum és racionalitás közt elmosódik a határ, az idős Vámbéry talán személyes megfontolásokból is de méginkább történelmi-politikai alapokon sem utasította el a bahá'ikat. De a végső okot csak ő maga tudta, tudhatta, amelyet azonban 1913 szeptemberében - kevesebb mint egy évvel az első világháború kitörése előtt - magával vitt a sírba.

JEGYZETEK

¹ Vámbéry Ármin magyar nyelvű művei közül a '*Küzdelmeim*' 1905-ben, az '*A Nyugot* (Nyugat) *Kultúrája Keleten*' 1906-ban, az '*A Magyarország bölcsejénél*' posthumus jelent meg 1914-ben.

² A keleti neveket a klasszikus perzsa és arab kifejezések esetén klasszikus perzsa és arab átírással írom át, az idézeteimben meghagyom az ott található verziókat. Az átírási szabályok alól kivételt képeznek a magyar helyesírásban meghonosodott keleti alakok (pl. 'bahá'í').

³ A Báb életéhez lásd MacEoin, D. M. 'Babism' *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, December 15, 1988, Last Updated: August 19, 2011. <http://www.iranicaonline.org/articles/babism-index>

⁴ A bábi mozgalom belső szakadásairól lásd MacEoin, D. M. 'Baha'i and Babi Schisms' *Encyclopaedia Iranica Online Edition* December 15, 1988, Last Updated: August 19, 2011. www.iranicaonline.org/articles/babism-iii

⁵ Cole, J. 'Baha'-Allah' *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, December 15, 1988, Last Updated: August 23, 2011. www.iranicaonline.org/articles/baha-allah

⁶ A bahá'í tanítások legújabb tömör, de hasznos tudományos összefoglalását lásd Cole, J. 'Baháism i. The Faith' *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, December 15, 1988, Last Updated: August 23, 2011. www.iranicaonline.org/articles/baháism-i

⁷ Bausani, A. MacEoin, D. M. "Abd al-Bahá' *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, December 15, 1982, Last Updated: July 14, 2011. www.iranicaonline.org/articles/abd-al-baha

⁸ A bahá'í missziókról lásd: Smith, P. 'Baháism iv. The Bahai Communities' *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, December 15, 1988, Last Updated: August 23, 2011 www.iranicaonline.org/articles/baháism-iv

⁹ E. G. Browne és a bábi-bahá'í mozgalom kapcsolatáról lásd: Cole, J. 'Browne, Edward, Granville ii. Browne on Babism and Baháism' December 15, 1989 Last Updated: December 15, 1989 www.iranicaonline.org/articles/browne-edward-granville#pt2

¹⁰ Léderer Gy. 'Goldziher's „Bahá'í Correspondence". *The Arabist*, ELTE Arab Tanszék, Budapest 1988. 103-109. Léderer Gy. 'Baháizmus Budapest', *Keletkutatás* 1989. ősz, 81-96. Léderer Gy. 'Abdu'l-Bahá in Budapest', P. Smith (ed.) *Bahá'is in the West, Studies in the Bábi and Bahá'í Religions*, vol. 14. Los Angeles 2004. 109-126.

¹¹ <http://www.bahai.hu/a-bahai-hit/magyarorszag-i-tortenet/#toc-az-els-eltsek-s-az-els-hv>

¹² A Teozófiai Társaság lapja, a Teozófia 1912. február 25-én közölte Stark Lipót előadását a 'behái mozgalomról', a bahá'ikkal szintén rokonszenvező Magyar Eszperantó Szövetség lapja, a *La Verda Standardo* 1913 márciusi számában, nem sokkal 'Abda'l-Bahá Budapestre érkezése előtt, a bahá'í vallás edinboroughi beszédét adta közre - eszperantó nyelven. Léderer 1989. 82.

¹³ Léderer 1989. 86. Léderer itt a *The Bahá'í World* idevonatkozó, Magyarországgal foglalkozó közléseire és adataira támaszkodik.

¹⁴ Léderer 1989. 81.

¹⁵ <http://www.bahai.hu/a-bahai-hit/magyarorszagi-tortenet/#toc-1913-Abda'l-bah-budapesti-ltogetsata>, Léderer 1989. 85.

¹⁶ Esslemont, J. E. *Bahá'u'lláh és az új korszak*, Budapest 1933. <http://www.erfan.cz/hu/view.php?cisloknihy=2008051801>; Léderer 2004. 117.

¹⁷ Vámbéry Á: *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*, Dunaszerdahely 2005. 296-297.

¹⁸ *The Academy*, 1892. III. 12. No. 1036. A Traveller's Narrative Written to Illustrate the Episode of the Báb. 245-246.

¹⁹ 'There is hardly a Christian ecclesiastic in Europe, and still less in England, who would give proof of such a liberal spirit of toleration; and considering the ruling tendencies of our times, when Church and State are anxious to strengthen the religious edifice by a deliberate widening of the gulf existing between various creeds and sects, it is surely an object of just admiration to find a Mohammedan and a Shiite into the bargain surpassing the Christian leaders of our enlightened nineteenth century. Of course the great question remains – how far these opinions are shared by the followers of this founder of a new religion, and whether there is any hope of propagating such doctrines among Mohammedans in general and Persians in particular. As to the former, I cannot pass any judgement at present, being ignorant how far at present the religion of Báb has yet extended. With regard to the second question: *The Academy*, 1892. 245-246.

²⁰ 'I believe that nobody who is thoroughly acquainted with the mind and passions of mankind in the East will nourish hope that the above liberal ideas will take root in the soil of Asia, notoriously fertile of religious ecstasies, or that the separation wall of religions, which there replaces that of nationalities, will be so easily removed. No! That is a sheer impossibility and the doctrines of Beha, however noble and sublime, must be looked upon as the personal conviction of that really great man and of a few of his followers, but not as the doctrine of the whole sect or as the future religion of Mohammedans in Persia. I would go even further, and say that a religion proclaiming absolute equality among all creeds and ignoring national differences among mankind could hardly find followers even in civilized Europe, where similar principles have remained up to the present the device of a few enlightened men. Whether these thoroughly liberal views of Sheikh Beha are derived from a deep insight into European affairs or from personal contacts with Europeans living in the East, is a question that is not so easily answered.' *The Academy*, 1892. 245-246.

²¹ Browne perzsául köszönti Vámbéryt levele elején, majd pedig beszámol neki az 1892 elejére tervezett programjairól. Browne magát a kötetet dedikálja Vámbérynek, ezt is két nyelven – perzsául és angolul.

²² Léderer 2004. 116.

²³ Vámbéry Á. *A Nyugat kultúrája keleten*, Dunaszerdahely 2007. 317–318.

²⁴ Vámbéry Á. *A Nyugat kultúrája keleten*, Dunaszerdahely 2007. 320.

²⁵ Léderer 2004. 124. 24. j.

²⁶ Vámbéry Rusztem előszava J. E. Esslemont *Bahá'u'lláh és az új korszak* (Budapest 1933) című műve magyar kiadásához. E kötet az első nagyobb lélegzetvételű magyar nyelvű munka volt a bahái vallásról Magyarországon. <http://www.erfan.cz/hu/view.php?cisloknihy=2008051801>

²⁷ <http://www.bahai.hu/a-bahai-hit/magyarorszag-i-tortenet/#toc-1913-abdul-bah-budapesti-lto-gatsa>

²⁸ Léderer Gy. 2004. 124. 30. n.

²⁹ Vámbéry a címzésben részben pontatlanul adja meg a bahái vallási vezető nevét.

³⁰ A Vámbéry által használt terminusok közül figyelmet érdemel az *ātašparast* 'tűzimádó', míg az első három vallási csoport esetében világos, hogy Vámbéry mire gondol. A tűzimádó hagyományosan zoroasztrianusokat jelez a középkori muszlim terminológiában. Vámbéry korában már létezett Londonban zoroasztrianus közösség, de jelen pillanatban nincsen adatunk rá, hogy Vámbéry a közösséggel valamilyen kapcsolatban lett volna. A másik lehetőség, hogy Vámbéry esetleges szabadkőműves szimbólumra céloz itt, de ez is erősen bizonytalan.

³¹ A levél e sorok szerzőjének fordítása. Bahái World Centre Archives GA 012/058//00001. A levélről készült fotót a cikk mellékletében közlöm.

³² Az elhíresült levél első magyar nyelvű közlése Vámbéry Rusztem nevéhez fűződik mostani ismeretünk szerint 1933-ban, a korábban már említett Esslemont-kötet előszavában publikálta apja levele magyar fordítását. Aligha lehetnek kétségeink, hogy Vámbéry Rusztem – nem lévén perzsa nyelvismerete – az angol és nem a perzsa változatot használta fel, melyet talán Martha Root bahái misszionáriustól ismerhetett meg. Martha Root szintén közreműködött Esslemont magyar kiadásának előszavában.

<http://www.erfan.cz/hu/view.php?cisloknihy=2008051801>

³³ Sárközy M. 'The East travels to the West: The Qajar Shahs Touring Europe in the 19th and 20th Century' Kelényi B. – Szántó I. (eds.) *Artisans at the Crossroads, Persian Arts of the Qajar Period (1796-1925)*, 'Nászér al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról' Dobrovits M. (szerk.) *A Kelet ritka nyugalma*, VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely 2010. 113–164.

Budapest 2010. 21–25.

³⁴ Sárközy 2010.¹ Sárközy M. 'Mozaffar al-Dín iráni sah magyarországi utazása és naplója 1900-ban' Dobrovits M. (szerk.) *A segítő kéznek ez a mesterfogása* VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely 2011. 397–425.

³⁵ *Star of the West*, Volume 4, Issue 17. http://en.bahaitext.org/Star_of_the_West/Volume_4/Issue_17 Ugyanitt Mirzā Ahmad Sohrāb bahá'í misszionárius (1891-1958) írt rövid, méltóságteljes nekrológot Vámbéryről felidézve az 1913 tavaszi találkozót. Mirzā Ahmad Sohrāb ott volt 'Abda'l-Bahā' kíséretében Budapesten. Mint misszionárius és 'Abda'l-Bahā' angol tolmácsa fontos szerepet játszott 'Abda'l-Bahā' utazásai alatt. Bizonyítékunk nincs rá, de nem elképzelhetetlen, hogy ő volt Vámbéry perzsa levelének angol fordítója.

³⁶ Itt érdemes Herzl Tivadar, a modern cionizmus alapítójának egy megjegyzésére utalni Vámbéryvel kapcsolatban 1900 körül, amikor személyesen megismerkedett vele és segítségét kérte az oszmán udvarba bejutásához: ' (Vámbéry) professed five religions, in two of which he has served as a priest. Through these many religious intimacies he has naturally become an atheist...' Alder, L – Dalby R. *The Derwish of Windsor Castle, The Life of Arminius Vambery*, London 1979. 373.

³⁷ Alder -Dalby 484-485

³⁸ *Bahá'í News* (West-Englewood) 1935 július, BW VI, 198-202. (Idézi Léederer 1989 93. 7. j.) A bahá'í híveknek ekkor tiltotta meg Šouq'í Effendí Rabbānī, hogy a bahá'í közösséggel egyidejűleg más egyházakba járjanak és ott tagságot tartsanak fel.

REZÜMÉ

Kevéssé ismert tény, hogy Vámbéry Ármin élete alkonyán, 1913-ban csatlakozott a bahá'í valláshoz. Amikor a bahá'í vallás vezetője 'Abda'l-Bahā néhány napot töltött Budapesten, Vámbéry lelkes hívévé vált és élete utolsó heteiben levélben is kifejezte reményét a bahá'í vallás jövőjével kapcsolatban valamint csatlakozott a bahá'í valláshoz. Jelen tanulmányunkban megkíséreljük megvizsgálni Vámbéry bahá'ikkal kapcsolatos nézeteit, választ keresünk a nagy magyar orientalista bahá'í kapcsolataira. Forrásaink alapján érdekes folyamat rajzolódik ki Vámbéry bahá'í percepciójában, mely az 1860-as évek korai elutasító és szkeptikus álláspontjától jut el az 1913-as teljes azonosulásig. Nem kevésbé érdekesek e szellemi azonosulás mozgatórugói, mely mögött Vámbérynek részben a bahá'ik iránt érzett s növekvő személyes szimpátiája és az iszlám világ jövőjét illető elképzelései állnak. Vámbéry írásai alapján kijelenthetjük, hogy a bahá'ikban inkább felvilágosult vallási-társadalmi reformmozgalmat látott az iszlám világban, mely hozzá tud járulni a Közel-Kelet társadalmi viszonyainak fejlődéséhez.

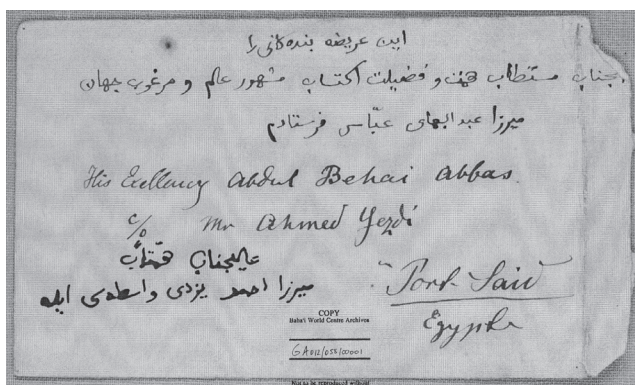
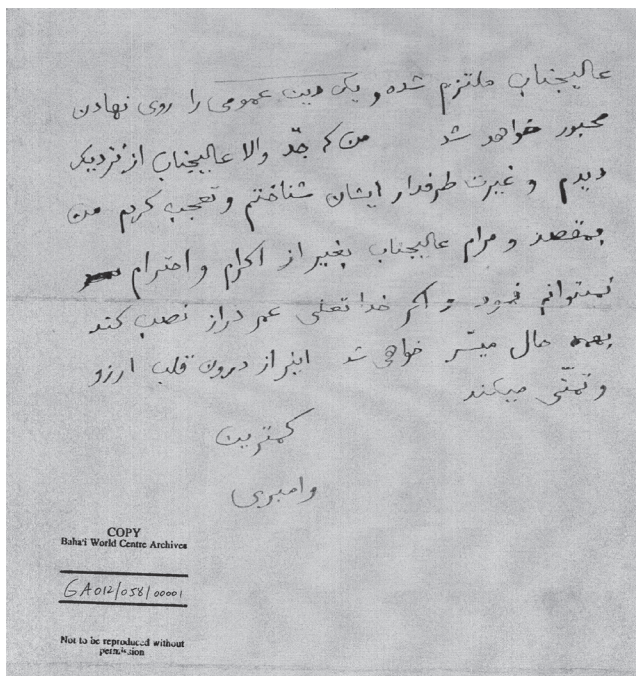
RESUME

It is a lesser known fact that at the end of his life, Arminius Vámbéry converted to the Baha'i Faith in 1913. When the then spiritual leader of the Baha'is 'Abda'l-Bahā visited Budapest, Vámbéry became his enthusiastic follower and converted to this new faith and later he expressed his hopes concerning the future of the Baha'i faith in a letter written to 'Abda'l-Bahā in the last weeks of his life. In this paper we try to throw light on the ideas of Vámbéry on the Baha'is and the Baha'i faith. On the basis of our written sources and testimonies there is a significant development in Vámbéry's thoughts about the Baha'is from his early youth till the last days of his life, which started with strong scepticism and refusal of the Baha'is by Vambery but later ended with his conversion to Baha'i faith. It is interesting to see the reasons behind this process in Vámbéry's memoirs, here we can detect both signs of his growing personal sympathy towards the Baha'is as well as the influence of his ideas about the future of the Islamic world. However the main motives of his personal attachment and admiration of the Baha'is lie in the fact that he considered them a new promising socio-religious enlightened movement inside the Islamic world which can contribute to the development social institutions of the Middle East.

مکرمات حق تعالیٰ بر کربانان

مرحمتنامه که این بنده را غیبت ه فرمودی بفرما چاره واصل
دستگشایی بدو شد و وقت ملاقات محاسبان بر پرکات
در خاطر کترین باز آمده و فقه دیگر دیدنش بسیار خواهش
دارم و فقه هر چه قدر ملوک و مالک اسلام گفت و گذار کرده
باشم ذات فطانتات مثل علیجناب هرگز تصادف نکردم
و هم کویم باسانی هم پیدا نمیشود از انجمن امید دارم که
افعال و نییات علیجناب بهمه حال قابل همه نتیجه خواهند شد
از بسی که در این افعال و نییات خیر و رفاه حال انسانیت را
میبینم

این کترین از برای تجربه داخل ادیان متنوعیه بودم
یعنی ظاهراً موعود خستیان محسوس و انجمن شوم
لاکن در همه شان غیر از بغض و عداوت یکدیگران کشف
نفرانتم کرد چه این ادیان آلات ظلم و غدر بدست
مکملان و برکات گشته سبب قربات دنیا و انسانیت
هستند و در ملاحظه این سوئتیبه هر کس طرفداری

a Baha'i World Centre Archives engedélyével

V.

Keleti fordulatok

Egeresi Zoltán

A bulgáriai törökség 1989 után: közösségépítés határon innen és túl

Bevezetés

A Balkánról szóló kutatásokban kevésbé napjainkban kevés szerepet kap az ottani török népesség, mely a lakosság közel 10%-át teszi ki, s a félsziget egyik legnagyobb kisebbsége. A tanulmány ezt a hiátust próbálja kezelni, és egy átfogó képet kíván adni a törökség történelméről és jelenlegi helyzetéről. A dolgozat, mely alapvetően az 1989 után történt eseményekre koncentrál, egy hosszabb történeti bevezetőben igyekszik bemutatni a napjainkban is meghatározó folyamatokat, különösen a nyolcvanas évek eseményeit, melyek erősen hatottak és hatnak a bulgáriai törökökre. Ezek közül az egyik legfontosabb tényező – ami a címben a határon túli közösségépítést is indokolta – a bulgáriai törökök nagyszámú törökországi letelepedését okozta, az 1989-es, „nagy kirándulásnak” nevezett *exodus*. Írásunk ezt követően áttekinti az elmúlt húsz év társadalmi-demográfiai folyamatainak jellegzetességeit, majd részletesen foglalkozik a bulgáriai törökség legjelentősebb pártjával, a *Mozgalom a Jogokért és Szabadságért*-tel. Ez azért is indokolt, mivel majdnem minden hatodik török tagja a pártnak, mely a legfontosabb érdekérvényesítő eszköze a kisebbségnek. Végezetül a Bulgáriában maradtók és a Törökországban letelepedők közötti együttműködés legékeesebb példáját, a párt választási eredményeit mutatja be a dolgozat.

Történelmi háttér

A török népek jelenléte a Balkánon több mint egy évezredes múltra tekint vissza. Azon a tényen túlmenően, hogy Asparuh vezetésével a török nyelvű bolgár törzsek alapították meg a mai Bulgáriát 681-ben, a középkor folyamán észak felől folyamatos volt a török népcsoportok bevándorlása. A 10-14. század folyamán besenyő, úz, kun népcsoportok telepedtek le a félszigeten.

Etnikai téren a legnagyobb változást az oszmán-törökök hódításai jelentették: a 14. századtól kezdődően a több évszázadra az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kerülő Balkánon több népcsoport felvette a muszlim hitet, és török tízezrei vándoroltak be. Edirne és Isztambul környékén alakultak ki az első török szóróványtelepek, már az első foglalások után.¹ A térség etnikai arculatának megváltozásában nagy szerepet játszottak ebben az időben pásztorkodó életmódot folytató yörökök. Ez a népesség hatékonyan képes volt katonai feladatok ellátására, miközben áttelepítésük (sürgün) nem okozott gazdasági gondokat.² A török bevándorlásra javarészt a 14-17. századra esett, de a későbbi évszázadokban is érkeztek muszlimok a térségbe.³

A bulgáriai törökség 1878 után fokozatosan, az Oszmán Birodalom visszaszorulásával párhuzamosan, hullámokban került kényszerkisebbségi létbe. Ez a folyamat a berlini kongresszussal vette kezdetét, amely létrehozta a Balkán-hegységtől északra elterülő, akkor 64 ezer négyzetkilométer kiterjedésű Bolgár Fejedelemséget, mely hamarosan, 1885-ben megszerezte a Balkán-hegység déli előterében található Kelet-Ruméliát. Az újabb fordulópontot 1908 hozta, amikor az ifjútörök hatalomátvétel árnyékában Bulgária kinyilvánított függetlenségét.

Mint ismeretes, a bolgár területszerzés újabb, sok áldozattal járó harmadik szakaszát a balkáni háborúk (1912-13) jelentették. A többször átrajzolt déli határok az első világháború után véglegesültek, míg (a részben törökök lakta) Dél-Dobrudzsa megszerzésére csak a második világháború alatt került sor.

Az impériumváltást jellemzően komoly harci cselekmények kísérték, főleg az orosz-török háború és az azt megelőző bolgár felkelés, illetve a balkáni háborúk alkalmával. Mivel a bolgár nemzeti mozgalom az oszmán uralom ellenében bontakozott ki, ezért a megszállónak tekintett török lakosság a harcok közben

elszenvedett népességvesztés mellett nem szívesen látott elem lett az új államban. A korábban favorizált helyzetben lévő törökség nagy tömegei hagyták el először a mai Észak-Bulgáriát, s költöztek délebbre, illetve Anatóliába, majd újabb nagyarányú kivándorlás zajlott le 1912-13-ban.

Ezek hatására Bulgária muszlim lakosságának felét elveszítette az orosz-török háború alkalmával,⁴ és hasonló arányú népességcsökkenés következett be a balkán háborúk idején megszerzett rodopei területek muszlim lakossága körében is.⁵ Ez súlyos veszteséget jelentett a legnagyobb muszlim csoportot alkotó törökség körében, mivel a korábbi elit jelentős része elmenekült.

Az impériumváltás után a török esetében gyors népességfogyással járt. Amíg a mai Bulgária lakosságának fele muszlim,⁶ s jelentős része török volt az 1870-es években (az összlakosság kb. 30-35%-a), addig arányuk lecsökkent 1892-re 17,2%-ra,⁷ a századfordulóra pedig kb. 14%-ra. A királyság kimondását követő első népszámlálás 1910-ben már csak 11,63%-ban határozza meg arányukat. Azóta 10% körül mozog a török kisebbség aránya.⁸

A bolgár kormány kisebbségpolitikáját a második világháborúig lényegében a disszimiláció jellemezte (ezt csak kisebb időszakok szakították meg, mint a Sztambolijszki-kormány),⁹ mely a törökök jelentős részének további kivándorlásával járt. Ezt de facto elősegítette Törökország is, ahol a világháborús embervesztés miatt szívesen látottak voltak a balkáni muszlimok, elsősorban a törökök. Emellett a törökök Anatóliára redukálták a haza fogalmát, amely „szívesen látta” a hazatérőket.¹⁰ Ilyen előzményekkel került sor 1925-ben egyezményi keretben jelentős számú török áttelepedésére, melyet még több hullám követett.¹¹

A kivándorlás azonban nem törte meg a népesség növekedését. A konszolidálódó helyzetben pedig egyre megerősödött az értelmiségi réteg, mely átvette az Atatürki szekuláris modernizációt is, így 1938-tól sikerült kiharcolni, hogy a latin betűs török írást taníthassák az iskolában.¹² Ennek ellenére nem sikerült önálló politikai pártot alkotni a korszak elején, a királyi diktatúra bevezetése után ennek a lehetősége is elenyészett. 1939-től

évek második felétől ráadásul komoly iskolabezárásokkal kellett szembenézni a törökségnek.

A második világháború után fordulat következett be a kisebbség életében. Az 1950-es évek folyamán Bulgáriában a törökök eddig nem tapasztalt támogatásban részesültek, a bolgár kormány jelentős összegeket áldozott a török kultúrára és oktatásra. Emögött az a megfontolás állt, hogy a törökök vallásosságát kell megtörni, és ehelyett célszerűbb akár a nemzeti identitást támogatni a kommunista modernizáció sikere érdekében. Az 1950-es évek végéig a török elitet sikeresen integrálta a bolgár vezetés, noha a lakosság vallásossága megmaradt.

Újabb fordulatot a Todor Zsivkov hatalomra kerülése hozta, amely a nemzeti kisebbségek erőltetett asszimilációját célozta meg. Ezt először a macedónok, illetve a pomákok tapasztalták, majd az 1980-as évektől a törökök is. Ezt a politikát egyrészt a kommunista rendszer kifulladás gazdasági teljesítménye melletti legitimációs hiánya, melyet Romániához hasonlóan a nacionalizmussal igyekeztek pótolni,¹³ másrészt a török kisebbség előretörésének félelme táplálta. Az 1970-es évektől, a bolgár népesség csökkenő termékenysége ellenében a bulgáriai muszlimok mutatói kedvezőbbek maradtak: miközben a halálozás csökkent, a születések száma magas maradt, ami a bolgárok ellenérzését váltotta ki. A törökök megítélése tovább romlott 1974-et követően, ugyanis ettől kezdve a kisebbség végérvényesen az ötödik hadosztály lett Szófia szemében.

1980-as évektől megindult a homogenizációs kampány, mely csúcsát az átnevezési kampánnyal érte el 1984/85 telén. Ekkor mindenkinek kötelezően bolgár nevet kellett felvennie, melyet ellenállás esetén erőszakkal kényszerítettek ki. Míg az északi területeken látványos összecsapások nélkül megtörtént a váltás, addig a Rodope néhány falvában fegyveres konfliktusra, szórványos harcokra is sor került. A bolgár kormány erőltetett asszimilációs politikája (az 1985-ös népszámlálás idején nem is kérdeztek rá a nemzetiségre, mindenkit bolgárnak nyilvánítottak a hivatalos statisztikai adatokban) 28 földalatti török szervezetet hívott életre.¹⁴ Ezek közül a legjelentősebb az Ahmed Doğan által alapított *Bulgaristan'da Türk Milli Kurtuluş Hareketi* [Bulgáriai Török Nemzetmentő Mozgalom, - a szerk.] volt. A szervezet rövid

történelme ellenére (1986-ban letartóztatták a vezetőket, akiket több évre börtönbe zártak) megindult egy szerveződési folyamat. 1989-ben egyre meghatározóbbá váltak az emberi jogokat követelő (részben) török szervezetek is.¹⁵ Tavasszal több tüntetést is szerveztek, amelyek fegyveres összetűzésekhez vezettek.

Az elmúlt évtizedek legnagyobb sokkját a „nagy kirándulás” okozta a törököknek. Az 1989 tavaszán elfajuló helyzetben Zsivkov „felkérte” a török kormányt, hogy nyissa meg határokat a Bulgáriát elhagyni szándékozók közül. Miután Turgut Özal ezt lehetővé tette, s kb. 310-350 ezer török hagyta el június-augusztus folyamán az országot, amely az akkori bulgáriai törökség harmadát-negyedét jelentette.

A zsvikovi rendszer csak hónapokkal élte túl a nagy kirándulást: 1989 november 10-én a kommunista párton belüli reformcsoport puccszerűen eltávolította a hatalomból a főtítkárt, s még az év végén elfogadott törvényben lehetővé tették a törökök visszatérését Törökországból.

A török kisebbség 1989 után

A kommunista rendszer végével a török kisebbség történetében új fejezet kezdődött. Az asszimilációs politika véget ért, lehetővé vált a menekültek visszatérése, illetve új politikai szerveződések létrehozása. Ezek részletezése előtt azonban áttekintjük a bulgáriai törökség demográfiai helyzetét és jogait.

Bulgária Európa egyik legrosszabb demográfiai mutatókkal rendelkező országa. Míg 1992-ben 8 462 ezer fő volt az ország lakossága, addig 2001-re lecsökkent 7 928 ezerre, majd további, közel hat százezres fogyással a 2011-es népszámlálás szerint immár 7 364 ezer fő lakja az országot (ez 14%-os csökkenés két évtized alatt).¹⁶ Ebben jelentős szerepet játszott a kivándorlás, illetve az elöregedés. Hasonló tendenciákkal találkozunk a törökök körében is, akik alapvetően ország két nagyobb tömbben, az ország északnyugati (Deliorman) régiójában (Razgrad, Targoviste, Sumen, Szilisztra), és a déli Kardzsaliban élnek. E két régióból a másodikban alkotnak abszolút többséget, a többiben nem érik el az 50%-ot.¹⁷

Néprajzilag is elkülönül a két régió. Mivel az oszmán hatalmi centrum Kardzsali közelében feküdt, így a törökség inkább az

udvari nyelvjárást beszélte (egészen egészen Bursza vidékétől kezdve a Balkán-hegységig). Az északkelet-ruméliai területek lakosságának hazája a nyelvjárások vizsgálata alapján Kelet-Anatólia, a trapezunti, rizei és karsi vilájetekben volt.¹⁸ Mivel ezeket a kis-ázsiai területeket később hajtották uralmuk alá a törökök, ezért nagy valószínűséggel a Balkán hegységtől északra fekvő vidékek betelepítése is későbbre datálható.

A kisebbség 1992 és 2001 között a többségi társadalomhoz képest kisebb mértékben fogyott (800 ezer főről mintegy 750 ezer főre, ami 6%-os csökkenés), míg a 2001-ben önkéntességi alapon magukat töröknek vallók száma 588 ezer volt, ami 20%-os fogyás. Ugyanakkor, mivel opcionálissá vált az etnikai hovatartozás bevallása, kb. 600 ezer ember nem válaszolt erre a kérdésre.¹⁹

Emiatt a népszámlálásnál megadottnál magasabbra kell tennünk a törökök számát. Olykor a bulgáriai muszlim cigányok is töröknek vallják magukat (a cigányok létszáma a legfrissebb népszámlálás szerint 325 ezer fő, kb. húsz százalékuk muszlim). Létezik egy sajátos csoportjuk, mely *millet*-nek hívja magát, s keverék bolgár-török nyelvet beszél. Az ő pontos etnikai besorolásuk problémás, mert a törökök nem tartják őket töröknek, ellenben a bolgár társadalomba sem tudnak integrálódni. A közös vallás és történelmi-politikai hagyományok miatt ez a pontosan meg nem határozott nagyságú csoport viszont a török párt(ok) egyik fontos támogatója a választásokon.

A cigányság muszlim tagjain túlmenően a pomákok alkotják az ország másik nagyobb muszlim csoportját.²⁰ Esetükben a nemzetközi szakirodalom is hajlik arra, hogy elfogadjon bolgár eredetüket (a pomák elnevezés egy a sok közül; népi elnevezésük volt a századfordulón a torbesi, poturnáci).²¹ Ezek szerint az oszmán hódítás alatt erőszakos/spontán eszközökkel a Rodope szláv (bolgár) nyelvű lakossága vallást váltott és megindult egy sajátos identitás kialakulása. A két világháború között a *Rodina* nevű szervezet keretében kezdetét vette a főleg muszlim identitási pomákok bolgárosítása, és már a II. világháború alatt kísérletek történtek a muszlim-törökös nevek helyett a bolgár névadás erőltetésére.²²

A pomákok muszlim vallásossága, mely kapocsként szolgál a törökök felé, nem szűnt meg, és néhol – különösen azokban a régiókban, ahol velük élnek keverten – törökösödésükhöz vezet. Ezeken a határmenti területeken nem ritka az nézőpont, hogy a kommunista rendszer megtiltotta számukra, hogy törökök beszéljenek, ami oda vezetett, hogy elfelejtették e nyelvet.²³ Ugyanakkor a vahabita tanok terjedésének köszönhetően bizonyos csoportjainak muszlim vallásosságának megerősödése mellett a 2000-es évek folyamán megjelent az az elképzelés, hogy ők valójában még Bizánc által áttelepített arab törzsek leszármazottai.²⁴ Pontos adatokat a pomákok esetében sem lehet mondani: 1992-es népszámlálás szerint számuk megközelítően 170 ezer fő volt. Becslések szerint jelenleg 100 ezren lehetnek.

Bár a magukat törököknek vallók demográfiai helyzete (korfa, termékenység) kedvezőbb, mint a bolgároké, az esetükben az öregedés mellett a kivándorlás lehetett az a tényező, ami csökkentette létszámukat. Míg 1989-ben a politikai helyzet, addig 1990 után elsősorban gazdasági tényezők szerepeltek ennek okai között. Az alapvetően mezőgazdaságból, s főként dohánytermesztésből élő török kisebbség (2011-ben 63%-uk lakott falun) a rendszerváltás egyik vesztese lett.

A törökök által lakott régiók súlyos recesszióba kerültek, megnőtt a munkanélküliség, kitörést a külföldi munkavállalás jelentett. Az 1990-es években főként Törökország számított célpontnak, a 2000-es évektől ez átalakult, és a súlypont Nyugat-Európa országaira helyeződött át. Ebből a szempontból az elmúlt két év szintén súlyos sokkot jelentett a török dohánytermesztő családok tízezrei számára: az uniós szabályozás miatt a dohánytermesztés állami támogatása megszűnt, ami újabb lendületet adott a kivándorlásnak. Míg Kardzsali lankáin korábban dohányföldek százait lehetett látni, mára ezek döntő részben eltűntek.

A politikai önszerveződés

A törökség 1989 után eddig egyedülálló lehetőséget kapott, hogy maga is létrehozza politikai érdekvédelmi szervezeteit. Ez annál is fontosabbá vált, mivel a kialakuló nagy bolgár pártok (a Bolgár Kommunista Pártból Bolgár Szocialista Párttá alakuló baloldal, és a legerősebb jobboldali formáció, a Demokratikus

Erők Szövetsége) nem alkottak programot a törökök megnyerésére. A szocialisták a törökök számára a zsvikovi örökség miatt nem jelentettek alternatívát, míg a jobboldal nem helyezett elég hangsúlyt a megnyerésükre.

Így jött létre a börtönből szabaduló Ahmed Doğan vezetésével a *Haklar ve Özgürlükler Hareketi* (Mozgalom a Jogokért és Szabadságért – HÖH) nevű párt 1990. január 4-én, Várnában.²⁵ A korábbi években felfokozott nacionalista közhangulat miatt a párt megalakulását a bolgár közvélemény egy része nem nézte jó szemmel, illetve a még 1990 elején elfogadott párttörvény is megtiltotta etnikai, vallási alapon történő pártalapítást. Ez válaszul elé állította a HÖH vezetőségét: vagy felvállalják a nemzeti identitásukat, ezzel azt kockáztatva, hogy törvénytelen zárlák ki magukat az érdekképviseletből, vagy pedig nagyobb kompromisszumkészséget tanúsítanak.

A pártban komoly vita alakult ki, amely a mérsékeltebb, Ahmed Doğan vezette szárny győzelmével ért véget: a szerveződés liberális pártként definiálta magát.²⁶ A liberális párt fő célja az emberi jogok biztosítása, kisebbségek védelme, a gazdasági fejlődés elősegítése, a balkáni béke biztosítása, a jogállam kiépítése volt.²⁷ Ezt 1990 tavaszán sikerült elfogadtatni a volt kommunista nomenklatúrából álló bírósággal, így már a párt jelöltjei indulhattak az azévi választásokon. Miért engedélyezett mégis akkor a bíróság egy névleg liberális pártot? A baloldal akkor úgy számolt, hogy az esedékes választásokon a HÖH a jobboldaltól fog elvenni szavazatot, s helyesebb, ha megosztják a másik oldal erőit. Ez voltaképp így is történt, de miután a HÖH a Demokratikus Erők Szövetségét kezdte el támogatni, a BSZP támadásba lendült.

Az 1991 júliusában elfogadott bolgár alkotmány pártalapításra vonatkozó cikkei értelmében – teljes összhangban az 1990-ben elfogadott párttörvénnyel – nem lehet etnikai, faji vagy vallási alapon pártot létrehozni (11. cikk 4.). Az 1991-es választások után, 1991. október 8-án 93 képviselő az alkotmánybírósághoz fordult, hogy nyilvánvalóan törökökre épülő szavazótábora miatt nyilvánítsa alkotmányellenesnek a pártot. Az alkotmánybíróság 1992. április 21-én, hosszas vita után „salamoni” döntést hozott a frissen demokratikussá váló Bulgáriában: a HÖH-t nem

nyilvánították alkotmányellenesnek, de a szavazáson 6:5 arányban a nem győzött egy bíró távolmaradása mellett, viszont így nem volt meg az elegendő hét ellenszavat a párt betiltásához. A Mozgalom a Jogokért és Szabadságért maradhatott a politikai palettán.²⁸

A *Hak ve Özgürlükler Hareketi* a bulgáriai törökség legfontosabb szervezetévé vált. A párt igen gyorsan megszervezte a tagságot, jelenleg 60 ezer rendes taggal rendelkezik, míg az ifjúsági tagozatában további 24 ezren vannak. Ez azt jelenti, hogy szinte minden török család valamilyen kapcsolatban áll a párttal, továbbá a helyi kulturális intézményeket, a török folyóiratokat igen gyakran pártbeliek, vagy párthoz közeliek irányítják.

Emellett a párt az elmúlt húsz év bolgár párttörténetének legstabilabb szereplője maradt, szinte folyamatosan a harmadik-negyedik parlamenti erő. Ebből következően fontos koalíciós partner is. Míg az 1990-es években jellemzően jobboldali kormányokat támogatott a párt (ekkor elkerülendő a bolgár közvélemény ellenkezését, csak kívülről), s oroszlánrésze volt az 1992 és 1994 között fennálló Berov-kormány megalapításában.

Ezekben az években ugyan nem volt koalíciós partner, de jó tárgyalópozíciójának köszönhetően számos eredményt sikerült elérnie. Így elfogadták az ún. Doğan-törvényt 1992-ben (a „Nagy kirándulás” idején elmenekült emberek házainak visszaszolgáltatása), illetve ekkor alakultak ki a bulgáriai törökség kulturális életének keretei (török nyelv tanulását engedélyezte az állam, noha török iskolák létrehozását nem tette lehetővé)²⁹, újra kulturális egyesületek alakulhattak, török nyelvű újságok jelenhettek meg. Ezek az eredmények a kommunista időhöz képest nagy áttörésnek számítottak, s bolgár kontextusban komolynak is tekinthetők. A párt mindig távol tartotta magát a „radikális” követelések hangoztatásától, így az autonómia felvetésétől.

A HÖH a kilencvenes években alapvetően uniós és NATO-csatlakozást támogató politikát folytatott (nagy szerepe volt 1997-ben az Európa Tanács kisebbségeket és nyelveket védő keletgyezményeinek aláírásában). Ekkor alapozta meg a 2000-es évekre kialakuló bolgár értelmiségi-politikai körökben általánossá váló nézetet, miszerint Bulgária sikeresen tudta/tudja kezelni a kisebbségi problémákat, s ami Bolgár Etnikai Modellként vált híressé.

A 2000-es évekre a párt koalíciós partnerként is elfogadottá vált. Így történelmében először 2001-ben kormányra került a II. Simeon Nemzeti Mozgalommal, amit 2005-ben egy újabb követett, amelyhez a BSZP is csatlakozott. A Mozgalom a Jogokért és Szabadságért elsőben a gazdasági minisztériumot és egy kisebbségekért felelős, tárca nélküli miniszteri posztot kapott, a második alkalommal főleg a földművelésből és vidéken élő többség érdekeit érintő tárcákat igyekezett megszerezni, így a katasztrófavédelmi miniszteri (Emel Etem), a környezet- és vízügyi miniszteri (*Cevdet Çakarov*), valamint földművelésügyi miniszteri (Nihat Tahir Kabil) posztot kapták meg.

A másik tényező, ami a kisebbségi pártok körében egyedülállóvá teszi a HÖH-t, hogy az elmúlt 21 évben folyamatosan egy ember, Ahmed Doğan vezetése alatt állt, aki mindvégig képes volt hatalmát fenntartani, illetve a pártszakadások okozta veszteségeket minimalizálni.

Természetesen jelentek meg más pártok is, így a Nedim Gencev vezette, 1993-ban alapított és kérészetűnek bizonyuló Igazság Demokratikus Pártja (Adalet Demokratik Partisi – ADP). Komolyabb ellenfelet jelentett a korábbi társ, Güner Tahir, aki alternatívát kívánt nyújtani Doğan autoriter vezetésével szemben.³⁰ Az általa megalakított Hak ve Özgürlükler Ulusal Hareketi (Nemzeti Mozgalom a Jogokért és Szabadságért – HÖUH). Ez a kezdeményezés sem tudott viszont megerősödni. Tahir 2001-ben nem indult a választáson mivel megvádolták, hogy összejátszott a titkosrendőrséggel; az utóbbi pedig folyamatosan marginális eredményt produkálva nem tudott mandátumot szerezni 2005-ben már nem indult a választáson.³¹

2009. szeptember végén Yuzeir és Ali Yuzeirov Slavyanovo faluban (Észak-Bulgáriában) megalakította a Muszlim Demokratikus Uniót, amely tisztán a bulgáriai muszlimok képviselőjét vállalta fel. Miután a bíróság nem engedélyezte a párt megalakítását egy új szerveződést, az OTTOMAN-t próbálták bejegyeztetni – sikertelenül. A testvérpár eredménytelen próbálkozásai sokkal nagyobb médiavisszhanggal, mint politikai eredménnyel jártak (a 2011 őszi elnökválasztáson Ali indulni is akart – a Választási Bizottság végül nem fogadta el jelentkezését).

A HÖH szempontjából a legújabb és legsúlyosabb kihívást a Güner Tahiroz hasonló alapító „harcostárs”, elnökhelyettes Kasim

Dal³² 2011 januári kilépése/kizárása volt a pártból. A korábbi szövetséges, aki a török kormány³³ és a törökországi bulgáriai török szervezetek támogatását is élvezte (kizárásakor a párt központi kongresszusában helyet kapó három törökországi párttag és egy parlamenti képviselő szavazott nemmel) januári nyilatkozatában keményen bírálta Doğant, annak korrupciós ügyei és ügynök múltja miatt.

Dal távozását többen követték. Így áprilisban Korman Ismailov parlamenti képviselőt is kizárták a párt soraiból a pártvezetést ért kritikái miatt. Azonban Dalhoz hasonlóan ő is független képviselőként mandátumát megőrizve a parlamentben maradt. Az őszi helyhatósági választásokra készülve felmerült egy önálló párt alapításának gondolata, azonban a korábbi próbálkozásokból okulva Dal inkább közös listát alakított a Maria Kapon vezette Egyesült Emberek Pártjával. A 2011 októberi választási eredmények azonban azt mutatták, hogy nem sikerült megtörni a HÖH egyeduralmát.

A Törökországban élő bulgáriai törökök

A bulgáriai törökség egyik igen fontos részét alkotják a Törökországba vándorolt csoportok. Mint említettük, a sorozatos kivándorlások miatt az elmúlt száz-százharminc évben több száz-ezer török menekült/költözött az edirnei határ túloldalára. Ezek döntő része teljesen integrálódott a török társadalomba, jobb esetben utódaik számon tartják valamely nagy vagy dédszüli balkáni származását. Erősebb kötődést Bulgáriához az elmúlt 50 évben áttelepülők és utódaik között találunk (így például a legjelentősebb törökországi bulgáriai török szervezet vezetője, Emin Balkan még az 1970-es években áttelepült szülők sarja, aki már Törökországban született). Ebből a szempontból a meghatározó az 1950-51-es hullám (ekkor 150 ezer fő), az 1970-78-as család-egyesítési program (130 ezer fő), illetve a nagy kirándulás volt 1989-ben (ekkor kb. 310-350 ezer fő).³⁴ Az állampolgárságukat megtartók és politikailag mozgósítható csoportot a nagy kirándulás és az utána javarészt gazdasági okokból áttelepülők alkotják. 1989 folyamán hivatalosan mintegy 313 894 személy hagyta el Bulgáriát és menekült Törökországba,³⁵ a Bulgáriát elhagyó törökök számát valamivel magasabbra tehetjük. Ez akkor komoly

feladattal állította szembe Ankarát, aki a humanitárius katasztrófát megelőzendő, a bulgáriai törökök beözönlése ellen néhány hónap múlva újra lezárta a határt. Az eleinte sátoortáborokban élőket földrajzi közelség miatt az országi nyugati részén helyezték el, egyrészt az európai területeken (Edirne, Tekirdağ, Isztambul), de jelentősebb közösségek az ázsiai oldalon, Burszában, Izmirben, Kocaeliben is kialakultak. A bulgáriai törökök érkezését nem mindenhol nézték jó szemmel (olcsó munkaerő, ami elveszi a munkalehetőséget a törökországiaktól), s az önálló élet megteremtése is komoly gondot okozott a frissen bevándoroltaknak. Köszönhetően annak, hogy 1989 végén fordulat következett be a bolgár vezetésben, s 1990-ben demokratizálódás kezdődött az országban, emiatt sokan visszatértek Bulgáriába.

A jelentős leépítésekkel, visszaeső életszínvonallal járó bolgár átalakulás válságregiói közé tartoztak a törökök által lakott területek is. Ezt főleg Kardzsali jelentette, ahol a döntőrészt mezőgazdaságból élő népesség nagyon nehezen talált munkát, s vonzóbb volt számára Törökország, ahol ráadásul 1989 miatt sokan rendelkeztek rokoni kapcsolatokkal.³⁶ Összességében a jelenleg Törökországban élő bulgáriai törökök létszámát 350-400 ezer főre tehetjük.

A kapcsolatok természetesen nem szakadtak meg az otthon maradékkal, sőt, igen szoros viszonyt alakítottak ki. Ennek vannak kulturális, gazdasági és politikai vetületei. Igen fontosak a testvérvárosi kapcsolatok, melyek a Márvány-tenger partvidékének városai és a bulgáriai törökség által lakott főbb városok között jöttek létre az elmúlt húsz évben. Ezek főleg kulturális kapcsolatokat szolgálnak, meghatározó a török tánccsoportok közötti cserék, látogatások.³⁷

Az elmúlt húsz évben a Törökországban letelepedők több tucat egyesületet hoztak létre. Ezek célja egyrészt a közösségépítés, a kapcsolattartás, amit kulturális programok szervezésével, kirándulásokkal kívánnak elősegíteni. Több olyan szervezet van, amely az egy városból származókat fogja össze, így például a *Deliormanlılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği* (Deliormaniak Segélyező és Szolidaritási Egyesülete), *Mestanlılar Derneği* (Momcsilgradiak Egyesülete)³⁸ stb., de a legjelentősebb (ernyő)szervezetet az 1987-ben megalapított „*Bal-Göç*” (Balkan

Göçmenleri ve Mülteci Dernekleri Federasyonu – Balkáni Bevándorlók és Menekültek Egyesületeinek Föderációja) jelenti.³⁹

Ez a szervezet számít a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért egyik legfőbb szövetségesének. Mint látni fogjuk, ez elsősorban választások idején nyilvánul meg, amikor a Törökországban élőket kell mozgósítani. Emiatt foglalnak helyet törökországiak a párt központi szerveiben, illetve tart fenn a HÖH irodát Törökországban. A kampányba pedig Bulgáriában is bevonják a különböző egyesületek vezetőit.

Együttműködés határon innen és túl: a választások

A HÖH parlamenti súlyát, mint bármely más pártnak, a választási eredményei adják. Mint a táblázaton is látjuk, a HÖH a 2000-es évek folyamán egyre több szavazatot szerzett, 2009-ben voksok száma megközelítette a teljes török népesség létszámát. Míg 1994-ben csak 284 ezer szavazatot szerzett (5,44%), addig 1997-ben koalícióban 323 ezret (7,6%), 2001-ben 340 ezret (7,45%), majd 2005-től kezdődően jelentős áttörést sikerült elérni: ekkor 467 ezer szavazattal az összes voks 18,81%-át, 2009-ben pedig 610 ezer szavazattal 14,45%-ot szerzett.⁴⁰

Minek köszönhető ez a jelentős növekedés?

Mint láttuk, a bulgáriai török elit egységes tudott maradni az elmúlt húsz évben. Noha voltak renegátok, ezek nem voltak képesek valós alternatívát nyújtani a török szavazótábor számára, illetve az új pártok nem voltak képesek a HÖH helyi szervezeteit (néhány esetet leszámítva) jelentősen meggyengíteni. A pártfegyelem megtartása és a fegyelmezett szavazótábor a HÖH sikerének a kulcsa.

A törvényi szabályozás – mint láttuk – Bulgáriában nem kedvez az etnikai-vallási alapon történő pártalapításnak. Noha a bolgárok jelentős része most is alkotmányellenesnek tartja a HÖH-t, ennek ellenére a liberális diskurzusa, melynek révén a „kisebbségek védelmezője” szerepében tűnhet fel, nyitottá tette a pártot más kisebbségek, elsősorban a pomákok és muszlim cigányok felé (mindamelllett, hogy a pártvezetésnek van bolgár tagja is). Ezáltal a korábban bemutatott népcsoportokra is számíthat, ami jelentősen megnöveli szavazóbázisát. Ráadásul a bolgár szabá-

lyozás eleve lehetetlenné teszi vallás vagy etnikai alapú párt-szerveződés létrehozását, így a „jobboldali” vetélytársakkal eleve nem kell számolnia a pártnak.

A bolgár pártdinamika is jelentősen hozzájárult a HÖH sikeréhez. 2005-től egyre jobban megerősödött a török-, Törökország- és cigányellenes bolgár szélsőjobb (a Volen Siderov vezette ATAKA – Támadás párt), amely állandó kirohanásai mellett tudatos szimbolikus politikával él a törökök ellenében (az 1876-os felkelés emlékhelyeinél tartott kampányok stb.), újra beemelte a török kérdést a bolgár közéletbe.⁴¹ Ez természetesen arra készítette a HÖH-t, hogy a liberális program megtartása mellett kampányaiban egyre „nemzetibb” hangot üssön meg. A 2009-es választási kampányban folyamatosan a névváltoztatási programra és a bolgár elnyomásra emlékeztettek – ez pedig kiváló mobilizáló eszközként szolgált.

A HÖH szavazótáborát a többi hagyományos kisebbségi párthoz képest egy másik tényező teszi hallatlanul erőssé. Ez pedig a Törökországban élő bulgáriai törökség – részben Kasim Dal áldozatos munkája révén – becsatornázása volt. Ennek köszönhetően 2009-ben közel százezer plusz szavazatot kaptak. Ekkor természetesen nemcsak a törökországi szavazóhelyiségekben járulnak hozzá a bolgár-török állampolgárok, hanem buszok százai mennek a törökök lakta területekre (többek között emiatt sikerült a HÖH-nak a 31 kerületi mandátumból 5-öt megszereznie 2009-ben, míg minden mást a GERB kapott meg). Ez a bolgár szélsőjobb folyamatos célpontjává teszi a pártot.

A fentebbi tényezők eredményeként a 2005-ös választáson a HÖH külföldről 40 626 szavazatot kapott 39 858 szavazatot Törökországból (Burszában 12 466, Isztambulban 9861, Izmirben 4684). Csak Kardzsaliba 150 busz ment a választás előtti pár nap. Smolyan és Blageovgradból több mint 35 ezer szavazatot szerezett, javarészt pomákoktól.⁴²

A politikai ellenfelek természetesen megpróbálták megakadályozni, hogy a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért mozgósíthassa külföldi szavazótáborát. Erre először a 2007-es európai parlamenti választások előtt került sor, amikor törvényileg írták elő, hogy a választást megelőző 60 napban a választópolgárnak valamely uniós tagállam területén kellett tartózkodnia. Ez utóbbi

jelentős mértékben kihatott a HÖH szereplésére, mivel ezzel lényegesen lecsökkent a Törökországból érkező választói turizmus esélye.⁴³ Összehasonlításképp: 2007-ben az európai parlamenti választásokon 392 ezer szavazatot szerzett a párt, míg a 2005-ös hazai parlamenti választásokon 467 ezret. Még beszédesebb a 2009-es év: ekkor mindössze egy hónap volt a két választás között, s az európai parlamentin 364 ezer, a hazai parlamenti választásokon 610 ezer szavazatot kapott.⁴⁴

A törvényi szabályozás változása megnehezítette a párt 2011-es, helyhatósági választási szereplését is. 2011 tavaszán a bolgár parlament a HÖH számára kedvezőtlen törvénymódosítást fogadott el: több hónapos bulgáriai vagy más uniós tagállami tartózkodást írtak elő a szavazni szándékozók számára. Ez immár a helyhatósági választások esetén is csökkentette a HÖH szavazótáborát. A pártot 2009 óta érő korrupciós botrányok, Kasim Dal kilépése, és a törökországi voksok csökkentése miatt 320 ezer szavazatot kapott, mely kisebb, mint a korábbi eredmények.

Konklúzió

A tanulmányban áttekintettük a bulgáriai törökség történelmét és az 1989 utáni folyamatok jellegzetességeit. A kényszer-kisebbségi sorba került népcsoport elmúlt 130 éves történelme során alapvetően elnyomásnak és asszimilációnak volt kitéve. Ezt mutatja a rendszeres, Törökországba irányuló kivándorlás, melynek legnagyobb hullámára 1989-ben került sor. Elsősorban ezeknek a kivándorlásoknak volt köszönhető, hogy a Balkánon tapasztalható muszlim népességrobbanás ellenére a 20. század folyamán végig 10 százalék körül maradt a számuk az össznépességben, illetve kialakult egy jelentős közösségük Törökországban is.

A rendszerváltást követően a jellemzően mezőgazdaságból (azon belül is dohánytermelésből) élő kisebbségnek újabb nehézséggel kellett szembenéznie: a törökök lakta régiók is válság-régiókká váltak, magas lett a munkanélküliség. Ez újabb jelentős – ezúttal már gazdasági indíttatású – kivándorláshoz vezetett. Az uniós szabályozás 2010-től kezdődően megszüntette a dohánytermelők állami támogatását, ami újabb több ezer török család számára jelentett csapást.

A rendszerváltás viszont lehetővé tette a törökség számára önálló pártok létrehozását. Több formáció alakult az elmúlt húsz év alatt, de ezek közül a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért tudod kiemelkedni (a többi jórész ebből a pártból vált ki). Mivel a bolgár törvények nem engedik az etnikai, vallási vagy faji alapon történő pártalapítást, ezért a párt liberális pártként határozta meg magát. Ez természetesen nem akadályozza meg abban, hogy a törökség (és a többi muszlim kisebbség) de facto pártja legyen.

Noha történtek szakadások a pártban, illetve az utóbbi években korrupciós botrányok is megtépázták tekintélyét, a törökség körében az Ahmed Doğan vezette formáció maradt az „egyetlen” párt, s az egyik fontos közösségépítő tényező. Köszönhetően a Törökországban letelepedők körében létrejövő egyesületeknek, a bulgáriai törökség mindkét csoportja között megmaradt a kapcsolat és együttműködés. Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulása a választások idején történő „választási turizmus”, melynek keretében több tízezer törökországi szavazat érkezik a pártra. Ez a fajta szervezettség, mobilizálás és együttműködés egyedülálló Európában.

A Mozgalom a Jogokért és Szabadságért parlamenti választási eredményei

Választások	1990	1991	1994	1997	2001	2005	2009
Szavazatok száma	463 000	418 168	283 094	323 429	340 395	467 400	610 521
Szavazatok aránya százalékban	7,40	7,55	5,44	7,60	7,45	12,81	14,45
Megszerzett székek száma	23	24	15	19	21	34	38
Összes megszerezhető mandátum száma	400	240	240	240	240	240	240

JEGYZETEK

¹ Németh Gyula: Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához. Budapest. 1956. 67. p.

² i.m. 68. p.

³ Muszlim népesség további jelentősebb bevándorlására a 18. század végétől került sor, az Oszmán Birodalom területvesztésének köszönhetően krími tatárok és cserkeszek tömegei érkeztek Dobrudzsába és Bulgáriába.

⁴ McCarty, Justin: Muslims in Ottoman Europe: Population from 1800 to 1912. In.: *Nationalities Papers, Vol. 28, No. 1, 2000.* p. 35.

⁵ i.m. p. 37.

⁶ Prof. Dr. Ömer Turan: Turks in the Balkans. In: *The Turks* 6. kötet (Szerk: Hasan Celâl Güzel, C. Com Oğuz, Osman Karatay) Ankara. 2002. 560-561. p.

⁷ i. m. 561 p

⁸ Bolgár Statisztikai Intézet

⁹ Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest. 2003. 213. p.

¹⁰ Cagaptay, Soner : Islam, secularism, and nationalism in Modern Turkey : who is a Turk? London ; New York. 2006. p. 6.

¹¹ Nagy menekülési és kivándorlási hullámokra 1929-33-ban, 1935-40-ban, 1950-51-ben, a családegyesítési program keretében 1969 és 1978 között, majd pedig a nagy kirándulás néven elhíresült hullámban 1989-ban

¹² Bilal N. Simsir: *Bulgaristan Türkleri (1878-2008).* Ankara. 2009. p. 181.

¹³ Berend T. Iván: *Terelőúton Közép- és Kelet-Európa 1944-1990.* Budapest. 1999. 214. p.

¹⁴ Özgür, Nurcan: *Etnik sorunların çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi.* Isztambul. 1999. p. 77.

¹⁵ Erről részletesebben lásd: Zafer, Zeynep: *Bulgaristan Türklerini 1984-1989 Eritme Politikası Karşı Direnişi.* In. *Akademik Bakis.* Vol. 3. No. 6. 2011. pp. 27-44.

¹⁶ Bolgár Statisztikai Hivatal honlapja.

¹⁷ A bulgáriai törökök demográfiájáról, területéről lásd bővebben: Kőszegi Margit: *Bulgária Muzulmán Lakossága az ezredfordulón.* In.: *Pro Minoritate.* 2008. No 4.. pp.154-171.

¹⁸ Németh. 1956. 51. p.

¹⁹ Bolgár Statisztikai Intézet

²⁰ A 2011-es népszámlálás szerint 5 783 ezer ember nyilatkozott a vallásáról, ebből 577 ezer volt muszlim (közel 30 ezer síita). BSI.

²¹ Georgieva, Tsvetana: Pomaks: Muslim Bulgarians. In.: *Islam and Christian-Muslim Relations*. 2001. Vol. 12. No. 3. pp. 303-316. p. 303.

²² Mary Neuburger: Pomak Borderlands: Muslims on the Edge of Nations. In.: *Nationalities Papers*. 2000. Vol. 28. No. 1. pp. 181-198. p. 185.

²³ Georgieva, 2001. p. 309-310.

²⁴ Ghodsee, Kristen: *Muslims Lives in Eastern Europe*. Oxford. 2009. p. 38.

²⁵ Capelle-Pogăcean, Antonela – Ragaru, Nadège: En quoi les « partis ethniques » sont-ils « ethniques » ? Les trajectoires du MDL en Bulgarie et de l'UDMR en Roumanie. In.: *Questions de Recherche / Research in Question* Paris, 2008. N° 25. p. 32.

²⁶ A vereséget szenvedő csoport Aden Kenan vezetésével kivált, s létrehozta saját szervezetét, a törökség képviselőt nyíltan felvállaló Török Demokratikus Pártot (Türk Demokratik Partisi – DTP), amelyet azóta sem sikerült bejegyeztetni.

²⁷ Zafer. 1999. p. 96-98.

²⁸ Ganev, Venelin I.: History, Politics, and the Constitution: Ethnic Conflict and Constitutional Adjudication in Postcommunist Bulgaria. In.: *Slavic Review*. 2004. Vol. 63, No. 1. pp. 66-89 p. 89.

²⁹ 1991-ben lehetővé tette a bolgár parlament a kisebbségi nyelvek választhatótanulását 1-8 osztályban. Ezt 1999-ben sikerült kiterjeszteni a középiskolákra is. Mivel az anyanyelv és egy nyugati nyelv között kell választani, ezért középiskolában igen rossz pozícióba kerül a török nyelv. Rechel, Bernd: Bulgaria Minorities 'light'. In. *Minority Rights in Central and Eastern Europe* (Szerk. Rechel, Bernd). New York. 2009. pp. 77-889. p. 79.

³⁰ A másik kritika, amit rendszeresen felhoznak Doğanal szemben, hogy a kommunista rendszer alatt besúgó volt.

³¹ Capelle-Pogăcean –Ragaru 2008. p. 48.

³² Kasim Dal szerepe azért jelentős, mivel az ő nevéhez kapcsolódik a Törökországban letelepedő bulgáriai törökök szervezeteinek a becsatornázása a HÖH-ba, illetve igen népszerűnek számít az edirnei határ túloldalán.

³³ A Erdoğan és Doğan között az elmúlt években megromlott a kapcsolat. A miniszterelnök 2010-es bulgáriai útja alakalmával nem volt hajlandó a HÖH vezetőjével találkozni, egyedül Dallal egyeztetett. A 2011 júliusi Borisov-Erdoğan találkozón, melyet 2011 őszén megismételtek a török kormányfő külön kérte, hogy a bolgár küldöttségben Kasim Dal is helyet kapjon. A török sajtó a 2011 őszi helyhatósági választásokon is nagy figyelemmel kísérte Dal kampányát.

³⁴ Simsir, 2009. p. 455.

³⁵ Cetin, Turhan: Bulgaristan'dan Gök eden soydarlarimizin sosyo-ekonomi özellikleri. In.: *Ekev Akademi Dergisi*. Vol. 13. No. 39 2009.pp. 395-412. p. 396.

³⁶ Beszédeselek a megye népességszámáról szóló adatai: 1965-ben 283 ezren, 1975-ben 287 ezren, 1985-ben 301 ezren, 1995-ben 213 ezren, 2001-ben 164 ezren, 2011-ben 152 ezren éltek Kardzsaliban. Forrás: Bolgár Statisztikai Hivatal

³⁷ Az egyesületek beszámolóin kívül ezekről a találkozókrol, kulturális eseményekrol az egyik legjobb hírforrás a Kircaali haber, amely a Kardzsaliban jelenik meg – főszerkesztője pedig a helyi HÖH egyik magas pozíciójú tagja.

³⁸ Ciceri Ulukan, Nihan: Göçmenler ve İşgöçü Piyasası: Bursa'da Bulgaristan Göçmenleri Örneği. PhD. disszertáció, kézirat. Isztambul, 2008. p. 211.

³⁹ A szervezetről bővebb információ: <http://www.balgoc.org.tr/2011/gk/gk.html>

⁴⁰ Bolgár Választási Bizottság

⁴¹ A jobboldali nacionalista diskurzus megerősödése káros hatással is járt a HÖH-ra nézve. Míg 2001 és 2009 között liberális és baloldali koalícióban kormányzat, a 2009-ben hatalomra kerülő Polgárok az Európai Bulgáriáért (GERB) jobboldali párt vezetése kijelentette, hogy semmiképp nem hajlandó koalícióra lépni a törökökkel.

⁴² Nuray Ekici: Bulgaristan'da 'Hak ve Özgürlükler Hareketi' ve 25 Haziran 2005 genel secimlerin derinlemesine analizi. In.: *Karadeniz Arastirmalari*. No. 7 2005. pp. 131-139 p. 132

⁴³ Maria Spirova: Bulgaria In.: *European Journal of Political Research*. No. 47, 2008 pp. 929-934 p. 933.

⁴⁴ Európai Parlamenti választási összesítés. <http://www.cikep2009.eu/> és <http://www.izbori2007.org>

REZÜMÉ

A tanulmány a bulgáriai törökség történelmét és jelenlegi helyzetét foglalja össze. Kiemeli a kisebbségbe kerüléstől 1989-ig terjedő periódus legfontosabb eseményeit és jellegzetességeit: a folyamatos, hullámokban zajló törökországi kivándorlást, illetve a Zsivkov-rendszerben őket érő komoly asszimilációs nyomást, mely aztán a nagy kirándulás néven elhíresült törökországi meneküléshez vezetett.

A tanulmány részletesebben foglalkozik az elmúlt húsz év eseményeivel. A kisebbség a bolgár többségi társadalomhoz hasonlóan ez idő alatt is csökkent, és megőrizte hagyományos falusi jellegét. Mivel a törökök jelentős része a primer szektorban dolgozott, ezért a rendszerváltás utáni gazdasági hanyatlás súlyosan érintette őket, ami további kivándorláshoz vezetett. Az elmúlt évtizedekben elsősorban Törökországba kivándorolt

népesség száma több százezerre növekedett, mely továbbra is fenntartja kapcsolatát a bulgáriai rokonokkal. Körükben a közösségépítés fontos eszközévé váltak az egyesületek, melyek az otthon maradókkal is a kapcsolattartás eszközei lettek.

A rendszerváltás ugyanakkor lehetőséget adott a törökök számára, hogy – történelmükben először – Mozgalom a Jogokért és Szabadságért néven önálló pártot alapítsanak Bulgáriában. Noha a bolgár szabályozás miatt liberális pártként kell definiálnia magát, de a török érdekképviselőt hagyományosan egyik legfontosabb eszköze lett. Néhány egyéb pártalapítás ellenére mindvégig a legmeghatározóbb politikai szervezet maradt a bulgáriai törökök körében, illetve az ország legstabilabb pártjának bizonyult az elmúlt húsz év alatt.

RESUME

The paper shows the history and current situation of Turks living in Bulgaria. It highlights the most important events and features of the period between 1878 and 1989, such as the permanently ongoing emigration waves toward their kin-state, Turkey, and the effects of the assimilation policy the Bulgarian State maintained constantly, but especially during the Jivkov era. It also describes the implication of the biggest outflow of Turkish population (the so-called 'big excursion') in 1989 from Bulgaria to Turkey.

The paper also focuses on developments from the last twenty years. The number of Bulgarian Turks has been declining similarly to the Bulgarian majority, and the Turkish minority kept its traditional rural characteristics. As the Turks were mainly working in the primary sector, they were greatly affected by the economic depression following the transition, and this resulted in new waves of Turkish emigration. The number of these emigrants, settled usually in Turkey's western part, has reached 350-400.000 people. They have also continued to maintain their relations with their relatives staying in Bulgaria. Their associations became the main tools to preserve their traditions, to keep together their community, and to maintain their relations with Bulgaria as well.

The transition also served as an opportunity for the Turkish minority to create their own party, called Movement for Rights and Freedom, for the first time in their history. As the Bulgarian legislation does not permit the foundation of ethnicity- or religion-based parties, the MRF had to define itself as a liberal party. Despite this fact, and attempts to create other parties it has become and remains the main organization of the Turkish minority, and the most stable political party of Bulgaria.

Keller László

Erdoğanizmus

A világi Török Köztársaság átalakulása

2011. szeptember 2-án Ahmet Davutoğlu, török külügyminiszter ötpontos nyilatkozatot tett közzé. Ebben bejelenti, hogy a török-izraeli diplomáciai kapcsolatokat másodtitkári szintre mérséklék. Izrael nagykövete és valamennyi tisztségviselő egy héten belül, legkésőbb szeptember 8-ig köteles elhagyni Törökországot. A minimálisra redukált diplomáciai kapcsolatok mellett Ankara felfüggeszti valamennyi török-izraeli hadászati, haditechnika megállapodás végrehajtását¹.

Az ankarai kormány lépésének indoka Tel-Aviv Ankarából nézve sértő és provokatív magatartása volt, amely az ENSZ az elmúlt év májusában történt földközi-tengeri incidens vizsgálatáról készült jelentésrészeinek kiszivárogtatását követte².

Emlékeztetőül: 2010. május 31-én hajnalban a Gázai-övezetbe humanitárius segélyt szállító flotta vezérhajóján, a Mavi Marmara utasszállító fedélzetén az izraeli haditengerészet kommandósai jelentek meg. A hajón kialakult összetűzésben fegyverhasználatra került sor. A segélyakció kilenc – nyolc török és egy török származású amerikai állampolgárságú – aktivistája életét veszítette. Közben az incidens után Törökország szerte az utcai tüntetéseket szerveztek és Ankara hivatalosan tiltakozott a túlzott erőszak alkalmazása ellen, Izrael terrorizmust támogató szervezetnek nyilvánította a segélyakciót szervező, török *Emberi Igazság és Szabadság Humanitárius Alapítvány* (IHH) nevű nem kormányzati szervezetet, NGO-t.³

Ez azonban csak indoka a külső szemlélődő számára is túlzottan határozott török fellépésnek. A valódi okokat a török társadalom első struktúrájának átalakulásában, az ideológiai és politikai térkép átrendeződésének következményeiben kell keresni. Ezek a változások szorosan kötődnek egy *vitathatatlanul tehetséges török politikus* pályafutásához, személyes meggyőződéséhez, ambícióihoz. Recep Tayyip Erdoğan, jelenleg a modern Török Köztársaság miniszterelnöke. Politikusi tehetségének, ha tetszik karizmájának köszönhetően népszerűsége úgy Törökországban, mint a környező arab országokban hatalmasra duzzadt. Ugyanakkor Erdoğan az a párt- és miniszterelnök, akinek az irányítása alatt Törökországban minden kétséget kizárólag elindult az Atatürk szekuláris állammodell lebontása, a lassú, de határozott reislamizáció.

Ez nem jelenthet valódi meglepetést, hiszen ezek a változások a jelenlegi kormányfő múltjában kódoltak. A 2003 márciusa óta Törökország miniszterelnöki posztját betöltő, 57 éves Erdoğan már fiatalon sem függetlenítette magát az iszlám vallástól. Középfokú iskolai tanulmányait egy vallásos jellegű, úgynevezett *Imam Hatip* iskolában végezte. Később a Marmara Egyetemen szerzett gazdasz diplomát.

Politikai pályafutásának első jelentős sikerét 1984-ben érte el, amikor is Isztambul Beyoğlu negyedének polgármestere lett. Egy évre rá a *Jólét Pártja* isztambuli tartományi elnökévé választották. Kilenc év múlva, 1994-ben addigi karrierjének csúcsára ért. Isztambul főpolgármestere lett.

Főpolgármesteri tisztségéből származó lehetőségeit (infrastruktúra- és közlekedésfejlesztések) megfelelő arányú populizmussal (dzsámi építésének terve a szimbolikus jelentőségű isztambuli Taksim téren) ötvözve az ország egyik legnépszerűbb politikusává nőtte ki magát. 1997-ben, országjáró körútjának egy délkelet-törökországi állomásán mondott beszédében Ziya Gökalp *Egy katonai imája* című veréből idézett: „*Minareler süngü, kubbeler miğfer/Camiler kıslamız, müminler asker/Bu ilahi ordu dinimi bekler/Allahu Ekber, Allahu Ekber.*” (A minaretek a bajonett, a kupolák a sisak/A dzsámik a laktanyánk, a hívek a katonák/Ez az isteni sereg a hitemet várja/Allah Akbar, Allah Akbar.) Majd szembe állította Atatürk reformjainak követőit az iszlám híveivel.

Az idézett versrészlet – amelynek egyébként eredete sem tisztázott, mivel valójában nem szerepel Gökalp versében⁴ – felolva-

sása miatt vallási gyűlölet szításáért Erdoğan tíz hónap fogházra ítélték.

Miközben a büntetését tölti, a törökországi islamista politikai irányvonal válságba kerül. A tíz hónapból négyet ült fogházban, majd a saját ideológiai elképzelései számára korántsem kedvező politikai környezetben és feltételrendszerben – a *Jólét*, majd az *Erény Pártjának* alkotmányos betiltása után – Erdoğan megalapította az *Igazság és Felemelkedés Pártját* (közkeletű rövidítése AKP). A 2000-es évek legelején járunk. Erdoğan törekvéseit a 2002-es parlamenti választásokon siker koronázta: az AKP parlamenti többséget szerzett.

A közügyektől eltiltott, büntetett előéletű pártelnök ekkor még nem foglalhatta el a kormányfői bársonyszéket. Egy rövid intermezzo és alkotmánymódosítással végződő jogász ügyeskedés után Erdoğan időközi választáson šiirt tartomány egyik parlamenti képviselőjének választották. Az „átmeneti” miniszterelnök, Abdullah Gül lemondott, Erdoğan pedig beiktatták kormányfői tisztségbe.⁵

E rövid áttekintésből is látható, hogy *Erdoğan iskolázottsága, politikai és ideológiai elkötelezettsége távol állt és áll a hagyományosan világi, kemalista államtól*. Ezzel együtt nem tekinthető szélsőséges fundamentalistának. Sokkal inkább kiváló politikus, aki céljai elérése érdekében úgy képes a különböző érdekek, bel- és külpolitikai áramlatok között manőverezni, hogy megőrizze önállóságát, esetenként önállóságának látszatát. Bizonyos esetekben úgy felel meg a nemzetközi közösség, a teljes jogú török tagságtól egyébként ódzkodó Európai Unió igényeinek, hogy azzal egyszerűs mind saját hazai pozícióit erősíti tovább.

Erdoğan a fogházban töltött hónapok után egyértelműen saját maga és a törökországi politikai iszlám ideológia köré szerveződő társadalmi bázisra építő pártjának pozícióit kívánta stabilizálni, megerősíteni. Hol a demokratikus reformok álcája mögé bújtatva, hol civil, valamint politikai ellenzékét és nem utolsósorban a hadsereg nagytelekintélyű vezetőit kriminalizálva szorítja ki a belpolitikai palettáról a másképpen gondolkodókat, a világi államrend kemalista, vagy éppen 21. századi híveit.

Azzal együtt, hogy egy szekuláris államrend eredendően közelebb áll a nyugatias demokráciák képviselőihez, nem tagadha-

tó, hogy a modern Török Köztársaság megszületésekor kialakított kemalista állammodell a legkevésbé sem tekinthető demokratikus rendszernek. Az ország területi egységét és világi, szekuláris berendezkedését egy elnyomó autokrata, antidemokratikus eszközrendszerrel kívánták megvédeni: elég itt az etnikai (lásd kurd) és vallási (lásd a törökországi alevik közösségét) kisebbségek tagadására, a politikai pártok szabad működésének korlátozására és a hadsereg túlhatalmára, a politikai irányításba történő direkt beavatkozásaira (1960; 1971; 1980 és 1997) gondolni.

Erdoğan jó érzéssel ismerte fel azt a lehetőséget, melyet Törökország évtizedek óta elhúzódó uniós felvételi procedúrájának legutóbbi szakasza, a jogharmonizáció kínált fel számára. Erdoğan az Unió igényeire és követelményrendszerére hivatkozva lépésről-lépésre „demokratizálta” és „demokratizálja” Törökországot. A felszínes szemlélő számára mindez üdvözlendő folyamat, hiszen ezekkel a *reformintézkedésekkel* Törökországban kiszélesednek az egyéni és kollektív szabadságjogok. Úgy tűnik, stabil és valóban demokratikusan működő intézményrendszer jöhet létre. Csakhogy a látszat csal. A felszín alatt már ebben az időben megkezdődött a szekuláris államrendet védeni hivatott alkotmányos korlátok meggyengítése és ezzel párhuzamosan az Atatürk-i állammodell legfőbb örökének számító hadsereg kiszorítása a belpolitikai színterről. Ez pedig *egyett jelentett a politikai iszlám mozgásterének folyamatos bővítésével*. Történt mindez a demokratikus reformok köntöskébe bújtatva, a nyugati demokráciák egyetértő elégedettségével.

Az erdögan politikai sikerét, a kemalista intézményrendszer gyengülését kiválóan érzékelteti a párt betiltásának sikertelen kísérlete 2008 tavaszán, amikor is a hadsereg sem volt képes érzékelhető nyomásgyakorlásra⁶. A vezérkar részéről a közvélemény felé nehezen lett volna magyarázható, hogy belpolitikai szerepvállalásukért miért hagyják védtelenül a török-iraki határt. Miért tájrák ki a délkelet-törökországi kapukat a kurd szeparatisták elé.

Különösen érdekes, hogy a demokratikus reformok egy olyan szövetségi rendszerhez történő csatlakozást megelőző jogharmonizáció jegyében vezették be, amelynek sem legjelentősebb tagjai, sem maga a tagjelölt Törökország nem számol a belépés valódi esélyével.⁷ Az európai uniós tagságra Ankarának nincs reális esélye, figyelembe véve a belépést népszavazással ratifikáló orszá-

gok (Németország, Ausztria stb.) közvéleményének hangulatát. Ugyanakkor Törökországban is jelentősen változott az EU-tagság megítélése, így politikai jelentősége: miközben 2004 legelején a török társadalom 71%-a támogatta, és Törökország szempontjából hasznosnak ítélte az uniós belépést, egy 2011 augusztusában készült közvélemény-kutatás szerint már csak 35-38% tartja jó döntésnek a belépést.⁸

Az EU-tagság támogatásának arányában bekövetkezett változás egyrészt az Unió halogató politikájának, másrészt Törökország lakosságában bekövetkezett társadalmi és demográfiai változásoknak a következménye.

A 79 milliós török lakosság különösen fiatalnak tekinthető. Az országra jellemző átlag életkor 28,5 év.⁹ A fiatal társadalom belső strukturáltságára jellemző, hogy amíg a nagyvárosok és a világra inkább nyitott nyugati tengerparton élő családok egy-két gyermeket vállalnak, addig az ország belső területein nem ritka a négyhat-nyolc, esetenként még több gyerek. Ez az *a szekuláris értékrend által kevésbé érintett társadalmi réteg, amelyre Erdoğan politikai jelenét és jövőjét építi*, és akik számára az iszlám nem csak egyszerű vallás, hanem biztos fogódzó, egyértelmű eligazítás a mindennapi élet útvesztőiben.

A fokozatosan iszlamizálódó, egészen pontosan *reiszlamizálódó társadalom igénye a vallás szerepének újrapozicionálása*, mely folyamat egyszerre érinti az ország belső viszonyait és külső kapcsolatait. A kormányzó párt pedig igyekszik megfelelni ennek a társadalmi követelménynek.

Erdoğan második kormányzati ciklusában már sokkal kevésbé volt óvatos az ellenzékkel, a hadsereggel és a máshogy gondolkodó értelmiséggel történő leszámolásban. 2007 júliusában, alig egy hónappal az AKP választási győzelmét követően államellenes összeesküvés vádjával megkezdődtek a letartóztatások. Politikusok, újságírók, vezérkari főtisztek és egyetemi professzorok kerültek a vádlottak padjára az Ergenekon-, majd évekkel később a Pörölyügy gyanúsítottaként.¹⁰ Az ellenzék – kis túlzással – fizikai megsemmisítésével párhuzamosan tovább folytatódtak a „demokratikus reformok” is. Módosították az alkotmányt, átalakították a politikai pártok betiltására vonatkozó szabályokat, megválták az

Alkotmánybíróság jogosítványait, és nem utolsó sorban tovább csökkentették a hadsereg belpolitikai befolyását.¹¹

Természetes, hogy a változások egy bizonyos pont után nem hagyhatják érintetlenül Törökország nemzetközi kapcsolatrendszerét. Az *elmúlt években megjelentek, mára pedig egyre világosabban kirajzolódtak a belpolitikai irányváltás külpolitikai lenyomatai.*

Égészen a legutóbbi időkig úgy tűnt, hogy Ankara nem egykori szövetségesei helyett, hanem azok mellé keres új kapcsolatokat. (A török-izraeli konfliktus jelenleg árnyalja a képet, de erről egy kicsit később.) Ezzel együtt úgy látszik, hogy a legfontosabb stratégiai döntés, a nyugat-kelet kettősség, az energetikából kölcsönzött „híd-szerep” elhatározása belpolitikai okok által indukált. *Erdoğan a kormány külpolitikáját belpolitikai hatalommegtartásra, belső pozícióinak további erősítésére alkalmas eszköznek tekinti.* A nyugati kapcsolatok Törökország nemzetközi presztízsének megőrzése miatt elengedhetetlenek, a keleti nyitás pedig a lassan, de biztosan iszlamizálódó – valamiféle „oszmán reneszánszra” nyitott – török társadalmi elvárás.

A „jobb egy jó szomszéd, mint egy távoli barát” alapelvből kiindulva Ankara külpolitikai prioritása Líbiától Iránig terjed. A partnerek közötti fontossági sorrend pedig minden esetben az aktuális helyzet függvénye. Az elmúlt hetek erőfeszítései (Erdoğan körútja) az észak-afrikai területvesztés megakadályozását, a török befolyás lehetséges növelését célozták.

Az új külpolitikai stratégia, amit nevezhetünk „neooszmanizmusnak” vagy a közel-keleti országokra koncentrálva „keleti-nyitásnak” legfőbb rendező elve a proaktivitás és a szisztematikus érdekérvényesítés. Ugyanakkor a *neooszmanizmus* nem egy politikai ideológia kiindulópontja, hanem egy *átfogó, hosszú távú stratégia*, melynek célja meghatározó gazdasági, politikai és biztonságpolitikai befolyás megszerzése – a későbbiekben akár azok intézményesítése – egy jól körülhatárolt régióban. A hosszú távú cél mindezzel egy olyan ország megteremtése, amely a nemzetközi porondon önállóan lép fel, ezzel együtt a saját régióját érintő világpolitikai folyamatokra számottevő befolyással bír úgy, hogy azzal más szövetségi vagy nagyhatalmi érdekeket nem sért.¹²

Ankarában politikai céljaik megvalósításakor számításba veszik az egykori Oszmán Birodalom területén ma létező államoknak az Oszmán Birodalomhoz fűződő történeti, kulturális, nyelvi és vallási tradícióit, azok társadalmi beágyazottságát.

Ebben a rendszerben akár nyugaton, akár keleten ér el a miniszterelnök diplomáciai sikereket, azok kivétel nélkül saját személyes hatalmát és pártjának támogatottságát növelik.

A kiinduló ponthoz, a török-izraeli kapcsolatok elhidegüléséhez visszatérve, a magyarázat ugyancsak a belpolitika determinálta diplomáciában fedezhető fel. A Törökországban tetten érhető *iszlamisztikus szükségyszerű velejárója* a régió muszlim országainak hagyományos ellensége, tulajdonképpen *Izrael felé irányuló gyűlölet importálása*. Itt azonban nincs szó antiszemitizmusról. Az Izrael-ellenes hangulat(keltés) segítségével Törökország regionális presztízsét, elfogadottságát is növelheti a környező arab államokban, illetve Iránban. Úgy tűnik, hogy rövid és középtávon Ankara hajlandó feladni Izraelhez fűződő korábbi politikai kapcsolatait az egyre világosabban kirajzolódó, az arab országokat és a perzsa államot célzó gazdasági és politikai haszonszerzés érdekében.

Végül azt sem szabad elfelejteni, hogy a török-izraeli viszony megromlása a diplomáciai kapcsolatok leépítésén kívül éppen Erdoğan miniszterelnök egyik legnagyobb ellenfelére, a több sebből vérző, megrogyott, de továbbra is potenciális veszélyforrásként számon tartott hadseregnek, annak kiemelkedően fontos hadászati és gazdasági kapcsolatrendszerének okozhat visszafordíthatatlan károkat. Így miközben a hadsereg gyengül, Erdoğan és a törökországi politikai iszlám tovább erősödik.

Összefoglalva a fenti leírtakat megállapítható:

- Recep Tayyip Erdoğan vitathatatlanul tehetséges politikus
- Erdoğan iskolázottsága, politikai és ideológiai elkötelezettsége és Necmettin Erbakan, politikai mentora által meghatározott célja távol állt és áll a hagyományosan világi, kemalista államtól
- A modern Török Köztársaság megszületésekor kialakított atatürki állammodell a legkevésbé sem tekinthető demokratikus rendszernek
- Erdoğan politikai jelenét és jövőjét a szekuláris értékrend által kevésbé érintett társadalmi rétegre építi

- A reislamizálódó társadalom igénye a vallás szerepének újrapozicionálása
 - Az elmúlt években megjelentek, mára pedig egyre világosabban kirajzolódtak a belpolitikai irányváltás külpolitikai lenyomatai
 - A neooszmanizmus egy átfogó, hosszú távú stratégia
 - Az iszlamizáció szükségszerű velejárója Izrael felé irányuló gyűlölet importálása
- Izrael-ellenesség és nem antiszemitizmus
- Erdoğan a kormány külpolitikáját belpolitikai hatalommegtartásra, belső pozícióinak további erősítésére alkalmas eszköznek tekinti

JEGYZETEK

¹ Türkiye'den tarihi karar!: *Cumhuriyet* 2 Eylül 2011 (<http://cumhuriyet.com.tr/?hn=273956>)

² UN investigation backs Israel's naval blockade of Gaza: *The Guardian* 1 September 2011 (<http://www.guardian.co.uk/world/2011/sep/01/un-investigation-backs-israel-blockade-gaza>)

³ Vö. Migdalovitz, C. *Israel's Blockade of Gaza, the Mavi Marmara Incident, and Its Aftermath*, 2010. (<http://www.fas.org/sgp/crs/mideast/R41275.pdf>)

⁴ Şiiri böyle montajlamışlar: *Hürriyet* 22 Eylül 2002 (<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=99109&yazarid=28>)

⁵ Erdoğan életrajzához: <http://www.akparti.org.tr/site/yonetim/genel-baskan>; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6900616.stm>.

⁶ AKP kapatılmadı, Hazine yardımı kısıyor *CNNTürk* 30. 07. 2008 (<http://www.cnntrk.com/2008/turkiye/07/30/akp.kapatilmadi.hazine.yardimi.kisiliyor/486570.0/index.html>)

⁷ Az EU nem a lehetőséget látja Törökországban *Kitekintő.hu* 2012. március 24. (http://kitekinto.hu/europa/2012/03/24/az_eu_nem_a_lehetseget_latja_torokorszagban/)

⁸ Türk halki sonunda AB'den vazgejté *Türk News* 16 mart 2011 (<http://www.turkishnews.com/tr/content/2011/03/16/turk-halki-sonunda-ab-den-vazgecti/>)

⁹ *CIA The World Factbook Turkey* (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>)

¹⁰ Tayyar, Ş. Operasyon Ergenekon, İstanbul, 2008.; Massive Trial in Turkey Provides Look into „Deep State”: Spiegel Online International 01/26/2009

(<http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,603581,00.html>);
Donanma'dan çıkan deliller Balyoz davasında: *Zaman* 14.01.2011 (<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1078666&title=donanmadan-cikan-darbe-delilleri-balyoz-davasinda>)

¹¹ AK Parti'nin 10 yıllık altın dönemi: *Sabah* 16 Ağ. 2011 (<http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/guzel/2011/08/16/ak-partinin-10-yillik-altin-donemi>)

¹² A török külpolitikáról lásd: Bihari A. *Ahmet Davutoğlu és Törökország külpolitikái törekvései a Közel-Keleten*, Budapest, 2010.

REZÜMÉ

A modern Török Köztársaság 25. miniszterelnöke karizmatikus, népszerű politikus, aki úgy bontja le Musztafa Kemal Atatürk szekuláris politikai rendszerét, hogy az a felszínes szemlélőnek a demokratikus reformok bevezetésének tűnik. Eközben Törökországban lassú, de határozott re-islamizáció, amely a bel és külpolitikára egyaránt rányomja a bélyegét.

RESUME

The 25th prime minister of the modern Republic of Turkey must be a charismatic, popular politician who is destroying secular regime of Mustafa Kemal Atatürk in such a way that it seems to be introduction of democratic reforms for shallow spectators. In the meantime, there are slow but definite re-islamisation in Turkey, which leaves its mark not only on internal politics but also foreign affairs.

N. Rózsa Erzsébet

Magyarország és az arab tavasz

A magyar-arab kapcsolatok értelmezési kereteit az arab tavasz előtt, alatt és után egyrészt Magyarország arab országokhoz fűződő bilaterális kapcsolatrendszere, másrészt Magyarország európai uniós – és NATO - tagsága jelölte ki.

A magyar-arab bilaterális kapcsolatok

A magyar-arab államközi politikai kapcsolatok történetileg viszonylag kései fejleménynek tekinthetők, amennyiben szörványosan ugyan már a két világháború között,¹ zömében azonban a második világháború után, de különösen az ötvenes évek közepétől,² a szocialista tábor Szovjetunió által diktált arab kapcsolatrendszere keretében intézményesültek és így elsősorban, bár nem kizárólag, a „baráti arab országokhoz” kötődtek. (Korábban a magyar közlekeleti kapcsolatok elsősorban Törökországhoz kapcsolódtak, így az iszlám „élményét” is a török kapcsolatok nyújtották.) Bár a hidegháborús időszakban a szelekció alapja elsősorban politikai volt, a kapcsolatok gazdasági és kulturális dimenziója is jelentős volt, hiszen egyrészt az arab országok fontos piacot jelentettek a magyar árucikkek és know-how számára, ahol „kemény” valutát lehetett realizálni,³ másrészt a baráti arab országok értelmiségének és leendő vezetésének jelentős részét a szocialista országokban, így Magyarországon is, képezték, ami különleges humán kapcsolati tőkét jelentett. A rendszerváltás után az addigi magyar-arab kapcsolatok hirtelen visszaestek, ami különösen „látványos” volt a palesztin és a líbiai relációban, hiszen a politikai indíttatás megszűntével, illetve a rendszerváltást követő gazdasági liberalizáció következtében a gazdasági képesség jelentős része is eltűnt. Meg kell jegyezni

azonban, hogy az átmenet ellenére a magyar követségek hálózata az arab világban fennmaradt, sőt, további követségek nyíltak meg, tükrözve a tényt, hogy a kapcsolatok szerkezeti átalakuláson is átmentek, és előtérbe kerültek a (Nyugat által) mérsékeltnek tekintett arab államok: így ma teljes lefedettség a Földközi-tenger medencéjében, azaz minden mediterrán arab országban, beleértve Jordániát is,⁴ van magyar követség. További négy magyar képviselő működik az Öböl-menti Együtműködés Tanácsának⁵ országaiban, Szaúd-Arábiában, Kuvaitban, az Egyesült Arab Emírátsukban és Katarban, valamint Irakban és a palesztin területeken.

A rendszerváltást követő időszak magyar-arab kapcsolatait a viszonylag alacsony intenzitás jellemezte. A kül- és belpolitikai figyelmet lekötötte a transzatlanti integráció, mindeközben az egyes magyar kormányok érdeklődése az arab világ irányában változó volt:⁶ az Antall- és az Orbán-kormányok különböző indíttatású, de kifejezett érdeklődésétől, az első Orbán-kormány arab „nyitásától”⁷ a mélypontot jelentő Gyurcsány-kijelentésig.⁸ A nagy állami vállalatok eltűnésével átmenetileg eltűnt az a gazdasági réteg is, mely képes és kész lett volna a világ távolabbi térségeiben kapcsolatosakat művelni. Az államközi ösztöndíjak rendszerének átalakulásával a Magyarországra érkező arab diákok összetétele és száma is megváltozott. Bár az utóbbi években az arab kapcsolatok folyamatosan fejlődnek, szerkezetük és tartalmuk teljesen átalakult.

A magyar külpolitika számára a Közel-Kelet annak ellenére sem szerepel a külpolitikai napirend prioritásai között („prioritáson kívüli fókusz”), hogy a 2011 decemberében bemutatott, „Magyar külpolitika az uniós elnökség után” című stratégiai dokumentum a „globális nyitás” programjának keretében külön fejezetet szentel a térségnek, ami a kapcsolatok új szakaszát jelentheti. Ennek jeleként, és mintegy az első Orbán-kormány „arab nyitási” kezdeményezése folytatásaként, 2011 januárjában Orbán Viktor miniszterelnök Egyiptomba, majd októberben Szaúd-Arábiába látogatott.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a Közel-Kelet különböző al-térségei a magyar-arab bilaterális kapcsolatrendszer keretében (is) különböző jelentőséggel bírnak. Magyar szempontból az arab Kelet, a Masrek jelenti a történetileg és hagyományosan kialakult közel-keleti kapcsolatrendszer centrumát. Ennek egyrészt a föld-

rajzi közelség, másrészt talán a Közép-Európában „klasszikus” értelemben felfogott, az akadémiai stúdiumok hagyományainak jobban megfelelő földközi-tengeri keleti medence „láthatósága” az oka, amiben szerepet játszhatott, legalábbis történeti alakulásában, a Szentföld vallásos jelentősége, illetve az oszmán-török birodalommal való közös múlt által nyújtott fókusz. A Perzsa-/Arab-Öböl térségével épülő kapcsolatok viszonylag újabb keletűek, meghatározójuk magyar részről elsősorban az energiahordozók iránti érdeklődés. Az arab Nyugat, a Maghreb hagyományosan francia-spanyol érdekszféra, magyar szempontból lényegesen kisebb jelentőségű, mint a két másik régió. Annak ellenére is, hogy a magyar diplomáciai jelenlétnek itt is vannak hagyományai (Algériával és Líbiával a szocialista időszakban Magyarország kiemelt kapcsolatokat ápolt, de 1959-ben Marokkóval, majd 1965-ben Tunéziával is diplomáciai kapcsolat létesült). Mára a turizmus és az átmenő kereskedelem kivételével a Maghrebnek Magyarország számára elsősorban uniós keretekben van jelentősége.

Magyarországnak elsősorban gazdasági érdekei vannak a Közel-Keleten, melyeket elsősorban bilaterális alapon realizál, politikai befolyása legfeljebb mint az Unió egyik tagállamának lehet. Ugyanakkor a magyar politikai és biztonságpolitikai szándékot és érdeklődést (vagy azok hiányát) nagyban befolyásolja az a tény, hogy Magyarország nem érzékel a térség felől különösebb fenyegetést. Sem a térségbeli konfliktusok, sem a terrorizmus megjelenése nem jellemző, és Magyarországot egyelőre nem éri tömeges migrációs nyomás sem a térség felől.⁹ Magyarország gazdasági helyzete és az itt élő, csekély számú muszlim közösségek (mintegy 20-25 000 fő)¹⁰ nem gyakorolnak tömeges vonzerőt, így Magyarország (a Közel-Kelet felől) még mindig tranzitországnak, és nem célpontnak számít.

A térség konfliktusaiban Magyarország közvetlenül nem vesz részt (kivéteklént említhető a rövid iraki katonai szerepvállalás¹¹), de a térség legrégebbi konfliktusa, a palesztin-izraeli konfliktus történelmi, politikai és társadalmi okokból is a magyar külpolitika napirendjén szerepel. A palesztin kérdés a hidegháborús politika részeként vált „kötelező” feladattá – palesztin nagykövetség 1989 márciusa óta működik Budapesten, míg a magyar képvisleti iroda¹² Ramallában 2000-ben kezdte meg működését -, de az Izraellel

való diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele (1989) óta a magyar külpolitika következetesen kiegyensúlyozottságra törekszik, jó kapcsolatokat ápol mindkét féllel, és a békefolyamat tárgyalásos rendezésében érdekelt. Miközben az izraeli kapcsolatban jelentős szerepet játszik a magyarországi zsidóság, illetve az Izraelben élő, Magyarországról kivándorolt zsidóság, az izraeli befektetések időről időre politikai viták kereszttüzebe kerülnek (pl. Simon Peresz megjegyzése, a sukorói kaszinó ügye stb.).

Magyar-arab kapcsolatok uniós kontextusban

Az európai uniós keretben Magyarország mozgásterét egyrészt az Európai Uniónak az arab országokkal kialakított intézményesített együttműködései és párbeszédei (Euro-Mediterrán Partnerség, Európai Szomszédságpolitika, Unió a Mediterráneumért, illetve az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa), másrészt az Unión belüli fejlődés és feladatok határozták meg.

Az együttműködések

Az Európai Unió számára az arab országok elsősorban a Földközi-tenger medencéjének arab országait jelentik, politikai és gazdasági szempontból ide értve Mauritániát¹³ és Jordániát is. Az Európai Unió a palesztin-izraeli konfliktus rendezésében való érdekelttsége okán részt vesz a Kvartettben¹⁴ és a legnagyobb donor a palesztin területeken, miközben Izraellel is különleges kapcsolatokat ápol. Ugyanakkor a konfliktusban vállalt szerepe és tevékenységének fogadtatása még inkább alátámasztja az általános nézetet, hogy az Unió „gazdasági óriás és politikai törpe”, és mint ilyen, inkább a komplementer kiegészítője az amerikai közel-keleti politikának. Miközben az arab országok sokkal jelentősebb európai politikai szerepvállalást szeretnének látni, ellensúlyozandó az Egyesült Államok általuk túlzottan Izrael-barát politikáját, Izrael általában nem fogadja szívesen ezeket a kezdeményezéseket. Bár az Unió intézményesített párbeszédet folytat az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának országaival is, mégis, a Földközi-tenger déli-keleti partjának földrajzi közelsége olyan történelmi, hagyományos és kulturális kapcsolatrendszert, illetve olyan fenyegetéseket és kihívásokat jelent az Unió számára, melyek az arab országok közötti

distinkciót uniós szempontból megkerülhetetlenné teszi. Ez utóbbiak között első helyen áll a Földközi-tenger déli partvidéke felől Európába irányuló migráció, mely az elmúlt évtizedekben Európa egyik legnagyobb biztonságpolitikai kihívásává és a rohamosan növekvő létszámú európai muszlim közösségek¹⁵ egyik fő utánpótlási forrásává vált. Ebben az összefüggésben kell értelmezni az arab országokban jelentkező politikai és gazdasági válságokat, fegyveres konfliktusokat, de a terrorizmus megnyilvánulásait vagy a környezeti jelenségeket (pl. elsivatagosodás) is, melyek együtt és külön-külön is további – Európába irányuló - népvándorlás kiváltó okai lehetnek.

Jóllehet a Földközi-tenger partvidékének összetartozása, egy politikai és gazdasági térbe foglalása először az ókorban, a római birodalomban valósult meg,¹⁶ az északi és a déli/keleti part közötti együttműködés gondolata a helsinki folyamatban jelent meg újra, a hidegháborús enyhülés kontextusában, de még a hidegháborús megosztottságnak áldozatul esve. A Földközi-tengeri térség egy egységként való felfogása csak a hidegháború lezárása után, az 1990-es években jelent meg,¹⁷ majd az 1995-ben útjára indított földközi-tengeri együttműködésben, az ún. Euro-Mediterrán Partnerségben (EMP) realizálódott, melyben az Unió akkori 15 tagállama és a Földközi-tenger déli és keleti partvidékének 12 állama¹⁸ vett részt. Az együttműködés a „barcelonai folyamat” néven is ismert, mivel az indító konferenciát 1995. november 27-28-án Barcelonában tartották. Ezen Magyarország, mint az Európai Unió akkori társult tagja csak megfigyelőként lehetett jelen. A folyamat teljes jogú tagjává az uniós csatlakozással vált. A 2004-es uniós bővítés folyamatában nyilvánvalóvá vált, hogy a tíz-államos kibővüléssel („big bang”) az Unió szomszédsága drasztikusan megváltozik. Ez volt az oka az európai szomszédságpolitika (European Neighbourhood Policy) kidolgozásának. Miközben az EMP bilaterális és multilaterális kapcsolatrendszerként működik, a közös ügyeket három kosárba (politikai és biztonságpolitikai, gazdasági és pénzügyi, illetve kulturális és társadalmi kérdések) rendezve, az ENP bilaterális kapcsolatrendszerként intézményesült: egyrészt az EMP-ben résztvevő keleti és déli földközi-tengeri partvidéki országok,¹⁹ másrészt a mára a Keleti Partnerségbe foglalt országok²⁰ és az Európai Unió között. Míg az Euro-Mediterrán Partnerség

azon a felismerésen alapszik, hogy a Földközi-tenger térségében vannak olyan ügyek, melyek a térséget egy nagy egységbe foglalják, ezért kezelésük is közös feladat, az Európai Szomszédságpolitika célja, hogy a kibővült Unió új szomszédságával az uniós eredményeket megossza, és ezáltal elősegítse az Unió közvetlen környezetének stabilitását. A szomszédságpolitika két iránya közül Magyarország számára a földrajzi közelség, valamint a történelmi, hagyományos és kulturális kapcsolatok okán a Keleti Partnerség ugyan fontosabb, de az uniós kötelezettségek között a déli szomszédság is szerepet játszik. 2008-tól a déli együttműködés újabb dimenzióval bővülve az „Unió a Mediterráneumért – a barcelonai folyamat” elnevezést kapta. A kezdeményezést, Nicolas Sarkozy francia elnök kérésére Gyurcsány Ferenc miniszterelnök is támogatta és az indító konferencián személyesen is részt vett.

Magyarország részt vesz mindazokon a fórumokon, illetve programokban, melyek uniós tagságából következnek. Így egy képviselője van az Euro-Mediterrán Parlamentben, a Külügyminisztériumban létrehozták a „senior official” és a „nemzeti koordinátor” posztot, akiknek feladata az euro-mediterrán együttműködés keretében havonta rendezett euro-mediterrán egyeztető üléseken részt vegyen, illetve külön nagykövet foglalkozik mind az Euro-Mediterrán Partnerség, mind az Európai Szomszédságpolitika kérdéseivel. A Magyar Külügyi Intézet az uniós csatlakozást követően tagja lett az EurMeSCo-nak, az euro-mediterrán külügyi intézeti hálózatnak.

Itt kell megemlíteni a NATO szerepét és jelenlétét a magyar-arab kapcsolatoknak egy igen speciális, védelmi dimenziójában. A Földközi-tenger déli partján fekvő arab országok ún. „out-of-area”, azaz a NATO területén kívül eső terület, mely azonban a közelség okán mégis kiemelt figyelmet érdemel. Ennek formális megnyilvánulása a NATO mediterrán párbeszéde (Algériával, Izraellel, Marokkóval, Mauritániával, Tunéziával, Jordániával, Egyiptommal és a Palesztin Hatósággal), melynek keretében időről időre ezekből az országokból érkező tisztek is képzésben vesznek részt Magyarországon.²¹

Ugyanakkor a térség konfliktusaiban - sem az arab/palesztin-izraeli, sem az iraki háborúban - az arab tavaszt megelőzően a NATO nem játszott szerepet, annak ellenére sem, hogy jelezte,

készen állna aktív szerepet vállalni a közel-keleti békefolyamat biztosításában. Ellenben emlékeztet, hogy a 2003-as iraki háború előtt a NATO török kérésre nem volt hajlandó hatályba léptetni az 5. cikkelyt. Több ország segélyt küldött Törökországnak, így Magyarország 2000 vegyvédelmi ruhát.

Az Unió belüli változások

A lisszaboni szerződés, melyet 2007 decemberében írtak alá és 2009 decemberében lépett hatályba, egyik legjelentősebb rendelkezése a külkapcsolatok struktúrájának kiépítése volt. Azaz létrehozta az Európai Külügyi Szolgálatot (European External Action Service), melynek vezetője, Lady Catherine Ashton a továbbiakban mint az Unió külügyminisztere, külkapcsolatainak vezetője szerepel. Ez a változás a nemzeti szinten „művelt” bilaterális külkapcsolati rendszer mellett előrelépést jelent az Unió közös kül- és biztonságpolitikájának megteremtésében és érvényesítésében, és így a magyar külkapcsolatokra is kihatással van.

Emellett 2011 az Európai Unióban a közép-európai elnökségek éve volt, mivel az év első felében Magyarország, míg az év második felében Lengyelország töltötte be az Unió elnökségének pozícióját. Bár az Unióban korábban is voltak már az újonnan csatlakozó államok valamelyike által adott elnökségi periódusok (Csehország, Szlovénia), mégis, egyrészt a cseh elnökség problémákkal teli, másrészt a szlovén elnökség gyakorlatilag láthatatlan időszaka, valamint az a tény, hogy azokra a lisszaboni szerződést megelőzően került sor, különös jelentőséget tulajdonított a 2011-es elnökségi szakaszoknak. Egyrészt folyamatosan alakult a Külügyi Szolgálat és a nemzeti diplomáciák munkamegosztásának és együttműködésének gyakorlata, másrészt az elnökség maga új tapasztalatot jelentett és jelképesen is mintegy „szentesítette” az új tagok befogadását az Unióba.

Magyarország és az arab tavasz

Magyarországot, mint az arab országokat, illetve a térség és a világ egészét, váratlanul és rosszkor érte az arab tavasz: egyrészt az arab országokban zajló események zöme a magyar uniós elnökség idejére esett, ami már önmagában is kihívást jelentett, de a lissza-

boni szerződés után alakulóban lévő munkamegosztás a Külügyi Szolgálat és az elnökség között egyedi helyzetet eredményezett. A magyar kormánynak úgy kellett az elnökségi feladatokat ellátnia, hogy miközben az arab tavaszból adódó bizonyos feladatok (elsősorban a humanitárius segítségnyújtás területén) reá hárultak, az uniós külpolitika irányítója Lady Ashton volt, így az arab tavasszal kapcsolatos külpolitikai tennivalók is az ő és a Külügyi Szolgálat kompetenciájába tartoztak. A magyar kormány feladata, bár ez gyakran kérdések, sőt, kritika tárgyát is képezte a média és a közvélemény részéről, Lady Ashton és a Külügyi Szolgálat támogatása volt, miközben magától a „külpolitika-csinálástól” távol kellett maradnia. A helyzetet tovább bonyolította, hogy Lady Ashton felkérésére a magyar külügyi vezetők többször is helyettesítették őt egyes fórumokon, illetve, szintén Lady Ashton felkérése alapján, a magyar nagykövetségek ellátták az Unió képviselőjét azokon a helyeken, ahol az Unió nem rendelkezett saját misszióval, így Líbia fővárosában, Tripoliban is.²² Ugyanakkor a magyar kormányzat és a külügyi vezetés végig következetes maradt azon álláspontjában, hogy az elnökség – Lisszabon után – nem jelent felhatalmazást az uniós külpolitika gyakorlására vagy kezdeményezésére.²³

Másrészt az arab tavasz egy olyan időszakban kezdődött, amikor az Orbán-kormány a globális nyitás jegyében tervezett, az arab országokkal való kapcsolatok élénkítését éppen Líbiában és Egyiptomban kezdte meg.²⁴ (2005-2006-ban az Észak-Afrikába irányuló magyar export megközelítette a 400 millió dollárt, majd kisebb visszaesés után 2011-ben ismét megközelítette ezt az értéket, 385 millió dollár körül mozgott. Ebből Líbia messze a legalacsonyabb összeggel, mindössze 3,2 millió dollárral szerepelt.)²⁵

Az uniós elnökség és Magyarország euro-atlanti elkötelezettsége szempontjából a líbiai események jelentették a legnagyobb próbatételt, és ez volt az arab tavasz egyetlen helyszíne, ahol közvetlen magyar tevékenységre sor került. Ráadásul 2011 nem az első alkalom volt, amikor Magyarországnak valamely nemzetközileg kiemelt pozícióban kellett véleményt nyilvánítani Líbiával kapcsolatban, egy olyan helyzetben, amikor a nemzetközi közösség Líbiával szemben határozatot hoz. 1992-1993-ban Magyarország éppen az ENSZ Biztonsági tanácsának nem-állandó tagja volt, amikor a 731 (1992), 748 (1992) és 883 (1993) számú határozato-

kat Líbiával szemben meghozták a Lockerbie-ügy miatt. 2011-ben pedig Magyarország ismét az ENSZ BT-tagságért lobbizott. Így a magyar álláspontot a múltbeli és jelenlegi nemzeti érdekek és a nemzetközi kötelezettségek is árnyalták.

Magyarország és Líbia között 1958-tól vannak kereskedelmi kapcsolatok, de a diplomáciai kapcsolatok felvételére csak 1967-ben került sor, amikor Magyarország egyiptomi nagykövétét Líbiába is akkreditálták. A magyar nagykövetséget 1971-ben nyitották meg Tripoliban,²⁶ míg a Líbiai Népi Iroda 1976-ban kezdte meg működését Budapesten.²⁷ 1974-1984 között a Líbiába irányuló magyar export évente 18-20 milliárd forintot tett ki, ami a rendszerváltás után évi 4-5 milliárd forintra esett vissza.²⁸

A magyar külpolitika számára azonban a líbiai válság első sorban az uniós feladatokban jelentkezett. Miközben a kormány minden nemzetközi és uniós előírást és határozatot betartott Líbiával kapcsolatban, támogatta a repülési tilalmi övezet kialakítását és a civil lakosság védelmét, a NATO-tagállamok rendelkezésére bocsátotta Magyarország légtérét és a pápai repülőteret, Magyarország nem vett részt a NATO katonai műveleteiben.²⁹ Martonyi János külügyminiszter hangsúlyozta, hogy „nem akarjuk megváltoztatni Líbia politikai rendszerét ... a katonai művelet csakis a civil lakosság védelmét szolgálhatja.”³⁰ Mind Orbán Viktor miniszterelnök, mind a külügyminiszter kijelentette, hogy Magyarország nem vesz részt a hadműveletben,³¹ de kész orvosi segítséget nyújtani.³² Indoklásként Magyarország katonai képességeinek elégtelen voltára utaltak, de egyes elemzők véleménye szerint a döntésben közrejátszott az is, hogy a NATO-nak azok a közép-európai tagállamai, melyek részt vettek az iraki és az afganisztáni műveletekben és/vagy újjáépítésben és melyek a közvélemény tiltakozására számíthattak, általában vonakodtak a részvételtől.³³ Ezek az államok úgy vélték, hogy „Európát semmi sem veheti rá arra, hogy az arab országokkal háborúzzon,” és hogy „el kell kerülni az olyan katonai műveleteket, melyek az arab nemzetek bizalmának elvesztését okozhatják.”³⁴

A magyar média, mely részletesen beszámolt a líbiai háború eseményeiről, különös tekintettel a magyarok és külföldiek evakuálásáról, illetve arról, hogy Magyarország nem vesz részt a NATO-

műveletben, általában támogatta a kormány döntését. Bár voltak kérdések a mentőakciók költségeivel kapcsolatban, melyek adatait nem közölték, azok szükségességét nem kérdőjelezték meg. A becslések 8-10 millió forint körül mozognak, de mivel mindez az Unió polgári védelmi mechanizmusának keretében történt, a költségek megoszlottak Magyarország és az Unió között.³⁵ Hasonlóképpen, bár voltak találgatások, hogy a magyar kormány miért döntött úgy, hogy Magyarország távol marad a "Unified Protector" hadművelettől, hiszen a magyar Gripenek technikailag képesek az ilyen műveletekben való részvételre, másrészt Magyarországról mindössze másfél óra alatt elérheték volna a líbiai légeret, továbbá a magyar pilóták ismerik a szovjet légvédelmi rendszereket, melyekkel a líbiai légvédelem rendelkezett, a kormány döntését senki nem kérdőjelezte meg.³⁶ Egy 2011. április elején 23 országban végzett közvélemény-kutatás szerint a magyar közvélemény 50%-a támogatta a NATO katonai műveletét Líbiában.³⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy annak ellenére, hogy számtalan vita zajlott a líbiai eseményekkel kapcsolatban, a közvéleményt az események érzelmileg kevésbé fogták meg, ami egyrészt a líbiai vezetőről, Muammar Kaddáfiról kialakított negatív képnek, másrészt annak volt köszönhető, hogy a Líbiai Nemzeti Tanács teljességgel ismeretlen volt és maradt Magyarországon. Hatástalanok maradtak Kaddáfi fenyegetőzései is, hogy megnyitja az utat a terrorizmus és a migráció előtt Európa felé, annak ellenére, hogy a média beszámolt ezekről. A közvélemény figyelmének középpontjában elsősorban a humanitárius katasztrófa és az olaj állt, de miközben számtalan konspirációs elmélet látott napvilágot az olajjal kapcsolatban, a magyar nagykövetség és a humanitárius segélyszervezetek munkája általános elismerést és erkölcsi támogatást vívott ki.

A líbiai válságban magyar megítélés szerint a humanitárius segítségnyújtás az elnökségi feladatok közé tartozott és alapvetően három területen valósult meg: magyar és más külföldi személyek kimenekítése Líbiából, a Máltán felállított menekültközpont munkájában való részvétel, valamint a kórházaknak és menekülttáborok nyújtott segítség.

2011. február 23-án, uniós tagállamok kérésére, Magyarország aktiválta az EU polgári védelmi mechanizmusát,³⁸ és február 28-án az Európai Bizottsággal közösen finanszírozott akció

keretében egy magyar repülőgép a tripoli magyar nagykövetség és a Terrorelhárítási Központ segítségével 96 magyar és külföldi állampolgárt menekített ki Líbiából. Április 4-én egy ukrán hajó evakuált 193 külföldit, akik közül 52 uniós állampolgár volt, a magyar nagykövetség segítségével. Április 20-án magyar kormányzati segítséggel 174 Líbiából Tunéziába menekült csádi állampolgár jutott vissza hazájába, szintén a magyar kormány segítségével és az Európai Bizottsággal közös finanszírozásban.³⁹ A líbiai polgárháború során a tripoli magyar nagykövetség folyamatosan működött és az Európai Unió és az Egyesült Államok mellett más országok állampolgárainak is konzuli segítséget nyújtott. Május 18-án segítségükkel visszanyerte szabadságát az a négy – két amerikai, egy brit és egy spanyol – újságíró, akiket korábban a líbiai hatóságok bebörtönöztek; továbbá május 23-án Tripoli ortodox püspöke is magyar segítséggel hagyhatta el Líbiát.

A máltai brit követségen 2011. március elején három magyar polgári védelmi tiszt vett részt a máltai brit nagykövetségen létrehozott többnemzetiségű műveleti koordinációs központban a Líbiában rekedt külföldiek légi és tengeri kimenekítésének szervezésében és lebonyolításában.

2011 márciusában a Magyar Ökumenikus Segélyszervezet a kelet-líbiai kórházaknak (al-Dzsalá, Adzsdabíja, Dzumhuríja, Október 7.) szállított az alapellátáshoz szükséges gyógyszereket és gyógyászati eszközöket mintegy 7 millió forint összegben, míg a Baptista Szeretetszolgálat Segélyszervezete a tunéziai-líbiai határon lévő menekülttáborokban nyújtott mobil orvosi ellátást (Rasz Adzsdír), illetve biztosított orvosi eszközöket és műszereket a térségben működő kórházaknak.⁴⁰

Politikai szempontból a magyar nagykövetség tevékenységének jelentős elismerése volt, hogy az elnökségi időszak lezárultakor Lady Ashton felkérte a követségen dolgozó magyar diplomatákat, hogy az év végéig továbbra is ők lássák el az Unió képviselőtét Tripoliban. Ugyanakkor, még az elnökségi szakaszban, Martonyi János külügyminiszter kétszer is Egyiptomba látogatott, egyrészt az új egyiptomi kormánnyal az egyiptomi átmenet kérdéseiről tárgyalni, másrészt az egyiptomi-líbiai határon kialakult menekülttáborokban a humanitárius helyzetet felmérni. Győri Enikő, a Külügyminisztérium EU-ügyekért felelős államtitkára pedig a

tunéziai-libiai határ menti menekülttáborokban végzett hasonló látogatást.

Az arab tavasz egy másik, igen speciális „velejárójaként” mind az arab átmenet országaiban, mind Közép-Európában egyfajta „demokratikus átmeneti konferencia-turizmus” kezdődött, mivel számtalan konzultációra, konferenciára került sor, melyeken – többek között – a közép-európai rendszerváltás és demokratikus átmenet tapasztalatainak átadása volt a téma, mind hivatalos, mind kutatói szinten.⁴¹ Bár általános az egyetértés abban, hogy a két régió viszonyai és körülményei nagyban eltérnek egymástól, így tapasztalatokat közvetlenül átadni és átvenni nem lehet, a demokratikus átalakulás részletkérdéseiben azonban számtalan olyan „technikai” elem található, mely tanulsággal szolgálhat (szolgálhatott volna) az arab országok átalakulásában (pl. a volt vezetők felelősségre vonásának kérdése, az alkotmányozási folyamat, a választások megszervezése és lebonyolítása stb.).

JEGYZETEK

¹ Magyarországnak Egyiptommal 1928, Irakkal 1937 óta voltak diplomáciai kapcsolatai.

² Id. pl. J. Nagy László: Magyarország és az arab térség, JATEPress 2006, 23-26. o., 53-66. o.

³ Ezt a lehetőséget gyakran korlátozta az a tény, hogy ezek az országok sem dúskáltak „kemény” valutában, így inkább a klíring elszámolás állt előtérben.

⁴ Jordánia ugyan fizikailag nem mediterrán ország, hiszen nincsen földközi-tengeri partja, de mind politikai, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból a mai Izraellel és a palesztin területekkel egy régiót alkot.

⁵ Az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa (Gulf Cooperation Council, GCC) 1981-ben alakult az Arab-félsziget Perzsa-öböl partján fekvő arab országainak - Szaúd-Arábiának, Kuvaitnak, Bahreinnek, Katarnak, az Egyesült Arab Emírátusoknak és Ománnak – részvételével.

⁶ Meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltást követően az arab államok közül Egyiptom volt az egyetlen, mely viszonylag folyamatosan szerepelt a magyar külpolitikai palettán, amennyiben viszonylag rendszeresen került sor magas szintű látogatásokra. http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/EG/hu/Bilateralis/egyiptom/politikai_kapcs.html

⁷ Emlékezetes, hogy Antall József 1991-ben Egyiptomba látogatott. 2000 júniusában Orbán Viktor Marokkóban, majd 2001-ben Szaúd-Arábiában járt.

⁸ Emlékezetes, hogy Gyurcsány Ferenc miniszterelnöknek a szaúdi focistákkal kapcsolatban tett megjegyzése után a szaúdi nagykövetet hazarendelték és csak nyolc hónap múltán tért vissza Budapestre.

⁹ „Mediterranean Migration to New Central European Member States of the EU. Present and Future trends”, IEMed Yearbook 2007, Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona, 269-272. o.

¹⁰ Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége, In: Rostoványi Zsolt (szerk.): Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága. Grotius Könyvtár 5, Budapest, Aula, 2010, 405-446. o.

¹¹ 2003 júliusa és 2004 decembere között 300 magyar katona vett részt az iraki újjáépítés missziójában.

¹² bővebben ld. Gazdik Gyula: A palesztin ENSZ-csatlakozási szándék és kihatásai, SVKK Elemzések, 2011/10. 16. és 46. sz. lábjegyzeteit, http://hhk.uni-nke.hu/downloads/kozpontok/svkk/Elemzesek/2011/SVKK_Elemzesek_2011_10.pdf

¹³ Mauritánia az 1980-ban alakult Arab Maghreb Unió tagja.

¹⁴ A Kvartett tagjai az ENSZ, az Egyesült Államok, az Európai Unió és Oroszország, és kölönmegbízottja Tony Blair volt brit miniszterelnök.

¹⁵ Az arab közösségek mellett jelentős számban élnek az Európai Unió tagállamaiban más muszlim lakosságú államokból, így Pakisztánból, Indiából, Bangladesből, Törökországból stb. származó bevándorlók is. Rostoványi Zsolt (szerk.): Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága. Grotius Könyvtár 5, Budapest, Aula, 2010, 405-446. o.

¹⁶ A római birodalomban a Földközi-tenger teljes partvidéke a birodalomhoz tartozott, így maga a tenger „beltengernek” számított.

¹⁷ A gondolatot Gianni de Michelis olasz külügyminiszter fogalmazta meg.

¹⁸ Marokkó, Algéria, Tunézia, Egyiptom, Izrael, (az államisággal nem rendelkező) Palesztin Nemzeti Hatóság, Jordánia, Szíria, Libanon, Törökország, Ciprus és Málta.

¹⁹ kivéve Törökországot, mely az Európai Szomszédságpolitikában nem vesz részt.

²⁰ Ukrajna, Moldova, Belorusszia (az ENP felfüggesztve), Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán

²¹ pl. a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen, mely 2012. január 1-től a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karaként működik tovább.

²² Tripoli mellett Teheránban, Havannában és... látta el az Unió képviselőjét a magyar nagykövetség.

²³ N. Rózsa Erzsébet: Libya and the Hungarian EU Presidency, Gyorselemzés 2011/14, <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=TVYBGH>

²⁴ 2010 novemberében Schmitt Pál államfő Tripoliban részt vett az EU-Afrika csúcson és találkozott Muammar Kaddáfí líbiai vezetővel. 2011 januárjában pedig Orbán Viktor Egyiptomban Mohamed Hoszni Mubárral tárgyalt (ez volt Mubárak utolsó nemzetközi tárgyalása) és két magyar gyárat nyitott meg, majd éppen a forradalom kitörésének napján hagyta el Egyiptomot.

²⁵ Toma Pál „Magyar érdekek nyomában: Észak-Afrika” című előadása alapján, Magyar Külügyi Intézet, 2012. március 19.

²⁶ Békés Márton (Ősök tere): Szívélyes kapcsolat, 2011. április 16., <http://www.magyar nemzet.hu/portal/778121>

²⁷ http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/___volt_ketoldal_u_kapcsolatok/Afrika/libia/

²⁸ Bizonytalan a magyar beruházások sorsa, Népszava Online, 2011.február 23., <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=397070>

²⁹ A líbiai NATO-műveletben közvetve, az AWACS-személyzet tagjaként egy fő részt vett ugyan, de NATO-színekben, a NATO-nál tartós külszolgálatban, illetve két magyar katona lett átvezényelve a műveletet irányító nápolyi parancsnokságra.

³⁰ <http://www.eu2011.hu/news/martonyi-no-aim-change-libya%E2%80%99s-political-system>

³¹ http://kitekinto.hu/europa/2011/04/06/tovabba_sem_kuldunk_katonakat_libiaba/

³² http://hvg.hu/itthon/20110325_orban_libia_katonaorvosok

³³ http://hvg.hu/vilag/20110512_libia_nato_beavatkozas

³⁴ <http://www.eu2011.hu/news/orban-europe-must-not-drift-war-arabs>

³⁵ Wagner Péter: Magyar evakuáció Líbiában az EU polgári védelmi mechanizmusának részeként, <http://www.kulugyiintezet.hu/MKI-elemzesek/No.%20Wagner.pdf>

³⁶ http://nol.hu/kulfold/masfel_orara_vagyunk_bengazitol

³⁷ <http://www.mitortent.hu/sztori/5d3aun3/libia-23-oszagban-tamogatjak-a-nato-beavatkozasat.aspx>, <http://vilag.transindex.ro/?hir=15092>, http://hvg.hu/vilag/20110512_libia_nato_beavatkozas

³⁸ <http://www.eu2011.hu/news/libya-hungarian-presidency-helps-evacuate-eu-citizens>

³⁹ Bővebben ld. Wagner Péter: Magyar evakuáció Líbiában az EU polgári védelmi mechanizmusának részeként, MKI-elemzések 2011/12, <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=PGHVRP>

⁴⁰ A Külügyminisztérium Arab-Afrika Főosztályának szíves adatszolgáltatása nyomán.

⁴¹ pl. 2011 áprilisában Martonyi János külügyminiszter Tunéziában részt vett a „A tunéziai forradalom, a demokratikus átmenet kihívásai, a civil szféra szerepe” című konferencián. 2011 novemberében Gyarmati István, az Demokratikus Átalakulásért Intézet igazgatója tárgyal, szintén Tunéziában, a demokratikus átmenetet segítő, a civil szféra fejlesztését szolgáló projektekről. Illetve a szerző is részt vett és előadott hasonló tárgyú konferenciákon Marokkóban („Morocco and the Visegrad cooperation”), Tunéziában („Quels changements en Tunisie et quel impact sur la région de la Méditerranée” – „Les expériences de transition démocratique en Europe; leçons pour la Tunisie”), Spanyolországban („A new Mediterranean political landscape? The Arab spring and Euro-Mediterranean relations”) és Máltán („Euro-Maghreb Forum”).

REZÜMÉ

A magyar-arab kapcsolatok értelmezési kereteit az arab tavasz előtt, alatt és után egyrészt Magyarország arab országokhoz fűződő bilaterális kapcsolatrendszere, másrészt Magyarország európai uniós – és NATO – tagsága jelölte ki. Magyarországot, mint az arab országokat, illetve a térség és a világ egészét, váratlanul és rosszkor érte az arab tavasz: egyrészt az arab országokban zajló események zöme a magyar uniós elnökség idejére esett, ami már önmagában is kihívást jelentett, de a lisszaboni szerződés után alakulóban lévő munkamegosztás a Külügyi Szolgálat és az elnökség között egyedi helyzetet eredményezett.

Másrészt az arab tavasz egy olyan időszakban kezdődött, amikor az Orbán-kormány a globális nyitás jegyében tervezett, az arab országokkal való kapcsolatok élénkítését éppen Líbiában és Egyiptomban kezdte meg. Az uniós elnökség és Magyarország euro-atlanti elkötelezettsége szempontjából a líbiai események jelentették a legnagyobb próbatételt, és ez volt az arab tavasz egyetlen helyszíne, ahol közvetlen magyar tevékenység sor került.

RESUME

Hungarian-Arab relations – before, during and after the Arab Spring – should be analyzed in the context of Hungary's bilateral relations to the Arab countries, and of Hungary's EU and NATO membership. Hungary, similarly to the region and the world at large, was taken by surprise by the events. The timing in itself was a challenge as most of the events

were taking place during the Hungarian EU presidency, which – after the Lisbon Treaty – created a special distribution of labour between the European External Action Service led by Lady Ashton and the presidency. On the other hand, the Arab Spring started at a time when the Orbán-government started its new policy of global opening exactly in Egypt and Libya. The biggest challenge was posed by the events in Libya and this was the only scene of the Arab Spring where direct Hungarian activity was taking place.

Szálkai Kinga

A szovjet etnográfia szerepe a közép-ázsiai nemzeti identitások megteremtésében

1. Antropológia és hatalom

Közismert tény, hogy az antropológia és társtudományai a történelem különböző korszakain keresztül meghatározó jelentőségű együttműködéseket alakítottak ki a politikai hatalommal, melyek során elősegítették a hatalom megszilárdítását, a hatalom gyakorlásához szükséges mikrostruktúrák létrehozását és fenntartását. A kulturális hatalomgyakorlás alapvető eszközei és módszerei azonban nemcsak az antropológia alapvető eszközkészletével egyeznek meg, hanem a nemzeti identitások kialakításában is fontos szerepet játszanak. Nem volt ez másként a Szovjetunió kialakulása során is, ahol az antropológusok a XX. század legnagyobb birodalma alapjainak lefektetésében közreműködtek. E folyamatban kiemelkedő szerepet játszott az egykori Orosz Birodalom déli határterületein élő nomád népek integrálása. Az antropológusok által végzett etnikai és területi elhatárolások tulajdonképpen az első lépését jelentették annak az összetett „civilizációs missziónak”, melynek végső célja az új, szocialista típusú nemzet létrehozása volt. Ehhez azonban a bolsevik ideológia szerint elsődlegesen a klasszikus értelmezés szerinti nemzetek kialakítására volt szükség, amit a megszilárduló

bolsevik hatalom kezdetekben az antropológusok hozzájárulása nélkül képtelen lett volna végrehajtani.

Kutatásomban azt vizsgálom meg, hogy hogyan jött létre az együttműködés a bolsevik hatalom és az egykori cári tudományos elit között, továbbá, hogy milyen hatással volt a kulturális antropológiai tevékenység a Szovjetunió déli határterületein létrejövő új nemzetek kialakulására, valamint a nemzetépítés folyamatára 1917 és 1937 között. Kutatásom eredményeit a kazah nemzetépítés folyamatának bemutatásával támasztom alá. A cikk zárásaként ismertetem a bolsevik hatalom és az etnográfia konszenzusának felbomlását, és értékelem a Szovjetunió déli határterületein lezajlott nemzetépítés folyamatának jelentőségét. A terminológiai egyértelműsége törekedve a továbbiakban nem a nyugati eredetű kulturális antropológia, hanem az eredeti orosz szóhasználatból származó etnográfia kifejezést alkalmazom. Az orosz „etnográfia” ugyanis nagyon közel áll a nyugati kulturális antropológiához, az orosz „antropológia” viszont a Magyarországon is használt értelemben az ember fizikai felépítését vizsgálja.

A szovjet törekvések megítélése nagyon ellentmondásos a vonatkozó szakirodalomban. Elterjedt az a vélemény, hogy a Szovjetunió belső határainak kialakítása minden tudományos megalapozást nélkülözve, kizárólag a bolsevik hatalom érdekeit tekintve ment végbe, és kezdettől fogva pusztán a terror és az elnyomás erőszakos eszközeit alkalmazták fenntartására.¹ Bár a hatalom érdekei valóban nagy szerepet játszottak, és nem volt ritka az erőszak sem, az elhatárolásokat hosszú évekig tartó elméleti és módszertani vita előzte meg, melynek fontos eleme volt az, hogy a különböző népek önszántukból kívánjanak a Szovjetunió keretei között maradni.² Az etnográfusok által kidolgozott irányelvek gyakorlati érvényesülése szintén a vitatott kérdések közé tartozik. Egyes szakértők véleménye szerint a tudósok legjobb meggyőződésük szerint cselekedve, tudományáguk előírásának megfelelően végezték munkájukat a vizsgált időszakban, az „oszd meg és uralkodj” elvét szolgáló torzítások csupán a végrehajtás politikai eszközeinek alkalmazása során jelentek meg. Mások eközben amellet érvelnek, hogy az etnográfusok tudatában voltak annak, hogy tudományos tevékenységük csupán

torz formában valósulhat meg, eredményeiket pedig a bolsevik hatalom érdekeinek megfelelően manipulálták. A két ellentétes nézet képviselői közül sokan egyetértenek azonban abban, hogy a bolsevik hatalom mindaddig alkalmazta a tudományos kutatások eredményeit, amíg azok nem voltak ellentétesek céljaival, valamint alkalmasak voltak a kulturális hatalmi mikrostruktúra kiépítésére, fenntartására és legitimációjára.³

Munkám azon a feltételezésen alapul, hogy a vizsgált időszakban az etnográfusok tudományáguk aktuális eredményeinek megfelelően végezték munkájukat, a bolsevik hatalommal való együttműködés azonban befolyásolta a kutatásokat mind a megrendelői, mind pedig a végrehajtói szerepből adódóan. Az a tény, hogy a szovjet etnográfusok elősegítették a bolsevik hatalom megszilárdulását és a Szovjetunió létrejöttét, szorosan kapcsolódik az alkalmazott antropológiával kapcsolatos etikai vitához, mely több mint egy évszázada átszövi a tudományág történetét. Erre a vitára ezen cikk keretei között nincs alkalmam kitérni, csakúgy, mint a tudományos eredmények gyakorlati megvalósulásának követésére sem. Elemzésem középpontjában az antropológusok tevékenységének vizsgálata, a bolsevik hatalommal való együttműködés, valamint a kulturális hatalomgyakorlás módszereinek alkalmazása áll.

2. A nemzeti kérdés az Orosz Birodalomban és a bolsevik ideológiában

A nemzeti kérdéstről szóló diskurzus már a cári Oroszország idejében is nagy hatást gyakorolt az orosz gondolkodókra. A „népek börtönként” emlegetett birodalom konferenciánk névadója, Vámbéry Ármin irodalmi rosszallását is kivívta. Sőt, a híres orientalista egy hátrahagyott szépirodalmi töredékében ezt olvassuk: *„az orosz önkényuralom a maga korlátlanságában a végrehajtó hatalom legerőteljesebb szerveivel rendelkezik, s már a legkisebb mértékben sem feszélyezteti magát a patriarkhális társadalmi rend ősi szellemétől. (...) A cár akarata Isten akarata, s nincsen az a Timur és Abdulla kán, aki oly kérlelhetetlen szigorral uralkodott volna, mint a mostani ak-padisahok (fehér cárok) a Néva partjain. (...) Fölösleges külön elmondanom nektek, hogy az ily mértékét nem ismerő zsarnokság csak rabszolgaságot s minden azzal együtt*

járó undok visszásságot teremt."⁴ Mindennek ellenére azonban elismerte, hogy az orosz jelenlét rendet, békét és biztonságot hozott Ázsiába. Az 1897-es népszámlálás szerint több mint 125 millió főt magába foglaló birodalom számára nagy kihívást jelentettek a különböző nemzetek, nemzetiségek és népcsoportok. Ekkor az orosz anyanyelvűek aránya a lakosság 50%-át sem érte el, az össznépesség 1%-át el nem érő csoportoké viszont több mint 13%-ot tett ki.⁵

Az ebből adódó nehézségeket 1917-ben az Ideiglenes Kormány, majd a lenini bolsevik párt örökölte meg, melyek akkor közel sem rendelkeztek a cári rezsimhez hasonló hatalommal. Az egyes nemzeti területek, különösen a határok mentén, így Közép-Ázsiában is, saját önkormányzati szerveket hoztak létre, autonómiát vagy teljes önállóságot követeltek. Az internacionalista, antiimperialista marxista ideológiát követő bolsevikok számára a nemzeti kérdés már elméleti síkon is meglehetősen komplex kihívásnak bizonyult, különösen azon gyakorlati probléma fényében, hogy a határterületek önállósulása jelentős veszteséget jelentett volna a kialakulóban lévő szovjet gazdaság számára. E kihívás megoldására Lenin elméleti iránymutatása jelentette a vezérfonalat. Lenin szerint az önrendelkezés joga elidegeníthetetlen az egykori Orosz Birodalom területén élő népektől⁶, ezért az új hatalom törvényi úton garantálta számukra a különválási jogot. Mivel azonban Lenin a nacionalizmust egyértelműen a kapitalizmushoz kapcsolódó jelenségnek tekintette, azt is egyértelműen kijelentette, hogy „amennyiben az elnyomott nemzet burzsoáziája saját burzsoá nacionalizmusát hirdeti, ellene vagyunk,”⁷ vagyis gyakorlatilag visszavette az ígért jogokat. Lenin úgy vélte, hogy a kiválás elméletben elfogadott joga alkalmas arra, hogy megnyerje a nemzeti területek lakosságát a szovjet rendszer számára, az unióban maradás pedig olyan előnyökkel jár, hogy tényleges kiválásra így nem fog sor kerülni.⁸ A nacionalizmusról alkotott, az aktuális érdekek szerint értelmezhető kitétel pedig lehetővé tette a hatalom számára, hogy saját céljai érdekében használhassa fel a nemzeti kérdést.

A szovjet ideológia szerint a történelmi korszakok az adott termelési módokra épülve meghatározott rendben követik egymást. Lenin véleménye szerint az egykori cári Oroszország

területén élő népek fejlettségüket tekintve különböző korszakokba sorolhatóak. Mivel a kommunizmusba való eljutáshoz és az internacionalizmus megvalósulásához szükséges, hogy az egyes népek minden történelmi korszakon keresztülhaladjanak, a marxista szellemiség szerint a még feudálisnak tekinthető területeken a kapitalizmus és a nemzettudatosság kialakulását, a törzsi-nemzeti szerveződések nemzetiségekbe és nemzetekbe integrálását volt szükséges elősegíteni. A hosszú távú célok között szerepelt az új nemzetiségek és nemzetek további, szocialista típusú nemzetekké történő összeolvasztása.⁹ Az ehhez szükséges „civilizációs misszióban” valósult meg a szovjet hatalom és a tudomány egymásra találása.

3. Az etnográfia és a szovjet hatalom együttműködésének kialakulása, elméleti és szervezeti alapjai

Az egyik oldalon az új állam alapjainak létrehozásán dolgozó bolsevik állampárt állt, mely teleologikus világmérete építette a haladásról alkotott határozott elképzeléseit. A megvalósításhoz, vagyis az egykori Orosz Birodalom népeinek fejlesztéséhez nem rendelkezett megfelelő eszközökkel. A másik oldalon azok a tudósok álltak, akik a cári korszakban szereztek ismereteiket. Többségük megjárta a Nyugatot, és olyan felkészültséggel rendelkezett, ami nélkülözhetetlen voltak az állampárt céljainak megvalósításához. Mindkét oldal hitt a tudomány erejének mindenhatóságában és a haladásban, követendő mintákért pedig a Nyugat és az újonnan átrendezett Közép-Európa irányába tekintett – ezeket a mintákat viszont saját speciális körülményei között igyekezett megvalósítani. Az állami irányítású teleologikus evolúció elképzelése egyesítette a két oldalt abban az együttműködésben, mely végül a Szovjetunió népei helyzetének rendezéséhez, és az új állam belső határainak kialakításához vezetett.¹⁰

Az etnográfusok elemi fontosságú hozzájárulást szolgáltattak ehhez az általuk gyűjtött különböző adatok és az azokat feldolgozó térképek, táblázatok, statisztikák, genealógiák által. Nemcsak adatokról volt azonban szó, a definíciókat, fogalmi elhatárolásokat is ők határozták meg. Az általuk szervezett 1926-os első össz-szovjet népszámlálás nemcsak a létező népcsoportok,

nemzetiségek leírására irányult, hanem egyértelműen magában hordozta az ezek elhatárolására való szándékot is. Emellett kiállítások létrehozásával és az oktatás eszközeinek felhasználásával is hozzájárultak a nemzetiségi, nemzeti öntudat formálásához.

Az etnográfusokat tömörítő szervezetek elődje az Orosz Császári Földrajzi Társaság (*Imperatorskoje Russkoje geografičeskoje obščestvo*, IRGO) volt (később Állami, majd Szovjet Földrajzi Társaság), ami fontos szerepet játszott a szovjet időszakban jelentőssé vált szakértők képzésében.¹¹ 1915-ben jött létre az Oroszország természetes termelő erőit tanulmányozó Bizottság (*Komissija po izučeniju jestestvennyh proizvoditel'nyh sil Rossziji*, KEPS), majd 1917-ben az Oroszország népességének törzsi összetételét tanulmányozó Bizottság (*Komissija po izučeniju plemennogo sostava naselenija Rossziji i sopredelnyh stran*, KIPS), melyek a szovjet hatalommal együttműködve egyaránt fontos szerepet játszottak a későbbiekben. A KEPS az új állam természeti és emberi erőforrásainak hatékony kiaknázásához járult hozzá, a KIPS pedig térképekkel és részletes információkkal látta el a pártállamot a határterületek népességéről és népeinek jellemzőiről. Az etnográfusok az I. világháborút lezáró béketárgyalások során is jelen voltak, a polgárháborúban támogatták a bolsevik felet, és elősegítették a forradalom terjedését a birodalmon belül.¹² A későbbiekben közreműködtek a Nemzetiségi Ügyek Népbiztossága (*Narodnyj komissariat po delam nacional'nošej, Narkomnac*) és az Állami Tervező Bizottság (*Gosudarstvennyj planovij komitet, Gosplan*) munkájában is, ami nagymértékben hatással volt a Szovjetunió belső határainak és igazgatásának megformálására.¹³ Az etnográfia fontosságát mutatja az is, hogy a két állami szerv a húszas évek elején saját bizottságokat hozott létre, melyek az új állam népeinek kérdéseire specializálódtak. A *Narkomnac* Központi Etnográfiai Irodája (*Central'noje 'etnografičeskoje bjuro*) leginkább propagandacélokra szolgált, közvetítőként lépett fel a szovjet hatóságok és a soknemzetiségű lakosság között, valamint elősegítette a modern mezőgazdasági technikák, az egészségügy és az oktatás ügyét az elmaradottabb területeken, míg a *Gosplan* Állami Kolonizációs Kutatóintézete (*Gosudarstvennyj kolonizacionnyj institut*) a szovjet kolonizáció elméletének kialakításával, földrajzi és demográfiai kutatásokkal foglalkozott.¹⁴

4. Etnográfia és hatalomgyakorlás összefonódása a gyakorlatban

Az etnográfia tudománya a szovjet nemzetépítés folyamatában elsőként az etnikai csoportok kategorizálásának megalkotásánál kapott fontos szerepet, ahol azonnal megjelentek a hatalom érdekei is. A tudósok a szovjet hatalommal egyetértésben definiálták a *nacija*, *narod*, *narodnost'* és *nacional'nost'* korábban is létező, de eltérő értelmezésű, mi több, egymással felcserélhető fogalmait. A *nacija*, a „nemzet” meghatározását maga Sztálin alkotta meg az 1913-ban, Lenin közreműködésével írt, *Marxizmus és nemzeti kérdés* című cikkében. Eszerint a nemzet „egy történelmileg kialakult, stabil emberi közösség, melynek egysége a nyelv, a terület, a gazdasági élet és a pszichológiai jellemzők alkotta közös kultúrában jelenik meg.”¹⁵ Sztálin e művében előrevetítette a Szovjetunió berendezkedésének alapelveit, vagyis többek között elutasította azt a gondolatot, hogy csupán a nemzetállamok képesek fenntartani stabilitásukat, elvetette a nemzetek pusztán törzsi vagy „faji” összetartozáson alapulásának gondolatát. Kiemelte, hogy a nagy európai nemzetek is különböző törzsekből alakultak ki, valamint, hogy a nagy birodalmakban élő népek sem tekinthetők egységes nemzetnek.¹⁶ A *narod*, a „nép” fogalma ezzel szemben a szovjet szóhasználatban az államalkotó néphez kötődött. A magyarul egyaránt „nemzetiségként” lefordítható *narodnost'* és *nacional'nost'* fogalmak elkülönítése hosszas vita után történt meg. A *narodnost'* egyre inkább a „premodern nemzeti közösség” értelmezésben jelent meg, melyet a nyelv, a kultúra, és a vérségi kötelékek laza szövete határozott meg. A *nacional'nost'* fogalma, ami megközelítőleg a magyar nemzeti kisebbség fogalmának felel meg, az 1920-as és 1923-as részleges népszámlálások módszertanában úgy jelent meg, mint „a népesség egy csoportja, mely nemzeti öntudattal rendelkező közösségbe tömörül”.¹⁷ Az etnográfusok ebben az időszakban még szinonimaként is alkalmazták a két fogalmat. Az 1926-os össz-szovjet népszámláláshoz azonban többen a fogalmak tudományos tisztázását követelték. A KIPS etnográfusainak véleménye szerint az alacsonyabb fejlettségű népeknél, ahol még nem alakult ki a nemzeti öntudat, nem volt értelme *nacional'nost'*-ről beszélni. Ennek következményeként

egyre elterjedtebbé vált a két kifejezés fejlettségi fokot érzékel-
tető használata, melyben a *narodnost'* a fejlett nemzeti öntudat-
tal nem rendelkező csoportokat jelölte. Emellett egyes kutatási
területeken a *plemja*, vagyis a „törzs” fogalma is fennmaradt.¹⁸

Az elsőre pusztán tudományos definíciós vitának tűnő fo-
galmi elhatárolási probléma nagymértékben befolyásolta az
1926-os össz-szovjet népszámlálás eredményeit. A *narodnost'* és
nacional'nost' közti különbségtétel a legtöbb esetben politikai
állásfoglalást is jelentett. Bár a különböző népcsoportok számára
még nem volt világos, mekkora jelentőséggel is bír a népszámlá-
lás a jövőjükre nézve, többen próbáltak hatni a szovjet hatalom-
ra annak érdekében, hogy *nacional'nost'*-ként regisztrálják őket.
Ilyen volt például Ukrajna, ahol a cári időkből származó „kisorosz”
besorolás mély nyomokat hagyott az elitekben, ezért minden-
képpen el akarták kerülni az orosz *nacional'nost'* alcsoportjaként
való bekategorizálást.¹⁹ Az 1926-os népszámlálás alapvető kere-
te hosszas viták után a *narodnost'* fogalom lett. Az etnográfusok
ekkor igyekeztek minél pontosabban leírni a fennálló etnikai
viszonyokat, nemcsak a tudomány érdekében, hanem azért is,
hogy a szovjet hatalom minél részletesebb tudással rendelkez-
zen a Szovjetunió területén élő népcsoportokról, és ezáltal ha-
tékonyságban gyakorolhasson hatalmat felettük. A tudományos
kutatás és a hatalmi érdekek szoros kapcsolatát jól mutatja,
hogy 1936-ban ezzel szemben a *nacional'nost'* fogalma szolgált
az össz-szovjet népszámlálás alapvető keretétől – a szovjet hata-
lom részéről a cél ekkor már nem a tudás megszerzése, hanem a
létező népcsoportok könnyebben irányítható egységekbe való
tömörítése volt.

A fogalmak kialakítása tehát meghatározta a Szovjetunió
területén élő népcsoportok jövőjét. Sztálin 1913-ban megfogal-
mazott gondolataival összhangban nem alakultak ki hangsúlyos
törekvések a Szovjetunióban megvalósuló orosz nemzetállam
létrehozására, ehelyett a több törzsből létrejövő nemzetiségek
és nemzetek kialakulásának mesterséges előmozdítása került
előtérbe. A nemzetépítés folyamatában a népszámlálás megter-
vezése és kivitelezése mellett az etnográfusok másik legfonto-
sabb feladata a Szovjetunió belső határainak meghúzése volt.
Ehhez szükségessé vált a népszámlálás eredményeire támasz-

kodva a különböző kategóriákba sorolt népcsoportok közötti különbségek gyakorlatban való érvényesítése, különösen a Szovjetunió déli határterületein elhelyezkedő, többnyire törzsi-nemzeti szervezetben élő népcsoportok etnikai elhatárolása. Az etnikai és a területi elhatárolásokat egymással szorosan összefonódva hajtották végre, ami azonban nem mindig jelentette a kialakuló etnikai és a területi határok egybeesését. A létrejövő területi egységek feletti uralom garanciájának sokszor az etnikai megosztottságot tekintették.

A területi elhatárolások négy kategóriába osztották a Szovjetunió különböző nemzeti területeit, melyek kategória szerint eltérő mértékű autonómiával és eltérő fejlettségű intézményi szerkezettel rendelkeztek. A hierarchia csúcsán álló szovjet szocialista köztársaságok egy-egy nemzet nevét viselték. A Szovjetunió alkotmányában később részletesen meghatározott szuverenitásuk többek között a kiváltság jogában, az önálló külpolitikai kapcsolatok fenntartásában és az adott terület feletti adminisztratív hatalom feletti fennhatóság kizárólagosságában nyilvánult meg. Bár ezen elvek a Szovjetunió története során különbözőképpen, számos alkalommal pusztán üres frázisokként érvényesültek, a nemzetépítés szempontjából azonban nagy jelentőséggel bírtak. A területi keretekben intézményesülő nemzetiségek és nemzetek lehetőséget kaptak arra, hogy saját, nemzeti jellegű kultúrát hozzanak létre, a Szovjetunió által is támogatott nemzeti elitet és az új értelmiség jelentős hozzájárulásával.²⁰ Ezeket az eliteket és az értelmiséget azonban a rendszer szigorúan kézben tartotta, és időközönként megkísérelte lecserélni. Az autonóm szovjet szocialista köztársaságok, autonóm területek és nemzetiségi körzetek is hasonló jelentőséggel bírtak, bár, intézményesülésük alacsonyabb fejlettségi fokának megfelelően kisebb mértékben voltak képesek érdekeik érvényesítésére.

A területi nemzeti identitás mellett a személyekhez köthető etnikai identitás fogalma is fennmaradt és intézményesült a szovjet hatalomgyakorlás rendszerében. A lakóhely területi rendszerben való elhelyezkedésétől függetlenül a Szovjetunió minden polgára rendelkezett etnikai hovatartozással, ami nemcsak a népszámlálások során bírt jelentőséggel, hanem az egyén politikai identitásának részévé vált. Az állami adminisztrációban

is megjelent, minden személyes dokumentumon az azonosítás eszközeként szolgált.²¹ A területi és az etnikai nemzeti identitáskénttőssége hozzájárult a szovjet hatalom stabilizálásához. Ennek oka egyrészt a nemzeti jogok követelésének lenini ideológia szerinti részleges kielégítése, melytől a Szovjetunió egységének fenntartását remélték, másrészt pedig a megosztottság jóval prózaibb hatásai. Az etnikai és területi határok alkalmi különbözősége ugyanis megosztotta a nemzeti érdekeket. Az elhatárolások során általában minden területi egységben létrejött egy többségi, ún. tituláris nemzet, aminek neve az adott terület nevében is megjelent. A tituláris nemzet mellett azonban a népesség egy jelentős része más nemzetiségekből tevődött össze, rendszerint oly módon, hogy ezen nemzetiségek más területeken tituláris nemzeteket alkottak. Így az etnikai nemzetek tagjainak egy része a névleges törzsterületeken kívül rekedt, a törzsterületeken élőkre pedig fékező hatást gyakorolt a nagyszámú kisebbség jelenléte. Annak ellenére azonban, hogy a megosztottság a bolsevik vezetés szándéka szerint összességében hozzájárult a szovjet hatalom stabilitásához, az etnikai és területi határok kialakuló eltérései számos alkalommal éppen ellentétes hatást eredményeztek, és a tituláris nemzetek különféle csoportjai közötti rivalizáláshoz vezettek. A tituláris nemzeti területeiken kívül maradt, kisebbségbe került csoportok hiába rendelkeztek személyes-etnokulturális nemzeti identitással, ha mind a központi irányítás, mind az adott területek tituláris nemzeti vezetése ellenezte az ennek megnyilvánulását segítő intézmények létrehozását, ami további feszültségek kialakulásához vezetett.²²

A Szovjetunió kialakulása során tehát egy olyan politikai-adminisztratív-kulturális rendszer jött létre, melyben egymás mellett, egymástól függetlenül létezett a területi-politikai és a személyes-etnokulturális nemzeti identitás.²³ Bár elvben létezett az egységes „szovjet nép” fogalma, ez később legfeljebb szupranacionális szinten valósult meg, a vizsgált korszakban pedig csupán távoli célkitűzésként szerepelt. Orosz nemzetállam kialakítására való törekvések pedig még pusztán elvek formájában sem jelentek meg, annak ellenére sem, hogy a Szovjetunió irányításában egyértelműen az orosz nemzetiség volt a domináns, és az új állam közös intézményeinek nyelve is az orosz

lett.²⁴ A Szovjetunió belül létrejövő területi nemzetek lényegében intézményként alakultak ki, és meghatározták a föderáció adminisztratív egységeit. A területi egységhez való tartozás legitím keretet adott az egyes csoportok Szovjetunió belüli érdekérvényesítésének és identitásának, ezeket azonban olyan módon csatornázták be a rendszerbe, hogy elősegítse a szovjet hatalom gyakorlását, a föderáció stabilitását, és semlegesítse a nemzeti vagy vallási alapon kialakuló ellenállást. A helyi elitek létrehozása, vagyis a *korenizacija* folyamata is ezt segítette elő. Az új elitek kialakításában az elsődleges szempont a lojalitás volt, ami nagymértékben a területi struktúra kialakításával intézményesült csatornák szovjet elvárásoknak megfelelő használatában nyilvánult meg.²⁵

A Szovjetunió irányítása tehát elfogadta és intézményesítette a nemzetek jelenlétét, megalkotta földrajzi és adminisztratív kereteiket, valamint az új elitek segítségével létrehozott egy szoros kapcsolatot a Szovjetunió központi irányítása és az egyes területek között. A forma meghatározása során azonban megszüntette a nemzet fogalmának tartalmából a történeti jellegű közösségiséget és az etnikai összetartozást, így ezen a területen is megvalósult a „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” sztálini elv. A Szovjetunió a XX. század elején intézményesítette a többnemzetiségű államot és elősegítette a nemzeti öntudat fejlődését kisebbségei körében – mindezt azonban pusztán a kulturális hatalomgyakorlás eszközének tekintette.

5. A kazah nemzeti identitás a Szovjetunióban (esettanulmány)

A szovjet uralom jellegzetességei leginkább a muszlim kultúra által dominált közép-ázsiai területeken bizonyultak idegennek és nehezen internalizálhatónak. A szovjet vezetésnek itt a hatalom kulturális módszereinek gyakorlása mellett hosszú ideig erőszakos eszközöket is igénybe kellett vennie fennhatósága megszilárdításához. A közép-ázsiai területeken az őslakosság helyzete a szovjet megítélés szerint jelentősen „elmaradott” volt, a konfliktusok leginkább a megművelhető földterületek felosztása és az adminisztratív irányítás kiterjesztése körül összpön-

tosultak.²⁶ Kazahsztán kiemelt szerepet töltött be a térségben, egyrészt nyersanyagokban és feltöretlen földterületekben való gazdagsága miatt, másrészt pedig geopolitikai helyzetére visszavezethető társadalmi és gazdasági közvetítő szerepéből adódóan. A terület fontos szerepet játszott a Szovjetunió orosz ortodox alapkultúrájú területeinek és a közép-ázsiai török muszlim köztársaságoknak összekapcsolásában is, mivel történeti, kulturális és földrajzi szempontból is átmenetet képezett a két, eltérő jellegzetességekkel rendelkező térség között.²⁷ Kazahsztán integrálása a szovjet rendszerbe így jól tükrözi azokat a folyamatokat, amik végbementek a közép-ázsiai köztársaságokban a hatalom megszilárdítása során, és mintául szolgál a nemzetépítés folyamatának Szovjetunió túl való kiteljesedésére is.

A kazah etnikum kialakulásának kezdete a 15. századra vezethető vissza. A 16. század folyamán az egység felbomlott, három elkülönült kazah törzscsoport (horda) jött létre: a Nagy, a Középső és a Kis Horda. A három horda felosztotta egymás között a sztyeppe kazahok által lakott részét, a Nagy Horda a déli, a Középső Horda az északkeleti, a Kis Horda pedig a nyugati területeket foglalta el. A három törzscsoport területeinek kiterjedése megközelítőleg megfelelt a mai Kazahsztánnak. A megosztottság nem jelentette a közösségtudat és a szolidaritás megszűnését, a hordák megőrizték a közös nyelvet, kultúrát, hagyományokat, és katonailag is együttműködtek területeinek védelmében. Az ősök ismerete és tisztelete fontos kapcsolódási pontot jelentett.²⁸ A 17. században az orosz terjeszkedés a kazah területeket is elérte, a 19. századra a kazah törzsek teljesen az Orosz Birodalom fennhatósága alá kerültek.

Bár az orosz hódítók külön közösségekként kezelték a három hordát, a kazah öntudat végig egységes maradt.²⁹ A kazah ellenállás már a 19. század elején mozgalmakba szerveződött, és megnehezítette a cári hatalom megszilárdítását. A törzsi-nemzeti kötelek az ellenállás során megőrizték jelentőségüket és összetartó erejüket, és az iszlám szerepe is megnőtt a kazah közösség öntudatában. A közösség vezetői is a kazahság összességének érdekeit igyekeztek érvényesíteni a cári Oroszországgal szemben, különösen a földkérdéssel kapcsolatosan.³⁰ Az orosz telepesek földművelésen alapuló életformája és terjeszkedése

ugyanis jelentősen csökkentette a nomád életformát folytató kazahok rendelkezésére álló területeket, és már a 19. század végén félig letelepült életmódra kényszerítette őket.³¹ A cári birodalom orosz területein elhatalmasodó földhiány és Sztolipin 1906-ban kihirdetett agrárreformja, mely lehetővé tette önálló gazdaságok létrehozását és megkönnyítette a déli határterületekre költözést, jelentősen átformálta a kazah sztyeppét.³² A miniszterelnök úgy vélte, hogy a kazah sztyeppe termőterületté való alakítása a kazah nép jólétét és fejlődését is szolgálja majd.³³ 1886 és 1916 között több mint másfél millió orosz költözött az egykori kazah kánságok területére (ebből körülbelül félmillió a sztolipini agrárreform hatására).³⁴

A növekvő elégedetlenség a 20. század elején komoly feszültségeket okozott a kazah és kirgiz őslakosok és a telepesek között, mely az 1916-os véres felkelésben csúcsonyult ki. Az I. világháború magas adói és beszolgáltatási kötelezettségei ugyanis tovább növelték az őslakosokra nehezedő nyomást. A kazah vezetés: a tradicionális törzsi-nemzetségi vezetők, az iszlám előljárói, a pántörök mozgalom és az újonnan kialakuló értelmiségi réteg képviselői egyaránt a kazah nemzetiséghez, mint egységhez fordultak, és hozzájárultak a felkelés kitöréséhez.³⁵ A közvetlen kiváltó ok a hadkötelezettség alól mindaddig mentességet élvező őslakosság munkaszolgálatra való besorozására felszólító rendelet volt, a rendelet kibocsátása után szinte azonnal kitört a felkelés Közép-Ázsia egész területén. A fellázadt őslakosság harca hónapokig elhúzódott.³⁶ A felkelés leverése nem oldotta meg a kazahság problémáit, csak tovább növelte a feszültségeket és a bizalmatlanságot az oroszokkal szemben.

Bár a kazah egységtudat a nép történelme során végig jelen volt, a 20. század elején a kazah nemzeti öntudat megerősödésének új hulláma indult meg a cári birodalmon belül az Alash Orda nevű csoport létrejöttével. Az Alash Orda tagjai az értelmiség köréből kerültek ki, céljuk az volt, hogy egyenlő jogokat biztosítsanak a kazah kisebbségnek a birodalmon belül. Az 1917 februárjában lezajlott forradalom után az Alash Orda a kazah érdekek képviselőit politikai párttá szerveződött, és az Ideiglenes Kormány hozzájárulásával megalakította saját autonóm államát a föderálisnak tervezett új Orosz Birodalmon belül.³⁷ A szocialista

forradalom hatására az autonómia-törekvések tovább erősödtek. 1917 decemberében a kazah népgyűlés, a *kurultaj* deklarálta a kazah nép függetlenségét, az Alash Orda pedig kormányt alakított. Az új kormány Moszkvához folyamodott elismerésért, azonban, mivel az Alash Orda nem tudta kiterjeszteni fennhatóságát a kazah területek összességére, és számottevő anyagi források és katonai erő nélkül nyilvánvaló volt, hogy képtelen megvédeni a kazah állam függetlenségét, a bolsevik hatalom fegyverrel állította helyre uralmát az érintett területeken. A harcok azonban a polgárháború miatt elhúzódtak, az Alash Orda egészen 1920-ig fennállt. Ekkor azonban a bolsevikok véglegesen átvették a hatalmat, az általuk irányított Kirgiz Forradalmi Bizottság pedig létrehozta a Kirgiz Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, és feloszlatta az Alash Ordát.³⁸

A köztársaság határainak végleges megállapítása 1924-ben történt meg a kirgiz-kazah népnevek közötti tisztázással együtt. A kérdés azért szorult tisztázásra, mivel a kazahok és a kozákok népneveinek hasonló hangzásából adódó problémákat a cári Oroszországban úgy kívánták elkerülni, hogy a kazah népre a *kirgiz*, a kirgiz népre pedig a *kara-kirgiz* megjelölést alkalmazták.³⁹ A kazahok nemcsak a *nacional'nost'* definíciójának feleltek meg, hanem a sztálini *nacija* definíciójának is, vagyis történelmi múlttal rendelkező közösséget alkottak, melyet közös nyelve, területei, gazdasági berendezkedése és pszichológiai sajátosságai tartottak össze. A határok meghúzása után így egyértelmű volt, hogy tituláris nemzetté válhatnak köztársaságukban. E köztársaság határai azonban, mint a kialakuló Szovjetunióban számos alkalommal, nem tükrözték az etnikai határokat. A Kazah Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság határai a leginkább stratégiai jellegűek közé tartoztak. A legnagyobb kisebbségi területek a köztársaság északi részein terültek el, ahol kozákok és orosz telepesek éltek. Az ellentét az őslakosok és a telepesek között a Szovjetunió keretei között sem szűnt meg. Bár 1921-ben megindult a földreform, melynek keretei között számos telepes (az orosz kisebbség közel 20%-a) és kozák kényszerült a kazah területek elhagyására, ez a változás csupán időszakos volt. A kazah vezetés erőszakos eszközökkel igyekezett elősegíteni a telepesek távozását, és a kazah autonómia alapjának nevezte az erre való

jogot. A későbbiekben azonban hiába igyekezett megvédeni a kazah földtulajdonlás kizárólagos elsődlegességét, ez a központi vezetés ellenállásába ütközött. 1922-ben a szovjet hatalom megváltoztatta álláspontját, leállította a kitelepítést és egyenlő jogokat követelt a szláv telepeseknek. A kazah kormányzat válaszképpen minden lehetséges eszközzel megpróbálta ellehetetleníteni a telepések helyzetét, ami ahhoz vezetett, hogy az orosz kisebbség belső autonómiát, majd egyenesen a kazah területektől való elcsatolását követelte. A helyzet a polgárháború szélére sodorta a kazah köztársaságot, ezért a központi vezetés 1924-ben létrehozott egy bizottságot az orosz kisebbségek pozícióinak rendezésére. A bizottság által javasolt rendezési terv, miszerint autonómiát és saját nemzeti területet kell biztosítani az orosz kisebbségnek Kazahsztánban, tovább súlyosbította az ellentétet. A térség pacifikálása egészen az 1920-as évek végéig elhúzódott.⁴⁰

A rend helyreállítása után a szovjet hatalom levonta a korábbi évtizedek elhúzódó háborúinak tanulságait, és „puha” kulturális eszköztárat is felhasználta a stabilitás kialakítása és fenntartása érdekében. Ennek következtében minden rendelkezésére álló eszközzel segítette az elit- és nemzetépítést. A kazah társadalomban nem alakult ki munkásosztály, melyre a szovjet hatalom támaszkodhatott volna. Így a nemzeti elit kialakítása előtt a munkásosztály létrehozása volt az első feladat. Az 1920-as évek nagy vasútépítései jó alkalmat szolgáltatottak arra, hogy a kazahokat hozzáigazítsák az új szovjet rendszer elvárásaihoz, és betagozzák a szovjet mintájú társadalomba.⁴¹ Ez a folyamat sem valósult meg ellenállás nélkül, a kazah értelmiség, az ún. nemzeti kommunisták azonban elősegítették a szovjetizálás folyamatát. Mivel a szovjet hatalomnak Kazahsztánban nem állt rendelkezésére széles értelmiségi bázis, a forradalom előtti értelmiség és a forradalom utáni pártkáderek között nagymértékű átfedés alakult ki.⁴² A szovjet típusú társadalom kialakulásával Kazahsztánban is megindult az 1983-ig tartó *korenizacija* folyamata, ami jelentősen átformálta a kazah tituláris nemzet és a köztársaságban élő többi nép erőviszonyait. A folyamat keretében a szovjet támogatásnak köszönhetően a kazah nyelv és kultúra vált elterjedtté az egész területen. A köztársaság elitje szintén a kazahok közül

került ki. Az orosz telepesek szerepe az 1920-as évek ellentéteit követően teljesen átalakult. A kazah törekvésekkel szemben a kisebbség egyfajta magasabb rendű réteggént jelent meg, mely elviekben az elmaradott nép fejlődését segítette elő. Kialakult az adminisztráció kettős struktúrája, ahol minden kazah tisztviselő mellé egy orosz rendelték központilag. Ez lehetővé tette a szovjet hatalom számára, hogy közvetlen közelből figyelhesse elvárásainak megvalósulását.⁴³ Az orosz nyelv és kultúra hatásai még a támogatott kazah nyelvénél és kultúrájánál is nagyobbak voltak. Az orosz minden köztársaságban hivatalos nyelvvé vált, az adminisztráció a tituláris nemzet nyelvén és oroszul zajlott. A húszas évek végén a modernizáció részeként minden közép-ázsiai köztársaság áttért a latin ábécé használatára.⁴⁴ Az orosz befolyás kiterjesztése és az industrializáció folyamata által a kisebbség létszáma is növekedett, így a kazah tituláris nemzet az 1950-es évekre egyedülálló módon kisebbségbe került saját államában.

A kazah nép letelepítésének utolsó lépései már a Szovjetunió keretei között zajlottak le, a modernizációval, az urbanizációval és az industrializációval párhuzamosan. A húszas évek végén és a harmincas évek elején még számottevő nomád csoportok éltek Kazahsztán területén. A szovjet hatalom ezeket a csoportokat az erőltetett kollektivizáció eszközével fosztották meg állataiktól és földjeiktől, ami számos alkalommal ellenállásba ütközött és nagy éhínséget, tömeges éhhalált okozott az érintett térségekben.⁴⁵ A ritkán lakott földterületek teret adtak az új szovjet típusú városok létrehozásának. Az urbanizáció egyrészt az egészségügy modernizálásával és a háborúk végével összefüggő népességrobbanásnak, másrészt pedig az iparosításnak és a munkásosztály létrejöttének tudható be. Szintén az iparosítás hatására indult meg az orosz és ukrán népesség nagyarányú bevándorlása az újonnan létrejövő kazah ipari városokba és adminisztratív központokba. A tradicionális életmód mellett a vallás is visszaszorítandó, a modern szovjet életmóddal össze nem egyeztethető elemként jelent meg. Annak ellenére, hogy a kazah vallásosság önmagában meglehetősen felszínes volt a szomszédos népekkel összehasonlítva, az iszlám fontos szerepet játszott a kazah öntudat megtartásában a korábbi évtizedekben. Így amikor a szovjet hatalom államosította az iszlám épületeit

és földjeit, valamint véglegesen bezáratta a legtöbb mecsetet és medreszét, a kazah öntudatra is hatást gyakorolt. A nők emancipációja mind a modernizációval, mind az iszlám háttérbe szorításával összekapcsolódott.⁴⁶ A kulturális hatalomgyakorlás további fontos eszköze volt a sajtó, amit azonban jelentősen korlátozott az írástudatlanok magas száma. Ezért több kampány indult az analfabetizmus felszámolására, bevezették az iskolakötelezettséget, és az oktatás teljes szerkezetét szovjet mintára alkották újra. A kampányok sikerét (bár nagy valószínűséggel nem az analfabéták számának tényleges csökkenését) mutatja az eladott sajtótermékek számának és a sajtótermékek kínálatának nagyarányú növekedése az 1920-as években.⁴⁷

1936-ra a kazah autonóm köztársaság megkapta a Kazah Szovjet Szocialista Köztársaság nevet, és minden jogot, ami a területi egységek hierarchiájának legfelsőbb szintjeit megillette. Ez azt jelentette, hogy a kazah népcsoport keresztülment a szovjet hatalom által elvárt fejlődési útvonalon, és a várt mértékben integrálódott a Szovjetunióba.⁴⁸ A folyamat lépései során egyértelműen megfigyelhető az etnográfia közreműködése, akár a kazah népnév tisztázására, akár a területi határok meghúzására; a *korenizacija* folyamatára vagy az oktatás, képzés és kultúra fejlesztésére gondolunk.

6. Az együttműködés vége

Látható tehát, hogy az etnográfusok minden, a nemzeti kérdéssel és a nemzetépítéssel kapcsolatos területen megjelentek, szakértőként alkalmazták őket, véleményüket, eredményeiket pedig becsatornázták az állami szervezetek működtetésébe, az új állam alapjainak megalkotásába. Munkájuk eredményeként kettős asszimiláció ment végbe, az egykori cári Oroszország sokszínű lakossága egyre határozottabb nemzeti keretek közé rendeződött, az új nemzetek pedig fokozatosan beilleszkedtek a szovjet állam és társadalom rendszerébe.⁴⁹ Az 1926-os orosz-szovjet népszámlálás adatainak feldolgozása után a Szovjetunió nemzetiségeinek végleges listáján 172 nép szerepelt. A népszámlálás és a kiegészítő vizsgálatok adatait számos alkalommal, például területi elhatárolásoknál, földosztásoknál és nemzetiségi nyelvű iskolák alapításánál is figyelembe vették. Azokra

a közösségekre, melyek nem kerültek fel az etnográfusok által alkotott listára, a későbbiekben teljes megsemmisülés várt.⁵⁰ A hatalom kulturális technikáinak gyakorlásával az etnográfusok tehát hatalmas befolyáshoz jutottak tudományterületük által, végeredményben népek, közösségek és kultúrák jövőjének kérdéseiben dönthettek. A tudományos eredmények alkalmazása önmagában azonban nem jelentette a lenini ideális unió megvalósulását és a népek önkéntes betagozódását. A központilag meghatározott „közjó” szellemében kikényszerített intézkedések ellenállásba ütköztek, a végrehajtáshoz erőszakos eszközöket kellett igénybe venni. A szovjet hatalom kemény kézzel verte le a szeparatista törekvéseket, a „civilizációs misszió” a hagyományos kultúra és vallás ellen fordult, a vezetők bebörtönzése, deportálása, kivégzése gyakori volt.

Az etnográfusok és a pártállam közötti együttműködés meg lehetőségen törekény volt. Az összekötő erő a rövid távú célok egysége jelentette, a hosszú távú célok és az alapvető értékek terén mutatkozó különbségekből adódó feszültségeket azonban nem lehetett teljesen kiküszöbölni. A húszas évek végére a szovjet területek etnográfiai feltérképezésének nagy része lezajlott, Sztálin pedig elérkezettnek látta az időt egyes feltérképezett (esetenként újonnan létrejött) nemzetiségek és nemzetek egybeolvasztására, új szocialista nemzetek kialakítására.⁵¹ Ez az elképzelés egyrészt beleillett a marxi-lenini elképzelés szerint a kommunizmus felé tartó fejlődés logikus menetébe, másrészt azonban visszalépést jelentett a nemzetiségi öntudat és a tudományosság számára is. Az új nemzetek kialakítása ugyanis már egyértelműen azzal járt, hogy egész nyelveket, népeket és kultúrákat, törzseket és nemzetiségeket kívántak jelentéktelenné degradálni egy ideológia megvalósítása érdekében. Az etnográfia tudományára ebben a helyzetben már nem volt szükség – az új nemzetek létrehozása már nem tudományos alapokon történt.

Az etnográfusok ezzel igen nehéz helyzetbe kerültek. Jó példa erre a következő össz-szovjet népszámlálás, mely 1937 elején volt esedékes. Az összeállított kérdőív szerint a Szovjetunió nemzetiségeinek listája 109-re zsugorodott. Sztálin azonban 1936 végén kifejtette, hogy a Szovjetunió „60 nemzetből, nem-

zetiségből és nemzeti kisebbségből tevődik össze.”⁵² A népszámlálási kérdőív összeállítói már nem módosítottak az adatokon, a census eredményei pedig egyébként is meglehetősen távol esnek a Sztálin által előrejelzettektől. Ennek következtében az eredményeket megsemmisítették, a Népszámlálási Iroda számos tagját szabotázs vádjával letartóztatták, sőt, néhány tudóst ki is végeztek. Az új népszámlálást 1939-re tűzték ki. A pozíciójukat megőrizni képes etnográfusok ezúttal mindent megtettek azért, hogy megfeleljenek Sztálin elvárásainak, így hosszas módszertani fejtegetések, számolások és különböző rangsorok összeállítása után 1939-ben elfogadták a Szovjetunió nemzetiségeinek új listáját, mely 62 „nemzetből, nemzetiségből és nemzeti kisebbségből tevődött össze.”⁵³

7. Összefoglalás, értékelés

Az 1937-es népszámlálás megismétlésével tehát végérvényesen véget ért az a korszak, melyben a megszilárduló szovjet hatalom az etnográfia tudományára támaszkodva kívánta megoldani az etnikai felosztásokkal kapcsolatos kérdéseket. Mi több, a pártállam érdekeinek nem megfelelő tudományos eredmények közléseire szerencsés esetben csupán az akadémiai pozíció elvesztése, kevésbé szerencsés esetben a kivégzés várt. A tudomány és a politikai hatalom konszenzusa a Szovjetunióban végérvényesen megszűnt, az etnográfusok két évtizedes munkája azonban a továbbiakban is meghatározta a föderáció lakosságának életét.

JEGYZETEK

¹ A Szovjetunióban a nemzetiségek és nemzetek fontos egységekké, az érdekvéonyesítés alapvető kereteivé válnak, annak ellenére, hogy a Szovjetunió megalakulása előtt csupán laza kötelékeként léteztek. Az alkotmányban megfogalmazott önálló külpolitikai kapcsolattartás joga, az elitépítés folyamata és az új nemzeti értelmiségi rétegek kialakulása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet nemzetek a klasszikus nemzetfogalomnak megfelelően formálódjanak ki, és képessé váljanak az önálló állami létre is. Az állam alatti szintek kiépítése

mellett azonban párhuzamosan folyt a szovjet birodalom kiépítése. A szovjetizáció folyamata, a névleges nemzetiségi és nemzeti jogok, a területi és etnikai nemzetiségfogalmak közötti feszültségek, és a Szovjetunió szuperhatalmiságra való erőltetett katonai és gazdasági törekvései rányomták bélyegüket a szovjet állami egység és alegységei kapcsolatára. A „civilizációs misszió” végül ironikus módon olyan struktúrát hozott létre, ahol az egykor a fejlesztésre törekvő rendszer egésze vált a nemzetiségi és nemzeti fejlődés akadályává. A nemzetépítés folyamata túllépte a szovjet tervezés határait, és a Szovjetunió felbomlásában, új nemzetállamok létrejöttében csúcsosodott ki. 1991 után a Szovjetunió déli határterületei az 1920-as és 1930-as évek során kialakult formájukban önállósodtak. A szakadás után a béke garanciájaként az etnográfusok által meghúzott területi határvonalak szolgáltak, a függetlenség után meginduló nemzetállami fejlődés az általuk a Szovjetunió kialakulásakor lefektetett alapokon indulhatott meg. Az etnikai megosztottság azonban továbböröklődött az utódállamokra is, és feloldhatatlannak tűnő ellentéteket eredményez napjainkban is, melyek a nemzetállamiság fejlődésének előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá válnak. Az etnográfia tudományának eredetileg Lenin és Sztálin által alkalmazott eredményei tehát túléltek a Szovjetuniót, és napjainkban is meghatározzák Közép-Ázsia helyzetét. A Szovjetunió története jól illusztrálja, hogy az etnográfia és a mindenkor politikai vezetés együttműködése milyen mértékben képes meghatározni egy adott entitás történelmét, és hogyan járul hozzá a nemzeti identitások kialakulásához és fejlődéséhez.

Ezt cáfolja Hirsch, F.: *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Cornell University Press, Ithaca, 2005. 2-3.

² Pipes, R.: *Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917-1923*. Harvard University Press, Cambridge, 1968. 45.

³ Hirsch: *Empire...*, 5-7.

⁴ Vámbéry, Á.: *Oroszok. Vámbéry Ármin hátrahagyott írásaiból, melyekben egy Európába vetődött tatár képével figyeli meg a nyugati világot. Nyugat*, 11, 1915. 601.

⁵ Pipes: *Formation...*, 2. és Heleniak, T.: *Migration of the Russian Diaspora after the Breakup of the Soviet Union. Journal of International Affairs*, 57, 2004. 100.

⁶ Lenin, V. I.: *A nemzetek önrendelkezési jogáról*. In: Tóthné Szendrényi Jolán (szerk.): *Vlagyimir Iljics Lenin összes művei*, 25. kötet. Kossuth, Budapest, 1978. 270.

⁷ Lenin: *A nemzetek...*, 273.

⁸ Lenin: *A nemzetek...*, 273.

⁹ Pipes: *Formation...*, 42.

¹⁰ Hirsch: *Empire...*, 59-61.

¹¹ Hirsch: *Empire...*, 22.

- ¹² Hirsch: *Empire...*, 47, 59-61.
- ¹³ Hirsch: *Empire...*, 65.
- ¹⁴ Hirsch: *Empire...*, 85-88.
- ¹⁵ Sztálin, J. V.: *Marxizmus és nemzeti kérdés*. Szikra, Budapest, 1948. 11.
- ¹⁶ Sztálin, J. V.: *Marxizmus...* (Szorosan követtük a szöveg szóhasználatát – a szerz..)
- ¹⁷ Hirsch, F.: The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. *Slavic Review* 56, 1997. 260.
- ¹⁸ Hirsch: *The Soviet...*, 260-261.
- ¹⁹ Hirsch: *The Soviet...*, 261.
- ²⁰ Brubaker, R. [1994]: Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account. *Theory and Society* 23, 1994. 52-53.
- ²¹ Brubaker: *Nationhood...*, 53.
- ²² Martin, T.: Borders and Ethnic Conflict: The Soviet Experiment in Ethno-Territorial Proliferation. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 47, 1999. 538-539.
- ²³ Brubaker: *Nationhood...*, 47.
- ²⁴ Brubaker: *Nationhood...*, 51.
- ²⁵ Brubaker: *Nationhood...*, 58.
- ²⁶ Martin: *Borders...*, 545.
- ²⁷ Dave, B.: *Kazakhstan*. Ethnicity, Language and Power. Routledge, London-New York, 2007. 12.
- ²⁸ Kesici, Ö.: The Dilemma in the Nation-Building Process: The Kazakh or Kazakhstani Nation? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 10, 2011. 36-37.
- ²⁹ Brill Olcott, M.: *The Kazakhs*. Hoover Press, Stanford, 1995. 12.
- ³⁰ Olcott: *The Kazakhs*, 99.
- ³¹ Olcott: *The Kazakhs*, 95.
- ³² Pipes, R.: *A Concise History of the Russian Revolution*. Vintage Books, New York, 1996. 49.
- ³³ Olcott: *The Kazakhs*, 89.
- ³⁴ Kesici: *The Dilemma...*, 38.
- ³⁵ Olcott: *The Kazakhs*, 100-101.
- ³⁶ Olcott: *The Kazakhs*, 119-120.
- ³⁷ Soucek, S.: *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 215.
- ³⁸ Soucek: *A History...*, 215-216.
- ³⁹ Wixman, R.: Kirgiz. In: Wixman, R.: *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*. M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1984. 107-108.
- ⁴⁰ Martin: *Borders...*, 548-552.

- 41 Payne, M.: The Forge of the Kazahk Proletariat? In: Suny, R. G. – Martin, T. (szerk.): *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford University Press, New York, 2001. 223.
- 42 Suny-Martin: *A State...*, 225.
- 43 Soucek: *A History...*, 231.
- 44 Soucek: *A History...*, 233.
- 45 Soucek: *A History...*, 236.
- 46 Soucek: *A History...*, 231-232.
- 47 Soucek: *A History...*, 230.
- 48 Soucek: *A History...*, 226.
- 49 Hirsch: *Empire...*, 14.
- 50 Hirsch: *Empire...*, 137-139.
- 51 Hirsch: *Empire...*, 283-284.
- 52 Hirsch: *Empire...*, 283.
- 53 Hirsch: *Empire...*, 302.

REZÜMÉ

Az antropológia és a politikai hatalom együttműködése a történelem során számos alkalommal jelentős hatást gyakorolt a nemzetépítés folyamatára. Munkámban azt az 1917-től 1937-ig terjedő időszakot mutatom be, amikor az antropológia és a bolsevik hatalom együttműködése a Szovjetunió kialakulása során nagymértékben átformálta az egykori cári Oroszország népeinek öntudatát. A kulturális hatalomgyakorlás eszközeivel végzett „civilizációs misszió” célja az új, szocialista típusú nemzet létrehozása volt, aminek előfeltétele Lenin elmélete szerint a klasszikus nemzetfogalomnak megfelelő egységek létrehozása volt. Munkámban az antropológia és a bolsevik hatalom együttműködését vizsgálom meg, valamint azt, hogy miképpen hatott ez az együttműködés a Szovjetunió déli határvidékén kialakuló új szovjet köztársaságok népeinek öntudatára, a nemzetépítés folyamatára. Kutatásomban először áttekintem a nemzetiségi kérdés jelentőségét a cári Oroszországban és a bolsevik ideológiában, és röviden ismertetem Lenin álláspontját. Ezek után rátérek az etnográfia és a szovjet hatalom együttműködésének kialakulására, elméleti és szervezeti alapjainak bemutatására, és az együttműködés általános hatásainak, eredményeinek áttekintésére. Ezek jelentőségét a kazah nemzetépítés folyamatának bemutatásával illusztrálom. A cikk zárásaként ismertetem a bolsevik hatalom és az etnográfia konszenzusának felbomlását, és értékelem a Szovjetunió déli határterületein lezajlott nemzetépítés folyamatának jelentőségét.

RESUME

The cooperation between anthropology and political power has had a significant influence on the processes of nation-building in the course of history. In my article I analyze the period between 1917 and 1937, when this cooperation contributed to the establishment of the Soviet Union and had a crucial effect on the formation of national identity among the nations of the former Russian Empire. The aim of this 'cultural mission', which was conducted through the means of the cultural techniques of power, was to develop a new Socialist type of nation, the precondition of which according to Lenin was to develop nations themselves. In my article my aim is to analyze the cooperation between anthropology and Bolshevik power and to describe the effects of this cooperation on the identity formation and nation-building in the new Soviet republics in the southern borderlands of the Soviet Union. In the first section I outline the importance of the nationality question in the Russian Empire and in the Bolshevik ideology and describe the standpoint of Lenin. Then I analyze the establishment, the institutional and theoretical basis and the main effects of the cooperation between anthropology and Bolshevik power, the significance of which I illustrate with the case of Kazakhstan. At the end of my article I outline how the cooperation ceased and evaluate the long-term effects of the cooperation on the processes of nation-building in the southern borderlands of the Soviet Union.

Tüske László

Az egyiptomi Alá al-Aszwáni regénye 2002-ből és a 2011-es „arab tavasz”

Az alábbiakban egy modern egyiptomi arab nyelvű regény bemutatásával azt jelezzük, hogy az egyiptomi irodalom a maga sajátos eszközeivel jelentős szerepet játszhatott a 2011-es „arab tavasz” előkészítésében. Feltételezésünk arra az olvasásshocio-
lógiai tényre alapul, hogy a kétezres évek elején felbolydult az irodalmi élet Kairóban: olvasók ezrei kapkodták egymás kezéből az újonnan megjelent regény – *A Jakubiján Ház* – példányait, és olvasták, majd újraolvasták, elemezték ábrázolástechnikáját, művészi értékeit, vitatták nyelvi egyszerűségét, szövegkezelése tudósítói jellegét, de különösen a regény életvilága és tematikája volt érdekes számukra.

Ha kézbe vesszük a könyvet, igazolva láthatjuk, amit egy rendőrtiszt mondott egy vele készített interjú során, ez a regény valóban „*a mai Egyiptom hiteles képét nyújtja*.”¹ *A Jakubiján Ház* olyan élettényekből és tapasztalatokból táplálkozik, amelyek a huszadik század végi Egyiptom mindennapi életének részét képezték. S ezek között olyan jelenségek szerepelnek például, mint a vallásos képmutatás, a nők szexuális kizsákmányolása a munkahelyeken, s általában az emberek egymás iránti tiszteletének hiánya. De az is hangot kap benne, hogy a politikai élet mindennapi működésének alapja a megvesztegetés, a zsarolás és a korrupció, hogy a politikai ellenzék elhallgattatásának eszköze a letartóztatás és a brutalitás, s hogy ennek jelentős szerepe van az iszlamista szélsőség tevékenységének kialakulásában,

s továbbá, hogy a társadalom felső rétegei alkohol- és hasisfogyasztásba, vagy szexuális élvezetekbe ölik energiáikat.

S ahogy a regényben ezek a jelenségek a különböző társadalmi rétegekhez tartozó szereplők sorsában az előadás során előre haladva megfogalmazódnak, az egyiptomi olvasó könnyen ráismerhet saját világára. Jól ismeri a regényben szereplő személyiségek döntéseit, előre látja az eseményeket, és azok következményeit. Az orrában és az ínyén érzékeli az ábrázolt élethelyzetek ízét és szagát. A fülében duruzsol a szereplők hangja, ismerős a beszédmódjuk, és többnyire maga is be tudná fejezni a megkezdett mondatokat, legfeljebb erősebb kiszólásokra ragadtatná magát például az 1952-es forradalom értékelésével kapcsolatban. S ezáltal az olvasó mindennapjait megnyomorító viszonyok irodalmi megjelenítésének hitelessége és közvetlensége azonnal visszaigazolódik számára. Mert az ábrázolt sorsok mindegyikét megalkuvások, nemtelen lemondások és elkenődések, kisebb vagy nagyobb hazugságok, csalások járók át. A fennmaradásért folytatott kíméletlen küzdelem erőterében semmi sincs, ami megnyugtató jövő képét vetítené a szereplők elé: vagy kisszerű összeesküvésekben vagy országos korrupcióban merülnek el. Vagy öncélú (és így céltalan) kisszerű munkálkodás az osztályrészük, vagy céltalan (és így öncélú) élvezetek jutnak nekik.

S az egész fölött ott uralkodik a regény hatalmas látomása szerint a személytelen politikai hatalom. S ennek elnyomó gépezete az, amely beszívárog a magánszférába, megmérgezi a családi és testvéri kapcsolatokat, értelmetlenné teszi a szerelmet és a barátságot. Amely adatokat, információt gyűjt és raktároz mindenkiről és mindenről. Nincs, ami reményt nyújtana a végletes szegénység és az emberek egymás iránti közömbössége ellen. Nincs más az ember előtt, legfeljebb valami pótszerelem, valami pótházasság, valami pójtjövő kínálata. S mindez azért, mert nincsenek meg azok a hiteles alapok, amelyek hiányában a társadalom egészséges működését még csak elképzelni sem lehet.

Általános *értékválság* ez, amelyet arab szóval *faszád*-nak neveznek, s ami a kétezres évek egyiptomi diskurzusának egyik központi terminusa volt. Márpedig a *faszád* olyan, a társadalom egészére kiterjedő erkölcsi és anyagi válságot jelent, amely

„apokaliptikus” romlásként² átjárja a közösségi intézményeket, a családokat, és ellehetetleníti az egyén mindennapi létezését. A *faszád* fogalma történelmi múltra tekint vissza, s eredetileg vallásos terminus, olyan megromlott közállapotot jelent, amely ellen a vallási értékek birtokában és a vallástörvény (*saríá*) érvényesítése érdekében fel kell lépni. Így a *faszád* a hagyományos vallásosság, de különösen az iszlamista irányzatok szóhasználatában súlyos fogalomnak számít, és közvetlen mozgósító ereje lehet.

Úgy tűnik fel, hogy a regény váratlan sikerének egyik legfontosabb oka éppen ennek a *faszádnak* az irodalmi megjelenítése volt. Tudjuk, hogy a *faszád* általános problémáival a kortárs és a közelmúlt arab regényírói többször is foglalkoztak már, s egy-egy kiemelkedő szerző – Nadzsíb Mahfúz (1911-2006)³, Dzsamál al-Ghitáni (1945-)⁴ – munkáiban egy-egy aspektusa hozzáférhetővé vált az olvasók számára. Ám míg a jelzett munkák a drog vagy a politikai hatalom, a prostitúció vagy általában a korrupció egy-egy aspektusát járják körül, addig Alá al-Aszwáni könyvében *egyetlen regénybe sűrítetten* találjuk meg a modernizálódó egyiptomi társadalom romlásának, erkölcsi züllésének és kilátástalanságának egyetemes rajzát. Mint ilyen, s ez valószínűnek látszik: a 2011-ig vezető szellemi-lelki alakulásban jelentős szerepet játszott.

A következőkben előbb a szerzőt mutatom be, majd a regény jelentős szereplőinek személyiségét és sorsát foglalom össze, ahogy a szerző megjelenítésében alakot ölt, vagy mondhatjuk, tablóvá szélesül ez a sokoldalú társadalmi romlottság.

A szerző és a mű

A szerző az egyiptomi Alá al-Aszwáni (az angol nyelvterületen az Alaa al-Aswany – néha még egyszerűbben az Alaa Aswany alakot használja), jómódú értelmiségi családban született 1957-ben, apja ismert író, ő maga francia középiskolába járt Kairóban, majd Chicago-ban fogorvosi képzettséget szerzett. Amerikából hazatérve Kairóban nyitott fogorvosi rendelőt, és apja barátai révén bekapcsolódott az irodalmi életbe. Egy baloldali, *nasszerista* indíttatású lap munkatársaként politikai és társadalmi kérdéseket tárgyaló írásokkal hívta fel magára figyelmet, később heti

rendszerességgel értelmiségi szalont működtetett. Az ezredfordulóra népszerű közéleti szereplővé vált, politikai aktivista, aki írásain túl rendszeres előadásokat tartott a művészet, a politika, a vallás illetve a közélet különböző kérdéseiről.

2004-től részt vett a *Kifája (Elég)* civil kezdeményezésű mozgalom tevékenységében, illetve az *Írók és művészek a változásért* nevű mozgalomban is. 2011 elején ott volt a Tahrír téren, és azóta is folyamatos publicisztikájával, nyilvános szerepléseivel a forradalom szekuláris továbbvitele, a demokratikus átalakulás mellett érvel.

Két kötetnyi novellát jelentetett meg a kilencvenes években, majd 2002-ben a vezető egyiptomi író Dzsamál al-Ghitáni támogatásával először az *al-Akhabár al-Adabi* c. lapban, majd önálló kötet formájában is megjelentette első regényét, *A Jakubiján Há-zat (Imárat Jakubiján)*.⁵ Váratlan sikert hozott a regény, hiszen sosem látott példányszámban adták el. A kiadó már a megjelenést követő napokban jelezte a szerzőnek, hogy óriási a kereslet, és tulajdonképpen ők maguk sem hitték: pillanatok alatt elfogytak az újabb és újabb utánnymások. 2011-ben már több mint huszadfél kiadáson (utánnymáson) voltunk túl, és szinte azonnal jöttek a fordítások is: a világ több mint harminc nyelvére lefordították, talán a magyar is elkészül egyszer.

A siker megállíthatatlan volt, 2006-ban bemutatták a belőle készült filmet (rendező: Merwán Hámid). Ez is nagy sikert hozott, vezető egyiptomi színészekkel, ami elkészülésekor a valaha volt legnagyobb – három millió dolláros – költségvetésű egyiptomi filmnek számított. Aztán betiltották a mozifilm forgalmazását, miközben 2007-től tv-sorozat épült a regényre, de persze más színészekkel és módosított cselekménnyel.

Közben a regényből Franciaországban 125 ezer példány fogyott el tíz hónap alatt, 2006 februárjától az év végéig. Azóta nyilván tovább emelkedett a forgalmazásban eladott kötetek száma.

Baráti tűz (Nírán szadíqa) című elbeszéléskötete az iraki háború mementója 2004-ből. 2007-ben jelentette meg második regényét, a *Chicago* címmel, amely a nyugati diaszpórában élő egyiptomiak életét és a 2001 szeptember 11. után fellobbant amerikai rasszizmust járja körül. 2010-ben a *Miért nem csinál forradalmat*

Egyiptom? címmel adott ki újabb munkát. Ezeket szinte azonnal lefordították a világ nagy nyelveire.

Kisebbségi írásainak gyűjteményes köteteit – a Mubarak rezsim alatt megjelent rendszerkritikai publicisztikáját – 2011-ben adta ki.

A szerző népszerűségét, jó nevét mutatja, hogy 2010-ben az eladási listákat még mindig ő vezette az arab könyvpiacra: első a *Chicago*, s némi jogos büszkeséggel mondta 2011 elején az *al-Jazeera* angol műsorában Riz Khánnak, hogy a második (még mindig!) *A Jakubiján Ház*.⁶

A Jakubiján Ház – az épület és a regény színtere

Kairó európai stílusban épített részében ma is áll a Jakubiján Ház (*Imárat Jakubiján*). A Talaat Harb utca 34. sz. alatt található, amit korábban – és így a regény egyes szereplőinek emlékeiben és szóhasználatában is Szulejmán Pasa utcának hívtak.

A szerző fogorvosi rendelője is ebben az épületben van. Az épület építészeti, intellektuális és politikai vonatkozásaival tűnik ki a többi kairói építmény közül, s ezen adottságainál fogva alkalmas egy olyan történetmondásra, amely természetesen, magától értetődő módon illeszkedik az egyetlen helyhez kapcsolódó történetmondás regényírói hagyományába. A huszadik századi arab irodalomban ilyen volt például a Nobel-díjas Nadzsíb Mahfúz *Mirámar* c. regénye 1962-ből.

A regény címadó épülete, és a városban elfoglalt helye mindenekelőtt várostörténeti értelemben válik jelentéshordozóvá: a huszadik századi Egyiptomban vízvázlastónak tekintett 1952-es nasszerista hatalomváltás előtt ez a terület volt a város centruma, a *vaszat al-balad*. A regény jelenidejéig, a kilencvenes évekig elmúlt évtizedek alatt azonban radikálisan megváltozott a város szerkezete és így módosult az épület illetve közvetlen környezetének a helyzete. A többé-kevésbé egységes várost a Kairóba irányuló migráció, a demográfiai robbanás, az infrastruktúra fejlesztésének kényszere megbontotta. Az újonnan épített lakónegyedek, illetve szatellit városok hatására az egykori centrum fokozatosan megszűnt és a város maga többközpontú konglomerátummá vált. A lakók emlékezetében, mint ahogy erről Zaki al-Daszúqi szavaiból⁷ értesülünk, idealizált képként ez a régi

helyzet maradt meg, sőt a rend, a társadalmi béke, a fizikai és a spirituális tisztaság, az erkölcsiség térbeli szimbólumává vált. S mint ilyen magától értetődő módon szemben áll a romlás, a pusztulás, a szenny és piszok minduntalan meg tapasztalható jelenével.

A városrész kitüntetett helyzete felszámolódott tehát, és nem alakult ki újabb ilyen minőségű városrész Kairóban. Feltehetően, hogy ez az értéktelített szerep politikai értelemben a közeli *Tahrír* (*Felszabadítás*) térre tolódott át, s ezt a feltevést a 2011-es események igazolják is, de a regényvilágban ennek még nincsen nyoma. A regényben sokkal nagyobb hangsúlyt kap az eredeti városszerkezet *felbomlása*, azaz, hogy a korábban hangsúlyos városi terek elvesztették egykori jelentőségüket, a perifériára szorultak, miközben *pozitív* szerepüket nem vette át új centrum. S így a felbomlás állapotát, a zűllést, a hanyatlást reprezentálja kapussal őrzött portáljával, tágas lakásaival és pompás erkélyeivel, illetve a lapos tetőre telepedett „bádogváros” nyomorával és elesettségével.

Az épület 1934-ben épült, Jakubiján (Yacoubiyan) örmény milliomos megrendelése és finanszírozása alapján, görög építők keze munkájával. Az épület az építető-tulajdonos nevét viseli. Gyönyörűen megtervezett és szépen felépített ház, az *Art Deco* stílusjegyeivel, tágas balkonokkal, bennük görög szobrokkal, csupa márvány lépcsőkkel és folyosókkal, nyolcszobás lakásokkal, cselédszobákkal, tetőtéri tárolókkal és persze Schindler lifttel. Európai stílusban épített bérház, amelybe először Kairó gazdag és befolyásos rétegének képviselői költöztek be. Az egyiptomi arisztokrácia tagjai és külföldiek, muzulmánok és keresztények, zsidók, politikusok és kereskedők, akik a regény szereplőinek emlékei szerint nyugatias életvezetésű életet éltek itt.

Az 1952-es forradalom után azonban fokozatosan megváltozott a lakók összetétele. Először azzal, hogy a politikai váltást követően az arisztokrácia, majd az ötvenes-hatvanas években az üzletemberek egy része is – politikai vagy gazdasági megfontolások alapján – elhagyta korábbi lakhelyét és külföldre távozott. A hetvenes években az egyiptomi belpolitikában bekövetkezett váltás – a *szadati nyitás* (*infítáh*)⁸ liberalizációs politikájának bevezetése – után a még mindig ott élő régi lakók egy része Kairó

divatosabb kerületeibe (Naszr, Muhandeszin) költözött. S ahogy az idők során egymás után távoztak a régiek, rendre jöttek újak is. Az épület lakói jórészt kicserélődtek. Az ötvenes években előbb katonatisztek telepedtek a megürült lakásokba. Magukkal hozták családjukat, feleségüket, akik vidéki származásúak lévén, megtalálták annak a módját, hogy a városi élet körülményei között se mondjanak le baromfiudvarukról, s az épület tetőterén kiépített tárolókat szorgos munkával baromfitartásra használták. A hetvenes évek után a katonatisztek mellett a kétes származású, de hirtelen meggazdagodott réteg képviselői – az *újjgazdagok* – is lakásokat bérelhettek az épületben. S időközben a felgyorsuló urbanizáció azt is magával hozta, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően laposra épített tetőn az eredetileg tárolónak, kutyaháznak, később baromfi ólnak is használt helyiségeket fokozatosan *lakásként* hasznosítsák, és a vidékről áramlók tömegeinek jó pénzért bérbe adják.

Az épület így egyszerre lett a régi arisztokrácia, az 1952-es nasszeri fordulattal – forradalommal – helyzethez jutott katonatisztek, a hetvenes évektől az anyagiakban megerősödött újjgazdagok és a vidékről beáramló nincstelének otthona. Mint ilyen, rendkívüli módon alkalmas az egyiptomi társadalom metiszetének bemutatására, még akkor is, ha a helyszín sugallta dramaturgia a divatos tv-sorozatokat és szappanoperák csapdával-veszélyeivel fenyegeti a szerzőt. De, mint utaltunk rá, ez a szerkesztés a klasszikus regényírás bevált eszköze is, így az írói alkotóerő kérdése, hogy a választott poétikai elv miképpen érvényesül? Megelőlegezve a későbbiek azt mondhatjuk, hogy Alá al-Aszwáni keze alatt valódi szintérré válik a Jakubiján Ház, s alkalmas teret biztosít a kilencvenes évek és a közeledő ezredforduló Egyiptomát sújtó társadalmi válság megjelenítésére. Az épület emblematiszta jellegűvé válik: az egykorvolt homogén világot és értékrendszert képviselő építmény inkongruens értékek és értékhiányok egymásmellettségét mutatja az egyes szereplők életlehetőségeinek különbözősége szerint. Azt lehet mondani, hogy ez a regény minden szereplőjével és hősével, s így az egyiptomi társadalom rajzával olyan történelmi tablót állít az olvasó elé, amely az 1952-es forradalom közvetlen környezetétől indulva az ezredfordulóig tartó társadalmi változások

hatását tárja fel rendkívüli pontossággal és hitelességgel az emberek magánéletében és közösségében, s így ezek ellentmondásosságát jelzi érzékeny műszerként az olvasó számára. Az egykorvolt homogén világ szétesett, s miközben az egymás melletti sorsokat követjük, világosan érzékelhető és szövetszerűen tetten érhető a szerző visszavonhatatlan, olykor elfogultságot sem mellőző iróniája. Ezzel szemléli és teszi rendkívül egyszerű prózai nyelven, mondhatni a hírlapi tudósítások száraz nyelvén hozzáférhetővé az önérdékű hatalom, a korrupció, a militáns fundamentalizmus világát az egyes ember személyiségén, személyiségében gyökerező sorsán keresztül.

Hősök és sorsok

Az épületben egymás mellett, alatt és fölött elhelyezkedő lakások lakói egy-egy jellegzetes sorsot képviselnek a regényben. Ennek megfelelően több párhuzamos történet fut egymás mellett. Ezek alkalmanként – amikor a szereplők találkoznak – összekapcsolódnak ugyan, de valójában annak a poétikai elvnek felelnek meg, hogy a történetmondással megjelenített válságelemek (*faszád*) felerősítsék egymást, hogy az értékválság univerzális jelenséggé *állítható* legyen.

A regényben megjelenő szereplők különböző társadalmi réteghez és különböző korosztályhoz tartoznak, akár a férfiakról, vagy akár a nőkről van szó. Középpontban férfi szereplők állnak, közösségi-társadalmi életük családi beágyazottsága messzemenően nyomon követhető személyiségük alakulásában, a személyiség diktálta cselekvésekben vagy közvetlen megnyilatkozásaikban. A regényből való kiszólásaikban. S ugyanez mondható el a nőkről. Ismert alakok, akikkel az olvasó minduntalan találkozik, ismeri a nyelvüket, hanghordozásukat, titkolt vagy kevésbé titkolt megalkuvásaikat, eltakart bűneiket. Nagy szerelmeiket. Nem „nagy hősök”, „nagy sorsával” ismerkedünk meg, ám ahogy a szöveg közvetlensége magához húzza az olvasót, egyre inkább belülről szemléljük az eseményeket, és a legbrutálisabb jelenetek is olvashatókká válnak.

1) Zaki al-Daszúqi, az arisztokrata agglegény

A regény egyik fő vonulatát képező történet az 1952 előtti időkből itt maradt élvhajhász, hatvanöt éves agglegény, Zaki al-Daszúqi és özvegy nővérének, Daulatnak a küzdelme az apai örökség körül. Daulat kíméletlen harcot indít egy másik bérházban található családi bérleményért, és a földbirtokért, de valódi indokait nem fedi fel. Egyetlen hivatkozási alapja Zaki léhűtő, nőcsábász életmódja, erkölcstelen és pazarló élete, és úgy tűnik fel, hogy semmi sem állíthatja meg: előbb kizárja testvérét a közös lakásból, majd egy „okosan” megtervezett akció keretében rendőrökkel érkezik a Jakubiján Házba, Zaki különálló – saját bérleményű – mérnöki irodájába, ahol ágyban találják a titkárnővel. Daulat erre számított, és így a vagyonszerzés további lépéseihez – Zaki kisemmizéséhez – most újabb „hivatalos” bizonyítékot szerzett. A rendőrség eljárást kezdeményez a hatályos erkölcsi törvények szerint, Zaki végképp megsemmisülne, de ekkor a már-már a teljes vég szélére kerülő agglegény egyszer csak megfordítja élettörténetét, szembeszáll a nővérel, és új életet kezd a húszas éve elején járó titkárnővel kötött – és első – házasságában.

A legendás *Wafd Párt*⁹ kiemelkedő politikusának gyermeke, a *Jakubiján Ház* környéke lakóinak a szemében egyfajta kedves népmesei alak, aki mindig öltönyben jár, s kedvesen üdvözlí őket. Apja vezető politikus a forradalom előtti időszakban, maga mérnöki tanulmányokat folytatott Párizsban. Ha nem lett volna az 1952-es forradalom, és ha a mezőgazdasági reform keretében nem vették volna állami tulajdonba földbirtokainak jelentős részét, és nem osztották volna szét a parasztok között, akkor lehetősége lett volna arra, hogy kiemelkedő politikai szerepet játsszon az egyiptomi közéletben. Apja tekintélye és befolyása erre predesztinálta volna. Érthető, hogy ellenséges az 1952-es forradalom szimbólumaival, jelszavaival, politikai irányzataival szemben, hiszen ez a forradalom volt az, ami megakadályozta, hogy a Wafd Párton és a kormányzaton belül a lehető legmagasabb pozíciókat elfoglalhassa.

Mérnöki irodája csak kudarcot, csődöt jelentett számára, s úgy alakult, hogy az évek során nem is volt más funkciója, mint hogy Zaki al-Daszúqi ott töltsen szabad idejét. Itt múlatta az időt

újságot olvasva, kávéét iszogatva, barátjaival fecserészve, és szeretőivel találkozva.

Nem házasodott meg, de a nők bolondja. A regény világossá teszi előttünk, hogy életkudarca nemcsak annak következménye, hogy a forradalom megfosztotta a lehetőségektől, hanem gyenge akarateréjének és az érzéki élvezetekhez, különösen a nőkhöz való mérhetetlen vonzódásának. Zaki élete többnyire egyetlen szó körül forgott, ez pedig a nő, ahogy a szöveg is mondja. Mindenféle nővel volt már dolga, tapasztalatai mintegy szakértővé emelték a velük és a szexuális élettel kapcsolatos dolgokban, ilyen értelemben a szexuális élet „enciklopédiájának” tekintette magát. S szívesen, nagy beleéléssel magyarázott a hozzá forduló fiataloknak, a Szulajmán Pasa utcában működő üzletek alkalmazottainak, egyetlen állandó közönségének.

Alkohol, hasis, és nők, az egykorvolt arisztokrata világfi életmódjához való ragaszkodás, nosztalgikus franciaországi emlékek, Edith Piaf dalai keretezik Zaki al-Daszúqi történetét, whisky és szivar (bár kubai már régóta nem kapható!), miközben erős kritikát fogalmaz meg a környezettel és a katonatisztek teremtette világgal szemben. Nasszer elnököt bűnözőnek tartja, és ezt fennen hirdeti. De magatartása kimerül a lemondó nosztalgiában, az elveszett és elvesztegetett idők fölötti merengésben, s nem marad számára más, mint a kívülről fenntartásának igyekezete, a másság megőrzése. Persze hiábavaló módon, értelmetlenül, mivel csak az élvezetek jelentenek feloldódást. Mennyire jellemző, hogy alkotó munkát nem végez! Az örökségből – földbirtokokból – fenn tudja tartani magát, családi hovatartozása olyan tekintélyt biztosít neki, amely e viszonyok között elegendő számára. Alakja szelíd iróniával jelenik meg, talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a szerző számára szimpatikus, kedvelt figura ő, olyan személyiség, akinek minden hibája, vétke vagy bűne megbocsátható, felszínes vallásgyakorlása is felmenthető, mert alapvetően mély hagyományos humanizmus járja át minden cselekedetét és minden megnyilatkozását. Olyan értékeket őriz, mint az emberek kölcsönös, egymás iránti tisztelete, vagy a hazaszeretet. Házassága a regény egyetlen olyan fordulata, amelynek pozitív csengése van. Al-Aszwáni szelíden rajzolja meg Zaki al-Daszúqi figuráját „télén-nyáron

mindig öltönyben tűnik fel az utca végén, a ruha laza bősége jól elrejtí vézna testét, ... ráncos és öreg az arca, vastag szemüveget visel, csillogó műfogsorral, festett fekete hajjal jön, melynek egyes tincseit balról egészen jobbra átrendezte a fején, hogy elfedje koponyája sima kopaszágát...¹⁰

A titkárnő – Buszajna asz-Szajjid – iránt érzett szerelme a szemünk előtt bontakozik ki. Zaki kezdetben nem gondol házasságra, tisztelettel, udvariassággal és megértéssel fogadja a hozzá munkára jelentkező Buszajnáat, s megragadja a lány szépsége, nyíltsága, a kilátástalan helyzettel való szembenézése: miután apja meghalt, a lánynak kell – akárhogy is – pénzt keresnie, hogy anyja a testvéreit fel tudja nevelni. S Buszajna vállalja ezt. Megkeseredett már amikor Zakivel találkozik, lemondott nagy szerelméről, s kész csalárdságokra is, ám a férfi védtelensége és elesettsége, és az ezzel párosuló mély humanizmusa visszatartja, míg csak rá nem döbben, hogy beleszeretett ebbe a Párizsról, Edith Piaf-ról, a múlttól vagy éppen a hazafiságról és az embernek a házája iránt érzett kötelességéről beszélő férfiba. Zaki mély szerelemmel szereti a lányt és felelősnek érzi magát érte. S amikor a rendőri meghurcoltatás véget ér, Kairó hajnalában reggelizve bizalmas egységre találnak egymásban.

2) Házdszds Azzám, a parlamenti képviselő

Házdszds Azzám a hetvenes évek liberális gazdaságpolitikájának szülötte. Cipőtisztítóból küzdötte fel magát milliárdosnak, akinek több vállalkozása, autószalonja működik, s ezek egyike éppen a *Jakubian Ház*ban található. A regény három vállalkozását kíséri nyomon: 1) a második házasságát, 2) a parlamenti képviselői mandátumának megszerzését és 3) egy japán autógyár kizárólagos egyiptomi képviselőletének az elnyerését.

Nézzük először a házasság történetét. Házdszds Azzám eleágans megjelenésű, csinos férfi annak ellenére, hogy az elülső foga törött. Ha nem lenne ez a törött fog, egyenesen filmsztár kinézete lenne! Utcai cipőpucolóként kezdte az életét, később házicseléd lett, majd mintegy húsz évre eltűnt, és aztán váratlanul újra előkerült, de ekkor már hatalmas vagyon fölött rendelkezett. Később kiderül, hogy ez bizonytalan és illegális tevékenységből származott. Megérkezve ingatlanokat és üzleteket vásárolt fel

Kairó különböző kerületeiben, így a napjait azzal kezdi, hogy végigellenőrzi ezeket a vállalkozásokat. Sok embernek ad munkát, az alkalmazottai bizalommal vannak iránta, sokan fordulnak hozzá különböző ügyekkel, egymás közötti nézeteltéréseikkel. Vallásos ember, aki pontosan betartja a vallási kötelezettségeket, sosem mulasztja el az istentisztelet idejét, bár rendszeresen fogyaszt hasist, mert a vallástudósok nem mondták róla, hogy nem javasolt.

Ezt a milliárdost, aki az elismert újjgazdagok közé tartozik, s akinek a fiai felnőttek már, és a családi élete ilyen értelemben révbe jutott, egyszer csak erős szexuális vágy keríti hatalmába, s nem talál kielégülést korosabb felesége mellett. Kínzó helyzetben a helyi jogtudóshoz, bizalmasához fordul, aki azt javasolja neki, hogy Allah törvénye és Mohamed próféta szokása szerint vegyen magához egy második feleséget. Elhatározza, hogy így is tesz. Megszerzi a fiai hozzájárulását az új házassághoz, akik aztán segítenek megfelelő feleséget keresni, miközben az egész történetet eltitkolják anyjuk, Hádzsdzs Azzám első felesége elől. A választás végül az alexandriai özvegy és gyermekét egyedül nevelő Szuád Dzsábirra esik. A házasságot feltételekhez kötik: a gyermekét nem hozhatja a házasságba, a házasság alatt nem szülhet újabb gyermeket, és ezt a házasságot el kell titkolni az első feleség elől. Ha ezek bármelyikét megszegi az asszony, Hádzsdzs Azzám azonnal elválík tőle. Az ifjú feleség a szépen berendezett lakásban – a *Jakubiján Házban* – él, egyetlen feladata a férj rendelkezésére állni akkor, amikor éppen akarja. Nehezen viseli a sorsát, teherbe esik, s boldogan várja újabb gyermekét, talán abban bízva, hogy a férj megenyhül, és nem tartja magát a házassági feltételekhez. Mikor azonban világossá válik, hogy Hádzsdzs Azzám hallani sem akar a gyermekről, az asszony megmakacsolja magát és még csak hallani sem akar az abortuszról. Ekkor a férj sötét banditákat fogad, akik éjszaka rátörnek az egyedül élő asszonyra, és kikényszerítik az abortuszt. Válás következik, hiszen a nő megszegte a megállapodást.

Rendkívül erős kritika hatja át ezt a második házasságot elmondó történetet. Alá al-Aszwáni világossá teszi, hogy ebben a narrációban minden a jog szerint, minden Allah törvénye és a próféta szokása szerint zajlik, de közben a jogban rögzített

alapfeltételek nem érvényesülnek. Az első feleség nem, hogy beleegyezett volna, de nem is tud férje új házasságáról, és másrészt, a házassági szerződésbe belefoglalják, hogy nem születhet gyermek a házasságból. Olyan feltételek ezek, amelyek elfogadhatatlanok. Nem tesz mást a rendkívül gazdaggá vált egykori cipőtisztító, mint hogy *élvezeti eszközt* vásárol magának ebben a legális házassági formában, miközben annak lényegét – a gyermeknemzést, a családot, stb. – kizárja.

A regényíró hűvös tárgyilagosságba, szinte a tudósítói egyszerűségbe foglalja ezeket az eseményeket is, miközben a drámai helyzet kiélezésével, a megoldás hideg embertelenségével, általában a kialakított helyzettel egyértelművé teszi álláspontját. Mikor ugyanis teherbe esik az új feleség, és abortuszra próbálják kényszeríteni, ellenáll, hiszen az bűn az iszlám törvénye szerint. S micsoda kiélezett helyzet: a házassági szerződésbe foglalt – *emberi* – gyermektiltás szembekerül a vallás – *isten*i – abortuszellenes álláspontjával! Melyik az erősebb? A regényíró nem hagy kétséget: a milliárdossá vált cipőtisztító ájtatos vallásosságával összefér, hogy az asszonyt felbérelt férfiak és hozzáértő asszonyok megtámadják, elkábítsák, és a terhességét megsértsék. A kórházi művi abortusznak pedig már csupán technikai szerepe van, az erős vérzést el kell állítani.

A parlamenti mandátum megszerzése, vagy pontosabban Hádzsdsz Azzám politikai pályafutása a politikai korrupció hiteles rajza. Alá al-Aszwáni ábrázolásában a Nemzeti Párt vezető funkcionáriusa vérfagyasztó egyszerűséggel mondja el, hogy minden választáson nyer a párt, mert csal, mert úgy igazítja az eredményeket, ahogy azt előre meghatározzák. Ebben ő, személyesen látja el a legfontosabb és döntő feladatokat, s ha valaki mandátumhoz akar jutni, akkor annak a megfelelő helyre le kell tennie a megfelelő összeget, és a dolog ezzel rendben is lesz. Íróniával és lekicsinylően értékeli Hádzsdsz Azzám népjóléti megfontolásait a parlamenti munkával kapcsolatban, miközben az így nyert befolyás értékét a helyén kezeli. A regény hitelességét emeli, hogy egy párhuzamosan jelentkező másik úgazdag vállalkozó kísérletét is nyomon követhetjük a mandátumért folytatott küzdelemben, de miután ő nem fizetett, el kell buknia. Hádzsdsz Azzám népszerűsége, média-szereplése komoly sikernek számít,

aminek egyként örül régi és új felesége. Persze a történetmondás itt is az ironia eszközeivel él, hiszen miközben objektíve eléri vágyott célját a felgazdagodott cipótisztító, világossá válik az olvasónak, hogy szinte mindenét oda kell adnia, a teljes életét, és így, mondhatni *fogságba* kerül: a politikai hatalom birtokosai azt, és akkor tesznek vele, amit és amikor csak akarnak.

Különösen világossá válik ez a harmadik történetben, a japán érdekeltség kizárólagos képviseleti jogának a megszerzésében. Az engedélyt hosszú-hosszú eljárásban megkapja, azzal az utólagos – és titkos, csak a résztvevők számára nyilvánvaló és tartandó – feltétellel, hogy a haszon negyedét oda kell adnia a politikai vezetőnek, aki formálisan társul az így kibontakozó üzlethez. Ha nem tudta volna, hogy mennyire kiszolgáltatott, most kiderül: Hádzsdzs Azzám nem mással, mint viselt dolgainak, kábítószer- és adóügyeinek dokumentumaival, az élete sötét oldalát tartalmazó dossziéval találkozik, amikor egyeztető tárgyalásra megy a Nagy Emberhez. De nem találkozik a Nagy Emberrel. Csak a hangját hallja egy üres, kísérteties, hatalmas embertelen palotában. Még az alku reményében érkezik, talán a politika gépezetei beérik kevesebb áldozattal, de a teljes megsemmisülés vár rá: a hatalom számára csak a megszerezhető anyagi javak számítanak, és a lojalitás ezek révén kikényszeríthető.

Hádzsdzs Azzám minden kísérlete kudarcos, vagy azt is mondhatnánk, hogy elbukott, mert meghaladta azt a mértéket, ami kijár neki. Talán a *hübrisz* áldozata lett? Alá al-Aszwáni kínos pontossággal alakítja a magánélet és a társadalmi élet helyzetét, amelyben az újjgazdag Hádzsdzs Azzámnak választania kell, s mint láttuk, minden kísérlete valamilyen értelemben bukással végződik: a titkos házasság az erkölcsi megsemmisülést hozta, a parlamenti mandátum a fogságot, a japán képviselet a teljes kiszolgáltatottságot.

3) Hátim Rasíd, a főszerkesztő

A huszadik századi arab próza egyik közerkölcsi szempontból sokat vitatott ügye a homoszexuális kapcsolatok irodalmi tárgyalása. Nadzsíb Mahfúz mellett voltak és vannak más szerzők is, akik fontosnak találták ennek megírását, és az ő hagyományukat folytatja Alá al-Aszwáni, amikor ebben a regényben az arisztok-

rata arab apától és francia anyától származó Hátim Rasíd történetét mondja el.

Hátim Rasíd újságíró, arisztokrata származású, de az édesanyja francia. Apja francia egyetemen szerzett jogi diplomát, és azért jött vissza Egyiptomba, hogy a gyakorlatba ültesse a megszerzett ismereteket, s aki végül a jogi egyetem dékánja lett. A család nyugati életmódban élt, a kisgyermek Hátim Rasíd sohasem látta, hogy az apja istentiszteletet végzett, vagy böjtölt volna akár csak egyszer is az élete során. A francia vörös bor mindig ott volt az asztalán, és otthon a beszélgetés francia nyelven folyt. Az anya a francia követségen tolmácként dolgozott, s minden idejét ott töltötte, Bernard úrral, a követség titkárával homályos viszonyt tartott fenn. Ez adta azt a hangulatot, a közvetlen környezetet, amelyben Hátim Rasíd felnőtt. A szülők önmagukkal és munkájukkal voltak elfoglalva, a gyermeket pedig rábízták a cselédekre. S kilenc éves korában az egyik núbiai cseléd megerőszakolta (*hataka irdahu*) és bevezette a homoszexuális életbe.

Hátim szexuális életében konzervatív volt, szigorú szabályokat vezetett be, amelyeket be is tartott, s vonzódását általában marginálisan tudta kezelni, ő maga egyáltalán nem mutatkozott femininnek. Világos fejű gyermek volt, akit a tapasztalat sok mindenre megtanított, s aki tehetségével és józan eszével negyvenöt éves korára a szakmai sikerek csúcsára érkezett, a *Le Caire* c. francia nyelvű kairói lap főszerkesztőjeként dolgozott. De homoszexuális életét szűk keretek közé tudta szorítani, éjszakákra, amelyek után szokásos nappali életét élte.

A regényben úgy jelenik meg, mint aki állandó partnert keres, s ezt a partnert egy felső-egyiptomi katona Abdrabbíhi személyében meg is találja. Abdrabbíhit, feleségét és kisgyermekét is gondjaiba veszi, a férfinak munkát szerez, a családot a Jakubiján Ház tetején helyezi el az egyik bádoglakásban. S ebben a kialakított mesterséges rendben van lehetőség arra, hogy az éjszakákat a testi örömeknek adják.

Ez a jól kigondolt és hosszú munkával felépített idill azonban előbb-utóbb véget ér: Abdrabbíhi kisfia meghal, és az anya Abdrabbíhit illetve Hatim Rasíddal folytatott kapcsolatát teszi felülül a gyermek halálért. Allah büntetésének tartja az ártatlan szenvedését, amivel figyelmeztetni akarta őket a bűnös viszony

súlyosságára. Abdrabbihi és a felesége elköltözik a Jakubiján Ház tetőteréről, Abdrabbihi feladja a munkáját, s eltűnnek a városban.

Hátim Rasíd szenvedve keresi őket, míg végül megtalálja Abdrabbihit, aki azonban nem akarja folytatni a kapcsolatot, sőt egyáltalán nem is akar találkozni vele. A zárándoklatra készül, mondja, hogy megtisztuljon minden elkövetett bűnétől, s viszszerelve újra tiszta legyen, új életet kezdhessen. Hátim azonban nem hagyja ennyiben a dolgot, pénzzel, lelki terrorral kényszeríti, s Abdrabbihi végül elmegy hozzá – utolsó éjszakára –, majd egy durva és gyors együttlét után azonnal távozni készül. Hátim Rasíd azonban nem engedi, zsarolja, és váratlanul tettelegesséig fajul a dolog. Az eredetileg védekező Abdrabbihi megöli Hátim Rasídot.

A kapcsolat kialakulásának, botladozó és olykor váratlan bonyodalmakkal zsúfolt kifejlődésének története lehetőséget ad arra, hogy a szerző bemutassa a kairói homoszexuális élet ellentmondásait, feszültségeit, elfogadottságát és elutasítottságát. A különböző színhelyek a társadalmi megítélés strukturálását, a különböző állásfoglalások ütköztetését teszik lehetővé.

4) A dzsihád mártírja

Táhá Sádzli a Jakubiján Ház portásának a fia. A regényben ő a *dzsihád* mártírja lesz. A regényíró a vágyott-megcélzott továbbtanulás lehetetlenségét, a szerelmi kapcsolat kilátástalanságát tárgyalja az ehhez vezető útként, de megmutatja a militáns vallási közösségek beszívó, emberpróbáló erejét is, az *indoktrinációt*, a képzést és a bevetés körülményeit, váratlan fordulatait és esetlegességét. Sorsának szimmetrikus szerkezete van: a csalódások és megpróbáltatások sorát a szellemi, testi megújulás majd a mártírhalál teszi teljessé.

Táhá a házmester gyereke, aki kiskora óta arról ábrándozik, hogy rendőrtiszt lesz belőle. Mélyen hívő fiatalember, aki törekszik a középiskolában, jó eredményeket szeretne elérni, hogy megfeleljen majd a felvételi során. A felvételi napján korán kel, elvégzi az istentiszteletet, új ruhát vesz fel, vasalt inget a vizsgára. Elköszön a szüleitől, gyermekkori szerelmétől, Buszajnától mindenki biztatja, reménykedik, hogy valóra válhatnak a ter-

vei. A felvételin szűrnak kiváló középiskolai eredményei (ilyen teljesítménnyel miért nem megy más felsőoktatási intézménybe?), de Táhá csak azt hajtogatja, hogy rendőrként a népet szeretné szolgálni. S már-már felvettnek érezheti magát, amikor a felvételiztető dandártábornok megkérdezi tőle, hogy mi az édesapja foglalkozása. „Hivatalnok” – nyögi ki a fiú a választ, mire a főtiszt visszakérdez: „Valóban hivatalnok lenne? Vagy házmester inkább?”¹¹ – S a fiú kimondja, hogy bizony az édesapja *vagyonőr, hárisz aqár*, azaz *portás, kapus*. S ezzel a felvételi befejeződött, alacsony társadalmi rangja miatt nem felelt meg.

Csalódottsága csak fokozódik, amikor összekülönböznek Buszajnával, akivel egyébként házasságra készültek, mert a lánynak apja halála miatt munkába kell állnia, segíteni testvérei ellátásában. A vallási előírásokhoz ragaszkodó Táhá úgy látja, hogy a lány a munkavállalás miatt megváltozott, máshogy viselkedik, máshogy beszél, másféle ruhákat hord, mint amelyek az ő értékei szerint illőek lennének. Szakításuk magától értetődő fejleményként megismétli a felsőoktatásban továbbtanuló fiatal és a középiskolából közvetlenül a munkavállalásba érkező fiatal közötti szakítás ezerszer ismert történetét. Hiszen a két csoport tagjaiként más és más világot képviselnek beszédben, viseletben, de még étkezési szokásaikban is.

Táhá beiratkozik a gazdasági és politikatudományi egyetemre, s az 1991-es iraki események miatt elégedetlen, vidékről származó, karakterben és szociális helyzetben hozzá hasonló egyetemista iszlamisták közé vegyül. Sákir imám hatása alá kerülve az Anasz ibn Málík mecset rendszeres látogatója. Részt vesz egy tüntetésen, lecsukják, megkínózzák, legelemibb méltóságában (*ird*) sértik meg, együttműködésre akarják bírni, bár végül kienvedik. Szabadulása után a mély sértettség és harag gyűlöletté növekedik benne, és minél előbb elégtételt akar venni. Meg akarja keresni azt a tisztet, aki megbecstelenítette.

Végre eljut egy iszlamista csoportba. Mindenre elszánt harcosá képezik egy Kairó közeli iszlamista kiképzőtáborban, és egyre türelmetlenebbül készül az első bevetésre, esetleg a mártírhálálra. Testileg, szellemileg készül, sértettsége nem múlik, egyre türelmetlenebbé válik. S az iszlamista csoportban megházasítják. Boldog házaseletet kezd egy életkorban hozzá illő, talán

csak egy-két évvel idősebb özvegyasszonnyal, akinek első férje mártírhalált halt. Táhá sosem tapasztalt paradicsomi boldogságban él a feleségével, aki bevezette a házaset rejtelmeibe, aki feltétlen támogatásáról biztosítja, éppen úgy, ahogy az első férjével is tette.

S elérkezik végre a nap. Táhát akcióba küldik a városba, ahol egykori vallatóját felismerve azonban elveszti a türelmét, és a jól kidolgozott akciótervet feledve azonnal rátámad, és a kialakuló lövöldözésben miközben végez az ellenfelével, ő is elesik.

Mély vallásossága végigkíséri a regényben, erkölcsi tisztasága megkérdőjelezhetetlen, és majdhogynem szükségszerű, hogy ez a tisztaság elbukjon a világ előtt. Naivitása és gyermeki őszintesége jól olvasható abban a levélben, amit az elnöknek írt a felvételi bizottság döntése miatt panaszt emelve. S mennyire megütközik, amikor Buszajna figyelmezteti, hogy bizony ebben a világban csak a gazdagoknak nyílnak meg bizonyos kapuk. S mennyire bántja, hogy a válasz az ismert formulákkal érkezik meg: megvizsgáltuk a panaszát, de az akadémia vezetése nem látja megalapozottnak a panaszát.

Alá al-Aszwáni iszlamista-rajza nagy vonalakban megfelel annak a képnek, amit a társadalomtudományok kialakítottak ennek a mozgalomnak a tagságáról. Alacsony származású, tehetséges és jól tanuló csoportba tartoznak, akiknek előmenetelét, társadalmi mobilitását a társadalmi romlás, az iszlamista terminológiában, mint jeleztük, *faszádnak* nevezett gátak akadályozzák. Feszültségek terhelik őket, feloldhatatlan ellentmondások, amelyek megoldására csak a radikális utat tudják választani, ahogy Gilles Kepel utal erre a regényt ismertetve.¹² S marad továbbra is a kérdés: a tanulás és a társadalmi elismerés hiányának a konfrontációja elegendő ok-e az iszlamista út választásához.

*

A férfiak sorsa, mint láttuk, az anyagi, az erkölcsi, vagy mint két esetben is megtörtént, a teljes fizikai megsemmisülés. Az egyiptomi társadalom, a Jakubiján ház és kairói környezete nem ad lehetőséget a férfiak érvényesülésére, és ugyanezt a negatív képet kapjuk akkor is, ha a regény női szereplőinek a sorsát vizsgáljuk.

A nők

Több nő szerepel a regényben, akiknek sorsa a társadalomkép fontos elemét alkotja. Rabáb egy közönséges kairói szórakozóhelyen felszolgáló, és alkalmanként egyéb szolgáltatásokra is készen áll. Úgy viselkedik, mint egy prostituált, minden gátlás és erkölcsi érzék nélkül kirabolja – egyébként jól fizető – alkalmi partnerét, Zaki al-Daszúqit, majd minden nyomát eltüntetve ő maga is eltűnik a regényből. Regénytechnikai szempontból Zaki al-Daszúqi alakjának árnyalását támogatja, aki az arisztokrata kamasz előtt tevékenykedő és szexuálisan elérhetetlen házicseléd alakját látja benne, akinek nagy puha melle és széles hátsója oly kíváncsan rezeg a kamasz lesütött szemei előtt.

Daulat Zaki nővére, akihez Zaki mindig ragaszkodott, de most az események végképp elsodorják a testvéri érzéseket: Daulat a lakást és talán a földeket szeretné megszerezni és ezért saját lakásából kitiltja bohém öccsét, sőt nem ártallja a rendőrséget is a nyakára vinni. Özvegy már évek óta, gyermekei külföldön élnek, a kinézett örökség pedig Zaki pazarló élete miatt egyre csak fogy. Daulat talán megállíthatná öccsét, de hasztalan minden szó, hát a tettek mezejére lép, amikor Zaki a rábízott gyűrűvel sem tud elszámolni. S a testvére értetlenül, megbántottan áll a szédülétes események forgatagában: családtagok támadnak egymásra holmi anyagi előnyök érdekében, és szidalmazzák, rendőrsre kísértetik, bíróságra citálják a másikat.

Krisztina görög szülők gyermeke, a regényben fontos mellékszerepe van. Kávéházat vezet, énekel, zongorázik, Zaki régi barátja, egykorvolt szerelme, a régi idők tanúja, a fél-gyarmati múlt öröksége, valami kedves zárvány, akinél Zaki rendszerint vigaszt talál. Szinte felmagasztosul, ahogy Zaki és Buszajna esküvői bálját megszervezi, ahogy a mások felé nyitott humanizmus egyszerű képviselőjévé válik.

Hádzszdsz Azzám második felesége Szuád Dzsábír. Ő a végletekig kiszolgáltatott nő, aki a világ háborúi miatt megözvegyül (a férje Irakban veszett el), majd a megélhetés reményében megálázó új házassági szerződést vállal. Ő lesz az, akinek az abortuszát kikényszerítik, majd pedig az új férj elválik tőle. Hiszen nem tartotta be a házassági megállapodást, azaz, hogy csak és kizárólag élvezetet nyújtó asszonyként (tárgyként? eszközként?) áll-

jon a férj rendelkezésére. Hádzsdsz Azzám első felesége, Száliha semmiről sem tud, és a maga részéről tulajdonképpen ki is zárja a férjét a saját életéből. Motívumait nem ismerjük.

Radwa lett az iszlamista kiképzőközpontban Táhá felesége, a korábban mártírhálált halt iszlamista özvegye, aki mélyen hívő, elkötelezett, a vallásosságot tisztán megélő asszony. Megrendítő, ahogy ezzel együtt örömmel, nyitottan veszi az ember Istenedta világát, a házaseletet, a gyermekáldást. És valószínűleg második férjének mártírhálálát is, ahogy immár másodszor is, özvegygé válik.

De ott áll a másik oldalon Buszajna asz-Szajjid, a hősnő, aki özvegy anyjának támogatása érdekében vállal minden munkát és szexuális zaklatást. Nem szereti ezt csinálni, undorodik tőle, de a testvérek, a megélhetés kényszerében nem tehet mást. Mindenfajta szexuális megaláztatást el kell viselnie, hogy megtarthassa a munkáját, és így élelemhez tudja juttatni a család többi tagját. Micsoda bukdácsoláson megy keresztül: a társadalom nőképének megfelelően alkalmazkodik a férfiak uralta világhoz, s ha csak részlegesen is, de odaadja magát ennek a romlottságnak, mígnem eluralkodik rajta a félsz, és nem meri elvégezni az istentiszteletet. Nem érzi tisztának magát, immár belülről rossz. Segítője és támogatója Fif, a ruhaüzlet eladója, aki bevezeti ebbe a félig igaz, félig hamis világba, a *faszád* egyik tartományába vagy birodalmába, ami nemcsak a társadalom férfitagjainak, hanem az olvasó legnagyobb meglepetésére a nők számára is magától értetődik. Döntéseit a nélkülözés, a hiány szervezi, de közben ravasz és szerelmes, megfontolt és vagány is tud lenni, a társadalmi körülmények adta lehetőségeket a saját hasznára tudja fordítani. És mennyi megalkuvással jut el arra a megnyugtató megoldásra, hogy a régi arisztokrácia utolsó képviselőjeként itt maradt Zaki al-Daszúqi felesége lesz. S így a regénynek megadatik a reményteljes és toleráns befejezés lehetősége: az esküvő képeiben egymásra talál a régi arisztokrácia és a mai ifjúság, és egyfajta édes megbocsátó engedékenységgel veszi ki a regényt az olvasó kezéből.

Befejezés

Alá al-Azswáni történelmi regényének legfőbb elemeit vázoltuk a fentiekben. További elemzésekkel és a regényvilág belső összefüggéseinek részletes feltárásával bizonyára finomabbá lehet árnyalni a kialakult képet. Erre a későbbiekben szeretnénk sort keríteni.

Mindazonáltal alapgondolatunk, miszerint a társadalmi romlottság (*faszád*) tudatosulásának, a politikai rendszer cinizmusa felismerésének fontos útja vagy eszköze lehetett ez a regény a kétezres évek elején, igazolódni látszik. Egyetemes életérzéssé növekszik a szereplők sorsa, és arról vall, hogy itt mindenki le akarja rabolni a másikat, mindenki elvenni akar, mintha belülről mindenki azt élné meg, hogy megélhetési véghelyzetben van, hogy a körülötte lévő világ nem érte, hanem ellene van.

Mi sem világosabb ebből a szempontból, mint az a fejtegetés, amit a regénybeli uralkodó párt vezető politikusának, egy jelentős parlamenti képviselőnek a szájába adott a szerző: „Az emberek – mondja – naívak, ha azt hiszik, hogy mi mindig meghamisítjuk a választásokat... Az egész arról szól, hogy pontosan felmértük az egyiptomi nép lelkiületét... Az egyiptomiakat arra teremtette az Urunk, hogy uralom alatt éljenek, és egyetlen egyiptomi sem teheti meg, hogy szembeszegüljön az uralommal... Vannak olyan népek, amelyeknek természeti adottsága, hogy forradalmat csinálnak, meg lázadoznak, de az egyiptomi nép mindent elfogad az élete során csak azért, hogy egy darab kenyeret megehessen... Meg van ez írva a történelemben, az egyiptomi nép az a nép, amelyiket az egész világon a legkönnyebb uralom alatt tartani... Ahogy [aztán] megszerezted a hatalmat, az egyiptomiak meghajolnak előtted, megalázkodnak, és te azt teheted velük, amit csak akarsz...”¹³

A regény irodalmi értékelése, egyetemes recepciója még folyamatban van. Szakmai körökben általános a nézet, hogy a munkában „nincsen semmi újdonság”.¹⁴ Vitatják a szerző irodalmi művekben szokatlan eszköztelenségét, újságírói-tudósítói modorát, nyelvhasználatát, vagy a szerkezet túlzott szaggatottságát, amiben többnyire a szappanoperák hatását vélik felfedezni. De bárhogy is értékel a hivatalos kritika, úgy tűnik fel, hogy az olvasók már döntöttek: újra és újra olvassák, vitatják, forgatják a modern társadalom értékválságának hiteles tükrét. S ahogy a

2011-es év egyiptomi „arab tavaszának” legfontosabb jelszavával összevetjük ezt a tablót, világosan látszik, hogy reális összefüggés van a romlottság (*faszád*) *tagadása* és az emberi méltóság (*karáma*) követelése között.

Másfelől egyetérthetünk Richard Jacquemond szavaival, aki azt hangsúlyozza, hogy ez a történelmi regény is bizonyosság arra, hogy „az irodalom él és hat, és alkalmas arra, hogy befolyásolja a történelmi folyamatokat.”¹⁵

JEGYZETEK

¹ Pamela Nice, „A Conversation with Alaa al-Aswany on The Yacoubian Building”, in *Al-Jadid*, Vol. 12, nos. 56/67 (Summer/Fall 2006).

² Abdesszamad Belhadzs, „Fasad – korrupció”, in *Az iszlám politikaelmélete; Terminológiai vizsgálat*, szerk. Maróth Miklós, Avicenna Intézet, Piliscsaba 2009, 192-194.

³ Nadzsíb Mahfúz munkái közül különösen az 1952 előtt befejezett *Trilógia*, majd az egyik legvitatottabb írása, a *Dzsabaláwi gyermekei* (vagy más címmel *A környékünk gyermekei*, 1959), illetve *A tolvaj és a kutyák* (1961) valamint a *Mirámar* (1967) az, ami ennek az értékválságnak egy-egy aspektusát megjeleníti. Vö.: Sasson Somekh, *The Changing Rhythm*, E. J. Brill, Leiden 1973.

⁴ L. különösen Dzsamál al-Ghitáni első regényét (*al-Zajní Barakát*, 1971), amely a történelmi múlt analógiáját használja a kortárs viszonyok rajzához. Paul Starkey, *Modern Arabic Literature*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006. 144.

⁵ A rendelkezésemre álló példány adatai: Alá al-Aszwáni, *Imárat Jakubiján*, Maktabat Madbúli, Kairó, 2005.

⁶ <http://www.youtube.com/watch?v=82Mo4aHITCc>; <http://www.youtube.com/watch?v=JmEwaVpfy6U>

⁷ *Imárat Jakubiján*, 231.

⁸ Az *infítáh* (nyitás) Anwar Szadat egyiptomi elnök a hetvenes évek elején bevezetett irányváltása, amely egyfelől szakítást jelentett a nasszerista hagyománnyal és a szovjet elkötelezettséggel, s ugyanakkor nyitást a nyugat, s elsősorban az Egyesült Államok irányába. Belpolitikai szempontból jelentős változás volt a Muszlim Testvérek bebörtönzött tagjainak szabadon bocsátása, a többpártrendszer meghirdetése, és gazdasági privatizáció.

⁹ A *Wafd Párt* Egyiptom legjelentősebb nemzeti pártja 1923-tól az 1952-es forradalomig.

¹⁰ *Imárat Jakubiján*, 10.

¹¹ *Imárat Jakubiján*, 83.

¹² Gilles Kepel, „L’Immeuble Yacoubian: Un concentré des tensions du Moyen-Orient”, *Le Monde*, 21 April 2006.

¹³ *Imárat Jakubiján*, 120.

¹⁴ Richard Jacquemond, *Conscience of the Nation, Writers, State, and Society in Modern Egypt*, transl. David Tresilian, The American University in Cairo Press, Cairo – New York, 2008. 233.

¹⁵ Uo.

REZÜMÉ

A 2011-es „arab tavasz” politikai átalakulásának hátterében az arab társadalmak gazdasági, társadalmi és politikai válsága áll. Ez a válság hosszú folyamat eredményeképpen alakult ki, formálódását belföldi és külföldi eredetű tényezők határozták meg, de jelentős szerepet játszottak benne a kilencvenes évektől érvényesített felemás liberalizációs tendenciák is. A fokozatosan lábra kapó és mind szabadabb lélegzetű rendszerkritika a kultúra különböző csatornáin fogalmazta meg üzenetét. Az irodalom és a filmművészet alkotásai leleplezték a diktatorikus rendszerek működését biztosító társadalmi közmegegyezés hamisságát, a hagyományos értékek felbomlását, a társadalom szétcsúszását. Az egyiptomi Alá al-Aszváni *Jakubiján Ház* c. regénye ezen művek sorába tartozik. Váratlan és meglepő fogadtatása (Kairó, 2002), számtalan kiadása, és a belőle készített film sikere is azt látszik igazolni, hogy az olvasók a regény hőseinek sorsában a totális katasztrófával fenyegető morális romlás (*faszád*) olyan ábrázolását fedezték fel, melyet relevánsnak éreztek, benne magukra ismertek, és ezért a közbeszéd tárgyává tettek. A dolgozat azt vizsgálja, hogy hogyan érvényesült (ha egyáltalán) a regény fogadtatása a diktatorikus rendszer felmondását eredményező 2011-es fordulatban.

RESUME

The author examines the Egyptian writer, Alaa al-Aswany's (b. 1957) novel, *The Yacoubian Building* (Arabic: *Imarat Yakubyan*) and its possible connections with the 'Arab Spring.'

The novel is the first best-selling Arabic literary work ever published in Egypt and the Arab world, and it is famous also in translation abroad. The writer of the book constructs a representation of modern Egypt's latest half century history, as it takes a vertical slice through society, typified by the inhabitants of a once-splendid apartment block in Cairo's downtown.

The Yacoubian Building is a palimpsest of this history: rooms originally home to aristocrats are taken over by military officers swept to power in the 1952 coup (revolution), apartments vacated by middle-class families grown rich in liberalisation of seventies (*infitah*) are taken over by businesses; and the two-metre-square storehouses on the roof are purchased (or rent) by poor migrants from the countryside.

However, nobody, whatever their standing, is happy in this building. The recent social, political and moral crisis (Arabic *fasad*: corruption, immorality, pervertedness) permeate the whole society and poison family relations, friendships, loves, work, political life, etc. and even religion. This is the novel's heart.

The paper analyzes the stories of Alaa al-Aswany's main characters: an elderly bohemian wealthy engineer, an elegant homosexual editor of a French-language paper, a self-made millionaire, a doorkeeper's son, and a young fatherless girl, who is forced to submit the employers' advances in order to support her family – and in this way tries to prove that the novel's unexpected reception by the Egyptian readers and its role in the „conscience of the nation“ was a considerable factor led – among others – to the events of the 'Arab Spring.'

TARTALOM

Előszó	5
I. „EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL...”	9
Dalkó Jenő KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS „ <i>DE ADMINISTRANDO IMPERIO</i> ” CÍMŰ MUNKÁJA AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN	11
Dobrovits Mihály MIÉRT ZOKOG A TÜRK KAGÁN?	48
Madaras László VÁMBÉRY – ÉS A KETTŐS HONFOGLALÁS ELMÉLETE*	55
Uhrmann Iván EZELEKH/ECSEK EGY ISMERETLEN MAGYAR FEJEDELEM A 10. SZÁZADBÓL	71
II. KELETI UTAKON	95
Lacza Tihamér GY „SZABADÚSZÓ” AZ ARAB KÖZÉPKORBÓL ABŰ L-HASZAN ALÍ IBN AL-HUSZAJN AL-MASZŰDÍ	96
Németh Pál 900 ÉVE HALT MEG ABŰ-HÁMID MOHAMMED AL-GHAZÁLÍJ, AZ ISZLÁM VILÁG LEGNAGYOBB VALLÁSI GONDOLKODÓJA	109
Beáta Čierniková VALLÁS ÉS NACIONALIZMUS AZ ÖRMÉNY KULTÚRÁBAN	139

III. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET **157**

Kakuk Zsuzsa

MIKES KELEMEN TÖRÖK SZÓKINCSTÁRA

MIKES KELEMEN TISZTELETÉRE HALÁLÁNAK 250-DIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL **158**

Dr. Kiss László

MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEINEK ORVOS-

ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI KURIÓZUMAI **215**

Seres István

A RÉVKOMÁROMI ÁKOVITÁTÓL AZ ALISTÁLI UDVARHÁZIG:

VÉKONY JÁNOS KAPITÁNY **227**

IV. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET **235**

Apor Éva

VÁMBÉRY ÉS A QAJÁROK

ADALÉKOK - **236**

Hazai György

A MAGYAR TURKOLÓGIA EGY KEVÉSSÉ MÉLTATOTT ÚTTÖRŐJÉRŐL:

SZILÁGYI DÁNIEL EMLÉKEZETE **247**

Sárközy Miklós

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A BAHÁ'Í VALLÁS **259**

V. KELETI FORDULATOK **287**

Egeresi Zoltán

A BULGÁRIAI TÖRÖKSÉG 1989 UTÁN:

KÖZÖSSÉGÉPÍTÉS HATÁRON INNEN ÉS TÚL **288**

Keller László

ERDOĞANIZMUS A VILÁGI TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG ÁTALAKULÁSA

309

N. Rózsa Erzsébet

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ARAB TAVASZ **318**

Szálkai Kinga

A SZOVJET ETNOGRÁFIA SZEREPE

A KÖZÉP-ÁZSIAI NEMZETI IDENTITÁSOK MEGTEREMTÉSÉBEN

334

Tüske László

AZ EGYIPTOMI ALÁ AL-ASZWÁNI REGÉNYE 2002-BŐL

ÉS A 2011-ES „ARAB TAVASZ”

357

AZ ÉRETT KOR ÍTÉLETE
IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Václav Kinga
Nyomta: Tlačiareň Press Group s.r.o., Banská Bystrica
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2012
Megjelent: 200 példányban

ROZSUDOK ZRELÉHO VEKU
IX. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Dobrovits Mihály
Tlačiarenská príprava, obal: Kinga Václavová
Tlač: Tlačiareň Press Group s.r.o., Banská Bystrica
Vydavateľstvo: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2012
Náklad: 200 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-462-0